

A Seifert

~ Pristup ~

§ 1. Što je objava? Što je historija objave Božje i kako se dieli?

1. Kad nam Bog kojimgod načinom očituje sebe ili djela svoja ili volju svoju, kažemo, da nam se objavljuje. Može nam se pako Bog objavljivati na dva načina: na naravni način, očitujući nam se svigdje i svagda u svietu fizičnom i u sviesti našoj, ili na vrhunaravni način, očitujući u prilog vjeri i zakonu svojstva, djela i zapoviedi svoje neposredno i izvanredno u odredjeno vrieme i na izvjestnu mjestu nekim ljudem napose. Što nam Bog javlja naravnim načinom, spada u obseg u kraljestvo narave ili prirode, pa što se u tom kraljestvu znatnije dogadja to pripovieda svjetovna historija; a što nam Bog očituje načinom vrhunaravnim spada u obseg u kraljestvo milosti; te znatnije dogadjaje u tom kraljestvu zabilježavlja historija objave Božje, koja se i zove sveta historija, jer joj je svet i predmet ili materija [sadržina, početak, nastavak i svrha] i izvor ili forma [sv. pismo ili biblija]. Nu premda se sveta historija razlikuje od svjetovne, osobito u tom, što Bog u onoj radi upravice i neposredno, a u ovoj neupravice i posredno, sa svim tim obje se u mnogom podudaraju; jedna i druga sbiva se na zemlji i sbiva se za sve ljude. Stoga je volja Božja, da jedna drugu pomaže i popunja; sveta historija valja život ljudski da posveti i preobrazi te bude kao duhovni kvasac u svjetovnoj, svjetovna pako treba plodove svojega naravnoga razvoja da obrati na korist historiji svetoj. Budući glavni izvor za historiju objave Božje biblija, neki ovu historiju nazivlju i historijom biblijske objave ili historijom biblijskom, nu čini se, da taj nazov nije podpun, jer za historiju objave

Boži, nije nam izvor samo biblija; osim toga je historiji biblijskoj razumievu se obično neznanstveno, popularno pripoviedanje zgoda, što se nalaze u bibliji.

2. Objava Božja postajala i pomalo se razvijala. Drugčije se Bog očitovao patrijarhom, drugčije opet za Mojsija, drugčije opet preko sina svojega jedinorodjenoga; i zato ima objava Božja svoju historiju, jer sve što postaje i razvija se, može biti predmet historije. Historija dakle objave Božje pripovieda početak, razvoj i znatnije zgode objave Božje od stvorenja svieta pa sve do onda, kad je utjelovljen Sin Božji dovršio spasavajuće djelo. Iz toga vidimo, da se historija kraljestva Božjega svršuje pod konac prvoga vieka p. H., kad je na ime dovršena objava Božja i napravo o njoj, biblija dokončana, nakon toga počinje se historija crkvena.

3. Kraljestvu Božjemu na ovom svietu temelj je zavjet = ugovor (διαθήκη, testamentum, foedus), koji je Bog ugovorio najprije s izabranim narodom, da sačuva objavu, a poslije sa cielim ljudskim rodom preko Sina svojega Gospodina našega Isusa Krista, koji ga potvrdi krvlju svojom prolivenom za mnoge radi odpuštenja grieha.

Kako je Sin Božji središte kraljestva milosti, budući na ovaj sviet poslan od Otca, kad se je ispunilo vrieme (Gal. 4.4 ubi venit plenitudo temporis), ono se dieli na dvoje: na kraljestvo Božje prije dolazka Kristova ili na stari zavjet [antiquum testamentum] zavjet zakonski [foedus legale] i na kraljestvo Božje poslije dolazka Kristova ili na novi zavjet [novum testamentum], zavjet evangjeoski, zavjet milostni [foedus evangelicum] foedus gratiae.

Stari zavjet imenuje se takodjer jednom rieči zakon, a novi milost. Stari zavjet bješe priprava novomu [Gal. 3.24. ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστόν] a novi objašnjava stari. Ovu znamenitost obaju zavjeta prelijepo je izrekao sv. Augustin riečmi: „Novum in Vetere latet, Vetus in Novo patet". Po ovom se dieli i historija objave Božje na dvoje: na historiju objave Božje starozavjetne i na historiju objave Božje novozavjetne. Nama je razpravljati samo historiju starozavjetne objave Božje, koju neki nazivlju historijom

naroda Izraelskoga, jer ova sačinjava zbilja veći diel one, nu ipak je samo diel njezin, pa stoga nije taj nazov sasvim shodan. Da bude naša historija znanstvena i podpuna, treba ju zgodno popuniti i podkriepiti bilježkami zemljopisnimi, vremenoslovnimi, archeoložkimi i sličnimi.

4. Historija starozavjetne objave Božie, odlikuje se od svjetovne historije tim nekojimi osobitimi znaci i to: 1. čudesi, kao odličnu vrst čudesa napomenuti nam je bogojavljenja [theophaniae t. j. prolazne pojave Božje u obličju čovječjem, koje su u utjelovljenju Sina Božjega postigle najveće savršenstvo] bogojavljenja su češća u početku historije. 2. proročanstvi, koja su se ujedno s historijom razvijala, jer prijašnja sadržavaju u sebi kao u klici kasnija, a kasnija razjašnjuju prijašnja; proročanstva su ljude staroga zavjeta na neki način učinila dielnike spasenja po Kristu ljudskomu rodu donesena, zato se veli, da je Krist Janje koje je zaklano od početka svieta [Odkriv. 13. 8.] 3. Typima, t. j. proročkimi symboli, osobami na ime, stvarmi i djeli, koja su napried naznačivala i crtala Krista, njegova djela i zgode. Ovimi osobitimi znaci, kojimi se naša historija odlikuje od svjetovne, ujedno se u njoj ističe djelatnost Božja, koja u historiji svjetovnoj nije toliko očevidna, premda u jednoj i drugoj radi Bog i čovjek, samo što se u svetoj historiji više ističe djelatnost Božja a u svjetovnoj čovječja.

5. Historiju starozavjetnu dielimo na tri doba:

I doba od stvorenja svieta do Mojsija obsiže obćenitu historiju ljudskoga roda, nu koja ima posebnu svrhu, da pripravlja zavod spasavajući, te prelazi na posebnu historiju puka Izraelskoga.

II. doba od Mojsija do robstva Babilonskoga. Obsiže posebnu historiju puka Izraelskoga, ali koja ima obćenitu svrhu, da za sav ljudski rod pravu vjeru sačuva do dolazka Mesijova.

III doba od robstva Babilonskoga do rodjenja Kristova pripovieda, kako su se brane partikularizma Židovskoga srušile

i tim put krčio obćoj svjetskoj religiji t. j. kuruje prelaz posebnu historiju Izraelske u obćenitu. Svako doba dieli se opet u više manjih perioda.

§. 2. Izvori za historiju starozavjetnu.

a) prvoga reda.

1. Izvori iz kojih crpamo historiju starozavjetne objave Božje, jedni su prvoga a drugi drugoga reda.

Izvori prvoga reda I. sv. knjige staroga zavjeta, koje budući Bogom nadahnute i po tom proizvod objave Božje, sačinjavaju bitni diel sve iste historije, stoga sva ona pitanja, po kojih se mogu knjige svete bolje upoznati i objasniti, spadaju u našu historiju; takova su pitanja: tko je pisac kojoj knjizi, kad je pisana, kojim jezikom, u koju svrhu, je li knjiga do sada ciela sačuvana, je li dostojna vjere, na koje je jezike prevedena itd. Bogom su pak nadahnute sve one knjige, koje crkva katolička drži za bogoduhe [Bogom nadahnute] ili koje ona stavlja u kanon.

Primjetba. Grčka rieč κανών znači pravu batinu, po tom u obće pravilo, kojim se stvari budi fizične budi moralne udešavaju. Odatle sv. Irenej (202 †) adv. haer. IV. 35. 4.) i Tertulijan (†220) praes. cp. 34) nauk Bogom objavljeni i u crkvi čuvani zovu: κάνονα τῆς ἀληθείας, τῆς πίστεως τῆς ἐκκλησίας, ἐκκλησιαστικόν ili samo τὸν κάνονα - regulam veritatis, fidei, ecclesiae, ecclesiasticum, jer nauk Bogom objavljeni a crkvom naviešćivani valja da bude ljudem pravilo za život; i budući da sv. pismo sadržava nauk Bogom objavljeni, i ono se zove canon veritatis. Nu već počevod Origena (†253) in Jos. hom. 15. 6) Libellus non habetur in canone) po kanonu razumieva se obično sbirka ili imenik, izkaz knjiga bogoduhi ili biblijskih, jer su nam te knjige jedino pravilo za vjeru i život a drugo takova sbirka zakonitom oblašću učinjena pravovjernim je pravilo, po kojem mogu svete knjige razlučiti od nesvetih, naročito od apokrifnih. Knjige u kanonu sadržane zovu se kanonske. (κανονικοί, κανονιζόμενοι) (canonici) naročito pak kanonske

knjige staroga zavjeta one su naročito, koje su napisane prije dolaska Kristova, najprije je synagoga a kasnije crkva držala za svete i bogoduhe.

2. Koncily Tridenski izjavio je, da sve knjige ciele sa svimi svojimi čestmi, kako se nalaze u starom latinskom prievodu Vulgata prozvanom valja smatrati za svete kanonske. - Sacrosancta oecumenica et generalis Tridentina synodus (kaže koncily sess. IV. in Decreto de canonicis scripturis) - - - - omnes libros tam veteris quam novi testamenti, quum utriusque unus Deus sit auctor - - pari pietatis affectu ac reverentia suscipit et veneratur - - - Sunt vero infra scripti Testamenti veteris: quinque Moysis id est: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium, Josuae, Judicum, Ruth, quatuor Regum, duo Paralipomenon, Esdrae primus et secundus, qui dicitur Nehemias, Tobias, Judith, Esther, Job, Psalterium Davidicum centum quinquaginta psalmorum, Parabolae, Ecclesiastes, Canticum, Canticorum, Sapientia, Ecclesiasticus, Isaias, Jeremias cum Baruch, Ezechiel, Daniel, duodecim minores prophetae id est: Osea, Joel, Amos, Abdias, Jonas, Michaeas, Nahum, Habacuc, Sophonias, Aggaeus, Zacharias, Malachias, duo Machabaeorum primus et secundus - - - - Si quis autem libros ipsos integros cum omnibus suis partibus, prout in ecclesia catholica legi consueverunt, et in veteri vulgata latina editione habentur, pro sacris et canonicis non susceperit - - - anathema sit. Vatikanski je koncil ovu odluku samo ponovio veleć (in sess. III. c. 2) „Veteris et Novi Testamenti libri - - - prout in ejusdem Tridentini Concilii decreto recensentur - - - pro sacris et canonicis suscipiendi sunt." 1870.

3. Synod Tridenski u svojom decretu ove knjige bez ikakve razlike, kako se nalaze u Vulgati, za svete i kanonske proglašuje, kada dakle katolički bogoslovi u školi čine razliku medju prvokanonskimi i drugo-kanonskimi knjigami (libri protocanoni-

ci et deuterocanonici (akoprem za ovu razliku nisu znali u staro doba, nego su uveli tek protestanti, čine oni to samo kratkoće radi a kao da bi veću uglednost podjeljivali knjigam prvokanonskim nego li drugokanonskim, jer (kako rekosmo, koncily nimalo ne-razlikuje ovih knjiga od onih, osim toga knjige drugokanonske veoma su znamenite, što čine nuždan most sa staroga zavjeta na novi zavjet, te bi bez njih bila štrba u podpunom inače ustrojstvu objave božje.

Knjige drugokanonske u starom zavjetu su: proročtvo Barukovo, knjiga Tobyina, knjiga Judithina, dvie knjige Makabejske, knjiga Crkvenica (liber Ecclesiasticus) knjiga Mudrosti, i odlomci u knjizi Esterinoj 10, 4-16, 24. i u Danielovoj 3, 24-90; glave 13 i 14. Sve druge knjige zovu se prvokanonske. Najviše bismo mogli kazati, da je razlika medju prvo i drugo-kanonskimi knjigami u vremenu, kad su one a kad su ove priznate za kanonske, to jest one knjige, kojim o uglednosti kanonskoj nije nikad nitko sumnjio, jesu prvo-kanonske kano kanonske prvoga reda, a knjige, kojim kanonska uglednost nije bila svagda i svagdje priznana, nego se je o njoj sumnjalo, pa je tek s vremenom od svih crkava prihvatila, zovu se drugo-kanonske, t. j. kano ti kanonske drugoga reda. Ove protestanti zabacuju iz kanona i nazivlju apokrifnimi.

4. Da su knjige st. zavjeta svete ili Bogom nadahnute, kao što je izjavio synod. Tridenski u navedenom dekretu, dokazujemo:

A. iz sv. pisma

a) Valja najprije slušati pisce njihove, što kažu o postanku njihovu. A oni ne riedko kažu, da pišu po nadahu Božjem. Tako II. Mojs. 17. 14.: „Dixit Dominus ad Mojsen: scribe hoc obmonumentum in libro. Jer. 30, 2.: „Scribe tibi omnia verba, quae locutus sum ad te in libro. Dan. 12. 4.: „Tu autem Daniel claude sermones et signa librum. Habak. 2. 2 (kaže Gospodin) scribe visum, et explana eum super tabulas. Ovamo spadaju i ona mjesta sv. pisma, u kojih se kaže, da su knjige biblyske pisali proroci ili

ljudi Bogom nadahnuti, kao I. Paral. 29, 29; II. Paral. 26. 22 ili gdje pisci sv. vele, da u ime Božje besjede, da duh Božji po njih besjedi itd. Istina, navedena mjesta govore samo o nekih djelovih knjiga st. zavjetnih, nu kao što se kaže samo o nekih djelovih sv. pisma, pravom protežemo na sve knjige st. zavjeta, jer synagoga nije činila nikakve razlike medju knjigami, ona je sve shvaćala občenitim imenom svetih knjiga. Isp. I. Mak. 12. 9: „Habentes solatio sacros libros, qui sunt in manibus nostris. Nekoji pisci starozavjetni bili su poslanici Božji, dokazavši to izvanrednimi djeli, pa kako i pisanje knjige spada u to poslanstvo, pisali su ih u ime i po nalogu Božjem. Da su sve knjige staroga zavjeta Bogom nadahnute, bilo je občenito mnienje u Židova; tako Josip Flavije svjedoči, da su Židovi za knjige svoje, budući bile pravedno za božanstvene držane /δικαίως θεῖα πεπιστευμένα/ i za Božje zapoviedi /θεοῦ δόγματα/ bili gotovi muke i svaku vrst smrti podnieti, što, da nebi nikad Grci, ma im sve knjige propale, kad ih smatraju, da su čovječjom voljom napisane. To isto doznajemo od Filona /Vita Moys. l. 2/

b/ Ove občenite vjere u Židova nisu Krist Gospodin i apostoli pobijali, pače su ju potvrdili. Jer Krist ne samo da iz knjiga st. zavjeta vadi svjedočanstva za božansko svoje poslanje /Math. 11, 3-7; 22, 43. Marko 9. 12. Luk. 4. 17 sl. 24. 25; 27, 44-46; 18, 31. Iv. 5. 39. 46; besjede svoje odanle potvrdjuje i kao božanstvene istine dokazuje /Math. 15. 3-6; 22, 31-32; Mark. 7. 9. 13. Luk. 16. 39/ i uvjerava, da neće ostati jedne jote ili jedne črtice iz zakona, dok se sve ne izvrši /Math. 5. 18/ da sve treba da se svrši, što je za njega pisano u zakonu Mojsijevu i u prorocih i u psalmih /Luk. 24. 44/ da se pismo ne može ukinuti /Iv. 10. 35/ nego i izrekom ove knjige naziva zakonom, pismom, slovi duha svetoga ili govorom Božjim /Mat. 15, 3-6, 22, 43. Luk. 4. 21. Iv. 10. 35/. Tako se i apostoli knjigami st. zavjetnimi služe kao svetimi. Sv. Pavao apostol u Posl. II. Timot. 3. 15. 16 govoreći o knjiga st. zavjetnih veli: „Omnis scriptura divinitus inspirata utilis est ad docendum, ili

kako doznajemo iz grčkoga teksta: πᾶσα γραφὴ θεόπνευστος καὶ ὠφέλιμος πρὸς διδασκαλίαν. Govori tudier apostol o pismu st. zavjeta, koje je bilo Timotheju poznato od mladosti: et quia ab infantia sacras litteras nosti, quae te possunt instruere ad salutem etc. dakle je cielo pismo st. zavjeta bogoduho i koristno za naučavanje. Sv. pako Petar II. 1.20.21. kaže: Omnis prophetia scripturae propria interpretatione non fit. Non enim voluntate humana allata est aliquando prophetia; sed Spiritu sancto inspirati locuti sunt sancti Dei homines.

B. iz usmenoga predavanja

a) Budući, da je Krist crkvu odredio za čuvaricu i za tumačicu objavljenoga nauka i sv. knjiga, i budući, da je ona dobila nasljedstvo apostolsko, valja da je dobro znala narav i broj knjiga sv. pisma. Crkva je pak vazda priznavala i učila, da su knjige sv. pisma Bogom nadahnute. To razabiremo iz neprestane porabe crkvene; jer crkva knjige sv. pisma upotrebljavala kao svete kod službe Božje, kod naučavanja viernih, kod pobijanja krivovjeraca, kod odredjivanja nauka u koncili, svako tvarenje sv. pisma smatrala vazda kao haeres i nepravdu duhu sv. nanesenu, niekala takodjer, da se u sv. pismu ikakav krivi nauk nalazi.

b) To potvrdjuju i svjedočanstva svetih otaca. Sv. Klemente Rimski (†101) epist. a. Cor. kaže: „Pogledajte u pisma, istinite rieči duha svetoga. Pazite, ništa nije nepravedno, ništa krivo u njih pisano. Sv. Augustin (†166) tako poštuje sv. pismo te se neusudjuje ni kazati ili pomisliti, da pismo sebi protuslovi; kaže, da su Mojsije i proroci pisali po nadahu duha svetoga. Athenagora (†180) primjećuje, da se je duh sv. služio prorocima, kao da svirač puše na svirali. Sv. Irenej (†202) veli: „Rectissime scientes, quia scripturae perfectae sunt, quippe a verbo Dei et spiritu ejus dictae. Pače sv. Irenej je učio, da je prievod sedamdesetorice prevoditelja Bogom nadahnut i to u pojedinih riečih, što su i drugi grčkoga otci držali. Klemente Aleksandrijski (†220) kaže: „Usta gospodnja, Duh sveti izrekao je pisma. Tertulijanu (†220) sv. knjige su rieči Božje, zato veli

Isolez

učenik Polik... Kup. ... Lion

broj je sa... u latinsk... djelu -

Kateket. naš... rieč... Antonius ... Origen

pisao ... proti ...

prvi crkveni pisac latinski

...uvim mučenik

da su Bogom nadahnute i da pripadaju Duhu svetomu.
Origen ne kaže samo nego baš dokazuje (u djelu: de princi-
piis l. 4.) da je sv. pismo bogoduho, i to dokazivanje dokanča
ovimi riečmi: Pošto smo na brzo dokazali, da su sv. pisma Bo-
gom nadahnuta, treba da razpravimo o načinu, kako da se
čitaju. Predugo bi trajalo, kad bi smo htjeli dovesti još i druge
sv. otce crkvene za svjedoke našoj tvrdnji. Dosta će biti ako sa-
mo napomenemo sv. Ivana Zlatousta, koji veli, da se u pismu
Duhom sv. napisanom nalazi neizmjerno blago; sv. Augustina +430
i sv. Gregorija Velikoga, +604 kojim je sv. pismo epistola omnipoten-
tis Dei ad creaturam, napokon Theodoreta, +457 koji mnije, da jezik
i ruke sv. pisaca niesu ništa drugo nego pera Duha svetoga.
Da su sv. otci knjige staroga zavjeta držali za bogoduhe ne ra-
zabira se samo iz pojedinih riečih njihovih, koje su gdješto u
pismih svojih kao slučajno napisali nego takodjer iz svega koli-
koga rada njihova. Zato naime, što su sv. pismo smatrali knji-
gom od Boga danom, njegovu su božanstvenost navodili, bilo
da dokažu članke vjere, bilo da riešc prieporna pitanja, bilo
da pobiju nauke krivovjerske; zato su i sv. knjige tumačima
objašnjivali, besjedami i homilijami vjernikom razlagali, zato
ih i u crkvâ kod službe božje čitali.
5. Ele što smo do sada naveli za dokaz tomu da su knjige star.
zavjeta Bogom nadahnute, moglo bi se reći, da dokazuje božan-
stvenost samo protokanonskih knjiga st. zavjeta, a ne i drugo-
kanonskih; zato nam valja napose dokazati, da su i drugoka-
nonske knjige božanstvene ili ti Bogom nadahnute, premda
će ovi dokazi valjati još i za božanstvenost protokanonskih
knjiga.
A. Iz sv. pisma novoga zavjeta: a) pisci knjiga novozavjetnih
često navode knjige starozavjetne po prievodu sedamdeset-
ričkom; pa i takova mjesta iz njih, u kojih se tekst grčki raz-
likuje od teksta matičina; odatle je bjelodano ako i nisu
Krist i apostoli upravce odobrili onaj prievod, da se ga
ipak držali autentičnim, dakle da su i one knjige, koje

se ne nalaze u bibliji hebrejskoj ali su u prievodu grčkom po-
miešane medju druge knjige, smatrali za kanonske. Ima u
knjigah novozavjetnih do 350 mjesta navedenih iz knjiga staro-
zavjetnih, pa se čini, da se od njih samo 50. mjesta ne navodi po
prievodu sedamdesetorice Izp. Kautsch. de locis V. T. a Paulo al-
legatis Lpg. 1869. Stoga sv. Augustin gledeći baš na tu porabu,
naziva taj prievod od apostola odobrenim (ep. 82).
b). Akoprem se mjesta iz drugokanonskih knjiga starozavjet-
nih u novom zavjetu upravce ne navode - kao što se i neke prvo-
kanonske u njem ne cituju n. p. knjiga Sudačka, Propovjednik
Pjesma nad pjesmami i. t. d. ipak se u evangjeljih i u posla-
nicah naidje na mjesta, koja se tako podudaraju s mjesti
drugokanonskih knjiga, te nema sumnje, da su sv. pisci ima-
li ova mjesta na umu i stoga da su drugokanonske knjige, iz
kojih su ta mjesta uzeta držali za bogodušne Izp. Math. 27. 40.
43. sa Mudr. 2. 13. 17. 18. Luk. 6. 31. sa Tob. 4. 16. Naročito sv. Pavao če-
sto navodi u svojih poslanicah mjesta iz knjige Crkvenice i
iz knjige Mudrosti. Izp. Rim 1, 20. sa Mudr. 13-15. Rim 13, 1. s Mudr.
6, 4. Hebr. 1, 3. sa Mudr. 7. 26. II Kor. 9, 7. sa Crkv. 35, 11. Izp. Danko de
sacra scrip. p. 22.

B. Iz predavanja.

a). Svi gotovo grčki i latinski sv. otci i crkveni pisci iz prva tri
kršćanska vjeka, od kojih su se do danas sačuvala pisma,
navode u njih mjesta iz prvo i drugokanonskih knjiga, ne
čineći nikakove razlike medju ovimi i onimi i to navode kao
mjesta iz sv. pisma; k tomu oni upotriebljavaju vazda i u pre-
pirkah sa krivovjerci prievod grčki sedamdesetorički ili sta-
ri latinski a u jednom i drugom bile su knjige drugokanonske
pomiešane sa prvokanonskimi. ti otci i pisci jesu po imenu
sv. Klemente Rimski (+ 101) sv. Polykarpo (+ 167) Athenagora (+
180) sv. Irenej (+ 202) Tertullijan (+ 220) Klemente Alexandrijski
(+ 220) Hypolit (+ 235) Origen (+ 253) sv. Ciprijan (+ 261). sv.
Viktorin Optujski (okko konca 3. vieka) i. t. d. Svjedočanstva
njihova dovest ćemo na pose kod pojedinih knjiga

drugokanonskih, kad budemo o njih razpravljali.

b). Da su kršćani prva tri vieka i knjige drugokanonske štovali kao knjige svete, bogoduhe, svjedoče nam takodjer slike, koje su se u katakombah i u starih rimskih basilikah sačuvale i koje prikazuju osobe ili stvari ne samo iz prvokanonskih (n. pr. Mojsija, Jonu i t. d.) nego takodjer iz drugokanonskih knjiga kao n. pr. Tobiju, Susanu, braću Makabejce i. t. d. U napisih u katakombah sačuvanih nalaze se rieči iz drugokanonskih knjiga. To sve svjedoči da je sadržina tih knjiga prvim kršćanom bila poznata i da su ih držali za svete.

Za prvimi kršćani prva tri vieka povedoše se većina grčkih i latinskih pisaca 4. i 5. i sliedećih viekova služeći se knjigami drugokanonskimi isto tako kao i prvokanonskimi. To su po imenu: kod Syraca sv. Efrem, kod Grka: Didim, Basilije, Grgorije Nysenski, Zlatoust, Cirillo Alexandrijski i dr. Kod Latina: Zenon Veronski, Laktancije, Firmik, Materno, Ambrosije, Pavao Orosije, Paulin, Leon Veliki itd. Sv. pak Augustin izbraja sve knjige prvo i drugokanonske kao kanonske veleć (doctr. christ. 2, 8) Totus autem canon scripturarum his libris continetur (izbrajaju se sve prvo i drugokanonske knjige bez razlike). His 44. libris Testamenti Veteris terminatur auctoritas. Eusebije Caesarejski kaže, da su prvokanonske αἱ παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις καὶ ἡμῖν πεπιστευμέναι θεῖαι γραφαί, veli takodjer, da οἱ ἐκ περιτομῆς imadu samo 22. bogoduhe knjige, nu citaje jednako drugokanonske knjige kako i prvokanonske. Dovle

Ali nekoji od najuglednijih otaca 4. vieka govore izbrajajući knjige staroga zavjeta posve drugčije o drugokanonskih naime od grčkih otaca sv. Athanasije (+ 373) sv. Cyrillo Jerusalemski (+ 378.) i sv. Gregorije Nazijanški (+ 390); od latinskih sv. Hilarije Poitierskoga (Pictaviensis + 368) Rufin (+ 410.) i sv. Jeronim (+ 420). Ovi svetci

i crkveni pisci ili samo protokanonske izbrajaju ili samo ove nazivlju kanonskimi, a drugokanonske drugčije: ἀντιλεγόμενα libri ecclesiastici kadšto pače i apokrypha.
Na isti ovi otci navode u svojih djelih često mjesta iz drugokanonskih knjiga isto tako kao iz protokanonskih, kadšto naročito kao mjesta sv. pisma dakle u praksi njim su jednake ove i one knjige. A kad se radi o tom, da se dozna, što je crkva u njihovo doba držala do knjiga drugokanonskih, onda se valja više obzirati na njihovu praksu negoli na njihova pojedina mnienja, koja su povrh toga izjavili većinom samo prigodno i dvojbeno. Uzrok pak glavni, što su pomenuti sv. otci drugokanonske knjige razlikovali od protokanonskih bio je taj, što Židovi nisu priznavali drugokanonskih knjiga nego samo protokanonske i što su odatle oni a i gdjekoji drugi otci izvodili, da se drugokanonske knjige u prepirkah sa Židovi nemogu navoditi. Tako kaže sam sv. Augustin (Civ. Dei 17, 20): Adversus contradictores non tanta firmitate proferuntur, quae scripta non sunt in canone Judeorum. Tu razliku medju jednimi i drugimi knjigami htjedoše pomenuti otci izstaviti onimi nazivi: ἀντιλεγόμενα, apocrypha, libri ecclesiastici, ali im nije pošlo za rukom, da valjan naziv pronadju. Pa ako su u onom razlikovanju knjigam drugokanonskim zbilja davali manju valjanost, što je samo kod gdjekojih sva prilika, to se ne slaže s tradicionalnom vjerom crkvenom a niti baš s njihovom vlastitom praksom. Kako ovi otci i knjige drugokanonske navode u svojih pismih kao svete, vidit ćemo razpravljajući o njih pojedince. Ovdje da vidimo samo što sv. Jeronim drži do knjiga drugokanonskih; jer protivnici njihovi najviše se na nj naslanjaju. — Sv. Jeronim in Prologo galeato izbraja knjige protokanonske staroga zavjeta i novoga, pa na koncu kaže: Quidquid extra hos est inter apocrypha esse ponendum. Igitur Sapientia quae filii Vulgo Salomonis inscribitur et Jesu filii Sirach liber et Judith et Tobias

(et Pastor) non sunt in canone. U praefaciji in libros Salomonis: Sicut ergo Judith et Tobi et Maccabaeorum libros legit quidem ecclesia sed eos inter canonicas scripturas non recipit sic et haec duo volumina (Eccl. et Sap.) legat ad aedificationem plebis non ad auctoritatem ecclesiasticorum dogmatum infirmandam. U praefaciji in Judith: Apud Hebraeos Judith inter apocrypha legitur, cujus auctoritas ad corroboranda illa, quae in contentionem veniunt minus idonea judicatur. U predgovoru k Tobiji: Librum Tobiae Haebrei de catalogo divinarum scripturarum secantes his quae apocrypha memorant manciparunt.

Ako promotrimo te izjave sv. Jeronima o knjigah, koje sada nazivamo drugokanonskimi osvjedočit ćemo se a) da svetac na gdjekojih mjestih govori o kanonu židovskom, u kojem dakako nije bilo knjiga drugokanonskih, tako govori naročito u predgovoru k Judithi i u predgovoru k Tobiji, tako se imaju jamačno razumievati i rieči u proologu: inter apocrypha sunt..... non sunt in canone (izp. c. Ruf. 2. 23) dakle ne kaže svojega mnienja nego mnienje židovsko. Zato se i brani u poslanici proti Rufinu ovako: Quod refero, quid adversum Susannae et Beli et draconis fabulas (= pripoviedke) et hymnum trium puerorum, quas in hebraico volumine non habentur Hebraei soleant dicere, qui me criminatur stultum se sycophantem probat. Non enim, quid ipse sentirem, sed quid illi contra nos dicere solent, explicavi.

b) Kad Jeronim u predgovoru ka knjigam Salamonovim kaže: da crkva knjige Judithinu, Tobijinu i Makabejske čita do duše, ali ne prima medju kanonska pisma onda ili sâm sebi protuslovi ili pak izjavljuje samo svoje posebno mnienje, jer nam je on sam svjedok za to, da je crkva pomenute knjige u njegovo doba držala za svete tako o knjizi Judithinoj veli: hunc librum synodus Nicaena in numero sanctarum scripturarum legitur, compu-

tasse (praef. in Judith) i opet: Ruth, Esther, Judith tantae gloriae sunt, ut sacris voluminibus nomina indiderint. o knjizi Tobijinoj: Liber Tobiae, licet non habeatur in canone, tamen quia insurpatur ab ecclesiasticis viris tale quid memorat (praef. in Tob). U Makabejskih: Totius orbis in ecclesia Christi laudibus praedicantur i o Baruhovoj knjizi: Librum autem Baruch, qui apud Hebraeos non legitur nec habetur praetermisimus pro his maledicta ab omnibus praestolantes. c). Jeronim na mnogo mjesta navodi drugokanonske knjige kao i provokanonske riečmi: božansko pismo govori - prorok svjedoči - pismo kaže - pisano je i. t. d. N. pr. u poslanici Julijanu piše: Divina scriptura loquitur: Musica in luctu importuna narratio ove su rieči iz Crkv. 22, 6; u tumaču k Jeremiji veli: Alio propheta testante: cani hominis sunt sapientia ejus, ovo je iz Mudr. 4, 8. Kad bi trebalo mogli bismo takovih mjesta puno navesti. - Dovle tumačeno 18/10 8?
Ovakva kolebanja gdjekojih crkvenih pisaca o obsegu starozavjetnoga kanona čini se bila su uzrok što su o tom koncem 4. vieka i početkom 5. nekoji crkveni sabori stvorili odluke. Synod Hipponski od god. 393. i treći i šesti pokrajinski synod Karthažki od god. 397. i 419. ustanoviše isti kanon koji poznije koncilij Trientski tako i papa Inocencije I. (god. 405) u poslanici pisanoj Exuperiju Toulonskomu. -
Od onda prihvaćaju crkveni pisci latinski i grčki sve knjige staroga zavjeta kao svete akoprem još Junilij Afrički (+ 560) Gregorij Veliki (+ 604), Izidor Sevillski (+ 636) Hugon a s Caro (+ 1260) i Toma Aquinski (+ 1274) povodeći se za sv. Jeronimom za razliku medju jednimi knjigami i drugimi znadu. U Biblijah crkvom upotriebljivanih u srednjem vieku nalaze se drugokanonske knjige pomiešane medju provokanonske u knjigah bogoslužnih, kao u sakramentarijih, lekcionarijih i missalih ima odlomaka takodjer iz drugokanonskih knjiga, crkveni sabori srednjega vieka broje i drugokanonske knjige medju bogodu,

he tako u saboru Kostničkom (Constantiensi god 1414-1418) izja-
vi Ivan Stojković Dubrovčanin u ime svieh: Insuper manife-
stissimum est multos in eodem volumine contineri libros
qui apud Judaeos in auctoritate non habentur sed inter
apocrypha computantur, qui tamen apud nos in eadem ve-
neratione et auctoritate habentur sicut et ceteri et hoc non
nisi ex traditione et acceptatione ecclesiae universalis
catholicae quibus contradicere nullo modo pertinaciter
licet. U koncilija koji je obdržavan u Firenci (1438-1442) oci
sakupljeni dokazuju iz knjige Mudrosti 7, 25. 26. izhodjenje
duha sv. od sina, tako i purgatorij iz II. Mak. 12. 46. Knjige
drugokanonske nalaze se takodjer u svih prievodih starih i
novijih iztočnih i zapadnih pomiešane sa prvokanonskimi;
u tom se napokon sa zapadnom katoličkom crkvom slaže i
iztočna pače i sve one crkve kršćanske na iztoku koje su
se od katoličke tokom vremena odielile; tako naročito grč-
ko-iztočna razkolnička crkva štuje kao sv. knjige sve one
koje izbraja koncilij Trientski, pa osim onih još i III i IV.
knjigu Ezdrinu i III. knjigu Makabejsku, tako n. p. u bibliji iz-
danoj u Moskvi god 1778. nalaze se sve knjige staroga zavje-
ta prvo i drugokanonske i to onim redom poredjane kojim
i u Vulgati, a osim njih poslije knjige Nehemijine IIa odnos-
no IIIa knjiga Ezdrina, poslije II. Makabejske ima III. Maka-
bejska i poslije ove IIIa odnosno IVa Ezdrina. Niti se je u tom
dala crkva iztočna razkolnička smesti u 17. vieku kada je
Carigradski patrijarha Cyrillo Lucaris prianjajući za bludnje
protestanske hotio iz biblije da izbaci knjige drugokanonske,
jer proti tomu ustaše patrijarh Antiohijski Makarije 1671.
i Neofyt 1672. i Dosithej Jerusalemski 1672; ovaj bo sazvavši
synod izjavi, da se pravim knjigam sv. pisma imaju pribra-
jati i one knjige, koje je Cyrillo Lucaris ludo od neznanja
ili pravije od zlobe prozvao apocryphnimi, jer da je i ove
stari običaj ili pače crkva katolička bez sumnje predala kao
dielove svetoga pisma.-

Iz svega do sada rečenoga očevidno je i bjelodano da je sv. synod Trientski sliedio samo neprekidnu tradiciju, koja siže do vremena apostolskih, kad je odlučio: Omnes libros tam veteris quam Novi Testamenti cum utriusque unus Deus sit auctor, pari pietatis affectu ac reverentia esse suscipiendos. - Protestanti iznevjerivši se toj tradiciji, knjige drugokanonske ili manje ciene od prvokanonskih, ili ih pače posve odbacuju a zovu ih apocryphnimi. Martin Luther u svojem prievodu metnuo je drugokanonske knjige medju staro i novozavjetne knjige pod naslovom: Apocrypha, das sind Bücher, so nicht der h. Schrift gleichgehalten, und doch nützlich und gut zu lesen sind. Calvin ostavio je u bibliji god. 1545. izdanoj knjige drugokanonske na svojem mjestu, kasnije se kolebao, što da do njih drži? ter je izjavio: Quam quam non is sum qui lectionem horum librorum velim prorsum improbare. Anglikanska crkva kaže u 6. članku svojih 39. članaka o tih knjigah: Druge pak knjige, kao što veli Jeronim, čita doduše crkva za primjere u životu i za stvaranje dobrih običaja, ali ih neupotriebljava za potvrdjivanje vjerskih nauka. Nu škotski presbyterijanci izbaciše ih posvema iz kanona. Tako su te knjige bile u svih skoro protestanskih biblijah i protestanski su ih bogoslovci većinom upotriebljavali sve do našega doba; akoprem su već i odprije gdjekoji pobijali vriednost historijsku, dogmatsku i moralnu, naročito u 17. vieku professor Oxfordski Iv. Rainold u spisu: Censura librorum apocryphorum V. T. contra Bellarminum praelect. XLV. p. 447.

Kad je pak britansko i inostrano biblijsko družtvo u Londonu 4. Ožujka 1804. zasnovano hotjelo god. 1817. knjige drugokanonske izbaciti iz sv. pisma, nastade zbog toga velika razpra medju nekatolici; Jedni od njih branili su te knjige, kako ih oni zovu apocryphne nisu doduše Bogom nadahnute, ali da su providencijalne, Bogom k tomu odredjene, da se z. z. objašnjavanje prvokanonskih knjiga

čitaju.

2. Drugi su tvrdili, da su apocryphi po sebi obične židovske knjige, nu korisne za razjašnjivanje kanonskih knjiga i za bogoljubno čitanje, bile su vazda spojene s biblijom, pa neima razloga, da se to i u napredak nečini. Tako naročito Hengstenberg (+ 1869).

3. Neki su opet dokazivali da nevalja apocrypha šiviti s biblijom, kad k njoj nespadaju i kad ima u njih pogubnih bludnja.

4. Rationaliste naprotiv, odbacivši pojam nadaha božjega, uklonili su bitnu razliku medju kanonskimi i nekanonskimi knjigami i pojedine knjige n. pr. knjigu crkvenicu više ciene od gdjekojih kanonskih knjiga, kano n. pr. od knjige Estherine. Što je britansko i inostrano biblijsko Družtvo g. 1817 pokušalo, to je g. 1826-1827 i izvelo t. j. počelo izpuštati iz biblije knjige drugokanonske, ili kako ih protestanti zovu, apokryfične, te su sve biblije onim Družtvom poslie izdane krnje; tako i: Sveto Pismo staroga i novoga zavjeta. Stari zavjet preveo Gj. Daničić a Novi zavjet: Vuk Stefanović Karadžić. U Biogradu 1888. Po primjeru britanskoga biblijskoga Družtva zasnovana su slična Družtva i drugdje, najviše kano podružna onomu glavnomu u Londonu, u Njemačkoj, Skandinaviji, Francezkoj i Holandiji. U Petersburgu utemeljeno bi nastojanjem kneza Galicina 1813 rusko biblijsko Družtvo; od god. 1824 mnogo razgranjeno; ono dalo biblije na 17 narodnih jezika, prevesti i u 31 jeziku štampati. Nu god. 1826 bi ukinuto carskim ukazom, ali još iste god. zasnova se rusko-protestantsko biblijsko družtvo. S razloga što je biblijsko Družtvo u Londonu počelo izpuštati knjige drugokanonske, mnoge su se podružnice od njega odkinule. Imajući pred oči, da se svakova Družtva osnivaju na krivom temelju, da je čitanje sv. pisma svim ljudem bez razlike za spasenje potrebito i budući proti propisom katoličke crkve izdavaju biblije bez tumača, pače biblije krnjave i kadšto zlo prevedene: pravedno su rimski papa biblije od takovih Družtva izdane, osudili, a poimence Pijo VII. 29 lipnja 1816, Leon XII. 5 svibnja 1824, Pijo VIII. 24 svibnja 1829, Gregorij XVI. 15 kolovoza 1840. i 8. svibnja 1844, i Pijo IX. 9 stud. 1846, a isti sv. otac papa j. 8 prosinca 1849 osudio

još i ovima biblijska Družtva kano vrlo pogubna. Kako čitanje svetoga pis-
ma bez uputa crkvom katoličkom propisana može zbilja biti vrlo po-
gubno svjedoči nam sekta nazarenska. Isp. Kat. List 1871; broj 41
i 42.

§. III. O nadahnuću knjiga biblijskih.

Crkva katolička uči, da je Bog glavni pisac, auktor knjiga obojih zavjeta
/omnes libros tam Veteris, quam Novi Testamenti, quum utriusque
unus Deus sit auctor...... pari pietatis affectu, ac reverentia
suscipit et veneratur. Conc. Trid. Sess. IV. Decrt. de canonicis
scripturis./ da je nebesko blago svetih knjiga Duh sv. ljudem predao.
/cae coelestis ille ss. librorum thesaurus, quem Spiritus Sanctus
summa liberalitate hominibus tradidit neglectus jaceat, statuit
et decrevit Ib. Sess. V. c. I. De instituenda lectione s. scripturae
et liberalium artium*/ i da po nadahnuću Duha sv. pisane
imadu Boga za auctora, /: Spiritu S. inspirante conscripsi Deum
habent auctorem. Conc. Vatic. Sess. III. c. II./. Auctorom pako sv.
knjiga može se Bog samo onda zvati, ako je kako god, izvanre-
dno, vrhunaravno radio i pomagao kod njihova sastavljanja ili
pisanja. Ta pako pomoć i radnja božja kod pisanja sv. knji-
ga zove se nadahnuće božje - inspiratio divina. Po tom je
dakle nadahnuće božje takov vrhunaravni rad božji oko duha
piščeva, da se ono, što pisac za onoga rada božjega piše, može
smatrati riečju božjom i Bog se može držati auktorom pisma. Ako
li se dalje pita: kako Bog ili Duh sv. radi oko duha čovječjega zda
li ga na pisanje potiče, kakogod kod pisanja pomaže, udaše li
mu pojedine rieči ili samo stvar i t. d.; - o tom nije crkva ništa
odlučila, niti se bogoslovci u svem slažu.

Počevši od Bonfrerija /† 1643/ dieliše obično bogoslovci nadahnu-
će božje u troje:

1/. Inspiratio antecedens et verbalis, kad Duh čovjeku samo biljo-
ži, što mu duh božji kazuje ili udiše.

2/. Inspiratio concomitans, kad Duh sv. čovjeka na pisanje po-
takne, pri pisanju pomaže i od pogriešaka čuva.

3/. Inspiratio subsequens, kad li tko napisao knjigu bez vrhu-

*/ Decret de Reform.

naravne pomoći, ne kao što je bi ju Duh sv. proglasio istinitom.
Što se tiče onoga mnienja, po kojem bi se i onakova knjiga mogla nazvati bogoduhom, koja bi napisana bila na posve čovječji način bez izvanaravne pomoći Duha sv., ako bi poslije Duh sv. (preko crkve) izjavio, da u njoj neima pogriešaka, ili ako bi bila primljena u kanon, pa tim uzvišena na čast slova božjega, to je mnienje prošlog koncila Vatikanskoga nedopušteno; ir veli isti koncil: Eos vero (Veteris et novi Testamenti libros) Ecclesia pro sacris et canonicis habet, non ideo, quod sola humana industria concinnati sua deinde auctoritate sunt approbati. Ta doista je inspiratio subsequens contradictio in adjecto; jer ako bi knjiga napisana bila na posve čovječji način bez ikakove pomoći božje, ne bi moglo o kakovom nadahnuću božjem ni govora biti, niti bi se moglo kazati, da je Bog auctor ili glavni pisac onakove knjige. Ni nemože se u svem prihvatiti niti protivan pojam o nadahnuću božjem, po kojem bi Duh sv. sve ono što će pisac pisati, priobćivao po formi i sadržini, ter bi mu, bi reć, u pero kazivao. Na taj način bi se dakako Bog mogao punim pravom zvati auctor sv. pisma i sv. pismo slovo božje, ali ovakovo slovno nadahnuće sv. pisma „inspiratio verbalis" ne može se prihvatiti s ovih razloga:

a). budući da prievodi sv. pisma nemogu biti u svem jednaki s maticom (: izp. predgovor ka Crkvenici: nam deficiunt verba hebraica, quando fuerint translata ad alteram linguam:) ne bi nam oni mogli sačuvati ciele sadržine objave božje; čemu se protivi porabe crkve i njena izjava, da je prevod lat. u Vulgati autentičan. –

b) U knjigah novoga zavjeta često se navode mjesta iz knjiga starozavjetnih po grčkom prievodu, a ne po matici, i to ne riedko slobodno, a ne riec po riec. – Tako n. pr. sv. Petar (Djela apos. 2, 17.) navodi rieči Joela proroka po prievodu grčkom.

c). Sv. pisci starozavjetni razlikuju se jezikom, slogom i načinom pisanja, pa kad i s jednog te istog stvari izvješćuju, izvještaji su im različiti; tako n. pr. knjige Dnevnika razlikuju se i na paralelnih mjestih od knjiga Kraljevskih; tako i druga knjiga Makabejska od prve. A to bi bilo nešto čudna kraj slovnoga nadahnuća (inspir. verbalis).

d). Sv. pisci kadšto se tako izjavljuju, o svojem pisanju, ter je očevidno, da ne pišu tek ono, što im Duh sv. diktuje; n. pr. pisac II. knj. Makabejske kaže (2,27), da sastavljajući djelo Jasona Cyrenca skratiti, nije mu to posao lakak, nego da ga pače stoji mnogo znoja i necona. I sv. Luka veli (u Djelih apost. 1,3), da je sve, ozkim hoće da piše, sam ispitao.- Ovoga mnienja, da je naime Duh sv. i same rieči kazivao sv. piscem, bili su istina, stariji kat. bogoslovci, povedavši se za izjavami nekojih crkvenih otaca i pisaca, ali noviji su ga, malo ne svi, napustili. Stariji protestantski bogoslovci bijahu gotovo svi za najtješnje slovno nadahnuće; noviji, pretvorivši se većinom u rationaliste, poriču svako nadahnuće božje. Klonéći se ove skrajnosti, tvrdimo, da je sv. Duh svakoga sv. pisca potaknuo na pisanje, i da ga je kod pisanja vodio i čuvao od svake pogrieške, jer samo uz ova dva uvjeta može se zbilja kazati, da je Bog glavni pisac i auktor sv. knjiga i da je sv. pismo slovo božje. To je inspiratio concomitans. Nego kod nekojih čestih sv. pisma, kao kod proročkih knjiga i kod onih u kojih ima objava božjih Duh je sv. priobćivao i samu sadržinu pisanja, pa uz to, kadšto valjda i sam sastavak sadržine. To je inspiratio antecedens. Po tom dakle nema se uzeti kod svake sv. knjige jednaki stupanj nadahnuća božjega; kod historijskih, pjesničkih i poučnih knjiga sustoji se nadahnuće božje u tom, da je Duh sv. pisca potaknuo na pisanje i kod pisanja rukovodio i čuvao od pogrieška. Kod proročkih pako Duh je sv. osim svega toga objavljivao piscu i stvar, koju će pisati. Kad Duh sv. pisca na pisanje samo potiče i u pisanju pomaže, netreba da pisac zna za ovu pomoć božju; to se razabire iz navedenoga mjesta II knj. Makabejske (2,27). Ali kad Bog piscu priobćuje i stvar

koji će pisati, onda ga jamačno čini i sposobnim da objavu bož. pozna kao takovu, inače bi mogao pisac svoje misli ili pače tlapnje iznijeti kao objavu božje.

§. IV. Knjige apokryphne i izgubljene.

Uprosta knjigam kanonskim jesu knjige apokrifne, ili kako se u starih slovenskih spomenicih naziviju, knjige lažne. Nama su sada apokrifne one knjige, koje bi se budi zbog pisca, kojemu se pripisuju, budi zbog stvari, o kojoj govore, budi zbog naslova, koji imadu na čelu, lakko mogle smatrati za svete, nu kojih crkva neprima u kanon i to ili stoga, što se za njihovo nadahnuće božje nezna, ili što se u njima nalazi očevidnih pogriešaka. Po tom dakle dvie su vrsti apokrifnih knjiga. U I.vu vrstu spadaju one knjige, koje od dobrih pisaca pisane, mogle bi čitaocem koristiti, ali se nenalaze u slovu sv. knjiga; takove su knjige III i IIII Makabejska, Molitva kralja Manassija; knjige III i IIII Ezdrine - psalam 151; predgovor ka knjizi Crkvenici; pripomena kod plača Jeremije, i dodatci k Jobu u grčkom prievodu. II. Vrsta apokrifa jesu knjige koje su rabbini, krivovjerci ili drugi ljudi sastavili, a pune su pogriešaka i tlapnja. Takove su: Testamentum Adami, liber de filiabus Adami, liber poenitentiae Adae, vita Adami, Apocalypsis Adae, psalmi Adae, praecepta Adae ad filium Seth, Evangelium Hevae, Seth, liber Enochi, Mathusala, Lamech, vaticinatio Noriae (žene Noine) Cham, psalmi Melkisedechi, apocalypsis Abraham, Testamentum Jacobi patriarchae, Testamenta 12 patriarcharum, Josephi precatio, Jamnes et Mambres, Mojsis Testamentum, secreta, apocalypsis, assumptio et alia; Eldad et Medad, Samuelis liber de jure regni; Psalterium Salomonis, Eliae Apocalypsis, revelatio et visio, Isaiae ascensio et visio, Apocalypsis Sophoniae, Habacumi, Ezechielis et Danielis. Litterae Baruchi ad 9 tribus, Apocalypsis Zachariae (otca Ivanova). Od apokalypsa koje su se do sada sačuvale u latinskom, druge u grčkom

nekoji u arapskom, a najviše njih u etiopskom i staroslovjenskom jeziku. U staroslovjenskom jeziku do sada su se ove starozavjetne lažne knjige našle: Adam, Slovo o Adamě i ot Božij Otpovědanii Bozině, Enoch, Ot knjig Jenocha, Sethova molitva, Lamek, o Melhisedecě, knjigi otkrovljenija Avramě, Smrt Avrama, Zavět Dvěnadcati patriarhov, Ljestvica, Asenetha, Mojsijev zavět, Izhod Mojsijev, Psalmi Davidovi, Salomon, o sudih Salomona, pověst o Kitovraše, psalmi Salamuna, obavljenje Ilije, Sophonije, Zaharije, vidjenije Isaija, pověst o plače proroka Jeremije. — /: Usp. Bogomili i Patareni od Dr. Fr. Račkoga u X. knj. Rada jugosl. akad., str. 248/ Mnoge od apokryfnih knjiga jesu ujedno pseudepigrapha, t. j. lažno se pripisuju ljudem čuvenim u historiji objave božje. Naprotiv protestanti obzivaju sve one knjige što su nama apokriphne zvati pseudepigrapha, a apokrifika su njim naše drugokanonske knjige.

Knjige apokriphne starozavjetne nastale su zadnja dva vieka pr. Isus. i prvih vjekova pos. Isus. Židovi su naime držali, da imadu neprekidnu tajnostvenu tradiciju od Mojsija počevši, pa gdjekoji njih pobiljegili bi neke religiozne stvari i dogodjaje svoga naroda pomiešavši istinu s lažmi, i kazivali, da te knjige uzdržavaju samo onu tradiciju, a da im veću znamenitost potrude pripisali bi ih ljudem u historiji star. zavjeta znamenitim, n. pr. Adamu, Abrahamu e t. c. Isto tako bi i gdjekoji krivovjerci gledali izmišljeninam tobož sv. knjigama bludnje svoje probiti u sviet. Ove su knjige s toga za nas znamenite, što nam u mnogom pokazuju, kaka vaše bila vjera, koje su bile nade i koja ovjećanja u Židova neposredno prije i poslie dolazka Is. i u nekojih krivovjeraca u prvo doba kršćanstva. U ostalom kod naučne porabe tih knjiga valja imati na umu ueči sv. Jeronima: multa his (apocryphis) admista vitiosa et grandis esse prudentiae, aurum in luto quaerere. Ep. ad Laetam. 12.

Od apokrifnih knjiga znatnije su 3. i 4. knjiga Ezdrina,

3. i 4. knjiga Makabejska, predgovor ka knjizi Baruhovoj, pri-
pomenak k plaču proroka Jeremije i dodatci k Jobu u grčkom
prievodu, o kojih ćemo još govoriti; zatim molitva kralja Ma-
nasija, koju Židovi sastaviše grčki u posliednje doba pr.
Is., a kasnije prevedoše na Hebrejski; sastoji se od 15. verza
a nalazi se u grčkih rukopisih, kadšto u dodatku k. Vulga-
ti i u t. zv. konstitucijah apostolskih 2. 22. Psalam 151. pjes-
ma, koju tobož David izpjeva nadvladavši Goliata; na-
lazi se na kraju psaltira grčkoga i u prievodih s njega
načinjenih, navodi ga sv. Athanasije, Vigilije Thapsenski
i drugi. Psaltir Salomonov ima 18 psalama, koji se krivo
pripisuju Salomonu, a pisani su negdje oko 60–48 god.
pr. Is.; jer opisuju žalostno stanje naroda Izraelskoga za
Hirkana II. Aristobula II. i Pompeja. Izprva bješe pisan
hebrejski, kasnije preveden na grčki, te matica propade, nekoč su
se svi psalmi nalazili u grčkom sv. pismu odmah poslie sv.
knjiga nov. zavjeta; navode se pak i u Lagi Athanasijevoj sy-
nopsi sv. pisma, i Nicefor ih spominje medju antilegomena star.
zavjeta. Knjiga Henohova u 108 glava, govori o raznih stvarih: o grie-
hu angjeoskom, o putovanjih Henohovih po nebu i zemlji, o mesiji,
i o budućih i nebeskih stvarih koješta; čini se, da je židovski ili ara-
mejski 2. vieka pr. Hrista pisana na obranu pravovjernoga ži-
dovstva proti širećemu se hellenstvu; sačuvala se ciela u prevo-
du ethiopskom i u staroslovenskom ѠТЪ КNИГЪ ЕNОХА mnogi
ju pisci grčki i latinski navode i Tertullijan drži ju authentič-
nom. Poslanica Baruchova desetim plemenom izraelskim bješe
valjda viršk pisana od kršćanskoga monaha i čini se da je
samo čest većega apokripha. Apokalipsis Baruchi, od ove je
knjige opet različita druga apokripha na knjiga sačuvana u
prievodu aethiopskom. Liber jubilaeorum (inače: ἡ λεπτὴ Γένεσις
ili ἀποκάλυψις Μωϋσέως) pripovieda razne pripoviedke od stvore-
nja svieta do Mojsije i broji 50 godina jubilejskih (50 x 49 = 2450) do
dolaska u Hanaan, tu je knjigu po svoj prilici pisao palestins-
ki Žid u zadnjem vieku prije Hrista, da židovstvo brani proti hellenstvu.

Ascensio ili assumptio Mosis napisana hebrejski u Palestini malo kasnije, kako je Tito razorio Jeruzalem. Testamenta 12 prophetarum pisana su valjda svršetkom I. ili početkom drugoga vieka po Isusu grčki za židovski narod, koji će da se obrati na kršćanstvo; kazuje zgode i naputke 12 sinova Jakovljevih, što su umirući davali djeci svojoj. Ascensio et visio Isaiae; ascensio grčki pisana od pokrštena Žida u 2. vieku, pripovieda mučeničku smrt toga proroka, i bila je Tertullianu i Origenu znana. Druga kazuje uzašašće Isaijino na nebesa i vidjenja njegova. Epifanije ju zove ἀναβατικόν i Jeronim spominje pod imenom ascensio imajući gnostičnih stihija; polazi iz 5. vieka. —

2). U sv. pismu staroga zavjeta navodi se više knjiga, kojih sa da više neima, nego su se izgubile. Tako IV. Moj. 21, 14 knjiga o ratovih Gospodnjih; Jos. 10, 13, knjiga pravednika (liber iustorum) III knj. Kraljeva 4, 32, tri tisuće priča Salomunovih i njegovih tisuću i 5 pjesama; III knj. kralj. 14, 19, 29. knjiga Dnevnika kraljeva Izraelovih i Judinih I. Paral. 29, 29 knjiga Samuila vidioca, Nathana proroka i Gada vidioca. II. Paral. 9, 29 - knjiga Ahije Silonca i Addona vidioca, II. Mak. 2, 24, knjiga Jasona Cyrenca. —

Pita se, jesu li ove knjige bile Bogom - nadahnute i kada i kako su se mogle izgubiti. Jasno je da su bile nadahnute one knjige, kojim su pisci bili proroci; a kada su se i kako izgubile, nezna se više. Samo možemo u obće kazati, da nam se je iz onih propalih naročito bogoduhih knjiga sve ono što je za razvitak djela spasavajućega bilo potrebno ili korisno dosele ipak sačuvalo u izvadku u sv. knjigah, koje sada još imademo, a možemo takodjer kazati sa sv. Zlatoustom (hom. 9. in Math): „kako nije bilo proti božjemu promislu, da su se mnoge rieči od Duha sv. po prorocih, Kristu i apostolih izrečene odmah sa samim ustnim glasom izgubile, te im neima više niti spomena, tako nije bilo proti božjemu promislu, da propadnu knjige, koje su neko vrieme već obstojale"! ——.

Iopet [Rom. 7, 8 / u I. Kor]: Bio koji mu drago uzrok, da koja od kanonskih knjiga propadne, ne može se to starij crkvi u grieh upisati ili zbog nevjere predbaciti, jer se nemože reći, da je čuvar ostave nevjeran, kad se ostava neima duže čuvati, nego li hoće onaj, koji je ostavio, što čini Bog kad hoće, ili promislom svojim dopušta, da se gdješkoje od sv. knjiga izgube.

§. V. Knjige sv. pisma sačuvale su se ciele.

Znajući, koje knjige sačinjavaju sv. pismo staroga zavjeta, valja na dalje ispitati, jesu li one do sada sačuvane ciele, tako da u bitnosti nisu promienjene, da bi im se naime što oduzelo, te bi bile manjave ili bi im se bilo što bitno dodalo ili samovoljno iskvareno. — Nikakovim se izvanjim dokazom nemože poduprti mnenje, da su Židovi sv. pismo hotomice iskvarili u bitnosti tako, da u njemu nebi imali prave sadržine objave božje, pače možemo navesti više dokaza, da se je u bitnosti sv. pismo do danas sačuvalo cielo. —

I. Prije robstva babilonskoga nisu mogli Hebreji hotomice bitno iskvariti teksta. Mojsije, napisavši pentateuk, zapoviedi levitom, da ga čuvaju uz kovčeg zavjetni. Svake subotne ili sedme godine dužni su bili svećenici i leviti na praznike sjenica čitati narodu zakon, po Deut. 17, 18, 19 bio je i kralj dužan imati prepis zakona Mojsijeva; pače kako je bilo zakonom odredjeno, da Izraelci neprestano razmišljaju o zapoviedih Mojsijevih, naravno je osim prepisa potrebitih svećenicima i levitom bilo i prepisa zakona Mojsijeva za privatnu porabu u porodicah hebrejskih. Budući ovako obćenito poznata sadržina zakona Mojsijeva, nemožemo ni pomisliti doba, u koje bi mogao bio biti iskvaren isti zakon, a da nebi proti tomu tkogod ustao. Po svjedočanstvu knjige Josuine navlastito gl. 4. Izraelci su poslie smrti Mojsijeve veliku revnost pokazivali za štovanje jedinoga pravoga Boga Jehove, koji ih je sa toliki čudesi izveo iz Misira, dično vodio i uzdržavao u pustinji, uzgojivao i blagoslovio, dao im zakon na Sinaju
gl. 4

i čitavo pleme odredio, koje ć bditi nad pravim poznavanjem i što-
vanjem božjim. Do vremena sudačkoga živio je jošte velki diel o-
noga naraštaja, koji je na putovanju po pustinji svojima očima
gledao čudesa i često iskusio, da mu sva sreća i spasenje stoji
do vjernoga štovanja božjega i zdušnoga izvršavanja propisa
i zapoviedih božjih, a nemar i odmetničtvo od Boga, da se kazni.
Kad bi bio ma tko pokušao iskvariti zakon božji bili bi vjerni
štovaoci božji i naročito leviti, a medju ovimi svećenici, kojim
je dužnost bila paziti na izvršivanje zapoviedi božjih, ovo o-
kvarivanje za cielo opazili, i zapriečili širenje iskvarenoga pisma.
Ako i jest poslie smrti Josuine u vrieme sudaca bilo časova,
u kojih je narod Izraelski zanemarivao zakon božji i prestu-
pao ga, nije ipak to zanemarivanje i prestupanje bilo ipak posve
obćenito, jer je i u ovo doba bilo uvieke vjernih štovalaca božjih
i revnitelja za zakon. Takovi su bili nada sve proročica Debora,
sudci ili vladaoci po imenu: Othoniel, Barak, Gedeon, koji
je idole satro i Jehovi oltar sagradio /Sud. gl. 6/, a osobito Sa-
muel koji je, utemeljivši škole proročke, najveće zasluge ste-
kao za pravo dobro narodno i za vjerno štovanje božje. Da
je tko u vrieme sudaca pokušao izopačiti pisma Mojsijeva
bio bi to, za vršavanje zakona Mojsijeva zanesení prorok i su-
dac Samuel jamačno opazio i oštro dignula pedepsoci.-
Budući pako da su i za službu božju odredjeni Leviti i sudci ili
vladaoci imali ugled i vlast zapriečiti bitno promienjivanje ili izopa-
čivanje knjiga Mojsijevih i budući da o pokušu takova izopačivanja
nigdje ni spomena neima, to mo dovista jedno od najvećih toli čes-
to korenih i kažnjenih zločinstva, nije jamačno bilo ni kušano.-
c). Poslie sudaca od Samuela pa do Malahije zadnjega proroka
u star. zavjetu, od kojega imamo pisama, živjeli su u neprekid-
nom redu Bogom poslani proroci koji su se oko uzdržavanja
prave vjere i oko izvršivanja zapoviedih božjih svega svoga vieka
budili i mučili, različite prestupke naroda pače i samih sveće-
nika i kraljeva oštro karali, pa tim navukli sebi neprijatelj-
stva, progonstva i samu smrt. Budući pako, da u pismih proro-
kih nigdje neima ni spomena o kakovom izopačivanju peto-

knjižja i novijih sv. knjiga, prisiljeni smo držati, da se u vrhovnije vrijeme nitko nije ni pokušalo li da baš nije za rukom pošlo.

c). Ako uzmemo zatim vremena ona u koja se je deset plemena bilo odmetnulo od kuće Davidove, očevidno je da se sv. knjige, imenito Mojsijeve nisu mogle iskvariti. Jer poslije odmeta 10 plemena bile su barem knjige Mojsijeve i u kraljevstvu Izraelskom sačuvane i prepisivanjem pomnožane. Kako se nigdje ne spominje drugi zakonik nego pentateuh, u zakonik je bio kraljevstvu Izraelskomu potreban, ovo nije doista drugoga ni malo do pentateuha. Ako bi pentateuh bio izopačen u kraljevstvu Izraelskom, bili bi zato doznali u kralj. Judejskom, pa kako je bilo skoro vječno neprijateljstvo medju oba kraljevstva, nebi onako izopačena pentateuha hotjeli u Judeji prihvatiti, pače bi ga bili pobijali i odbacili, a naprotiv ako bi se pentateuhu ono dogodilo u Judeji, nebi ga onakova prihvatili u Izraelu. Za cielo bili bi to zabilježili gdjegod historijski pisci staroga zavjeta, osobito pako proroci prerevnostni čuvari prave vjere i neumorni borioci proti narod. zlom.

Povrh toga kad bi pentateuh bio izopačen, tada bi se moralo vidjeti isporedjivaši židovski tekst sa samaritanskim, jer bi se sačuvao izopačeni i neizopačeni tekst uz ono suzevnjivanje medju Judeom i Samarijom, nu oba se teksta podudaraju, pa to dokazuje da izopačivanje, ma bilo i pokušano nije pošlo za rukom.

d). Kad je god. 722 kraljevstvo Izraelsko, a god. 558 kralj. Juda propalo, stanovnici njihovi odvedeni kao zarobljenici u Asyriju i Babiloniju, jamačno su sa sobom ponieli exemplara sv. knjiga naročito pentateuha, u robstvu češće se spominje zakon; tako spominje Daniel (9. 11. 13.) zakon Mojsija, sluge božjega, zakon Mojsijev, Jeremija predaba, ći zarobljenoj zakon (II. Mak. 2, 2). Josip Flavije (Antiq. 11, 1. pripovieda, da je Cyru bilo pokazano proročtvo Isaijino, po zlomnicah židovskih čitaše se zakon. Da se u doba to rukopisi, budući tako razšireni, ni su mogli izkvariti, stvar je očevidna. Kad bi tko i pokušao bio izopačiti sv. knjige, nebi toga mogao učiniti u svih, a kamo daljših, ga, ga raaprošenih rukopisih.

e). Još bi bilo teže izopačiti sve knjige poslie robstva babilonskoga, jer u to vrieme razišliše se židovi po Misiru, Grčkoj, Siriji, Maloj Aziji i Grčkoj, kasnije po svih rimskih pokrajinah, noseći sobom sv. knjige, koje bi po subotah u zbornicah čitali. U 3. vieku mučinjom bi

grčki prievod sv. pisma, koji je bio opet u tisuće i tisuće primjeraka prepi-
san. Uz ovoliku raširenost sv. knjiga nije moći ni pomisliti, da bi bile jed-
nako i obćenito izopačene. Uz to bili su Makabejci brižljivi čuvari sv. knji-
ga /: I. Mak. 1, 60; 3, 48/. Ni i sav narod židovski bio je, povrativ se iz rob-
stva, gotov za svoje knjige sve podnieti i samu smrt podnieti, ra-
dje nego li ih izdati ili raditi što prot njima, kao što nam svjedoči
Josip Flavij (u spisu: contra Apionem, 1, 8) veleć: Koliko štovanje
imademo naprama knjigam svojim, vidi se iz same stvari. Jer ako-
prem je već toliko vjekova proteklo, nitko se još nije usudio dodati im
štogodj, ni oduzeti, ni promjeniti. Nego svim nama je od rodjenja
samoga udieljeno i prirodjeno, da ih držimo za božje zapoviedi, uz
njih da stalno prianjamo, i zbog njih, ako bi trebalo, smrt dragovolj-
no podnašamo.

f) Isukrst i učenici njegovi nigdje nekore Židove zbog izopačenja
sv. knjiga, pače ove, kako vidjesmo, drže za istinite i Bogom nadah-
nute. Netreba, gotovo, da napomenemo, kako bi s. ugled utemeljitelja
novoga zavjeta, i apostolom, koji su držali knjige star. zavjeta za
istinite i bogodane, kad bi im bitna sadržina bila promienjena
ili izkvarena.

g) Poslie Isukrsta prevodjeno je sv. pismo u mnogo jezi-
ka i razšireno po cielom svietu, pa svi prievodi i svi primjerci sv. pis-
ma u bitnom skroz slažu, s toga i od najkasnijih kršćanskih pisaca
i od novijih gotovo svi priznavaju, da se židovska matica sv. pisma
do danas sačuvala ciela, neizopačena. –

h) Ni čemu toliko dokazivanje, da sv. knjige staroga zavje-
ta nisu izkvarene, jer tko ih samo pazljivo čita, lahko će se
o tom osvjedočiti. Jer da su Židovi štogod u svojih knjigah
mienjali, bili bi jamačno u njih promienili ona mjesta, u kojih
se prekoravaju tvrdokornosti i zloba, u kojih im se težke zaporu-
ke nalažu, i kojih im se svako zlo proroče, i mnogo za nje
sramotna pripovieda, pače i slabosti i opačine najznatnijih
njihovih ljudi kao Davida, Salamuna i dr. pripovieda je se
prosto, iskreno, bez svakoga ustručavanja i izpričivanja. To ove
posvjedočava, da su se sv. knjige u bitnom onako do danas sačo-
vale, kako su izprva napisane. –

Istina Bog nekoji su otci i crkveni pisci potvarali Židove, da su sv.
pismo staroga zavjeta izopačili, ali u tom potvaranju imade se razlog.
Gdje koji su naime otci i pisci držali, da je grčki prievod sv. pisma
kao takav nadahnut od Boga, te stoga da se posvema podudara
sa sv. pismom židovskim, i budući da je i stari latinski t. zv. itala
ki prievod bio načinjen po grčkom prievodu, držali su takodjer,
da i taj prievod savršeno vierno prikazuje malom hebrejskim.
Kad je po tom Sv. Jeronim knjige staroga zavjeta preveo s hebrej-
skoga na latinski, mislili su mnogi, da je i taj prievod strog
vjeran i točan. Mi znademo, da je prievod grčki aleksandrijski
na mnogo mjesta netočan, pače krivo, a tim i latinska itala;
znademo takodjer, da i prievod Jeronimov uza svu svoju vriednost ima
i netočnosti i nedostataka. Kad bi dakle kršćani iz mjesta grč-
koga ili latinskoga sv. pisma Židovom dokazivali, da je Isus bi-
la Mesija u star. zavjetu obećani, a židovi protiv njima iz svo-
jega teksta ona ista mjesta drugčije navodili, lako su kršća-
ni došli na misao, da su Židovi ona mjesta izopačili. Ali sad
se znade da primjeri tobožnjih izopačivanja nisu ništa drugo
nego ili drugačiji prievodi, bolji, gori, ili jednako dobri ili pu-
ke varijante, neznatne većinom. Tako n. pr. kad su Židovi
one rieči Isaije 7, 14: „Ecce virgo concipiet" prevodili: „Ecce ado-
lescentula concipiet", nisu to mjesto iskrivili u tekstu hebrejskom,
nego su ga samo zlo preveli. U ostalom otci oni i pisci, koji su zna-
li hebrejski, ne potvaraju na Židove izopačivanje sv. pisma, pače
ih od te biede brane; tako Origen i većinom sv. Jeronim, pa-
če i sv. Augustin kaže: „Absit ut prudens quispiam Judaeos
cuiuslibet perversitatis atque malitiae tantum potuisse
credat in codicibus tam multis et tam longe lateque dis-
persis." Civ. D. 15, 13. A oni otci, koji Židove biede s izopačiva-
nja kao Justin, Irenej, Zlatoust, svi tim načinom sa-
mo da kažu, da oni drugčije prevode na grčki sv. pismo, ne-
go što su prevela sedamdesetorica, ili pa u tim biedjenju ni-
su dosljedni. Tako sv. Justin, koji se najviše navodi kao
svjedok za iskvarenost teksta hebrejskoga, veli (ad Graecos 13):

ii. Da su one knjige, koje pripadaju našoj vjeri i sada čuvaju u Židova, to je djelo u prilog nama radećega promisla božjega. Jer da, donoseći ih iz crkve ne dajemo uzroka sumnji ljudem, koji nas rado ogovaraju, zahtievamo neka se donesu iz sbornica židovskih, da ve iz samih onih knjiga, koje se sahranjuju kod njih, jasno i očevidno vidi, da su naši zakoni, koje su sv. ljudi za nauk pisali."– Mjesta, za koja su još i u novije dobu gdje koji držali, da su ih Židovi iskvarili jesu osobito ova: I. Mojs. 49, 10. שִׁלֹה /: Vulg.: qui mittendus est:/, da je izkrivljeno u: שִׁילֹה ili שֵׁלֹה; V. Mojs. 27. 4: גְּרִזִים u עֵיבָל /: Garizim u Ebal:/; ps. 16, 10: חֲסִידְךָ u חֲסִידֶיךָ /: Sanctum tuum u Sanctos tuos:/; psal. 22, 17: כָּאֲרִי ili כָּרוּ / Vulg.: foderunt / u כָּאֲרִי / kao lav /. Is. 19, 18: עִיר הַחֶרֶס / civitas solis / u עִיר הַהֶרֶס / civitas destructionis /; i Is. 53, 8. לוֹ (ei) u לָמוֹ (eis). Nego učenjaci katolič. dokazuju kao L. Reinke / u Beiträge zur Erklärung des alten Testaments. Münster 1866. VII Band. S. 317 ss. /, da Židovi nisu navedenih mjesta hotomice izkrivili; nego da su pomenute razlike ili samo prividne ili da se mogu zdravom kritikom lako protumačiti. Premda je pak hebrejsko pismo staroga zavjeta u bitnosti do da nas sačuvano cielo i nepovriedivo, sa svim tim i u njoe je podkralo manjih pogriešaka, kao u svaku staru knjigu, koje ipak nemienjaju stare sadržine njegove. Jer pisari, koji su tokom tolikih viekova prepisivali tekst hebrejski, da su oni i bili učeni, marljivi i pazljivi, ipak nisu mogli zapriečiti, a da im se nepodkradu pogrješke, od kojih su neke barem imale smisla, pa tako neizpravljene, prepisivale bi se nadalje, ter se napokon rukopisi nisu slagali, a čitaoc nije mogao odmah razabrati, u kojim se rukopisu ovo ili ono mjesto čita pravo a u kojem krivo t. j. nastale su varianti /: lectiones variantes:/ Ovakovih varianata sabrali su učenjaci već priličan broj porodeći stare prievode, mjesta u starinskih pisacah navedena, rukopise i štampana izdanja sv. pisma. Većina varianata jesu sitnice, ne, ali imade ih i takovih, koje ponešto i smisao mienjaju. Varianto pako nastaju na dva načina: a) slučajno pogrješkom pisara b) krivim radom pisarskim. Nekoliko, slučajno mogao je pisar kod prepisivanja pogriešiti, jer je 1) krivo vidio, pa je a, zamjene

to pismena rieči ili izreke n. pr. Ezdr. 2,46 שַׁמְלַי; Neh. 7,48 שַׁלְמַי; ili je b). slična pismena zamienio, tako je zamienjen ד sa ר; ב sa כ; ה sa ח; ו sa י n. pr. Neh. 12,3 שְׁכַנְיָה u v. 14 שְׁבַנְיָה; na taj način postale su mnoge i znatnije pogrieške u brojevih, koji su se nekoč pisali (brojevima) pismenima, pa zamienjivanjem njihovim lahko su postali oni ogromni brojevi, što se čitaju u knjigah historijskih. Isp. II. Paral. c. 13. (: Abia ima 400.000 momaka; Jeroboam 800.000, od kojih pade razjenih 500.000); c). ili je pismena rieči ili izreke izpustio; to mu se je lahko dogodilo, ako se je u istoj liniji nalazila 2 ili višeputa, ili su se dvie linije istom rieči dokončavale (ὁμοιοτέλευτον); tako vidi, da je n. pr. u ps. 37, 28. poslie rieči לְעוֹלָם נִשְׁמָרוּ (in aeternum conservabuntur) radi sličnosti izostalo עַוָּלִים נִשְׁמָדוּ (iniusti punientur — perdentur) što se je u LXX. sačuvalo.

2). Kad se je pisaru u pero kazivalo mogao je krivo čuti pa zamieniti pismena jednako glasećа n. pr. א za י; דֹּאֵג za דֹּיֵג I. Sam. 22, 18. 3). Pisaru se je mogla izneviereti pamet, ter je on a) zamienio rieči istoga značenja n. pr. מִכַּף za מִיַּד II. Sam. 22, 1; b) zamienio parallelna mjesta, koja su mu pod pero došla, a da nije ni opazio, n. pr. Is. 63, 16 לְמַעַן שְׁמֶךָ (propter nomen tuum) mjesto מֵעוֹלָם שְׁמֶךָ (a saeculo nomen tuum) jer ovo često dolazi. c) s istoga uzroka mogao je pisar premetnuti ili izpustiti rieči ili izreke.

4. Kadšto nije pisar dobro razumio teksta, koji je bio pred njim pa je stoga a) krivo razdielio rieči n. pr. ps. 55, 16. mjesto יַשִּׁימָוֶת čitao je grčki prevodioc יַשִּׁי מָוֶת ili יַשִּׁיא מָוֶת —, zato je preveo: ἐλθέτω θάνατος ἐπὶ αὐτούς i po tom Vulgata: veniat mors super illos (ps. 54, 16); b) krivo razumio kratice ili držao pismena i rieči za kratice, a nisu bile takove; tako prevodilac Aleksandrijski nije Jon. 1, 9: עִבְרִי razumio kraticu, te je čitao עַבְדִּי = δοῦλος μου, mjesto עֶבֶד יְהוָה — sluga Gospodnji; c). pisar bi mislio, da opazka na kraju napisana spada u tekst, te bi ju zbilja u tekst umietnuo, tako su rieči: Is. 40, 7. אָכֵן חָצִיר הָעָם (vere faenum est populus) valjda s kraja umetnute u tekst; u prevodu barem Aleksandrijskom ih neima. —

Kadkada su se pisari nodakakto od zlobe i opakosti, da se pismo inkova nego u najboljoj nakani, da ga popravo, usudili mienjati štogod, i to 1.) teže variante zamienjujući laksim i prividno boljimi, tako se I. Dnev. 2.48 mjesto יָלַד u više rukopisa čita יָלְדָה; jer se proteže na žensko ime. 2). Mjesta tamnija objašnjujući iz parallelnih, tako je možda u I. Mojs. 14, 14, došlo ime grada Dana. 3 Popunjujući tobožnje praznine, tako su Samaritanci kod I. Mojs. 4, 8 popunili riečmi נֵלְכָה הַשָּׂדֶה = idimo na polje; ove rieči imadu i LXX i Vulgata: egrediamur foras;

4). Mienjajući tekst po svojih predrasudah; tako Sud. 18,34. mjesto בֶּן מֹשֶׁה čita se בֶּן מְנַשֶּׁה. 5). Dodavajući štogod, da se tekst objasni, tako se morda I. Mojs. 35,19; 48, 7 kod Efrate dodalo, da je Bethlehem. ~

Kako valja različite variante prosudjivati, krive razpoznavati, a prave ili barem najprilićnije povraćati, to uči kritika biblijska.

§ VI. Zgode biblijskoga hebr. teksta.

Kakov je bio tekst hebrejski sv. knjiga, prije nego su prevodene u 3. vieku prij. Isus. na grčki jezik, malo znamo, jer neimamo za to potrebitih izprava iz onih vremena: ni rukopisa ni prievoda, ni citata, kod tadašnjih pisaca. Sa svim tim možemo:

Nagadjati, budući da su se sv. knjige i onda prepisivale, da su se tako, djer u tadašnje doba podkrale pogrješke, kao što se podkradu više manje u svaki prepis, pače imamo za to nekoliko dokaza u samom tekstu, tako n. pr. ako je u IV. Mojs. 2, 14 otcu Eliasafovu ime Reguel u u IV. Mojs. 1,14 Deguel, to se je moglo dogoditi samo pogrieškom prepisivača, što su naime ד zamienili sa ר om; tako ptica, koja se u III. Mojs. 11, 14. zove דָּאָה u parallelnom mjestu V. Mojs. 14,13 zove se רָאָה; Mjesto, u kojem je Josua pokopan u Jos. 24, 30. piše se תִּמְנַת סֶרַח a u Sud. 2,9. mjesto סֶרַח stoji חֶרֶס. Medjutim akoprem je se već u staro doba u hebrejski tekst podkrale pogrieške i varoste, nije se bojati, da bi bilo te griešte tolike i toliko, da bi ih bilo, da bi se njima tekst bitno promjenio i izkvario. Jer ukto će pogibelji nije bilo od 3. vieka pr. Isus. pa do iznašašća

štampe, još je manje moglo biti u ono staro doba, kad su se knjige rukom prepisivale i greške u jeziku još ženom lakši opažale, pa je i manje vremena proteklo. – Iz 3. vieka pr. Isus. imamo prievod grčki Aleksandrijski iliti Sedamdesetorički, ako ga isporedimo sa sadašnjim tekstom hebrejskim opazit ćemo znatnih razlika medju njima; ne iz tih razlika nesmijemo odmah suditi, da su Sedamdesetorica, prevodeći s hebrejskoga na grčki kod onih razlika čitala drugo što u tekstu, nego li čitamo sada mi. Jer valja znati:

1) Da je i sam prievod Aleksandrijski do nas došao dosta promjenjen, natkašnjen prepisivim pogreškami; te nemožemo za cielo znati, kako su Sedamdesetorica upravo svako mjesto prevela, s toga da su oni i točno prevodili s hebrejskoga, nebismo još mogli znati, što su na svakom mjestu čitali u svojem tekstu.

2) Prevodioci Aleksandrijski neznajući podpunoma hebrejske slovnice, češće su pogriešno prevodili, a:

3) Budući su oni slobodnije prevodili nemože se svigdje znati, što su čitali u tekstu svojem.

Uz sve to biti će jamačno i takovih razlika medju sadašnjim tekstom hebr. i prievodom aleksandrijskim, koje su nastale odatle, što je tekst hebrejs., kojega su se držali prevodioci aleksandrijski imao mjestu, drugačije glasećih iliti lekcija drugojačijih, nego što se nalaze u sadanjem tekstu. –

K takovim varijantam, koje se osnivaju na starinskom tekstu, pa nam svjedoče, kakav bijaše onaj starinski tekst upotrebljen od Sedamdesetorice, pribrajamo ona izpuštena, dodana, promienjena mjesta u prevodu aleksandrijskom, koja se nalaze i u drugih starih prievodih a da nisu u ove prevode došla iz aleksandrijskoga; i pribrajamo i ona mjesta, koja se samo u Sedamdesetorice nalaze, ali su takova, te se vidi, da se njihov postanak nema tražiti u volji ili pogrieški prevodilaca, nego u samom tekstu. Iz toga sliedi, da je tekst, koji su imali prevodioci aleksandrijski pri ruci, na dosta mjesta bio različit od teksta hebrejskoga, koji nam se je do danas sačuvao.

foll. 5.

čuvao, a koji se gotovo sasvim slaže s tekstom u 2. vieku po Isusu običnim; iz toga sliedi takodjer, da je prevod aleksandrijski uza sve svoje nedostatke veoma znamenit za kritiku teksta biblijskoga.

A kako je nastala ona razlika medju starijim i kasnijim tekst. hebrejskim? Po svoj prilici ovako: od Mojsijevih i drugih knjiga bilo je mnogo prepisa od kojih nekoji dodjoše u ruke Židovom izvan Jerusalema i Palestine živućim. Kod ovih se je s vremenom stvorio tekst ovakov, kakov je za podlogu služio prevodu aleksandrijskomu, pa i pentateuku Samaritanskomu, kao što ćemo vidjeti. Drugi prepisi nalazili su se u Jeruzalemu u rukah svećenika i učenjačkih. Veliko štovanje, koje su u tom mjestu imali naprama sv. knjigam, poraba nekih knjiga kod liturgije u hramu, sve je to čuvalo jerusolimske prepise od pogriešaka, koje su se po malo podkrale u prepise izvanpalestinske sv. knjiga. Po prepisih izvan Jerusalemskih, u koje su se gdjekoje grieške već tako rano podkrale, da su ih Židovi držali više za svetinje nego li mahne, nastade tekst, koji imademo danas. Po ovih istih prepisih načinjeni su prievodi: Aquilin, Symmachov, syrski i Jeronimov. Odatle se mogu razumjeti gdjekoje razlike medju ovim prievodi s jedne i prievodom grčkim i tekstom Samaritanskim s druge strane.

Kad je Židovom propala država i razoren hram, a oni bili lišeni slobode i razpršeni po svietu svigdje bili mrženi i proganjani, neosta im djedovine ništa nego sv. pismo; u njemu imadjahu oni utjehu i nadu svoju. Po propisih njegovih, koliko je ikako moguće življenje svoje ravnati bijaše im najpreča briga, proučavanje biblije jedini posao njihovih učenjaka. Baveći se tako neprestano biblijom, opaziše razlike medju rukopisi na nekih mjestih, izporediše rukopise i ove razlike ili variante stadoše kupiti, skupljene tako variante i u vrste poredane nalaze se već u Thalmudu Jerusalemskomu sastavljenomu od 2. do 6. vieka po Isusu. Evo ih: 1) סוֹפְרִים עִטּוּר (ablatio scribarum) t. j. kaže se na pet mjesta, da treba ~~uzeti~~ „van" izpustiti: n. pr. I. Mojs. 18,5 mjesto וְאַחַר da čitaš אַחַר 2) תִּקּוּן סוֹפְרִים (correctio scribarum.

t. j. na 16. ili 18 mjesta preporuča se od dvie variante ona, koja se čini bolja n. pr. I. Sam. 3,8 להם /njim/ mjesto לו /njemu/ d). Na 15 mjestih, nad riečju ima jedan ili više izvanrednih punktah n. pr.: ps. 27,13 לולא קרי ולא כתיב 4) čitaj: dakako nije napisano /t. j. rieč izpuštena, a drugdje nadjena, da je napisana na kraju /na margini/ pa ju treba čitati u tekstu, gdje se nalaze puncta vocalia pripadajuća k rieči; takovih mjesta ima po Thalmudu sedam. n. pr. II. Sam. 8,3 u tekstu jesu samo samoglasna ָ ; a na kraju פרת, dakle čitaj u tekstu פְּרָת כתיב ולא קרי 5) /pisano je a neima se čitati/ t. j. rieč nalazeća se u tekstu bez samoglasnih, nema se čitati; po Thalmudu ima 5 takovih mjesta. n. pr. II. Kralj. 5,18 נא קרי ולא כתיב 6) čitaj pisano / t. j. mjesto suglasnih napisanih u tekstu, čitaj suglasna pisana na kraju, a samoglasna valja uzeti izpod suglasnih pisanih u tekstu; takvih mjesta broji se preko 1200 n. pr. često לא mjesto לו i obratno. U Thalmudu već se nalazi takodjer bilježeno, koliko imade pismena, koliko rieči, i koliko versova u pojedinih sv. knjigah i u njihovih odsjecih i koja je rieč u sredini ciele knjige, a koja u sredini pojedinoga odsjeka, tim se je načinom htjelo sačuvati tekst od pogriešaka. —

Ove do sada izbrojene i u Thalmudu već pobilježene kritične opazke o tekstu hebrejskom čine temelj **Masori**, t. j. onoj zbirci kritičnih i gramatičnih bilješaka o tekstu hebrejskom sv. pisma, koje su najprije ustmeno predavali, a kasnije popisali počevši od 6. do 10. vieka učeni Židovi osobito u Tiberijadi. Toj zbirci nadievše מַסֹּרָה, מָסֹרָה, מַסֹּרֶת ili מָסֹרֶת predaja, traditio παράδοσις od korjena מָסַר predade, jer tvrde rabbini kao Abenesra, Kimchi i drugi, da su ove bilježke predajom dobili od Mojsija. Pisci Masore zovu se Masorethi, a tekst hebrejski

koji su obskrbili znacima samoglasa, naglasaka i interpunkcija i posve ustanovili zove se masorethski ili prihvaćeni tekst (textus receptus), jer su se po njemu u najnovije vrieme kopisi prepisivali

Stvari ove, što se nalaze u Masori uzeše Masorethi ili iz predaje i Thalmuda ili ih pronadjoše poredeć razne rukopise, ili ih pak stvoriše svojim promatranjem i proučavanjem biblije, ter su a). ili opaske slovničke, exegetske i prepisne o samoglasih i znakovih diakritičnih, o pisanju punom i manjkavom, o značenju nekih rieči, o broju verasa, rieči i pismena u svakoj knjizi, o srednjem pismenu, rieči i versu svake knjige, o posebnosti nekojih verasa n. pr., da u zakonu Mojsijevom dva versa počimaju sa ס, da se u njemu 11 verasa počima i dokanča pismenom נ (nun) i.t.d. o spoju rieči n. pr. da je u sv. pismu שָׁמַע 17 puta spojeno sa בְּקוֹל; ili su b) popravci teksta koji se naznačuju riečmi קְרִי i כְּתִיב t. j., da mjesto pogriješno u tekstu napisano (כְּתִיב) valja ovako ili onako ispravljeno čitati (קְרִי), a ispravljaju se pismena premetnuta i zamienjena, popunjuju se ispuštena, ispuštaju su suvišna; za nač krivo razstavljenje kaže se, kako ih valja sastaviti ili složiti, ovamo i slovnički קְרִי, da se n. pr. mjesto נַעַר ima čitati נַעֲרָה —. Sve ove bilježke u Masori imadu svrhu, tekst hebr. čist i nepromjenjen sačuvati, i za vaz da ga obrane od svake promjene i izkvarenosti. I zbilja, to su Masorethi postigli; ma s druge opet ruke Masora je u tom škodila, što židovi, imajući ovako ustanovljen i občenito prihvaćen tekst nisu više marili poredjivati ga sa starijimi rukopisi i tako su mogle gdjekoje dobre variante propasti, i mnoge su se synagoge tvrdokorno držale prihvaćenoga teksta.

Masora potpuna, koja sadržava sve pomenute bilježke o tekstu hebrejskom zove se velika, a izvadak iz nje Mala Masora. Bilježke, što se nalaze na kraju teksta sačinjavaju Masoram textualem, a nalazeće se na koncu svake knjige Masoram finalem. Primjerom palestinskih židova potaknuti židovi babilonski takodjer su uporedjivali rukopise i sakupljali variante; ali o radu njihovu (iz 8. vieka?) slabo što znamo, osim što je R. Jacob ben Hhajim bibliji Bombergovoj dodao izkaz varianata istočnih

(babilonskih) i zapadnih (palestinskih), koji ih u obsegom neima mnogo, a razpravljaju sitnice (o konsonantih). Tu 11. vieku još su rabbini Aharon ben Aser u Palestini i Jakob ben Neftali u Babiloniji pokupili varianata, ali i ove su sitnice (o vocalih), svjedoče pako, da je u todoba sustav punktacije bio već savršen.

Učeni Židovi došavši u 11. vieku s istoka u Europu donesoše sa sobom sv. knjige. Ove bijahu prepisivane u 12 i 13. vieku, najprije u Španjolskoj, kasnije u Taljanskoj i Njemačkoj. Ali rukopisa hebrejskih do sada se malo sačuvalo: najstariji je rukopis pentateuha nepodpun i nepunktovan iz gorieka i rukopis zadnjih proroka iz 10. vieka. Rukopisa sa datumom ima iz 12 vieka 6-7, iz 13. do 50, i iz 14 blizu 18: Rukopisi su svi ili pergamenski svitci (volumina), na kojih su Mojsijeve i druge liturgijske knjige najvećom pomnjom pismeni quadratnimi crnom tintom napisane bez samo glasnih punkata i bez naglasaka, za porabu u zbornicah, ili su privatni rukopisi pisani na pergameni ili na papiru pismom quadratnim punktovanim ili rabbinskim bez punkata a sadržavaju sav stari zavjet ili samo diel od njega.

Po rukopisih tekst je hebrejski često već štampom izdan najprije izdan bi psaltir 1477 (u Bologni) bez vokala, a cielo stari zavjet 1488 u Soncinu pretiskan sa samoglasnici i naglasnici god 1494 u Bresciji. Ovo izdanje Soncinsko odnosno odnosno Brescijsko biblije hebrejske broji se medju poglavita izdanja, i još ova dva izdanja: u mnogojezičnoj bibliji izvršenoj u Complutumu ilit Alcali 1502-1517. gdje ima tekst hebrejski s punkti samoglasnimi ali bez naglasaka izpravljen po rukopisih i Bombergovo drugo izdanje biblije hebrejske, koje je svjet ugledalo god. 1525-6 u Mletcih. Ova su izdanja vrela su mnogih kasnijih od kojih su opet gdjekoja popravljena po rukopisih. Medju novijimi ponajbolja su: od Jos. Athiasa u Amsterdamu 1661-1667. i od E. von der Hooghta u Amsterdamu 1705. Po ovih tiska-

nu su najnovija izdanja. Poslie Seb. Minstera (✝ 1552) Buxtorfa, Houbiganta naprosč su se trudili oko ocienjivanja hebrejskih ru kopisa i oko sakupljanja varijanata Benj. Kennicott, (proff. u Ox-foru ✝ 1783) i Bernardo de Rossi (proff. logos. u Parmi ✝ 1831). Onaj je ispoređio 615 rukopisa, a ovaj 1846. Iz svega toga što smo dosele o hebrej. tekstu kazali, sliedi, da je on u prkos mnogim varijantam sačuvan ciel i u bitnosti nepovriedjen, a onda imadu kivo, koji ga zapostavljaju starim prievodom, bilo to grčkomu, bilo latinskomu, ili glede pentateuha tekstu samaritanskomu.

O petoknjižju Samaritanskom

Samaritanci, od kojih još dandanas ima nekoliko obitelji u Naplusu (Neapolis) blizu brda Garizima, i koji za svete knjige drže samo 5 knjiga Mojsijevih imadu istih ovih 5 knjiga u jeziku hebrejskom, a pismom svojim Samaritanskimi pisanih. Jedan rukopis toga petoknjižja pisan na perga meni liepimi pismom čuvaju u zbirnici svojoj, te kažu, da ga je pisao Aronov brat Finees 13. godine po dolasku Izraelaca u Palestinu. To njihovo kazivanje broji se dakako medju bajke. Prvi je u Europu jedan rukopis sa-maritanski kupljen u Damasku god. 1616. donio Petar della Valle, a izdao ga Ivan Morin (✝ 1659.) u polyglot-tih parižkih; poslie je još više rukopisa Samaritanskih doneseno u Europu, tako, da ih sada po prilici imade u raznih knjižnicah do 15, i u polyglottah londonskih izdano bi petoknjižje samaritansko. Od onda je učeni svet Europski upoznao to petoknjižje, nu što se tiče njegova postanka i vriednosti, dvojako mnienje o njemu vlada. Jedni kažu da je petoknjižje Sam. nastalo tek poslie sužanjstva babilonsk., kad je naime k Samaritancem pre-bjegao Manasije, sin vel. svećenika Jaddusa, te sa sobom ponese knjige Mojsijeve. -

Ovomu mnienju razlozi su a) u Kraljevstvu 10 plemena Kod Sama-
ritanaca nije bilo uredjena bogoštovja, dok nije hram bio sagradjen
na Garizimu; b) u petoknjižju samaritanskom spominje se Gari-
zim mjesto Ebal, dakle je pisano, pošto je na Garizimu već bio
sagradjen hram; c) tek Manasije donese petoknjižje k Samari-
tancem jer do onda bi u njih nepoznato.

Drugo je mnienje, da se postanak petoknjižju Sam. ima
tražiti u ono doba, kad se je 10 plemena odmetnulo od kralj.
Judejskoga. To dokazuju tim 1). Što je mržnja Sama-
ritance odaljila od Židova na toliko, da nije moguće, da
bi bili od njih primili knjigu, kakav je pentateuch; Samaritanci
nemaju nego knjige Mojsijeve, a da su ih primili tek od Ma-
nasija u vrieme Aleksandra Vel. bili bi s njimi i druge knjige
kanona Ezdrina primili; 3) pismo Sam. starije je od sužanj-
stva babilonskoga. 4) Samaritanci su hotili pomagati Židovom
vrativšim se iz sužanjstva kod gradjenja hrama u Jeruzalemu
što pokazuje da su im zakoni Mojsijevi bili poznati, dakle
da su ih već i imali.–

Koji na ovo drugo mnienje pristaju, razloge za prvo mnienje
pobijaju ovako: Jeroboam je doduše svećenike i levite prisi-
lio preći u kralj. Judejsko i Jeruzalem (isp. II. Dnev. 11, 13-16)
ipak je više svećenika i ostalo u njegovu kraljevstvu (IV Kralj.
10, 23) i jamačno više porodica vjernih Bogu, u kojih su se
nalazili prepisi zakona Mojsijeva, da nebi zaboravili zapo-
viedi božji. Osim svećenika bilo je neprekidno i proroka,
koji su kraljeve i narod navraćali na držanje zakona; zar
ti proroci nisu imali prepisanoga petoknjižja? 2 Pa nije
li i sam Jeroboam znao za zakon Mojsijev uvedavši štovanje
zlatnih telaca s obredi; kako ih odredjuje isti zakon? Idolosta
Izraelci su znali za zakon Mojsijev i onda, kad im je kraljev-
stvo već bilo propalo jer čitamo (II Dnev. gl. 30, 31 i 35) da su
za Ezekije i Josije i ostatci Izraelaca išli u Jeruzalem, da
svetkuju pashu, i da su satrli idole u Efraimu i Manasiju
kao što zapoviedi Mojsije. Bijaše ono znanje bez knjige Moj-

rije. Bili se ono znanje bez knjige Mojsijeve bilo sahranilo u
narodu, koji je malo obćio s Judejci, osim kad bi na njih udarao?
Arnold u svećenika iz kraljevs. Izraelskoga, koji bješe Salmanasar za-
šunjio, bješe jedan poslan natrag u Samariju, da novoselce nauči zakon
Boga gospodara onoj zemlji, t. j. zakon, koji dade Bog Mojsiji, nije li taj
svećenik imao knjige Mojsijeve? Ili je knjigu sa sobom ponesao, ili ju je
našao u zemlji, kamo je došao, jer kako bi drugačije naučavao, čega
sam nije znao? Može li se pomisliti da su Samaritanci dugo vre-
mena bili bez knjige Mojsijeve, pa ju primili baš onda od Ži-
dova, kad su već mržnjom kipili jedan na drugoga? Pa da
su istom tada primili od Židova knjigu Mojsijevu, zašto ne
bi bili od njih poprimili i druge knjige, koje su za Aleksandra
Vel. već bile u kanonu židovskom čiti Ezdrinom? Nadalje
znademo iz historije, da su se Samaritanci ponudili Židovom
za pomagače u gradjenju hrama, pa kad su ih ovi odbili, sagra-
dili su si na Garizimu svoj hram, da u njemu izvršavaju zapo-
vjedi Mojsijeve, dakle im bijaše poznat zakon Mojsijev, —
imali su ga pisana.
Bez razloga se dakle tvrdi, da je Samaritancem tek Manasije
donio zakon Mojsijev.
Što se u petoknjižju samaritanskom (V. Mojs. 27, 4) mjesto
Hebal čita Garizim, to je interpolacija samaritanska uči-
njena za to, da se gradjenje hrama na Garizimu opravda
zakonom božjim. Iz dosele rečenoga vidimo, da mnenje onih,
koji drže, da se postanak petoknjižja samar. ima tra-
žiti u vrieme odmetništva 10 plemena od kuće Davidove,
ako i nije posve utvrdjeno, svakako je čvršće od prvoga protiv-
noga. Što se tiče vriednosti petoknjižja samaritanskoga,
budući je Samaritanaca bilo puno manje no Židova, te se
tako niti njihovo petoknjižje nije često prepisivalo, to je
naravno, da se u nj nije uvuklo toliko pisarskih griešaka
koliko u židovskom. Sa svim tim ima u petoknjižju
samaritanskom posve druge vrsti mahna, kakovih u
židovskom nema. —

Mojsije ono knjige druge

jer 1. Samaritanci neizgovarajuć grlenih pismena, često ih zamjenjuju; odatle nastaju razlika, koje se imadu više smatrati kao pogrieške nego li varijanti; takogjerne, matres lectionum: ... su u petoknjižju njem. i po nekih pravilih razredjene, usuprot u tekstu hebrejskom pridržana je stara sloboda u pravopisu.

2. Imade više mjesta u tekstu samaritanskom, koja su viešto promjenjena u predrasuda ili dogmatičkih razloga n. pr. u Gen. gl. 5. i 10 clov. patriarhom povoljnije pada nego li u hebrejskom u Deut. 27, 4 mjesto Hebal čita se Garizim u Gen. 3, 2. הכתש laži mjesto הכתש

3. U tekstu sam. ima umetaka iz mjesta parallelnih, tako kod Num. 10, 10 iz Deut. 1, 6–8; kod Ex. 18, 24 iz Deut. 1, 9–17. Što se tiče dakle vriednosti petoknjižja Samar. ono ima isto tako kao i hebrej. petoknjižje valjanost teksta prvobitnoga, ima pogrešaka pisarskih, ali je drugčije cielo u bitnosti, pa ako i ima nekih promjena njemu mjesta, koja su se u tekstu hebrejskom ciela sačuvala, zato opet s druge ruke, budući se nije tako često prepisivalo, kao tekst hebrejski sačuvao je jamačno dobrih lekcija, koje su se u hebrejskom izgubile; jednom rieči: tekst samaritans. popunjava tekst hebrejski, pa s toga koliko griešе oni, koji kažu, da valja petoknjižju samaritanskomu svagdje prednost dati pred hebrejskim, toliko i oni, koji mu je kritici malu cienu davaju. —

§ VII. Prievodi sv. pisma st. zav.

Stari prievodi sv. pisma veoma su znameniti za kritiku bibljsku jer paredeć ih sa sadanjim tekstom hebrejskim, dokazuju nam, da je ovaj u obće dobar i točan, akoprem je gdje što sitnicami natrunjen, a baš te sitnice, mogu se kadšto iz prievoda popraviti. Znameniti su takodjer stari prievodi za tumačenje sv. pisma, jer iz njih vidimo, kako su prevodioci pojmili smisao matice. Pregled starih bibljskih prievoda, pokazuje nam naprotiv, kada se je i kako sv. pismo širilo medju narodi iz raznih dielovih crkve Hristove.

Prievodi diele se na neposredne, koji su načinjeni s matice i na posredne, koji su zradjeni

na „starije“; koji su izradjeni prije iznašašća typografije i na „novije“ koji su poslije; na istočne u koje se broje: grčki, kaldejski, syrski, koptički, etiopski, arabski, armenski i.t.d. i na zapadne: latinski, gothski, staroslovenski, anglosaski itd. Od ovih **prievoda** znatniji su dakako neposredni od posrednih i stariji od novijih. Za kritiku su vriedniji slovni prievodi, a za tumačenje slobodniji. Od svih pako najznamenitiji su prievodi, što zbog starine i neposrednosti svoje, što pako zbog dugovječne i razgranane porabe u crkvi i zbog kritične i exegetske vriednosti grčki i latinski, a njima syrski.

Grčki prievodi

Prievod Aleksandrijski

Kad su se Židovi živući u Misiru bili odučili hebrejskomu ili pravo veli aramejskomu jeziku, a priučili grčkomu, bijaše potrebito knjige svete, naročito pako knj. Mojsijeve (petoknjižje) prevesti na grčki; najprvije po svoj prilici za kralja Ptolomeja Lagova (325-284) ili za Ptolomeja Filadelfa (284-247) prevedoše petoknjižje, i to kako kažu 72 učena čovjeka, a poslije različiti Židovi ostale knjige, kojim se dodavaše knjige drugokanonske.–

Prievod taj zove se po mjestu svojega postanka „aleksandrijskim“, a po prievodioci „prievod sedamdesetorice“ ili sedamdeset prevodilaca (oi LXX) premda je ovaj potonji naslov izprva valjao samo za petoknjižje.

Čini se kano da nemamo o njednom dogodjaju st. vieka toliko obilat izvještaj, kao o postanku toga prievoda.

Imamo naime od očevidca, dvoranina, dvoranina u misirskoga kralja Ptolomeja Filadelfa, imenom Aristeje list, pisan bratu Filokratu, u kojemu listu on njemu .. dugo i široko pripovieda o postanku prievoda sedamdesetorice. Grčki tekst lista i knji„

jenost o njemu glede u Rosenmüllerovu „Handbuch für die Litera-
tur der bibl. Kritik und Exegese. Bd. II. S. 344 ss.

Demetrije Falerej – to pripovieda histor – čuvitelj knjižnica Alexan-
drijske upitova gospodara svojega Ptolomeja Filadelpha, da blago
svoje knjižnice poveća židovskim zakonom, na grčki prevedenim.
Kralj pristavši na savjet odluči zaiskati od velik. svećenika u
Jeruzolimu jedan primjerak zakonika. A da to tim lakše pos-
tigne otkupi 200.000 Židova, koji su u kraljevini njegovoj
čamili u robstvu; i posla poslanike, medju njimi i Aristeja
sa skupocjenimi darovi u Jeruzalem, da dobiju zakonik. Vel.
svećenik Eleazar dade drage volje poslanikom knjigu zakona
Mojsijeva napisanu zlatnimi pismeni i odpremi ujedno s
poslanci 72 učena Židova, vješta hebrejskomu i grčkomu
jeziku, po šestoricu od svakoga plemena, koji će zakon preves-
ti. Dosavši u glav. grad Misirski bjehu liepo primljeni i za-
tim s Demetrijem Falerejem poslani na otok, gdje su zajed-
no 72 dana sv. knjigu preveli na grčki, i prievod Deme-
triju u pero kazivali. Gotov prievod čita Demetrije zboru
svećenika i drugih učenih Židova, od koji odobren bude
metnut u bibliotekku. Prevodioci bogato nadareni od kra-
lja povratiše se u Palestinu.

Ovaj izvještaj unese Josip Flavije u svoju historiju
(Antiq. Jud. 12,2) i Eusebije u Pripravu Evangjelsku (Praep.
Evang. 8, 2-9) pozivajući se obadva na Aristeja. Tako odprilike
pripovieda i Filon Žid (de vita Mos. 2, 6. 7.) samo što mjesta
nekaže o broju prevodilaca, a primjećuje: kano bi zanešeni
proricahu, ne svaki drugo što, nego svi ista imena i riječi
kano da je pojedinim šaptalac nevidljivo doglašivao (καθάπερ
ἐνθουσιῶντες προεφήτευον, οὐκ ἄλλα ἄλλοι, τὰ δ᾽ αὐτὰ πάντες
ὀνόματα καὶ ῥήματα, ὥσπερ ὑποβολέως ἑκάστοις ἀοράτως ἐνη-
χοῦντος). Filon nespominje Aristeja, nego kaže, da Judi još danas
polaze ono mjesto, gdje je prievod načinjen. Izvještaj Filonov
bez sumnje je temelj Justinovoj pripoviedci, da su prevodio-
ci u 72 ćelije zatvoreni, načinili 72 prievoda, koji, isporedje-
ni, posve su se slagali. –

(Cohort. ad Graec. 13) po Epifanijevu pripovidanju načinjeno bi više samo 36 takovih složnih prievoda, jer da su u svakoj ćeliji po dva prevodioca bila zatvorena s jednim pisarom [Za Justinom po vedoše se sv. Ireneј, Filastrije, biskup u Brescii (+ 386) Klemente Aleksandrijski (Strom. 1.22) Cyrillo Jeruzal. (Catech. 4,3) Augustin (C. D. 18,42) i Talmud babilonski]. Primjetiti valja ovo te, da se u poslanici Aristejinoj govori samo o petoknjižju Mojsijevu, koje da su 72 prevela s hebrejskoga na grčki, a Justin i za njim su koji drugi oci govore o takovu prievodu svih sv. knjiga starozavjetnih, nu već je sv. Jeronim opazio (in Ezech. 5, 12): „Aristeas et Josephus et omnis schola Judaeorum 5 tantum libros Mojsi a LXX translatos asserunt,“ tako govori isti otac i u praef. in quaest. hebr. in gen. —

Mnogo se je opetkova poslanica Aristejina držala pravom. Tuj ju proglasi podmetnutom Lud. Vives (1540 +) u primjetbi k Augustinovu djelu (De civ. Dei 18,12)]. Za njim se povedoše Jos. Just. Scaliger, H. Valesius i dr.; nu lažnost njezinu podpuno dokaza tek Humphrey Hodi u razpravi: „Contra historiam Aristeae de 70. interpretibus. 1685 u Londonu. Izbilja ima u njoj više znakova lažnosti:

a) Aristeja gradi se neznabožcem, a govori kao Žid. —

b) Anakronismi su, da je od svakoga plemena po 6 prevodilaca izabrano i Demetrij Falerej da je savjetovao Ptoloma Filadelpha, neka dade zakone židovske prevesti.

c) Nije pulitka, da bi bio slavni Demetrije Falerej htio biti pisarom židovom prevodiocem, niti da je onako loše grčki pisao, kako su pisani njegovi tobožnji listovi u poslanici Aristejinoj:

d.) Nije opravdati, da bi bio Filadelfo onoliko silu novaca htio dati na odkup Židova robujućih u Misiru, da tako lakše dobije njihov zakonik.

Nu budući da su onako ugledni ljudi poslanicu Aristejinu držali pravom, nije moguće, da je sve, štogod se u njoj pripovieda o postanku prievoda Aleksandrijskoga izmišljeno, nego se je valda koješta znalo o tom postanku, pa je služi Aristeja

to stvoro za tu svrhu svojoj poslanici.
Iz poslanice se vidi da je pisac njegov htio:

a) Kralja Misirskoga i njegova bibliotekara opisati kao naj-
veće dobrotvore Židovom i štovaoce zakona njihova. b) dokazati
da je matica, s koje bi prievod učinjen, uzeta iz arkiva jerusalemskoga,
koga i s dopuštenjem vel. svećenika, od učenih i u Palestini ro-
djenih Židova prevedena na grčki. Čemu je htio pisac to
da dokaže? Valjda su Židovi Palestinski prievodu grčkomu
prigovarali, da je učinjen ne na zapovied zakonite oblasti, već
kralja poganina, koji je kinjio narod izabrani i oplienio hram
božji; drugo da su prievod učinili nepoznati ljudi, po iz-
kvarenom tekstu – morda čak po tekstu samaritanskom. –
Žid neki, da ove prigovore suzbije izmisli poslanicu Lažni-Aris-
tejinu, pa da s tim lakše pribavi vjeru, ispovedi u njoj nekoliko stva-
ri, koje su od drugud bile obćenito poznate. Lažni Aristeja nije mogao
ni htio tajiti, da je pri prievodu imao diel i kralj poganin, ali mjesto
Ptolomeja Lagova, koji oplieni hram jerusalemski, podmetnu Ptol.
Filadelfa, prijatelja Židovom, za to i kaže Klement aleksandrij-
ski (Strom 1.22) da jedni misle prievod u dane Ptol. Lagova,
a drugi dane Ptol. Filadelfa. Na kraljevu zapovied uči-
njeni prievod, moguće, da je zbor učenih Židova ili synedrij
židovski odobrio, pa je od prisjednika onoga zbora ili sine-
drija dobio pridjevak: prievod 72 ili okruglim brojem:
prievod 70^{ce}. Prevodioci da su bili židovi misirski, doka-
zuju mnogi izrazi, koji se u petoknjižju nalaze, a mogli su
biti poznati samo ljudem u Misiru živućim, kao n. pr. ἄχι
za אָחוּ; κόνδυ za צָבִיעַ. I tekst s kojega bi učinjen prie-
vod, morao je biti različit od teksta palestinskoga, kad se prievod
onoliko razlikuje od teksta masoretskoga, kojemu je izvor pa-
lestinski. –

Malo kasnije nego petoknjižje prevedene su i ostale
sv. knjige st. zavjeta, i to kako pokazuju same prevedene knjige,
od raznih prevodilaca, tako se jedna te ista rieč na raznih
mjestih različito prevodi n. pr. אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ u Ezdr. Ἀσσουηρος

au Esth. Ἀρταξέρξης, אדם בהו לם ... - Μεσοποταμία u Pent. Συ-
ρία ποταμῶν u Knjizi Sudačkoj. ... , Ζιφ ... u Baruh i Neh.
ἀέναον u psalmih i. t. d. S paralelna mjesta. Is. 2, 2-4 i Mih. 4, 1-3;
Is. 36-39 i IV. Kralj. 18 i ss. na različit su način prevedena. Prievod
Knjiga Manona hebr. bijaše već dovršen za unuka Sirahovićeva,
koji živio u vrieme kralja misirskoga Ptolomeja Euergeta, kao
što se vidi iz predgovora na Knjizi Crkvenici: Οὐ μόνον δὲ ταῦτα
ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ νόμος καὶ αἱ προφητεῖαι καὶ τὰ λοιπὰ τῶν
βιβλίων, t. j. kada se i ovih knjiga prievod isporedi s originalom, raz-
likuje se prievod od originala. -

Prievod aleksandrijski pisan je jezikom grčkim, tada vla-
dajućim narječjem macedonsko-aleksandrijskim - κοινή διά-
λεκτος - prozvanim. To je narječje u Židova utjecanjem hebrejsk.
koga i aramejskoga dobilo osobiti kolorit, pa se tako hebraizira-
no zove narječjem hellenističkim. -

Vriednost je prievoda u različitih knjigah razna. U pro-
doduše knjigah cjelina ima puno hebraisma i nalazi se dosta griè-
šaka, koji polaze ili od neznanja gramatike ili od nerazumjeća forme,
nemtike ili u obće od manjkave obrazovanosti, ali su ura sveto
knjige s veće strane prevedene dobro. Ponajbolje je prevedeno
petero knjiga Mojsijevo; zatim priče Salamunove. Knjige Sudačka
Ruthina, Samuelove i Kraljevske, čini se da je jedan te isti pisac
preveo. Psalme i proroke preveli su Judi, koji takovu poslu
nisu dorasli bili. Od tih je ponajbolji prievod Jeremije proroka
onda Amosa i Ezekiela, najgori je prievod psalama i Isaije; aleksan-
drijski prievod knjige Danielove već je u staro doba tako
malo bio cienjen, da ga je grčka crkva zamjenila prevodom Theo-
dotionovim. - Prievod Propovjednika više se drži slova. U
knjizi Jobovoj ima u česti historijskoj mnogo dodataka, a u
česti pjesničkoj mnogo je izpušteno: - septingenti ferme/versus
aut octingenti versus desunt, opazi već sv. Jerolim in
praef. in Job. U obće se u svih knjigah gdjekoji jači tropi
zamienjuju vlastitimi izrazi, antropomorphismi se izbje-
gavaju, anjelije rečenice ublažuju. - S druge opet ruke ima

rolski prevodnik, ispuštanih, dodanih i premetnutih mjesta, tako n. pr. u Jeremije 46-51 po hebr. tekstu i po Vulgati nalaze se u grčkom prievodu iza 25,13 i to drugim redom: Ovaj je prievod u vel. cieni bio u Židova, sve do 2. vieka pr. Isusa; upotrebljivali su ga ne samo Židovi Hellenisti, nego i Palestinski, još je rabio Jos. Flavije, a Filon je bio bogoduh, i u Thalmudu imade mjesta, u kojih se taj prievod sa čašću spominje, pače su ga i po subotah Židovi čitali javno u obćinah, kako kaže Tertulijan: sed et Judaei palam lectitant (Apol. 18) Justinianova novella 14,6: qui per graecam (linguam) legunt, LXX utantur traditione. Kasnije su ga Židovi odbacili s polemičkih razloga. U novom se zavjetu mjesta iz star. zavjeta često navode po ovom prievodu, te je imao u crkvi vazda veliku uglednost; u grčkoj crkvi bijaše i jest javno pohvaljeni prievod, i latinska je crkva imala, a od česti i još sada ima prievod, kojem je bio podlogom prievod LXX, i drugi su stari prievodi po njemu načinjeni, kao jermenski, koptički, ætiopski, arapski i t.d. Mnogi su sv. oci držali taj prievod bogoduhim kao Justin, Irenej, Klement Alexandr. Cyrillo Jerusalemski, Epifanij i Theodoret, od latinskih: sv. Filastrije i sv. Augustin, koji kaže: Spiritus, qui in prophetis erat, quando illa dixerunt, idem ipse erat in 70 viris, quando illa interpretati sunt.

Uza sve pogrješke svoje prievod je Alexandrijski od neizmjerne vrednosti kao najstariji ključ za razumljenje knjiga starozavjetnih, kao najstarije zrcalo teksta hebrejskoga, koji se čednoj kritici po tom prievodu nemije izomiti, kao najstarija kontrola predanomu razumjevanju sv. pisma. Veoma znamenito ima mjesto prievod ovaj u historiji objave Božje. Jer po njemu je neznabožački sviet najprije spoznao objavu Božju, te tako došao prvi put Jafet u šatore Semove. Tim prievodom počeo je se ujedno rušiti partikularizam židovski, krčio se put kršćanstvu, u kojem religija Izraelska postaje svjetskom religijom; stvorio se unaprieđ kršćanstvu jezik, kojim će ono progovoriti. —

Prievod je LXX naroda staroga zavjeta zvjezda Danica novomu zavjetu (Tzsp. Del. Hoch. 68, 2, 42.) O raširenosti prievoda LXX u crkvi kršćanskoj kaže sv. Jeronim: „Nascentis Ecclesiae roboraverat fidem (praef. in Par. I); LXX interpretes leguntur in ecclesiis (in Is. 28,1), quorum editio toto orbe vulgata est (in Is. 63,20). S toga tomu prievodu u sv. Jeronima ime **Vulgata** (κοινή).

Kad se je prievod LXX, budući u obćenitoj porabi kod Židova izprva, a potom i Kršćana, u nebrojenih eksemplarih razširio, te se i u nj podkralo mnogo nedostataka i pisarskih griešaka, Origen, da porazna razpore medju Židovi i Kršćani, koji prepirući se s kršćani govorili bi, da se prievod LXX razlikuje od hebrejskoga, da ima gdje što više a gdje što manje nego li matica, izradi najprvije „Tetrapla" a zatim „Hexapla", u kojih je u pojedinih stupcih, jedan do drugoga izpisao u prvi stupac isti tekst hebrejski pismeni hebrejskimi, u drugi stupac isti tekst hebrejski pismeni grčkimi, u treći stupac prievod Aquilin, u četvrti Symachov, u peti prievod LXX, u šesti prievod Theodotionov, a napokon gdje što u sedmi, osmi i deveti stupac druge pete prievode nekojih samo knjiga sv. pisma, pa stoga zovu se „Hexapla" takodjer „Oktapla" ili „Enneapla". Čega nije bilo u prievodu LXX ono je Origen (popravio) popunio iz drugoga kojega prievoda, ponajviše iz Theodotionova, ali dodavši zvjezdicu (asteriscus) ※ i početna pismena od prievoda iz kojega je uzeo popunak; a što je u LXX bilo suviše od matice, ono je obelom prerezom ÷—— ÷—— kao odrezao, a svršetak onakova popunka ili odrezka naznačio dvjema uzdužnima punktoma: ili metobelom /. Što je Origen kod toga djela upotrebio lemniske ~ i hypolemniske ~, ni što su ovi znaci naznačivali, više se pravo ne zna, valjda su naznačivali variante. Ovako je čitalac jednim pogledom mogao razabrati, u kojih se mjestih ovi prievodi slažu, a u kojih se razlikuju, osobito pak u čem se prievod LXX razlikuje od matice hebrejske.

Tekst prievoda LXX ovako Origenom ispravljen prozvaše hexaplar-nim (textus hexaplaris), a tekst prije razširen, neispravljen: κοινὴ ἔκδοσις – editio vulgata. Krajeve (margines) na hexaplih ispuni Origen opazkami, od kojih su mnoge tumačile značenje imena hebrejskih, ili su naznačivale variante iz teksta hebrejskoga, samaritanskoga ili syrskoga.

Ovo ogromno djelo, sastojeće se od 50 svezaka, oko kojega je Origen u Tyru 27 godina radio, te ga je god. 231. dovršio, preneseno bi god. 303 u Caesareji u knjižnicu Pamfilovu, gdje je sv. Jeronim svoje hebrejske rukopise po njemu ispravljao. Cielo djelo nije nikad bilo prepisano, te je valjda onda izginulo, kad su Saraceni Caesareju 635. razorili. Eusebije i Pamphil djelo, daniše izdavanje prievoda LXX. prepisano iz hexapla sa svojimi znaci: asterisci i obeli, što se razširi po Palestini; i zato se zove izdanje palestinsko. Na svremenom se i ovo hexaplarno izdanje iskvari; ispuštene bješe zviezdice ili pometane na kriva mjesta i drugi znaci zamienjeni, pa se tako napokon nije znalo što je od LXX, a što od Origena. Od hexapla sačuvali su se do danas samo odlomci, koje su izdali Bern. de Montfaucon O. S. B. u Parizu god 1714 u dva svezka i L. B. Drach u Migne-ovoj Patrologiji grčkoj sv. XVI. –

Osim pomenute pomenute dvie recensije prievoda LXX. recensije naime τῆς κοινῆς ἐκδόσεως i hexaplarne, još su dvie izašle, jedna od Lucijana, svećenika antiochijskoga, umrloga smrću mučeničkom god. 311, a druga od Hesychija biskupa misirskoga; ona se bješe razširila od Antiochije do Carigrada, ova po Misiru; nezna se kakove su bile ove recensije, kad se nije do danas od njih ništa sačuvalo. –

Rukopisâ prievoda alexandrijskoga sačuvalo se do danas mnogo uncijalnih i kursivnih od različite dobe i vriednosti. Nemože se prosuditi je li u kojem rukopisu sačuvan čist prievod LXX.; takav je naime bio prije recenzija Origenove, Lucijanovih i Hesychijevih. Najstariji su rukopisi toga prievoda: Vatikanski (: II. ili B. Codex Vaticanus), Alexandrijski

Fol 7.

(III ili A. Codex Alexandrinus) i Sinajski (S) (S, Codex Sinaiticus). Za sve tri, sudi se, da su iz 4. vieka po Hr. U Vaticanskom su knjige oba zavjeta, samo se izgubiše I. Mojs. 1-46, 27 i ps. 105; 27-137, 6; pisan je pako na veoma tankoj pergameni pismeni uncijalnimi u tri stupca, nečima pismena incijalnih, interpunkcijah ima veoma riedko, a većinom su nadomještene praznym prostorom.

Alexandrijski rukopis, Cyrillom Lukarisom, patriarchom carigradskim darovan Karlu I. kralju englezkomu, a sada čuvan u muzeju britanskom, ima malne cieli stari i novi zavjet, pisan je pismeni uncijalnimi u dva stupca.

Od rukopisa Sinajskoga nadje Konstantin Tischendorf već god. 1844. u manastiru sv. Katarine na gori Sinajskoj neke odlomke, te ih 1846. izdade pod imenom: Codex Friderico-Augustanus (F. A). Na trećem svojem putovanju po iztoku nadje 1859. isti učenjak u pomenutom monastiru ostali dio, koje rukopisa, te ih darežljivošću cara ruskoga Alexandra II. god. 1862 izda u 4 sjajna svezka. U tom su se rukopisu sačuvale knjige starozavjetne: Thobijina, Judithina, I. i IV. Makabejska, Tobija, proroci manji (osim Osee, Amosa i Miheje), 6 pjesničkih knjiga i odlomci od I. Dnevnika i Jeremije. Rukopis je pisan na tankoj, žutkastoj pergameni pismeni uncijalnimi u 4 stupca. Po sudu Tischendorfovu Sinajski je rukopis iz 4. vieka, izmedju ova tri najstariji. Po rukopisu Vatikanskom prievod je LXX izdan po nalogu Sixta V. u Rimu god. 1587. i opet po Cardinalu Angjelu Maju god. 1857, po rukopisu Alexandrijskom po J. E. Grabe-u u Oxfordu 1707-20. Iz ova dva izdanja potekoše gotovo sva druga izdanja prievoda LXX. Varijante iz mnogih rukopisah (I-XIII. i 14-311) posnaplje, ne su u izdanju Holmesovu i Parsonsovu (u Oxfordu 1798-1827. 5 fol.).

Ručna izdanja prievoda LXX valjana su od: Leandra van Ess u Leipzigu 1824; od K. Tischendorfa I. izdanje 1850, 4. izdanje 1869. i od Val. Locha 1866. Sva ova izdanja sliede tekst Vatikanski; a Tischendorfovo izdanje ima

vod veoma dobar i varijante iz raznih rukopisa, pa i iz Sinajskoga

Prievod Aquilin.

Aquila (Ἀκύλας) rodom iz Sinopa u Pontu proselyt, za cara Hadrijana 117-138), početkom II. vieka prevede knjige star. zavjeta dva puta na grčki jezik, prvi put po nešto slobodnije, nu od kojega prevoda do danas se ništa sačuvalo nije. Drugi put posve robski, nastojeći i hebrejske partikule i etymon hebrejskih riečih izreći, od ovoga drugoga sahranilo se do danas odlomaka u hexaplih Origenovih. Židovi su mnogo cienili prievod Aquilin, usuprot su mu oci prigovarali, kao da je hotomice iskrivio nekka svjedočanstva za Mesiju n. pr. Is. 7, 14. νεᾶνις mjesto παρθένος.

Prievod Theodotionov.

Theodotion (Theodotos) Ebionit iz Efeza prevede knjige st. zavjeta na grčki oko polovine II. vieka, jer njega kao i Aquilu spominje već sv. Irenej god. 208. (Contra haer. 3. 21) On je više preradio i popravio prievod LXX, nego li sam preveo s matice, nu kadšto je pridržao rieč hebrejsku nepromienjenu, n. pr. Lev. 7, 18 φιγγούλ = פִּגּוּל = abominatio, 13, 6. μεσφεθα = מִסְפַּחַת = inhaerentia, Vulg. scabies. Njegov prievod knjige Danielove crkva je od vremena Origenovih prihvatila; i još ga danas crkva istočna upotrebljava.

Prievod Symahov.

Symmah, Samaritanac, poslie Žid ili ebionit načini prievod u vrieme cara Severa (193-211). Njegov je prievod najbolji, jer se nedrži robski rieči, nego gleda više na smisao, za to ga stari pisci vrlo hvale. Sv. Irenej ovoga još nespominje. I od ovoga prievoda, kao i od Theodotionova i Aquilina sačuvalo se odlomaka u hexaplih. Sva ova tri prevodioca u obće govoreći vjernije prevode nego li LXX, nerazsčavaju tropa u prave izraze i često se slažu s tekstom hebrejskim proti LXX.

Origen je našao i **druge grčke prievode** od nekih samo knjiga st. zavjeta, koji se, trebujući nam priznati prevod, i po broju stupaca u hexaplih zovu prievod V. VI. i VII. Čini se, da su u V. i VI. prievodu knjige: petoknjižje, psalmi, pjesma

nad pjesmami i manji proroci, a u VII. psalmi i pjesma nad pjesmami, tako barem sudimo iz ono malo odlomaka, što su se od tih prievoda sačuvali. Prevodioci V. i VI. prievoda, bili su - kažu sv. Jeronim - Židovi (ctr. Kauf, 2,3 ?); ali budući da prevodilac VI. prievoda Hab. 3,13 prievodi: διὰ Ἰησοῦ τοῦ Χριστοῦ σου (Vulg. egressus es in salutem populi tui, in salutem cum Christo tuo), to bismo rekli, da je bio kršćanin.

Latinski prievodi

I. Italski. Čitanje sv. pisma bijaše svagda u kršćanah bitni diel javnoga bogoslužja i bijaše takodjer običaj u prvo doba privatno čitati sv. pismo. Stoga čim se je vjera raširila po zapadnih stranah rims. carevine, gdje se je latinski govorilo valjalo je sv. pismo prevesti na latinski jezik. Nema nikakve sumnje, da su se sv. knjige već u staro doba kršćanstva prevodile na latins., ali ne znamo za cielo je li takov prievod učinjen već u doba apostolsko ili brzo za tim; je li ga načinio jedan ili više njih u razno doba, jesu li imale pojedine crkve svoje prievode, ili su sve latins. crkve prihvatile jedan prievod, ali se znade za cielo, da je već pod konac II. vieka u Africi bio občenito prihvaćen jedan prievod, jer Tertulijan veli (oko god. 200) Ideoque jam in usu est nostrorum, per simplicitatem interpretationis sermonem (λόγος) dicere in primordio apud Deum fuisse (Adv. Praxeam 5). Taj prievod zove se kod Augustina italskim (interpretatio itala), sv. Jeronim Vulgatom, a sv. Gregorije Vel. starim (translatio vetus) i za nj kaže sv. Augustin, da mu valja prednost dati pred svim lat. prievodi, jer da je „verborum tenacior cum perspicuitate sententiae" (De doctr. Christ. 2,15). I s toga upravo, što je jedan prievod u Africi ovako bio občenito prihvaćen, a taj prievod znamo došao iz Italije, rad šta se i zove versio Itala, dakle bio i u Italiji poznat i prihvaćen, izvode mnogi, da u staro doba, prije sv. Jeronima, nije bilo više latins. prievoda sv. pisma, nego samo jedan, pa kad sv. otci spominju latinas interpretationes, to da tim razumievaju samo razne recenzije jednoga prievoda. Ali čini nam se, tako bez predrasude, prodla

mjesta u sv. otaca, gdje govore de latinis interpretationibus, lako će se uvje-
dočiti, da se nemogu razumjeti tek o raznih recenzijah, nego da ih valja
tumačiti o raznih prievodih. Barem rieči sv. Augustina (de doctr. Christ.
2.11) Qui Scripturas ex hebraea lingua in graecam ver-
terunt numerari posunt, latini autem interpretes nullo modo; ut
enim cuique primis fidei temporibus in manus venit codex grae-
cus et aliquantulum facultatis sibi utriusque linguae habere videba-
tur ausus est interpretari — ove, reko, rieči sv. Augus. teško je protuma-
čiti samo o različitih recenzentih sv. pis., uzeli ih ili samo po sebi ili
u savezu s prednjimi i sliedećimi. I sv. Hilarije kaže: (in Ps. 54) Hym-
nos aliqui translatores nostri carmina nuncuparunt, plerique
autem hymnos . . . . posuerunt.

U starih latins. prievodih bijaše sav stari zavjet preveden s
grčkoga prievoda LXX, a ne s hebrejske matice, jedno što je Rimljanom
i drugim lat. govorećim ljudem sv. pismo bilo predano u prievodu grč-
kom, a drugo što je malo tko znao hebrejski. Prievod onaj, kojemu sv.
August. daje prednost pred svimi drugimi latinskimi, zove se italski
tako po domovini svojoj, što je naime iz Italije prenesen u Afriku;
akoprem neki učenjaci dokazuju, da je sv. pismo na latins. jezik naj-
prije u Africi prevedeno, naročito Itali, da je domovina Afrika, a u
Rimu, da je kod kršćana bio do 3. vieka u porabi grčki jezik. Nu ako
i dopustimo, da je u rimskoj crkvi bio u porabi do 3. vieka grčki jezik,
ne sliedi, da se kod nijedne crkve u Italiji nije upotrebljavao jezik latinski,
pa po tom bijaše prievod latinski sv. pisma potrebit i u Italiji; niti
razumijemo kako bi sv. Augustin prievod, načinjen u Africi nazi-
vao Italskim. — Nego u naše doba uzima se rieč: prievod Italski
u širem smislu, nego li ju je uzimao sv. Augustin; on je naime tim
razumjevao samo jedan prievod, kojemu je prednost davao pred osta-
limi, a mi sada govoreći o Itali, razumjevamo tim u obće latins. prie-
vode, koji su bili u porabi prije prievoda Jeronimova.

Sv. Jeronim je naime iznova preveo s hebrejskoga na lat. knjige
st. zavjeta, nu ostao je još u porabi u crkvi zapad. prievod Italski, pomalo
počeo se je uz Italski upotrebljavati i Jeronimov. Za Gregorija Vel. (604)
u rim. se crkvi upotrebljavao jedan i drugi prievod, kako svjedoči isti

papa u poslanici Leandru (U Migne Patrol. lat. Tom. LXX. p. 516). Zatim se brzo zanemarivao prievod stari, a sve više prihvaćao Jeronimov, tako da se je taj po svjedočanstvu sv. Isidora (+ 636) u njegovo doba gotovo u svih crkvah upotriebljivao. De officiis 1,12. — Budući ovako prievod Itale zapušten, izgubio se s vremenom, pa su se do danas iz njega sačuvale samo knjige Mudrosti, Crkvenica, dvie Makabejske i Baruhova sa poslanicom Jeremijinom, koje su knjige iz Itale prenesene u sadanju latinsku bibliju i tim su spašene od propasti; zatim su se sačuvali odlomci od Itale u missalu u introitu, gradualih i offertorih, i u rimskom breviaru u invitatorijih i responsorijih i mnoga mjesta citovana iz Itale u sv. otaca. I u starih rukopisih sačuvali su se gdjekoji odlomci Itale. U sadašnjoj latinskoj bibliji ima još i psaltir iz Itale, ali popravljen od sv. Jeronima.

Odlomke staroga italskoga prievoda pokupio je i izdao u tri sveske u Rheimsu god. 1743. Petar Sabatier, iz zbora sv. Maurana i kasnije su učenjaci obreli i izdali novih odlomaka.

Iz dosele sačuvanih knjiga i odlomaka italskoga prievoda vidimo, da se je taj prievod većom stranom držao rieči i bio pisan jezikom latinskim, no klasičnim, nego prostim pučkim. —

Kad je tekst italskoga prievoda bio po nemarnosti, neznanju i samovolji pisara mnogo izopačen i po rukopisih grčkih samo popravljan ili, pravo govoreći, iskvarivan, i kad se je k tomu razlika medju Italom i grčkim tekstom heksaplarnim, te maticom hebrejskom sve više opažala, bijaše temdji ta revisija prievoda italskoga obćenito držana neobhodno potrebitom. Takovu reviziju razloži Damas papa Jeronimu svećeniku; za to je ovaj god. 383. najprije novi zavjet popravio po grčkom tekstu, promienivši u Itali samo, no, što je smisao mutilo, a ostavivši drugo, kako je bilo. Isto one god. i sliedeće u Rimu popravi površno psaltier po prievodu Septuaginte (κοινὴ ἔκδοσις); taj popravljeni psaltier primljen bi u basilici Vatikanskoj, gdje se još i sada upotriebljava, pa se zato zove psaltier rimski. Opet posle nekoliko godina (389) stanujući u Betlehemu u zamoljen od sv. Paule i Eustochije popravi po drugi put psaltiče, ali sada po tekstu heksaplarnom; taj psaltier prihvate

najprije u Galliciji, zato se i zove psalterium Gallicanum, kasnije i sve druge lat. cikve za javnu porabu, te se sada nalazi u našoj Vulgati. Tako je sv. Otac i sve ostale protokanonske knj. staroga zavjeta popravio po heksaplarnom tekstu Origenovu upotrebivši i njegove kritične znake i pogledavši takodjer u maticu hebrejsku. To je sv. Jeronim svršio tog. 390, ali mu još za njega živa knjige tako popravljene ugiboše osim knjige Jobove, kako bo se u poslanici 134. sv. Augustinu pisanoj: Pleraque prioris laboris fraude cuiusdam amisimus.

II. Prievod latinski: Vulgata.

God. 390. lati se sv. Jeronim posla, da sv. knjige prevede sa hebr. na latinski. Svrha mu bijaše pritom sada pokazati puden latinskim govorećim, što je u tekstu hebrejskom, da prepirući se kršćani sa Židovi, ovi se nebudu mogli izpričavati, da nije tako u hebrejskom sv. pismu, nego da budu svojim dastitim oružjem svladani (Izp. posl. Jer. Sosfroniju pisanu).

Nije pak sv. Jeronim sv. knjige onim redom prevodio, kojim su poredane u kanonu hebrejskom, nego kako bi ga koji prijatelj zamolio, da mu ovu ili onu knjigu prevede, tako bi i uradio. Počeo je najprije prevoditi knjige Samuelove, Kraljevske; onda je po malo prevodio psaltir, 16 proroka, Joba i knjige Salomonove, Dnevnike, knjige: Ezdrinu, Nehemijinu, te Estherinu, napokon osmoknjižje (octateuchus), naime 5 knjiga Mojsijevih, Josuu, Sudce i Ruthu. Knjige Samuelove prevede već oko god. 390. a sve druge, kao što veli sam u poslanici Lucinijo pisanoj god. 398, knjige protokanonske osim osmoknjižja prevede do god. 398; ali knj. Josuinu izda u svjet tek poslie smrti sv. Pavle, t. j. poslie 404. Sv. Jeronim prevede samo knjige kanona Ezdrina, a knjigah drugokanonskih st. zavjeta niti prevede niti popravi izuzevši knjige Tobijinu i Judithinu, koje pretoči ne s hebrejskoga već s kaldejskoga; ali odlomke u knjizi Estherinoj prevede opet sam s grčkoga teksta LXX, a odlomke u Daniela s prievoda Theodotionova.

Sv. je Jeronim vješt osobito trima jezicima: hebrejskomu, grčkomu i latinskomu, prevodeć sa hebrejskoga upotrebljavao je valjane rukopise, obzirao se na prievode grčke i tumačenja Židova, nije se pri tom ob uvjek držao rieči, niti od njih dvaše odstupao, nego je vjerno i jasno smisao izražavao, kao što sam kaže (ep. ad Pretoll.): non debemus sic verbum de verbo exprimere

ut dum syllabas sequimur, perdamus intelligentiam." Radeć ovako, on je nadkri-
lio sve predašnje prevodioce, i njegov mu prievod izašao bolji od svih starijih prie-
voda, što sada priznavaju ne samo Katolici, nego i nepristrani protestanti u
novije doba. Uza sve to nemoj misliti, da je prievod Jeronimov djelo podpuno
savršeno; kao što svako čovječje djelo, ima i taj prievod mana, što sam
Jeronim priznaje, dok u tumačih svojih prievod izpravlja. Tako n. pr.
u Com. in Js. 19.: „Nos autem verbum אזמון dum celeriter, quae
scripta sunt, vertimus, ambiguitate decepti, refrenantem diximus,
quod significatius Aquilla transtulit σξεβδοῦντα". Kad što je
morao tako naglo gdješkojim knjige prevoditi, da mu nije bilo moguće
prievod izgladiti i podpuno dotjerati. Tako mu je valjalo knjigu
Tobijinu za jedan dan prevesti, Salamunove sve tri za tri dana;
niti je sv. doctor onako sve preveo, kako bi bio sam htio, nego mu se tre-
balo kadšto prilagoditi prievodu LXX. "ne novitate nimia lectoris stu-
diorum deterrerem", kaže u praef. in Eccl.; ali se je prilagodio samo
na onih mjestih, gdje se prievod LXX. nije odviše razlikovao od matice hebrej-
ske: "in his dimitarat, quae non multum ab Haebreis discrepabant".
Što se tiče sloga i jezika latinskoga u prievodu Jeronimovu, on
mu je lahak, razgovjetan i liep, no ima u njemu ipak tragova
govoru puckomu, na svem malone zapadu običnomu, iz Ita-
le možda pridržanih n. pr. Ex. 35,35. abietarius (= jelov) drvodjelja, I.
Sam. 2,14. caldaria, sud za vruću vodu, Num. 10,4. clangueris
od clango, koji glagol nema perfekta.

Prievod sv. Jeronima naidje na mnoge žestoke protivnike,
koji ga ukoravahu (osobito Rufin), što je taj prievod načinio,
tobož samo da poništi i satre uglednost prievoda LXX. I sam
sv. Augustin, premda je priznavao, da je prievod Jeronimov
istinit, nehtjede ga u crkvi čitati, nego se i nadalje služi prie-
vodom italskim, a to, kako on u poslanici Jeronimu pisa-
noj (82) kaže: propterea nolo tuam ex haebreo interpreta-
tionem in Ecclesiis legi, ne contra LXX auctoritatem, tanquam
novum aliquid proferentes, magno scandalo perturbemus
plebes Christi; i (u. ep. 72) si tua interpretatio per multas
ecclesias frequentius coeperit lectitari, a graecis ecclesiis

latinae dissonabunt. A kasnije poslie smrti Jeronimove (Jeronim + 420, Augustin + 430), poče i on njegov prievod upotriebljavati, kako se vidi iz Doctr. christ. 4, 7. –

Nu nadje u prievodu Jeronimovu i hvalitelja: Sofronije, učen Grk, prevede već pr. g. 392. psaltier i proroke s prievoda toga na grčki; tiem se prievodom služiše: Vincentije Lirinski (+ 450), sv. Prosper Aquitanski (+ o. 455), sv. Faustin djakon, Paskasije, sv. Enodije (+ 521), sv. Caesarije, biskup Arelatski (+ 543), Iv. Cassijan prozva ga emendatior translatio; sv. Gregorije Vel. svjedoči, da se stolica apostolska u njegovo doba služila obojim prievodom, starim (italskim), i novim (Jeronimovim); sv. Isidor kaže (de offic. 1, 12.), da obćenito svim crkvam rabi izdanje Jeronimovo zato: „quod veracior (editio) sit in sententiis et clarior in verbis.“ Jednako svjedoči i Eucharije za crkve englezke. Poslиednji pisac crkveni, koji je samo Italu upotrebljavao, bijaše sv. Kolumban (+ 615). Poslie se ona navodjaše samo kadšto za porabu književnu. Rhaban Mavro (biskup u Mainzu + 856), Haymo (biskup Halberstadтski u 9. vieku), sv. Anselmo (+ 1109.), Petar Lombardo (biskup parižki u 12. vieku), sv. Bernardo (1153), sv. Toma Aquinski (1274), i svi potlašnji crkv. pisci upotrebljavaju jedino prievod Jeronimov. Vidi se pak iz dosele rečenog, da je taj prievod primljen za porabu crkvenu samo običajem, pa običajem je i st. italski izašao iz porabe. Prievod Jeronimov u starih pisacа razna imade imena: „emendatior (u Kasijana), vera editio (u Genadija), nova (u Gregorija Vel.), nostra (u Eucherija i Beda) kasnije nazva se po obćenitoj porabi: Vulgata!“ –

Kad se je pak Vulgata svaki dan sve većma širila, dogodi se i njoj, što svim starim prievodom; toliko su se umnožavale grieške, to od pisara, to od onih, koji su miešali novi prievod sa starim italskim, ili su u nj koješta unosili iz parallelnih mjestah iz liturgijskih knjiga, ili iz spisova Jos. Flavija. Budući da su se rukopisi Vulgate ovako puno razlikovali medju sobom, uze učeni Alkuin početkom 9 vieka (804), na zapoviedь cara Karla Velikoga prievod popravljati i to ne po tekstu hebrejskom, nego po starih rukopisih Vulgate. Tim poslom bavio se je u 11. vieku, i nadbiskup Kanterbierijski Lanfranko,

a u 12. vieku stožernik Nikolaj djakon. U 13. vieku mnogo su se trudili oko popravljanja teksta u Vulgati dominikanci i franciskani, ter su sastavili djela prozvana correctorija biblica ili epanorthotae, u kojih je bio popravljen tekst sa varijantami na kraju uzetimi iz starijih rukopisa, sa svjedočanstvi ss. otaca i bilježkami iz teksta hebrejskoga ili grčkoga, da se ocieni počstak i vriednost varijanata. Čuven je: Correctorium Dominicanum do danas sačuvani, sastavljen pod nadzorom Hugona a S. Caro, koj je takodjer prvi spisao konkordanciju biblijsku. Itako su kadšto bilježke s kraja prenesene u sam tekst, a ovaj bio često pomnožan ili pokraćen, Roger se Bacon (+ 1214) mnogo tuži na popravljanje sv. pisma dominikance i franciskane.

Od Vulgate ima više starih rukopisa, od kojih su najznatniji: Codex Amiatinus /sad se nalazi u Firenci/ od svih /najznatniji/, najstariji iz 6. vieka i najbolji, imajući sav stari /osim Baruha/ i novi zavjet, koji posliednji izda K. Tischendorf u Leipzigu godine 1854. Codex Gothicus iz 8. vieka, Codex Fuldinus i Codex Vallicellianus /u Rimu/ iz 9. vieka; Codex Carolinus /u kantonskoj knjižnici u Zürichu/ takodjer iz 9. vieka. Posliednja tri rukopisa, razumije se po recensiji Alkuinovoj. Vulgata izadje na svjetlo prvi put sine loco et sine anno /po njekih u Bambergu 1453-55/ i psaltier u Mainzu 1457. /jedan exemplar kupio Ludovik XVIII za 12.000 franaka/. Ciela biblija izašla je u Mainzu 1462. Prije 1517. izašlih izdanja biblije broje u Italiji 55, u Francezkoj 79, u Njemačkoj 94, svega 228 izdanja.

Za izdavanje i popravljanje Vulgate velikih zasluga stekoše izdavači polyglotta Complutskih, Roberto Etienne /Stephanus/, čije je najbolje izdanje od 1540. god. i bogoslovci Löwenski, kojim je navedeno Etiennovo izdanje bilo podlogom.

U 16. vieku opet su se različita i izopačena izdanja Vulgate raznosila; te su izlazili su novi latinski prievodi to od katolika, to od nekatolika, kadšto okuženi krivovjerstvom; zato je crkva kat., brižna za spasenje vjernika i za čistoću nauka u koncilu tridentskom u sjednici 4. odlukom: De editione et usu sacrorum librorum izjavila:

„Insuper eadem sacrosancta synodus considerans, non parum utilitatis accedere posse ecclesiae Dei, si ex omnibus latinis editionibus, quae circumferuntur sacrorum librorum, quaenam pro authentica habenda sit innotescat: statuit et declarat, ut haec ipsa vetus et vulgata editio, quae longo tot saeculorum usu, in ipsa ecclesia probata est, in publicis lectionibus, disputationibus, praedicationibus et expositionibus pro autenthica habeatur, et ut nemo illam rejicere quovis praetextu audeat vel praesumat ... sed et ... decernit et statuit, ut posthaec sacra scriptura potissimum vero haec ipsa vetus et vulgata editio, quam emendatissime imprimatur.„

Po odluci koncila Trientskoga, da se Vulgata izda što bolje popravljena, rimski su pape sastavili više sborova od učenih ljudi, kojim je bilo Vulgatu popraviti i u prvo stanje povratiti. Taj posao lagano je napredovao za Pija IV., Pija V., i Gregorija XIII., više ga je pospješivao papa Sikstó V., sastavivši sbor od čuvenih stožernika Karaffe, Kolonne, i de Mirande, i učenih ljudi Rob. Bellarmina, Toleta, Flaminija Nobilija, Lelija, Petra Morina, Agelija i dr., ovi su se trudili poredeći prastare lat. rukopise i na sumnjivih mjestah također tekst hebrejski i grčki, prievod Jeronimov očistiti i uzpostaviti u prvo stanje. –

God. 1590. izadje napokon popravljeno sv. pismo pod naslovom: Biblia sacra vulgatae editionis Sixti V. Pontificis Maximi jussu recognita atque edita (3 svez. u fol.). Nu kad se ipak i u tom izdanju našlo pogriešaka, odluči papa Gregorij XIV., pobrinuti se za novo izdanje, koje za Klementa VIII. god. 1592., izadje iz štampe Vatikanske (in folio); isto izdanje preštampano bi 1593. (in quarto), a 1598. (in octavo). – U ovom posljednjem izdanju nalaze se kazala pogrešaka k svim trim izdanjima Klementovim. Tekst u tih Klementovih izdanjih jaoni je crkveni tekst Vulgate i oštro je zabranjeno išto u njemu mienjati. U prvih izdanjih nema na naslovu imena pape Klimenta VIII.; ovo dodje tek na izdanja Lyonsko od g. 1675., te je sad naslov Vulgati: Biblia sacra Vulgatae Editionis Sixti V. Pont. Max. jussu recognita et Clementis VIII. auctoritate edita. –

Izdanje Klementove Vulgate, ako bi se i moglo, još gdjegod malo dotjerati, jer kao svako ljudsko djelo, nije ni ono podpuno savršeno, ipak priznati se mora, da je takovo, te podpuno odgovara i potrebi crkve katoličke i zahtjevom znanosti. Jer kod popravljanja upotrebljivali su se mnogi i stari rukopisi /i codex Amiatinus/, gledalo se na navode u sv. otaca i poredili tekst izvorni, a popravljači bili su ponajznatniji učenjaci svojega doba kao: Bellarmin, Toleto, Flaminij, Nobilij, P. Morin, Agellij itd.

U tri Klementova izdanja i u ostalih odanle nastalih izdanjih sveto je pismo razdieljeno na glave i na redke. Na glave razdieli ga prvi u 12. vieku Hugon a St. Caro, a na redke, ili ti verse Robert Stephanus u izdanju novoga zavjeta 1551. Medju izdanji po exemplaru Vatikanskom načinjenimi odlikuju se u novije vrieme izdanja dra Val. Locha u Regensburgu 1849 i 1863., Jacinta Marietija u Turinu /1851./ i Karla Vercellonea u Rimu 1861.

Po tom, što smo dosele kazali o Vulgati u njoj ima 1) Prievod svih prvokanonskih knjiga /osim psaltira/ i drugokanonskih knjiga Tobijine i Juditine, učinjen sv. Jeronimom s hebrejskoga i kaldejskoga. 2) Psaltier Gallikanski, iz Itale sv. Jeronimom po textu hexaplarnom popravljen. 3) Knjige drugokanonske /osim Tobijine i Juditine/ iz prievoda su italskoga. Dodatke ka knjizi Danielovoj prevede sv. Jeronim s Theodotionova prievoda, a dodatke k Estori popravi po prievodu LXX.

Kad je koncilij Trientski Vulgatu proglasio authentičnom, nije tim kanio reći, da je prievod njezin kao također bogoduh, nego da je prievod vjeran i istinit, izražavajući vjerno barem u bitnosti tekst izvorni t. j. da vjerno, podpuno i neizopačeno sadržava objavu, koju je Bog u sv. pismu pohranio. U tom smislu brane autentičnost Vulgate najznatniji bogoslovci kat., medju njimi nekoji, koji su bili sami nazočni u konciliju; tako Alf. Salmeron, Andrija Vega, Marijan Ruggerio, stožernici Pallavicini i Bellarmin, zatim Frassen, Bonfrerij, Rih. Simon, Du Pin, Calmet, Vicenzi etc.

Dakle 1.) Nije Vulgata u tom smislu proglašena autentična,

da nema u njoj ni najmanje pogriešk, nego da nije u bitnosti pogriešna, da ne sadžava ništa, što bi se protivilo objavi Božjoj, tako da se može čitati i javno upotrebljavati bez svake pogibelji. 2.) Koncil nije Vulgatu proglasio tako savršenim prievodom, da se bolji učiniti nebi mogao; jer prievod ne bude autentičan svojom savršenošću, nego izjavom crkve. 3.) A lat. je Vulgatu koncil proglasio authentičnom, jer je latinski prievod u lat. crkvi potrebit, akoprem bi se i prievodi u drugih jezicih mogli proglasiti authentičnimi. 4.) Koncil nije svojom izjavom ponizio ugleda tekstu originalnomu, jer ovoga ne treba proglašivati authentičnim, kad je takav sam po sebi, niti ugleda starim prievodom, jer o ovih nije govor, samo se medju svimi latin. prievodi izjavlja Vulgata authentičnom.

Drugi stari prievodi.

I. Prievodi haldejski. Židovi povrativši se iz sužanjstva babilonskoga priučavali su se pomalo jeziku haldejskomu, židovskomu posve srodnu, dočim je ovaj izumirao; stoga je bilo potrebno sv. knjige hebrejski pisane u sbornicah narodu haldejski tumačiti. To je, čini se, početak prievodom haldejskim, obično tumači, latinski paraphrases zvanim, jer tekst hebrejski više tumače nego prievode. Thargumi, koji su do nas doprjeli, niesu stariji od 1. vieka poslije Isukrsta; a gledeć na njihove auktore, dobu, čistoću jezika i način prevodjenja, puno se medju sobom razlikuju. Budući thargumi više slobodni nego li slovni prievodi, manje su koristni za kritiku teksta hebrejskoga, a više za razpoznavanje, kako su Židovi u ono doba sv. pismo navlastito mjesta messijska u njemu.

1.) Za najstariji od svih drži Onkelosov targum petoknjižja. Onkelos bijaše suvremenik Gamalielu, učitelju sv. Pavla (pomnienju nekojih njegov učenik), ili Filonu Židu. Vjernije nego drugi thargumi drži se teksta hebrejskoga, samo ga malo gdje objašnjuje: stara već, neobična imena zamienjujuć novijimi poznatijimi, tamna mjesta tumačeć, za rieči dvojbene upotrebljavajuć večma jasne i

vlastite, kloneći se anthropomorfismom i anthropopathismom, uklanjajuć mjesta messijska, (Onkelos ima samo dva I. Mojs. 49, 10 i IV. Mojs. 24, 17; noviji thargumike dopuštaju ih 17), popunjujuć gdje što, osobito pjesnička mjesta, iz mjesta parallelnih ili od drugud. Piše čistom kaldejštinom, koja se mnogo jako približava biblijskoj.
2.) Jonatan Ben Uziel, napisa thargum proroka predjašnjih i potonjih. Kad je on živio, težko je znati; po Thalmudu bješe učenik starijega Hillela, bio bi dakle stariji od Onkelosa, ali čini se, kada je pri svojih prievodih već upotrebljavao Onkelosov thargum, dakle da je mladji od njega ili je barem kasnije nego Onkelos pisao svoj thargum. –
Jonatan prevodi slobodno i parafrastački, osobito potonje proroke; pače ima umiešanih rabbinskih bajka, nu koji brane veliku drievnost Jonathanova thargumа, kaže da su bajke kasnije umetnute; niti je jezik Jonathana nije tako čist kao Onkelosov. Iz svega nam je vjerojatnije, da je Jonathan pozniji od Onkelosa.
3.) Ima thargum petoknjižja, koji se krivo pripisuje istomu Jonathanu; stoga se zove: Lažni-Jonathanov thargum petoknjižja; jer pozniјe doba dokazuje, ne samo nečist jezik pomiešan sa stranjskimi riečmi i puno gorji slog, nego i koještakove umetnute bajke i pogreške. U tom se thargumu spominju Carigrad i Longobardi (IV. Mojs. 24, 19. 24) i Turci (I. Mojs. 10, 4.)
Ima još jedan thargum petoknjižja, thargum Jeruzalemski (Thargum jerušalmi) prozvan, u kojem nisu iztumačene sva glava petoknjižja, te se čini, da je to zbirka iz različitih thargumа a načinjena tek u 7. vieku.
4. Nalaze se takodjer thargumi hagiografa, naročito pet knjiga Megilloth zvanih (Ruth, Esther, Plač Jeremijin, Propovjednik i Pjesma nad pjesmami); dvovrstni thargum Esthere, onda psalama, Joba, pričah Salomonovih i Dnevnika. Ovi thargumi puni su tlapnja i manje su znatni od predjašnjih; tko ih je napisao, neznase; R. Josef Sliepi (+ 325) nije im pisac, kako su gdjekoji mislili. – Dosada se nisu našli thargumi knjiga Danielove i Ezdrine i Nehemijine. Svi su thargumi znameniti za poznavanje vjere židovske o Bogu, messiji

i o eshatologiji. Izdani su u biblijah polyglottnih i rabbinskih, i takodjer napose.

II. Syrski prievodi. 1) Najstariji prievod syrski sv. pisma zove se pešitto t. j. prievod prost, jednostavan, naime jasan, slovan (simplex, literalis). Protokanonske knjige staroga zavjeta prevedene su valjda u 2. vieku poslije Isukrsta i to rukom kršćanskom vjerno i dobro s hebrejskoga, drugokanonske knjige prevedene s grčkoga nisu puno kasnije dodane, jer se njimi služi već sv. Efrem († 379.). – Pešito imadjaše u syrskoj crkvi istu uglednost, koju prievod LXX u grčkoj i Vulgata u latinskoj. Od toga prievoda imadu tri recensije 1.) katolička, kojom se još služe Syrci katolici (i neki krivovjerci). 2) nestorijanska, koja se malo razlikuje od predjašnje i 3.) jakobitska, koja se i gorska i karkafska zove, jer se njom služe monasi u manastiru Karkafu na gori Segari u Mesopotamiji. 2) Syrohexaplaris

2) Po nagovoru Athanasija patrijarha jakobitskoga u Antiohiji prevede god. 617. biskup Tellski Pavao, boraveći u Alexandriji, sv. pismo s texta hexaplarnoga na syrski jezik. Prievod ovaj drži se strogo grčkoga teksta, pače pridržava kad što i same grčke rieči i ima one iste znake, koje i Origenova hexapla; stoga je za kritiku teksta grčkoga hexaplarnoga od velike znamenitosti. Zove se versio syrohexaplaris ili (po nerazporazumku) figurata. Toma Herakleјski prevede drugokanonske knjige.

3. Fyloksenov. Okolo god. 500. prevede korepiskop Polykarpo po nalogu Filoksena, biskupa u Hierapolu ili ti Mabugu (u Siriji). Novi zavjet i psalme s grčkoga prievoda LXX. Taj se prievod zove Filoksenov i Herakleјski; jer ga oko g. 616. u Alexandriji popravi Toma Herakleјski.

III. Prievod Samaritanski. Petoknjižje samaritansko hebrejskim jezikom a pismeni samaritanskimi pisano, prevedeno bi na narječje samaritansko; prievod je točan, osim što gdjegdje imena stara zamienjuje novijimi, rečenice tamnije objašnjava, anthropopatismom i anthropomorfismom uklanja. Samaritanci kažu, da je taj prievod načinio svećenik samaritanski Nathanael, koji, da je umro 20. god. prije Isukrsta, svakako je bio gotov već u prve vieke kršćanstva, jer ga otci u 3. i 4. vieku već na grčki prevedena navode. – Isto je petoknjižje Abu Said u 11. ili 12. vieku preveo na arabski. –

Samaritanci imadu osim petoknjižja, te knjigu Josuinu, arapski pisanu, nu različnu od biblijske istoimene knjige. To je Ҁistopis Samaritanski sadržavajući u 47 gl. posljednje dogodjaje Mojsijeve, dogodjaje Josuine s mnogimi bajkami pomiešane i neke dogodjaje naroda hebrejskoga do cara Hadrijana.

IV. Prievodi arapski. Sveto pismo staroga zavjeta prevedoše na arapski jezik razni pisci u razno doba s različitih tekstova. Židovi prevedoše ga s hebrejskoga, naročito R. Saadia Gaon (✝ 942) a kršćani što s grčkoga LXX, što sa syrskoga pošito. Ne budući ti prievodi stariji od VII. vieka, u kritici su male ciene.

V. Prievodi persijski. Kršćani nisu knjiga staroga zavjeta prevodili na perzijski jezik, jer se u Persiji živeći služe jezikom i prievodom arapskim. U 16. vieku prevede s hebrejskoga na persijski knjige Mojsijeve vjerno, pače robski Žid Jakob ben-Josef Tavus (iz Tavusa grada u Horasanu ?) učitelj u Carigradu. Ima još persijski prievod triju knjiga Salomonovih s hebrejskoga, i prievod psalama s Vulgate.

VI. Prievodi misirski. Kako se je vjera kršćanska rano razširila u Misiru, i u 2. i 3. vieku već zavladala cielom zemljom, potrebno bijaše sv. pismo prevesti na jezik domaći, koptski. I doista bjehu već rano takovi prievodi sačinjeni; jer sv. Antonije (✝ 356.) po svjedočanstvu Palladijevu nevješt grčkomu jeziku poznavaše veoma dobro sv. pismo, dakle ga je čitao i slušao u jeziku domaćemu. Imade prievoda u tri koptska narječja: u sahidskom ili ti gornjo-misirskom, u memfitskom ili ti srednjo-misirskom i u bašmurskom, koje se je govorilo u dolnjem Misiru, u maloj Delti. Svi koptski prievodi starozavjetnih knjiga načinjeni su po grčkom LXX; a prievod knjige Danielove po prievodu Theodotionovu.

VII. Prievod etiopski. Etiopski je jezik semitskoga porielka, srodan arapskomu. Do 13. vieka književnim jezikom bijaše narječje Geez zvano, što se je govorilo u Axumu.

Kad se je nova dinastija iz Seve uzpela na kraljevski priestol, zavlada zemljom narječje amharsko, koje je ova dinastija govorila, a narječje Geez bijaše pomalo iztisnuto iz porabe. Sv. pismo staroga zavjeta bješe s grčkoga prievoda LXX. prevedeno u ono

staro etiopsko narječje Geez zvano; taj prievod pripisuju sv. Frumen-
ciju, prvomu apostolu etiopskomu, koji je u 4. vieku živio; nu s vre-
menom se je prievod na razni način izkvario. Ima u njemu osim
pravo i drugokanonskih knjiga i apokrifskih, u svem 81. knjiga,
od kojih 46 spadaju u stari, a 35. u novi zavjet.
VIII. Na jermenski jezik bibliju prevede /stari zavjet s grčkoga
LXX. / knjigu Danielovu s Theodotionova/ Mesrop (+441), uz
pomoć svojih učenika. Za kritiku prievoda Alexandrijskoga znamenit
je prievod jermenski, budući vjeran i čistim jezikom pisan. -
IX. U 4. vieku obrete Ulfila /+ 388/ biskup gotski pismena
za narod svoj i prevede sa Gelimom sv. pismo staroga i novoga zavje-
ta, na gotski jezik. Stari zavjet preveden bi vjerno po grčkom prie-
vodu LXX., te je znatan za bibljsku kritiku. Iz staroga zavjeta
samo su se riedki odlomci do danas sačuvali. S vremenom bješe
prievod po Vulgati mienjan.
Znamenit i glasovit je codex argenteus iz 5. ili 6. vieka, pisan
na skrletnoj pargameni srebrnimi pismeni, sadržavajući odlomke
gotskoga prievoda; od g. 1669. nalazi se u Upsali. -
X. Na georgijski ili ti grusijski jezik preveden bi sv. pismo u 6.
vieku s teksta grčkoga LXX., kad su se naime Grusijci odvojili od cr-
kvene oblasti jermenske, nu pridržali su pismena jermenska. Prievod
je izdan u 18. i početkom 19. vieka u Rusiji, nu promienjen po crkveno-rus-
kom izdanju biblije.
XI. Prievod staroslovienski. Kad su braća sv. Cyrillo i Methodije
medju poslovenjenimi Bugari i Slovieni panonskimi vjeru kršćansku
navješčivali, uveli su u liturgiju jezik narodni, slovienski. K tomu je
pak bio potrebit prievod sv. pisma na jezik slovienski. Izbilja po svje-
dočanstvu suvremenih i malo poznijih pisaca prevedene bjehu još
za života sv. Cyrilla (+ 14/2 869.), one knjige, koje bjehu potrebite za li-
turgije, naročito iz staroga zavjeta psaltir iz novoga pako evan-
djelje /izborno/, apostol. t. j. Djela apostolska i poslanice, u koliko
su se čitale u crkvi. Poslje smrti Cyrillove nastavi se prevodjenje
sv. knjiga na jezik slovienski; koji posao po svjedočanstvu istih

pisaca obavi sv. Methodije uz pomoć svojih učenika; naročito kaže Ivan eksarh bugarski, življevši za bugarskoga cara Simeona (888-917) o Methodiju, da „veliki božji arhiepiskup Methodij, brat njegov (Cyrillov), preloži sve ustavne knjige - 60 - od jelinska jezika, ježe jest grčki v slovienski;" t. j. prevede sv. knjige protokanonske starога zavjeta i knjige novoga zavjeta, koje nisu bile već prevedene za života Cyrillova. To isto svjedoči i pisac žitija sv. Methodija, veleć, da ovaj „preloži sve knjigy .... razvě Makkabejět, razumievajuć po ovih posliednjih u obće sve drugokanonske knjige. Rieči Ivana eksarha potvrdjuje i star prolog, pisan prije 13. vieka. U njemu se čita o sv. Methodiju: v zemlji moravskoj preloži sve - 60 - knjige staroga i novoga zakona od grčkoga v slovienski." Dakle do g. 885., koje je umro sv. Methodije bjehu sve knjige protokanonske staroga zavjeta prevedene na staroslovienski jezik. Je li se prievod sv. braće Cyrilla i Methodija do danas gdjegod u rukopisih sačuvao ciel i nepovriedjen? Najstariji za sada rukopis cieloga sv. pisma st. i nov. zavjeta sačuvao se je od g. 1499. u moskovskoj synodalnoj knjižnici. Rukopis taj točno opisaše Gorski i Nevostrujev u djelu: „Opisanie slavjanskih rukopisej Moskovskoj synodalnoj bibliothecki. Ot děl pervij. Svjaštennoe pisanie. Moskva, 1855. I. ss. i 1. ss. Rukopis je god. 1499. u Novgorodu u dvoru arhiepiskopa Genadija od djakonâ Vasilija, Gride i Klimenta. Ovi su iz različitih rukopisa, koji su im došli u ruke, pojedine knjige sv. pisma prepisali i tako sastavili cielo sv. pismo u slovienskom jeziku.

Knjige u tom sv. pismu pribrane, u razno su doba i od raznih pisaca prevedene na slovienski. Tragova davne starine nalazimo u knjigah: petoknjižju Mojsijevu, zatim u Josuinoj, Sudačkoj, Ruthinoj, potom u Jobovoj, u psaltieru, u Pričah Salomonovih i u Pjesmi nad pjesmami, i napokon u Prorocih. I u Premudrosti Isusa sina Sirahova ima znaka starine u pravopisu, slovničkih oblicih i riečih, ali u jeziku znatno je prievod obnovljen. Tragovi starine u tih knjigah, dovode nas ča u doba apostolâ slovienskih, pa tim se potvrdjuju svjedočanstva onih pisaca, koji vele, da su sv. Cyrillo i Methodije preveli sve knjige protokanonske staroga zavjeta, na slovienski jezik.

(Izpor. „Tisućnica slov. apost. Cyrila i Methoda. U Zagrebu 1863. Na str. 1ss. Književan rad sv. Cyrilla i Methoda. Priobćio dr. Fr. Rački/. -
Knjige pak drugokanonske prevedene bijahu puno kašnje, barem se ne nalazi tragova staru prievodu tih knjiga. U navedenom rukopisu ciele biblije prevedene su drugokanonske knjige s latinske Vulgate, naročito: knjige 3 Ezdrine, Tobijina, Judithina, Mudrosti i dvie Makkabejske, još su i obje knjige Dnevnika prevedene s Vulgate. Nema dvojbe, da su ove knjige prevedene u Rusiji u 15 vieku, s latinske Vulgate, pod uplivom unije, koja je u koncilu Florentinskom /1438-42/ povraćena bila medju Rimskom stolicom i ruskom crkvom. Da nije toma što su drugokanonske knjige u Rusiji bile prevedene s Vulgate, razlog pomanjkanje teksta grčkoga i neznanje grčkoga jezika u Rusa, kao što misle gore spomenuti opisavači synodal. ne bibliotheke moskovske na str. VII, nego da je tada obnovljena unija tomu razlog, dokazuje osim navedenoga još i to, što su sv. knjige u onom rukopisu onako poredjane kao u Vulgati, u nekih knjigah, kao u Pričah i u Sirahu i glave onako poredjane, kao u Vulgati, što su i praznine u starijih prevodih n. pr. knjige Esthirine i Jeremijine popunjene iz Vulgate, što su napokon i predgovori pojedinim knjigam uzeti iz Vulgate. Iz svega toga vidi se, kako je ruska crkva u 15. vieku gledala, da ima bibliju, što suglasniju s biblijom upotrebljivanom u zapadnoj crkvi; a tomu (x) drugi razlog ne može biti, nego unija u onom vieku stvorena medju iztočnjaci i zapadnjaci. Po tekstu, koji se nalazi u pomenutom rukopisu od g. 1499. izašlo je štampom cielo sv. pismo najprije u Ostrogu g. 1581. U tom se izdanju knjige s Vulgate prevedene gdješto popravljene po tekstu grčkom. K tomu imade u tom štampanom izdanju i 3. knjiga Makkabejska, koje još nema u onom rukopisu. Po Ostrožkom izdanju izlazila je biblija na svjet u Rusiji sve do god. 1751. God. naime 1712 zakaže car ruski Petar I, da se ima biblija pregledati i pregledana izdati. Recensenti iliti popravljači uzeše za temelj bibliju izdanu 1663. u Moskvi. Popravljena biblija izadje g. 1751. u Moskvi; iz nje su prievodi prije po Vulgati načinjeni izbačeni, te dolične knjige iznova prevedene s grčkoga; samo treća, odnosno četvrta knjiga Ezdrina, nalazi se u toj bibliji s latinskoga prevedena, ali je posve

na kraj svih starozavjetnih knjiga umetnuta. Po ovom Moskovskom izdanju od god. 1751. izdava se sve do danas u Rusiji biblija za državnu crkvu. U njoj su sve knjige staroga zavjeta kao i u Vulgati; nu osim toga imade u njoj još i 3. i 4. knjiga Ezdrina, i 3. knjiga Makkabejska.—

§. VIII. Biblia polyglotta.

Mnogi od starih prievoda sv. pisma, malo prvlje razpravljanih, štampani su u biblijah mnogojezičnih, in bibliis polyglottis, od kojih su znatnije:

1. Polyglotta Antverpiensia ili Regia, jer su u Antverpenu u Plantinovoj štampariici troškom kralja Filipa II. izdala pod upravom Benedikta Arije Montana 1569–72. Sadržavaju osim onoga, što je u komplutskih, targume drugih knjiga.

2. Polyglotta Complutensia; nalogom kardinala Ximenesa izdana u Alcali (Complutum) od 1514–17. Sadržavaju tekst hebrejski staroga zavjeta, LXX., Vulgatu i Targum Onkelosov.

3. Polyglotta Parisiensia, štampana u Parizu 1628–45., nastojanjem Mihaela Le Jay-a. U ovih su i sirski i arapski prievodi i petoknjižje samaritansko.

4. Polyglotta Londinensia, Brianom Waltonom izdana 1653–57. Osim svega onoga, što je već u parižkih, u ovih imade još prievod perzijski pet knjiga Mojsijevih, i etiopski psalama i pjesme nad pjesmami.

§. IX. Imena i dioba sv. knjiga.

1. Zbirka knjiga bogoduhih i crkvom odobrenih zove se sv. pismo, svete knjige, pismo, biblia, pa prenesavši ime zavjeta (ugovora) medju Bogom i Israelci sklopljena na knjige, u kojih se pripovieda historija toga zavjeta, zovu se ove knjige također knjige staroga zavjeta, stari zavjet. —

U starom zavjetu zovu se sv. knjige סְפָרִים = knjige (Dan. 9,2) i הַתּוֹרָה = zakon, koji naziv upotrebljava i Isukrst (Iv. 10,34; 15,25.); i „τὰ βιβλία τὰ ἅγια" (I. Mak. 12, 9). U novom zavjetu: „γραφαὶ ἅγιαι" scripturae sacrae (Rim. 1,2.) „τὰ ἱερὰ γράμματα" sacrae litterae (II Tim. 3,15), „αἱ γραφαί," scripturae (Mat. 21, 32 itd.), „ἡ γραφή," scriptura (Iv. 19,36 itd.), ὁ νόμος", lex (Iv. 12, 34). –

U grčkih i latinskih otaca zove se sv. pismo: „θεῖαι γραφαί", „θεόπνευστος γραφή", scriptura divina, scripturae ili paginae coelestes, divinae litterae, scriptura Dei, „τὰ βιβλία ἅγια", sacra biblia, ili βιβλία κατ' ἐξοχήν, po LXX IV. Kralj. 23,2 βίβλος τῆς διαθήκης, vetus et novum testamentum, instrumentum. Sv. Jeronim zove zbirku sv. knjiga „bibliotheca divina"; Alkuin „Pandectae" kao zbornik zakona i naredaba Božjih; ali ova imena nisu obćenito primljena.

2. Židovi broje sv. knjige star. zavjeta ili 22 po broju pismena u alfabetu hebrejskom, kao Josip Flavije (Ctr. Ap. 1,8.): 5 Mojsijevih, 13 proročkih i 4 pjesničke i moralne; ili 24 po broju pismena u grčkom alfabetu, u kojem slučaju diele knjigu Ruthinu od sudačke, i Tužbalice Jeremijine od njegove proročke knjige, tako thalmud, zato se stari zavjet zove naprosto הָאַרְבָּעָה וְעֶשְׂרִים t.j.: 24; ili napokon 27 po tom, što ima u alfabetu hebrejskom 22 pismena i 5 finalnih. Ove knjige st. zavjeta diele se u Židova u: Zakon הַתּוֹרָה (petoknjižje), u proroke נְבִיאִים i to prednje רִאשׁוֹנִים: (knjige Josuina Sudačka, Samuelove i Kraljevske) i potonje אַחֲרוֹנִים (Isaija, Jeremija, Ezekiel i 12 manjih proroka), i u pisma כְּתוּבִים, hagiographa.

Ova dioba dolazi već u predgovoru ka knjizi Crkvenica: ὁ νόμος, οἱ προφῆται, καὶ τὰ ἄλλα (= hagiographa) i u Luk. 24, 44: Lex, prophetae et psalmi, gdje psalmi kao prvi medju hagiographe stoje za sva hagiographa. Po מְגִלּוֹת = Megilloth = volumina, razumievaju Židovi pet knjižica: Pjesma nad pjesmama, Ruthinu, Tužbalice Jeremijine, Propovjednika i Estherinu.

Kršćani pak diele svih 46 knjiga starozavjetnih a) u prvo i drugokanonske; b) u historijske: pet Mojsijevih (= zakonske), Josuina, Sudačka, Ruthina, 4 kraljevske, 2 Dnevnika, 2 Esdrine, Tobijina,

Judithina, Estherina i 2 Makabejske, u proročke: Isaija, Jeremija, Ezekiel i Daniel (veći proroci), 12 manjih proroka i knjiga Baruhova; i u pjesničke, poučne, moralne, mudrostne (libri poëtici, didactici, doctrinales, morales, sapientiales), Jobova, psalmi, Priče, Propovjednik, Pjesma nad pjesmami, Mudrost, Crkvenica, i Tužbalice Jeremije.

3. Petoknjižje Mojsijevo dieli se kod Židova na 54 velike parašę za čitanje po subotah u zbornicah; paraša naznačuje se trima פ פ פ ili ס ס ס, a svaka se dieli opet na manje paraše naznačene jednim פ ili ס. פ znači פָּרָשָׁה פְּתוּחָה = paraša otvorena, linijom počimajuća; a ס znači פָּרָשָׁה סְתוּמָה = paraša zatvorena, u liniji počimajuća. Poslie paraše iz petoknjižja čita se „haftara" iz proroka (prednjih i potonjih). Zove se pak komad čitan iz proroka zato הַפְטָרָה t. j. odpuštanje, dimissio, jer pročitavši komad iz proroka, puk se kući odpušta. Haftare se samo na kraju (in margine) bilježe. I druge su knjige prama tomu bile podieljene na odsjeke (סְדָרִים). – Što su u židovskoj bibliji paraše, haftare i sedarim, to su starih prievodih sv. pisma od prilike bila „κεφάλαια" capitula, tituli, breves. U tumačih Origenovih i Jeronimovih περίκοπαι, capitula ne znače stalne drugčije obične odsjeke, nego odsjeke, u koje oni sami pismo diele pri tumačenju.

4. Nego, da se knjige laglje budu čitale i razumjele, već su se davno (to se spominje već u thalmudu) prosaičke dielile u פְּסוּקִים u sadašnje po prilici redke, a pjesničke pisale su se στιχηρῶς t. j. svaki stih sačinjavao je posebnu liniju. Nu pasukim niesu se izprva naznačivali znakom kakoim ili prazninom, nego samo riečju iz porabe zapamćenom (סוֹף), istom poznije znakom, koji se zove „sof pasuk". –

5. Sadašnja dioba biblije na glave (capita) načinjena je u 13. vieku po svoj prilici od kardinala Hugona a s. Caro († 1262), a po mnienju njekih od nadbiskupa kanteburyjskoga Stef. Langthona (1227). Ta dioba na glave prenesena bi g. 1525. iz Vulgate u tekst hebrejski. Glave su od vremena Hugona bile podieljene pismeni: a, b, c, d, e, f, i g, na manje glavice, dok nije g. 1548. Roberto Étienne u Vulgati redke brojevima označio, pa iz Vulgate predje i ta dioba sv. pisma na redke (versiculi) u bibliju hebrejsku. Prije bi se sv. pismo navodilo u

Židova po sadržini n. pr. Mark. 12, 26 ἐν βίβλῳ Μωϋσέως ἐπὶ τοῦ βάτου t. j. u II. Mojs. gl. 3. Rim. 11, 2. ἐν Ἠλίᾳ τί λέγει ἡ γραφή; t. j. III. Kralj. 19. II. Svete knjige novoga zavjeta. —

§. X. Izvori b) drugoga reda za historiju objave Božje.

1. Predavanje crkveno ili spisi sv. otaca i crkvenih pisaca, koji čim su bliže vremenima apostolskim, tim su znatniji. Većim djelih apostolskih otaca naidje se na valjana objašnjivanja sv. knjiga, od kojih su nešto sačuvali Origen i Jeronim. Nadalje se u spisih sv. Augustina († 430) kao u spisu: De civitate Dei libri XXII.; u djelih sv. Ivana Zlatoústa i Theodoreta nalazi historijskih bilježaka. Kao počeci uvodne znanosti u sv. knjige mogu se smatrati djela donatista Tikonija: Septem regulae ad investigandam et inveniendam intelligentiam scripturarum, za koje sam sv. Augustin (de doctrina christiana III. 3055.) kaže, da je veoma korisno, ako i nepodpuno dovoljno; sv. Augustin: de doctrina christiana libri IV.; Adrijana (crkvenoga pisca iz 5. vieka (?) što je inače bio? gdje je bio?). Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς θείας γραφάς; Junilija Africana iz 6. vieka: Instituta regularia divinae legis; Aur. Cassiodora († 563): De institutione divinarum scripturarum i De artibus et disciplinis liberalium literarum, koje spise sam Cassiodor zove introductorii libri. Ovamo idu i eksegetski spisi sv. otaca i crkvenih pisaca. Knjige su naime staroga zavjeta tumačili: a) Grci: Hypolit (o. 225.) od kojega ima odlomaka tumačećih Postanak, Brojeve, Kralj. knjige, Psalme, Priče, Pjesmu nad pjesmami i proroke veće; Origen († 254) u komentarih (τόμοι), skolijih (σημειώσεις) i homilijah, koje su se stranom u latinskom prievodu sačuvale, o Petoknjižju, Josui, Sudcih, Kraljevih, Pjesmi nad pjes., Isaiji, Jeremiji, Ezekielu, i odlomci o psalmih; Eusebije Cesarejski († 340) napisa komentare u ps. (1–112) i u Isaiju;

Athanasije komentare u psal., odlomke u Joba, Pjesmu nad pjesmama; Basilij (+ 379) 9 homilija u hexaëmeron i neke psalme, komentar u Isaiju (1-16); Gregorij Niski (+ 395) hexaëmeron, o napisih u psalama, homilije o Propovjedniku i Pjesmi nad pjesm.; Ivan Zlatousti (+ 407) hom. o Genesi, 60 psal., Is. (1-8) i Danielu; Theodor Mopsuestenski (+ 428) kom. u manje proroke; Cirillo Alexandrijski (+ 414) kom. (γλαφυρά) u petoknjižje, u Is., i manje proroke; Theodoret Cyrski (+ 458) pitanja o petoknjižju knj. kralj. Dnevnik; kom. u psal. Pjesmu nad pjesm. i veće i manje proroke. –

b) Syrac: Efrem (379) kom. u petoknjižje, Jos. Sud. Kralj. Job. proroke veće i manje.

c) Latini: Hilarije Piktavijski (+ 366) razprave o psalmih; Ambrosij (+ 397) hexaëmeron, objašnjivanje psalama 118 i drugih 12 psalama, razprave o pojedinih djelih historije st. zav. Jeronim (+ 420) Quaest. hebraicae in Gen., Reg., Parab., com. in Eccl. Is. Jer. (1-32) Ezek. Dan. et minores prophetas, poslanice i druga exegetska djela; Augustin (+ 430) Liber imperf. de Gen. ad literam, lib. 12 de Gen. ad literam, quaest. in heptateuch., locutiones in heptateuch., annotationes in Job, enarrationes in psalmos; Leon Vel. (+ 461.) Sermones in varios Script. locos; M. A. Cassiodor (+ 565) Expositio Psalterii; Gregorij Vel. (+ 604) Lib. 35 Moralium in Job, hom. in Ezec. com. in Cantic. –

2. Spisovi židovskih pisaca: Josipa Flavija, rodjena u Jerusalemu oko 37. g. a umrla 100. g. po Kr. – Otac mu bio roda svećeničkoga, a majka kraljevskoga. Proti Vespasijanu vojevao u Galileji, nu od njega uhvaćen bi pomilovan; za Tita je sprovodio i vojsku rimsku proti Jerusalemu; kasnije živio u Rimu. Spisao: Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία περὶ ἁλώσεως (de bello Judaico) u 7 knjiga; Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία (Antiquitates Judaicae) u 20 knjiga, historija židovska od stvorenja svieta do Nerona, Ἰωσήπου βίος – autobiografija od 37–90 god. Κατὰ Ἀπίωνος (contra Apionem) u 2 knj. polemički spis proti Apionu, gramatiku Alexandrijskomu, koji je proti Židovom pisao; (Εἰς Μακκαβαίους ἢ περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ; pripovjeda o muci M. koje je bio potomak?).

Filon koje mu se pridieva ime Žid (Judaeus), da se razlikuje od mnogih drugih istoimenih ljudi, rodjen u Alexandriji oko 20. prije Hr. umro oko 50 g. po Hr., najslavniji representant grčko-židovske škole. G. 37. išao s nekoliko Židova iz Alexandrije u Rim pritužit se caru Kaliguli na ondašnjega namjestnika Flakka. Napisao mnogo spisa ethičkih, političkih, alegoričkih i historijsko-biografskih, od kojih su za našu nauku znatniji: o životu Mojsijevu, o stvorenju svieta, o životinjah prikladnih za žrtve, o 10 zapoviedih božjih, o obrezavanju, o raznih vrsta žrtava, proti namjestniku Flakku.

Talmud (nauk), koji je zbornik tradicionalnih objašnjivanja, primjenjivanja (applikovanja) i popunjivanja učinjenih od kasnijih Židova k zakonu Mojsijevu, medju kojimi ima znatnih razjašnjivanja o starih običajih, ali i viestih nepouzdanih bajka i tlapnja. Tradicije one spadajuće na zakon i sv. pismo prvi je počeo kupiti oko g. 105. po Hr. rabbin Juda, sveti ili knez prozvan, i skupio ih u knjigu: Mišna (opetovanje Δευτέρωσις 146. nov. Just.). Mišna dieli se u 6 odsjeka (סְדָרִים), svaki odsiek u traktate, traktati u glave, a glave (פְּרָקִים) u pojedine odluke. Budući pak da je u Mišni bilo tamnih mjesta nastale su u njoj nove rasprave, u 3 i 4 v. sabra ih rabbin Johanam u Gemaru (svršetak), koja bude kao tumač pridana k Mišni pa s Mišnom sačinjava Talmud Jerusalemski. Nego i Židovi u Babiloniji živući objašnjivali su i popunjivali Mišnu, pa odatle nasta Gemara babilonska; prvi je osnov položio ovoj Gemari R. Ase, ravnatelj škole u Sori, s pomoćnikom svojim R. Albinom u prvoj polovici 5. v. a dokonča ju R. Jose ravnatelj škole u Pumbedithi početkom 6. vieka. Gemara babilonska s Mišnom sačinjava Talmud babilonski, koji je u Židova u većoj cieni od jerusalemskoga. Mišna je pisana jezikom židovskim pomiešanim s kaldejskim; Gemara više kaldejskim, a obje u formi katehetskoj. Elementi u Talmudu jesu halachah (norma) više u Mišni, i haggadah (rečeno) više u Gemari, k tomu dolazi kabbalah, nauk mističko-religiozni. Najbolje je izdanje Talmuda babil. Bombergovo u Mletcih, g 1520 u 12 folijanta.

3. Knjige apokrifne st. zav., o kojih gore govorismo.

4. Pisci poganski a) Manethon, svećenik u Sebenythu u dolnjem Misiru oko 260. pr. Hr. napisa djelo o starinah i vjerai misir=

koju 3 knjige, od kojih su se u starih historika samo neki odlomci sačuvali, kao glasoviti popis 30 dynastija kralj. u Misiru.

Zatim b.) Sanchuniathon, Berosus, Abydenus, Ktesias.

c.) I grčki i latinski pisci spominju gdješto o židovskom narodu, nu njihove viesti kao u obće svih poganskih pisaca, o tom narodu valja s najvećim obzirom uzimati.

5. Ima još i drugih izvora za našu historiju kao starih novaca, napisa i drugih spomenika, što su u najnovije doba izkopani; naročito pak nadpisi assyrski i haldejski te starine Misirske. —

Historija starozavj. objave Božje.

Prvo doba.

Od stvorenja svieta do Mojsija.

Period prvi.

Od stvorenja svieta do grieha prvih ljudi.

§. 1. Stvorenje svieta.

U početku stvori Bog (Elohim) nebo i zemlju (Gen. 1, 1. kosmogonija Mojsijeva; odmah u Gen. 1, 2. prelazi na geogoniju). Zemlja bijaše pusta i prazna; bez života, svjetla, topline i reda, gotovila vodom odasvud obtočena, oko koje je tajinstvenom moćju svojom lebdio Duh Božji. U šest dana (perioda?) htjedne Bog zemlju ovu Riečju svojom premudro da uredi i ukrasi: prvi dan načini svjetlo i

razstavi ga od tame, ali ne svjetlo što izlazi iz sunca, nego počelo
etersko kao nuždni uvjet svakomu životu na zemlji (v. 3-5.) Drugi
dan učini Bog svod nebeski t. j. zrakom razstavi gornje vode (obla-
ke) od dolnjih (od jezera, mora itd.) i ustanovi odnošaj zraka prama
zemlji (v. 6-8.). Treći dan vodu na zemlji sabra u mora, a kopnu
dade moć, da izpusti iz sebe travu (9-13.). - Četvrti dan načini
sunce, mjesec i zviezde, da budu znakovi vremenom, danom i godi-
nam, odredi njihov odnošaj prama zemlji i neprestanu obhodnju i zamje-
nito utjecanje čitavoga našega planetskoga sustava (v. 14-19.).
Peti dan stvori Bog životinje u vodi i u zraku (v. 20-23.). A šesti
dan (hexaëmeron) načini Bog životinje na zemlji i stvori - (tu
počinje doba histor.) - čovjeka, rod, a ne individuum (v. 24-28.) godine
od prilike 4200 prije narodjenja Hrista. Sve što stvori Bog bješe vrlo
dobro. Sedmi dan počinu Bog od svih djela svojih t. j. prestade stva-
rati nove stvorove i posveti taj dan za dan počinka (שבת) ljudem.
Ovako biblija rješava pitanje oko kojega su se trudili filozo-
fi i prirodoznanci svih naroda i svih vremena - pitanje o postanku svie-
ta. U izvještaju tom ne nalazimo one rječite neizvjestnosti, što se
nalazi u iztraživanjih čisto čovječjih, a još manje nalazimo smjelih
slika, kakove radja pjesnička fantazija. Biblijski izvještaj o postan-
ku svieta već nas unapried divnom svojom prostotom uvjerava o svo-
joj historijskoj istinitosti, premda se ova podpuno napokon dokaže isti-
nitošću pozније objave. Ako taj izvještaj i ne zadovoljuje posvema
radoznalosti našoj, ipak nam na toliko prikazuje vječnu silu i samo-
stalnost Božju i čast svekolike prirode i napose dostojanstvo čovječje,
da čovjek može shodno rad svoj udesiti naprama cjelosti. Istine objav-
ljene u izvještaju o postanku svieta tako su skladne sa sljedujućom
historijom objave, u kojoj se pripovieda, kako je Bog odgajao ljudski rod,
kao liep pritvor s veličanstvenim hramom.
U navedenom izvještaju o postanku svieta, osobito se izsta-
vljaju ove istine:
a) Bog je bio prije nego je sviet bio. Bog je različit od svieta, jer je sviet
djelo njegovo. Bog je osobno biće, jer govori i radi: Tim naukom odba-

cuju se kosmogonije neznabožačke, koje su bile ili hylozoističneizvo-deći postanak života i svih živućih bića od pramaterije; ili pan-theistično-emanatistične učeći, da je sviet izljev obćenitoga bo-žanskoga sučtva; ili mythologijske držeći, da su bogovi i ljudi izašli iz chaosa ili iz svjetskoga jajeta.

6) Bog je stvorio sviet po stanovitom redu, najprije nebo (u početku stvori Bog nebo) ne dakako prazno nego puno ângjêlâ, stanovnika duhovnih, koji bez tiela dakle i bez radjanja imadu volju i podpuno znanje (Izpor. Gen. 2, 1; ps. 102 i 148; Dan. 7, 10; Hebr. 1, 14). Po Job. 38, 7, stvoreni bjehu angjeli prije nego zemlja a Mojsije ih ne spomi-nje s razloga pedagogijskoga, da zapriečí odmetništvo od vjere u jednoga Boga k mnogoboštvu. Jedan od angjela zlo upotriebivši slobodnu vo-lju, sotona (שָׂטָן, διάβολος) Job. 1, 9; Apok. 12, 10 jamačno prije grie-ha prvih ljudi, po svoj prilici malo kasnije kako bjehu angjeli stvore-ni, u istini ne osta (Iv. 8, 44.) i druge povuče sa sobom u propast, sači-njavajući s njimi kraljevstvo tmine. Zatim ili po sv. Tomi Aquinskom (sum. 1.1. q. 61. art. 3.) zajedno, stvori (stvaranje prvo ili neposredno) Bog zemlju ili ti prirodu tvarnu, gomilu onu pustu, bez oblicja תֹהוּ וָבֹהוּ, chaos prozvanu gledeć na red i ljepotu potonju, kao sjeme svih naravnih bića, sučtvo tjelesnoga svieta, materiju nevid-ljivu (Sap. 11, 18.), koju je duhom svojim ne samo uredio, nego u njoj i iznova stvarao (בָּרָא). Pojam stvaranja odnosi se samo na proiz-vadjanje neba i zemlje (Gen. 1, 1.), životinja (1, 21) i čovjeka (v. 26); zato se ostali proizvodi mogu smatrati samo kao razvoj sila stvorenih i onoj gomili Bogom danih (stvaranje drugo, posredno). Poslije Th. Chalmersa mnogi, osobito protestanti, razstavljaju u 1. glavi knjige Postanka drugi verac od prvoga, pa veli, da je u prvom versu opisano prvo stvorenje svieta, koje posve već uredjeno, pretvoriše u thohu vabohu (chaos) propali angjeli, a u 3. versu, da se opisuje restauracija svieta, to je hypothesis restitutionis, koje medjutim nema nikakova temelja.
Koliko je vremena gomila ona bila u stanju pustom i praznom, ili koli-ko je vremena minulo medju stvaranjem neposrednim i početkom stvaranja posrednoga, ne zna se. –

Bog je sve stvorove, oblike i sile prirodne proizveo tiekom stanovita vremena, u kojem je bilo odsjeka ili ti prielaza. Tih prielaza bilo je sedam; pošto je Bog, što ne posriedno svojom svemogućom moću, što posredno preko sila prestvorenoj u gromili priobćenih, proizveo savkoliki sviet, bijaše sve gotovo i strogo mu odredjen hod. To bijaše počinak Božji. Onih 6 dana rada Božjega i sliedivši zatim sedmi dan počinka Božjega, temelj su poznijoj sedmici ili ti tjednu. Čovjek radi 6 dana, a sedmi dan počiva. Kao što Bog prestavši 7. dan raditi pušta čovjeka i prirodne sile, da rade, tako i čovjek 7. dan prestaje raditi i pušta da Bog oko njega radi.

U znamenovanju dana (יוֹם) u historiji stvaranja ovoga svieta različita su u učenih ljudih mnienja, jer crkva o tom nije ništa izjavila.

1.) Nekoji, kao sv. Augustin, misle, da je sviet po ideji arhetypnoj uredjen, u tren oka ovako Bogom stvoren, kakov je sada, a onih 6 dana, da je 6 čina Božjih, koji se samo logično razlikuje.

2.) Nekci opet one dane drže za naravne dane (od 24 sata), pak promjenah geologijskih na zemlji vele, da su se zbile poslie grieha prvih ljudi; i budući, da su istom 4. dan sunce i mjesec došli u sadašnje odnošaj napram zemlji, vele, da prva tri dana stvaranja baš nisu morala, ali da su mogla trajati 24 sata (dani umjetni).

Nu 3.) većina kršćanskih učenjaka drže, da su oni dani ne naravni od 24 sata, nego <u>periodi neizvjestna trajanja</u>, i rieči večer i jutro razumievaju metaforički o prestanku jednoga, a početku drugoga perioda. A zašto sv. pisac periode stvaranja imenuje dani? Zato, što je u 7. odsjeka stvaranja hotio prikazati arhetyp sedmice ili tjedna; hotio je nacrtati sedmicu ili tjedan Božji. Koliko je vremena jedan dan u sedmici Božjoj trajao po našem brojenju vremena, ne možemo dakako znati; sv. pjesnik kaže: „Tisuća je godina pred očima tvojima, kao dan jučerašnji." (Ps. 89. (90.) 4.)

4.) Da barem prva tri dana nisu bili naravni dani od 24. sata, priznavaju i oni, koji „dane" razumievaju u pravom smislu, kad je sunce i mjesec istom 4. dan stvoreno. Ako dakle geolozi i tisuću god.

ustanovljuju za postanje i pretvaranje gora prije nego se je čovjek pojavio na zemlji, ne griese proti biblijskomu nauku o postanku zemlje. – Biblijskima piscem u obće nije zadatak istraživati stvari prirodne, kosmologijske i zvjezdoznanske, nego tumačiti stvari religijozne i moralne u kojih se samo kadšto navraćaju, pa u koliko moraju, obaziru na stvari prirodne; pisac izvješťaja o postanku svieta napose nema zadatka, da odgovara na pitanja prirodoznanaca o postanku svih stvari; samo tim, što uči, da je sve postupice postojalo, kao da je pretekao posljedke prirodoznanskih istraživanja, i tim kao da je hotio dati zalog istinitosti, kabi ljudi tim dragovoljnije prihvatili glavne nauke o tom izvješťaju.

Opaža se takodjer neki <u>parallelisam</u> medju prva 3 dana stvaranja i medju posljednja 3 dana: naprama svjetlu (prvomu danu) jesu zviezde (4. danu), naprama zraku i vodi (2. danu), ptice i životinje u vodi i zraku (5. danu), naprama kopnu i bilju (3. danu) jesu životinje zemaljske i čovjek (6. danu); i kao što je 3. dan Bog dvojako djelo učinio, tako i 6. – Parallelisam taj zamietio je već sv. Toma Aquinski: sum. 1. q. 70. art. 1. i q. 71. art. 1. –

c) Sva kolika je priroda djelo božje, kao takovo je <u>dobra</u>. Ova istina o prvobitnoj dobroti svih stvorova izjavljuje se ne samo na koncu pogledom na sve (1, 31), nego i pojedince i to kod 6 odsjeka, kod proizvadjanja svjetla (1, 4.), kopna i mora (1, 10.), bilja (1, 12), sunca i mjeseca i zviezda (1, 18), nižih životinja (1, 21.), i viših (1, 25.). – Očevidno je, kako pisac hoće da iztakne, da je sav koliki sviet liepo, dobro djelo Božje. Tim se odbija misao na zla, crna boga, i na misirskoga Typhona i na njihove stvorove. Nijedna zvier, nijedna zviezda, nijedna stihija nije po sebi zla, jer je sve dobro djelo dobroga Boga.

d) Na zemlji je čovjeku od Boga dana velika vlast, on će nad cielom zemljom vladati (1, 28); on je slika Božja, jer je Bog čovjeka stvorio na sliku svoju, na sliku Božju stvorio ga je, muža i ženu stvorio ih (1, 27.). –

Pako se u kratko na čelu biblije riše odnošaj Božji k čovjeku i svietu i obratno.

<u>Opazka.</u> Kazali smo, da je prvi čovjek stvoren od prilike 4200 g. prije rodjenja Hristova; jer se u brojenju godina od stvorenja svieta do

ere kršćanske ne slažu učenjaci. Tako da samo znatnije napomenemo: Nicefor u kronologiji broji od Adama do dolaska Hristova 5508 god., za njim povadjaju se iztočni narodi. Židovi broje 3761 god., a Petavije broje 3984. - Mi povodeći se za Keilom (Komentar über die Bücher Mose's) brojimo 4157. Toj razlici u brojenju godina od stvorenja svieta do rodjenja Hristova mnogo ima razloga, a osobitiji su:

a) Mojsije pisao je genealogije a ne kronologije, akoprem je u genealogije upleo kronologiju, bilježeć o patrijarsih godine rodjenja; ali tako se ne dobiva lahak i jasan pregled vremena.

b.) U samih genealogijah Mojsijevih nalaze se troverstni veoma razni brojevi; druge naime brojeve imade tekst hebrejski i po njemu Vulgatin, druge tekst samaritanski, druge opet tekst grčki; pa jedni uzmu tekst hebrejski ili ti Vulgatin, drugi samaritanski, treći grčki, brojeći godine patrijarha.

c) U sv. pismu, kad se čije godine kažu, broje se vazda čitave, ali je mogło u tom manjkati nekoliko mjeseci ili ih više biti.

d) Nekoji broje u sv. pismu godine sunčane, drugi mjesečne.

e) Kod kraljeva Judejskih i Izraelskih, o kojih je govor u knjigah kraljevskih i u Dnevnicih, razlici to se od mnogih tumači. S ovih razloga nema točnosti i izvjestnosti u brojenju godina staroga zavjeta; brojevi se ti mienjaju medju 3500 i 6000.; ali toliko je izvjestno, da ljudski rod na ovoj zemlji najmanje 5000 godina, a najviše 8000 obitava, te bi griešio proti bibliji, tko bi brojio više ili manje godina. -

§. 2. Stvorenje prvih ljudi.

Sv. pisac bio je u glavnom priegledu prve glave samo u obće spomenuo stvaranje čovjeka, a da dostojanstvo njegovo i svrhu svrhunaravnu jasnije razloži, vraća se opet u 2, 4 pripoviedati obilatije stvaranje čovjeka, gdje počinje doba historijsko ili ti historija ljudskoga roda. Tielo čovječje načini Gospodin Bog (Jehova - Elohim) od ilovače zemlje daždom natopljene, i udahnu mu u lice dah životni ili ti dušu,

na sliku (צֶלֶם = εἰκών imago, tumači sv. Zlatoust o gospodovanju na zemlji, drugi oťci o darovih naravnih, neki o bezsmrtnoj i slobodnoj duši, neki napokon o fisičnoj strani čovječje bogolikosti) i priliku svoju (דְּמוּת = ὁμοίωσις, similitudo, neki tumače o darovih vrhunaravnih svetosti i pravednosti; neki o razumnoj strani duše, drugi opet o moralnoj strani čovječje bogolikosti) stvori Bog čovjeka i nadari ga još drugimi vrhunaravnimi darovi duševnimi i tjelesnimi: znanjem naime, podpunom uredjenošću volje, bezsmrtnošću tiela i nepodvrženošću biedam i nevoljam. (Izp. Mudr. 1,13; 2,23) te tako čovjeka na posljedku i medju vidljivimi stvorovi najsavršenije stvorena postavi u sredinu medju svietom duhovnim i tjelovnim (μικρόκοσμος, izp. Dj. ap. 17,28-29.); bješe ipak čovjek stvoren prije nego je nicala travka i prije nego je dažd natapao zemlju i para se dizala sa zemlje, da natapa sva zemlju (2,5.6.) 4.; u jesensko ili zimsko doba. Prvoga čovjeka od zemlje (אֲדָמָה), od koje bi načinjen, Adamom prozvana (kao u lat. homo od humus) premjesti Gospodin Bog s mjesta gdje ga je stvorio u vrt (LXX παράδεισος) u Edenu na iztoku, koji vrt bijaše na visočini natapanoj 4 riekama (u srednjoj Aziji) da ga radi i čuva, i da tako djelo Bogom začeto nastavi i dovrši, najprije u vrtu raju, a zatim po cielom svietu. Time se da ovdje rieč raditi znači tjelesni rad, a čuvati duševni; ili čuvati znači raj i svijet braniti od grieha, a raditi klanjati se Bogu i žrtve prinositi, stoga je Adam bio podpun svećenik, koji blagujući samo bilinstvo na svojem je tielu, kao na žrtveniku prinosio žrtvu Bogu; izp. sv. August. Civ. D. 20,26: Tunc puri et integri ab omni sorde ac labe peccati se ipsos Deo mundissimas hostias offerebant.

<u>Opazka.</u> O legi Edena i raja sada nije moći dakako ništa više izvjestna kazati. Nekoji vele da je raj bio u Mesopotamiji medju Eufratom i Tigrisom, drugi u Armeniji, treći s većom vjerojatnošću dokazuju, da je raj bio u iztočnoj Aziji, u Indiji, jer kako je iz Edena voda tekla i odanle se u 4 rieke dielila, nema dvojbe, da je Edenski priedio bio gorski. <u>Frat</u> je Eufrat (4. rieka), a <u>Hiddekel</u> (3. rieka) Tigris (LXX. i Dan. 10,4.). Prva rieka <u>Tišon</u>, koja teče oko zemlje Havilske, nekim je Ganges, drugim vjerojatnije Fasis, tekući

tekući kroz Kolchidu ili Hyphasis rieka Indijska; druga je rieka Gihon tekuća oko zemlje Kuške, što je Nil ili Oxus ili Araxes. Ove rieke sada dakako ne izviru iz jednoga vriela, nu zna se da je lice zemlje poslie promienjeno (poslje griela prvih ljudi, kako mnije Veith, "Anfänge der Menschenwelt. Wien. 1865. str. 352.) osobito obćim potopom. —

b) Duševne darove u prvoga čovjeka valjalo je razvijati: Bog dovede k Adamu životinje, da im nadje imena prema naravi njihovoj (2, 19-20.) te tako da se dar govora, kojemu je Božji govor prototypom u njemu razvije. Čovjek nadievajuć životinjam imena, pokazao je s jedne strane svoje gospodstvo nad životinjami, a s druge strane poznavanje naravi. Ali se Adamu ne nadje drug predna njemu, komu će svoje misli i osjećaje priobćivati i koji će mu biti u pomoći, pak kada Adam, spoznav narav stvari požele druga, zadovolji Gospod Bog toj želji i pusti naime na Adama tvrd san (extasu?) pa mu uzme jedno rebro i mjesto popuni mesom i stvori još isti 6. dan (1, 27.) ženu (mužaticu, jer je od muža) od rebra, koje bješe Adamu uzeo, i dovede ju k Adamu, čim posveti ženitbu kao nerazrješivo jednoženstvo (2, 21. 24.) blagoslovivši ih, i davši im moć radjanja.

Iz I. Mojs. 2, 23 htjedoše neki razabrati, da je Adam bio hermafrodit ili ti androgyn, nu tomu se protivi 1, 27: muzko i žensko stvori ih. Što je Eva od Adama načinjena, tim se pokazuje prednost muža pred ženom i ovisnost žene od muža, kao i to, da je od jedne glave sav ljudski rod, koje istine preznamenite su za razvoj čovječanskoga pokoljenja. Našim naukom o jednom čovjeku i o jednoj ženi izprva stvorenih pobija se mnienje o predamitih i coadamitih ili ti polygenistih, pa s Mojsijevom anthropogonijom slažu se i ostale anthropogonije, slaže se nauk sv. Pavla: od jednoga načini sav ljudski rod (Djel. Ap. 17, 26.) slažu se predavanja svih naroda, iztraživanja fisiologijska i filologijska, jer ona (fiziol.) dokazuju, da su ragni ljudi samo varietete jedne vrsti, a ova (filolog.) da su svi jezici iz jednoga izvora.

Period drugi

Od grichu prvih ljudih do potopa.

§. Grich praroditeljski.

1) Čovjek nije samo poznavao Boga i svojstva njegova, nego je i s njim obćio, jer je sam Bog odgajao prve ljude i podučavao (bogojavljanja theofanije). Od svoje drage volje trebalo je da Adam i Eva Boga služe i uz njega pristaju a ne bezvoljno kao ostala priroda. Povod toj dragovoljnoj službi davaše drvo od znanja dobra i zla (tako prozvano od učinka, jer Adam i Eva okusivši od toga drva, uvidjeli su, koliko su dobro izgubili, a u koliko zlo pali,) i zabrana jesti od njega; kojoj zabrani doda Bog odmah i groženje, da će umrieti (biti podvrženi smrti) ako okuse s drveta.

2) Sreća prvih ljudih ne bijaše dugotrajna, pali duh neprijatelj Boga, a zavidnik sreći praroditeljskoj odluči osujetiti namjere Božje. Djavol, uljezavši u zmiju, zapodjene razgovor s Evom, sa spolom slabijim, pa razgovarajući se s njom i nagovarajući ju, prodje sve one miene, u kojih se svaki grich radja: prvo probudi sumnju u rieč Boga, kao neprijatelja ljudskoj sreći (3, 1.) po tom bieži Boga lažju i zavišću (3, 4. 5.) i lažno obeća sreću (v. 5.). Besjedom djavolom i gledanjem volke zamamljena Eva (antityp Marije. Luk 1, 29. 34.) jede i dade mužu jesti, stoga požuda, kada zatrudni, radja grich, a grich učinjen radja smrt (Jak. 1, 15.).

<u>Opazka</u>. Gdje se u 3. gl. I. Moj. govori o zmiji, ne smije se to uzeti samo allegorijski, nego se tu razumieva <u>naravska zmija</u> (izp. II. Kor. 11, 3; I. Tim. 2, 13, 14. Rim. 5, 12.), u kojoj se je skrio onaj duhovni stvor (Mudr. 2, 23. 24.), koji se drugdje zove protivnik Božji, djavol, ubojica od početka i otac laži (Iv. 18, 44.), zmaj zmija stara i sotona, koji zavadja sav sviet (izp. Rim. 16, 20.; Otkriv. 12, 9.; 20, 2.); jer praroditelji nisu mogli biti zavedeni ni Bogom, ni samimi sobom, ni prirodom neosobnom.

3) Okusivši praroditelji naši s drveta, dogodi se, što im djavo reče, a oni krivo razumješe: otvoriše im se oči i vidješe golotinju (osjetnu pojavu savjesti) i nevolju svoju, koja bješe prije nevinošću sal ivena,

a sad ju je valjalo lišćem smokovim prikriti; za to se sakriše medju drveta u vrtu izpred Gospodina Boga, koji idjaše po vrtu, kad zahladi (oblik prostne objave božje). Adam postade do duše svoj ali preneesretan. Stidom očitova se zakon požude vladajući u udih njihovih i s njim se združi žalovanje i priznanje. Pošto su priznali krivnju, akoprem su gledali izgovarajući se umanjiti ju, Bog pravedan izreče kazan, ali milostivan i dobar umieša u nju obećanje i blagoslov. Najprije osudu izreče nad zmijom, orudjem napasti (3,14.) i nad djavolom samim napastnikom (v.15.), u kojoj ujedno ima nade za spasenje ljudskoga roda.

Ovom nadom kao poduprti i pripravljeni praroditelji čuše iz usta Božjih zlosretnu osudu: ženi, da će mnogo muke zadavati, kad zatrudni, da će s mukami radjati djecu i da će joj volja stajati pod vlašću muža njezina, dakle izgubiti slobodu, koju bješe onako zlo upotriebila (u poganstvu i islamstvu žena je još neslobodna, u kršćanstvu je ta nesloboda ublažena milošću Spasiteljevom i zaslugami bl. djev. Marije). Na taj način svaka žena valja da nešto trpi u porodu za onu požudu, koja je mati grieha naslјednomu. Niti Adam osta bez pedepse, zemlja, da je prokleta s njega, s mukom će se od nje hraniti, priroda da će dakle na njega ustajati, jer se je slušajuć zavedenu ženu odrekao gospodstva svojega nad prirodom. Smrti i nevoljam ovoga svieta podloženi i haljinami od kože obučeni, iztjerani bjehu iz ~~sveta~~ raja (na ne iz Edenskoga kraja), pa da ne bi mogli unići u onaj vrt i ubrati s drveta života i tako za uvieke poginuti, postavi pred vrtom Gosp. Bog herube s mačem plamenim i vijajućim se amo i tamo, da čuvaju put k drvetu života.

<u>Opazka</u> 1. Proklestvo što Bog izreče nad zmijom (v.14.) u samoj stvari proteže se na <u>zmiju</u>, koju je kao orudje grieha trebalo kazniti, i ujedno symbolički proteže se na <u>djavola</u> (v.15.); u formi pak proteže se samo na zmiju, jer je prokletstvo bilo izrečeno samo čovjeka radi i zato Bog izričući ju prilagodio se je razumu čovječjemu, koji još nije jasno razabirao medju pojavom (zmijom) i duhovnim principijem (djavolom). Mnogi misle, da se je onim prokletstvom tielo zmijino (izp. ovo) promienilo u puzajuće. —

Opazka 2.) Onoga proklatstva, koje izriče G. Bog nad praroditelji diel-
nici su i prirode i životinje, koje su čovjeka radi stvorene, te misle gdje koji
da im je tim možda promienjen organisam (barem u onih, koje meso jedu).
Po nauku sv. Pavla (Rim. 8, 19-22.) sve stvorenje uzdiše i muče se
dosad, da se jave sinovi Božji i oprostit će se robstva razpadljivosti
na slobodu sl. djece Božje.

Opazka 3.) Herubi nisu samo symboli, nego su bića osobna,
angjeli prikazujući nazočnost Boga kao kralja i sudca (ps. 17, 11.
Ex. 25. 17-22.); plameni i vijajući se mač symbol je svetosti Božje, i
naznačuje, da se je odnošaj Boga kao predobra otca prema grieš-
nim ljudem promienio.

Opazka 4.) Obećano spasenje nije moglo odmah ljudem pripasti;
jer se je čovjek morao pripraviti za spasenje, a spasenje za čovjeka,
kao što je čovjek od slobodne volje griešio, itako je trebalo, da od svoje
volje spasenje želi i prihvati. — a) Ljudski rod valjalo je na posebni
način odgajati; prije svega trebalo je u njemu uzbudjivati i razvija-
ti pravo poznanje grieha, po tom potreboću i želju spasenja, što se
je sve moglo zbiti tek tiekom mnogo vriemena, poslie svako ja-
kih borba, opomena i pedepsa. — b) S druge strane imalo se i spase-
nje razvijati po malo kao bilina; najprije trebalo je da udari korenje
po tom da cvieće potjera u utjelovljenju sina Božjega, napokon da
joj plod dozrije u crkvi Hristovoj, stoga apostol vrieme dolazka
Spasiteljeva zove „τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου" (Gal. 4, 4.). —
c) Isto tako zlo ili ti grieh, koje posija djavol, trebalo je, da se po malo
razvija i zori, da na taj način sjeme njegovo (djavolovo) dozrije za
sud božji i vječnu propast, stoga Bog nije grieha priečio, nego ga
pače uskorio (Izp. II. Mojs. 9, 12; Mat. 13, 12). —

§. 4. Adamovo potomstvo.

1.) Brzo iza učinjena grieha Adam i Eva rodiše sina na
sliku i priliku svoju t. j. prirodjenu sebi sliku Božju presadiše

na sina u onom obliku, u kakovom su jiz dobili po slobodnoj svojoj volji t.j. sliku griehom zamrljanu; i Eva misleći morda, da se obećanje Božje već počinje izpunjavati; pozva sina Kainom, t.j. čovjekom dobivenim od Boga; nu videć se prevarenom drugoga sina prozva Abelom t.j. taštinom ili dahom. Kain posta ratar, a Abel pastir. U ovih prvih sinovih Adamovih pokaza se umah razlika medju sjemenom ženinim i sjemenom djavolovim; jer obojica prinesoše prinos Gospodinu, nu različit i gledeć na materiju prinosa i na nanjenu i na vjeru (Hebr. 11,4.) Budući da je prinos Abelov bio kod Gospodina prijetan (što je valjda oganj s neba pali i prinos upalivši posvjedočio izp. Lev. 9, 24; Sud. 6, 21). Kain srdit i zavidan dozva brata u polje i oskvrni ruke svoje krvlju bratovom vapijućom na nebo (I. Mojs. 4, 1-10.). -

2.) Kain ne čineć pokore za griehotu svoju i proklet od Boga, protjeran bi iz Edena, nu Gosp. zajamči mu život riečju i znakom na njemu. Kain ode na iztok od Edena u zemlju Nodsku (Činu ?), gdje sazda grad (selo) i prozva ga po imenu sina svojega Henoha, kojega mu rodi žena i sestra ujedno. Potomci Kainovi podjoše njegovim tragom brinući se samo za stvari ovoga vieka, za dobitak i udobnost obretoše zanate i umieća: bezbožni Lamech imadjaše dvie žene, sin mu (od Ade) Jubal bijaše otac gudačem i sviračem, a drugi sin (od Sele) Tubalkain bijaše vješt kovati svašta od mjedi i gvoždja.

Mjesto ubijenoga Abela posta Seth (= naknada), kojega Adam rodi u 130. god. svoje dobi, načelnik kraljevstva Božjega. Rodoslovje Sethovo broji do potopa 10 koljena i opet od potopa pa do Abrahama 10 koljena. Sethov sin Enos poče prvi prizivati ime Gospodnje (4, 26), t.j. učini početak javnomu bogoštovju. Henoch sedmi patriarch idjaše putem Božjim (5, 22-24.), navješćivaše sud (posl. Judin. v. 14 i 15.), za to ga nestade, jer ga uze Bog t.j. prenese ga u bolji život. Lamech 9ti patriarh rodi Nou, t.j. tješitelja, odmoritelja od svih posala i truda. Kako je Adam živio do 56. god. Lamechove, a Lamech do blizu potopa, to su Adam i Lamech sav onaj period od stvorenja svieta pa do potopa izpunili. -

Opazka 1.) Ljudi prije potopa živjeli su vrlo dugo: Adam 930, Set 912, Enos 905. Kainan 910, Matusala 969, Lamek 777, Malahael 895, Jared 962, Henok 365, Noa 950. – Razlozi tomu jesu: a) čila još te, krepka, neoslabljena i neizkvarena ljudska narav. – b) život jednostavan i hrana prosta (morda samo od bilinstva). – c) podnebje predtopsko, d) providnost Božja, koja htjede, da se što prije zemlja napuni stanovnici, i da se preko malo naraštaja prvobitna objava Božja sačuva ista. –

Da su god. tih patriarha zbilja periodi od 12 mjeseci (365 dana), a ne morda period od 36 dana (koju hypothezu spominje već sv. Augustin), vidjeti je iz historije potopa, gdje se već broje mjeseci u godini (7. 11; drugi mjesec 17 dan godine 500 Noine; v. 24: 150 dana stajaše voda = 8, 4: sedmi mjesec; v. 5: deseti mjesec; v. 13.): prvi mjesec; v. 14: drugi mjesec itd.); drugo po onoj hypothezi bili bi patrijarsi imali djece već u 6–8 godini vieka svojega; treće, tuži se Jakov (Gen. 47, 9), premda mu onda bješe već 130 god., da mu godine ne stižu vieka otaca njegovih. –

S biblijom o starosti prvih ljudi slažu se tradicije svih naroda. Izp. Lücken Trad. 183. Poslie potopa poče ljudski viek padati i to zato, da se zloba ljudska opet onako ne razširi i ne umnoži kao prije potopa. Tako je Abrahamu bilo samo 175 godina.

Opazka 2.) U brojenju godina predpotopskih patrijarha u I. Mojs. gl. 5. razlikuje se tekst hebrejski (s kojim se slaže Vulgata), samaritanski i grčki LXX. po hebrejskom ima od stvorenja Adamova do potopa 1656, po samaritanskom 1307, a po grčkom 2242. – Nego prednost ide bez sumnje tekst hebrejski; jer se u drugih teksih jasno vidi hotomično mienjanje brojeva, da bude naime veće razmjerje u broju godina kojih su patrijarsi počeli imati djecu. –

Period treći.

Od potopa do Abrahama.

§. 5. Potop.

1. **Noe**, sin Lamehov iz plemena Sethova, u 500. godini
vieka svojega rodi tri sina: **Sema**, **Hama** i **Jafeta**. Ali ono vrie
me, u koje je živio, bijaše žalostno. I Semovi se potomci, koje sv. pismo
zove sinove Božje, izopačiše, ženeći se s rodom Hamovim; tim že
njenjem pomieša se kraljevstvo Božje s kraljevstvom vražjim, i iza
djoše divovi, nefilim (נפלים), odmetnici koji zlo upotrebljujuće
ći snagu svoju tjelesnu, druge su zarobljivali i tlačili. Budući da
ko zlo postalo obćenito, a nije bilo nade, da bi se ljudi poboljšali (Izp. Crkv.
16, 8.), odluči Bog obćim potopom ljudski rod, ugrezao u jaki materijalisam
(Luk. 17, 26. 27.), s lica zemaljskoga satrti, izuzamši jedinoga pravednoga
Noa, s porodicom njegovom, kojemu zapovieda sagraditi ladju sličnu viš
kovčegu; ali dopusti milostivo ljudem još 120 godina, ne bi li se pokorom obra
tili Bogu. Medjutim gradjaše Noe kovčeg 300 lakata dug, 50 širok, i 30
visok, u kojem će se sa svojimi spasiti, i naviešćaše sud Božji; ali ga opaki
naraštaj ne slušaše (II. Petr. 2, 5.). Noe s porodicom svojom t. j. sa ženom, sa
sinovi Semom, Hamom i Jafetom i njihovimi ženami (dakle 8 osoba
I. Gen. 6, 18; II. Petr. 3, 20.) koji nekad nehtjiše da slušaju, kad ih očekivaše
Božje trpljenje u vrieme Noevo, kad se gradjaše kovčeg, u kojem malo t. j. 8
duša ostade od vode. II. Petr. 2, 5.; I prvoga svieta ne oštadi, nego sačuvavši
sam osmoga Noa propovjednika pravde, navede potop na sviet
bezbožnički (octavum Noe justitiae praeconem custodivit.), uljeze u
kovčeg uzamši sa sobom po sedmero čistih životinja (da li za žrtve i za
hranu?) i po dvoje od nečistih.

2. Kad je bilo Nou 600 godina, sedamnaesti dan drugoga mje
seca te godine, u jesen g. 1656. po stvorenju svieta poče Bog prvi sviet
potopom zatirati tako, da je poslie 40 dana i 40 noći voda narasla 15 laka
ta iznad najviših brda; ptice i stoka i zvieri i sve što gamiže po zemlji
i svi ljudi, samo Noe ostao i što je bilo s njim u kovčegu. Malo ne za godinu
dana ustavi se kovčeg na brdu Araratu. -

Opazka 1.) Proračunaše, da je kovčeg dosta velik bio (po nekih 360,000 kub. stopa, po drugih (Keil) 450000 kub. stopa, sva tri sprata) te su u nj mogle stati životinje (7000 vrsti) i hrana za njih.

Opazka 2) Potop je nastao a) od silnoga dažda, koji je padao 40 dana i 40 noći (Gen. 7, 12.), b) od izvora velikog bezdna, koji se razvališe na mig božji, – c) od poplave morske; jer se po svoj prilici dno od mora diglo prevratom u utrobi zemaljskoj, a kopno se uleknulo. Uzrok pako moralni potopa bijaše izopačenost ljudskoga roda. Stoga Bog daje opet zemlji onakovo lice, kakovo joj bijaše prije posrednoga stvaranja (voda pokriva zemlju; (Gen. 1, 2), a izvršivši sud svoj, ponavlja lice zemlji.

Opazka 3.) Potop bijaše obćenit, (trajaše 1 godinu i 10 dana) (Gen. 8, 14: Mense 2º, 27º die mensis arefacta e terra) glede ljudi životinja u njegovoj blizini živućih; to svjedoči biblija, koja veli: a) da je voda pokrivala najviša brda za 15 lakata, b) Gen. 9, 19; 10, 1. 32 od Noa izvodi sav ljudski rod; Svjedoče to geologijska istraživanja, koja mnoge pojave na zemlji tumače iz obć. potopa; svjedoče to i tradicije svih naroda: Indijanaca o Manu, Haldeja o Hisuthu, Asiraca o Osiridu, Cineza o Tohi, Grka o Deukalionu i Pyrrhi, Frigijana (novac grada Apamaje –, kovčegom i natpisom NΩ. Ali nije mudro držati, da je obćenit potop obćenit glede ciele zemlje, naime i glede onih predjela, gdje još nije bilo ljudi: Tako misli i Jesuita Cianciani.

Opazka 4. Ararat je po prievodu LXX; Vulgati, arapskom, Jos. Flaviju, Eusebiju, Jeronimu i drugih u Jermenskoj, sada jermenski Massis, turski Agridagh, zvano brdo 16,254 stope visoko; po mnienju drugih je Džudi ili ti Kardu u Kurdistanu. Gen. 8, 4: עַל הָרֵי אֲרָרָט Vulg. super montes Armeniae.

Opazka 5. Onim ljudem, koji su za navale potopa pokoru činili, sidje 1. Hrist, da im propovieda; Petar 3, 19. 20. — Po nauku istoga apostola Petra voda potopa, iz koje se spasi Noe, typ je vodi krštenja, veleć na navedenom mjestu v. 21: za spomen toga i nas sad spasava krštenje.

§6 Noje i sinovi njegovi.

Noe s porodicom svojom izišavši iz kovčega, novi roditelj svega ljudskoga roda, sa zahvalnim srcem prinese žrtvu, koju Bog milostivo primi, i s Noem zavjet sklopi: porabu zemlje i gospodstvo nad životinjami opet mu dozvoli, blagoslov ponovi i obeća, da neće više svieta potopom zatrti, da ne bi u ljudih nada u spasenje oslabila ili se posve izgubila, i doda zakone: da smiju ljudi meso jesti, ali ne krvi, i da se krvnik ima smrću kazniti, odakle se izvodi krvna osveta u naroda. Za znak zavjeta s Noem sklopljena dade Bog milostivo dugu, symbol milosti. (Ez. 1,28; Odkriv. 4, 6; 10, 1.).

Noe nije bio samo zakonodavac nego i prorok (kako ga naziva Augustin Civ. Dei 18,38;) saznavši naime za krivnju Hamovu (Gen. 9, 21. ss. proklet da je Hanan, i da bude sluga slugama braće svoje; 26: blagoslovljen da je G. B. Semov i Hanan da mu bude sluga) prokle ga, a Sema i Jafeta blagoslovi, u kojem se prokletstvu i blagoslovu izriče budućina sudbina naroda i crkve. U sinovih Noemovih pokaza se opet kao u sinovih Adamovih dvojako načelo religioznoga razvitka u ljudskom rodu, Ham je naime prototyp života čovječjega bez Boga, Sem i Jafet života s Bogom; koje dvojako načelo podieli ljudski rod u dvije obitelji, koje si bjehu izprva protivne, ali se kasnije imadjahu opet u jednu sjediniti.

Opazka 1. Židovska tradicija (Sanhedrin. 56 c. 1. i 2.) popunjava zakon Nou dane, veleć da ima u njem 7. zapovjedi: 1.) kloniti se idolopoklonstva, 2) ne huliti na ime Božje, 3.) ne prolievati krvi 4.) ne ženiti se bližnjom rodbinom, 5.) ne otimati, 6) ne živjeti bez oblasti; 7.) ne jesti krvi i ništa udavljena ili zvierju raztrgana.

———

§. 7. Razsulo naroda.

Kako su se 200 godina od prilike poslie potopa potomci Semovi, Hamovi i Jafetovi veoma pomnožali i Nimrod silni unuk Hamov, prvi utemelji kraljevstvo, sagradivši u Senaaru (Mesopotamiji) Babel, Arah, (Orchoë), Ahad po židovskoj tradiciji Nisibi, Akkete? na sjever od Babilona i Halanne (Halachene) = Ktesipan na iztočnom brie gu Tigrisa: ljudi prije, što će biti prisiljeni po svietu razouti se, u ludoj oholosti naumiše sazidati kulu, kojoj će vrh biti do neba, da si steku ime t. j. postave spomenik slave svoje, i da se nebi razsijali po svietu t. j. ona kula da im bude središte jedinstva. Toj oholosti, škodljivoj ljudskomu rodu i protivnoj volji Božjoj (I. Mojs. 1, 22; 8, 17; 9, 17.) oprie se Bog, pomješavši im jezik, koji je do onda svim ljudem bio jedan, da ethnicisam ne bude obćenit. Ona pometnja jezika učini, da nisu ljudi jedan drugoga razumjeli i da su se narodi podielili i razsuli po svietu. S toga se grad, koji htjedoše imati za središte lažnoga svoga, Bogu protivnoga jedinstva prozva Babel t. j. pometnja. Bog, koji hoće da se svi ljudi ujedine u poslušnosti prama njemu, htjede, da se u sv. pismu zabilježi ne samo zajedničko poriekla svih ljudih od jednoga otca i vez zajedničkoga jezika, kojim bjehu nekoč ljudi spojeni – jer bijaše na cieloj zemlji jedan jezik i jednake rieči I. Mojs. 11, 1 – nego i srodnost pojedinih naroda u ethnografijskom popisu, što se nalazi u I. Mojs. gl. 10.

Pošto su se ljudi odmetnuli od Boga i tim raztrgali medju sobom vez jedinstva vjerskoga, i pošto im se je pomeo jezik, razsipaše se po svoj zemlji i tražiše si postojbine, koje su bile prama njihovomu raznomu značaju. Jafeta i njegovih 7 sinova i tolike unuke zapade znatan diel Asije i Europe; blagoslov otčev, pokazujući se u samom imenu Jafetovu (širiti se), još i danas ima silu svoju, dočim Jafetite šire znanost i umjetnost, pravu vjeru i naselbine svoje. Ham sa 4 sina ode na jug i naseli južnu Asiju (kod arapskoga i persijskoga zaljeva), Indiju i svu Afriku i velike gradove sazida.

Potomstvo Semovo 5 sinova koje blagoslovi Gospod Bog, sjede u srednjoj Aziji (Babiloniji, Chaldeji), odakle se na istok i zapad raziđe (u Siriju, Arapsku, Palestinu); u 10 koljena njegovih do Abrahama ne zaboravi se na obećanje Božje.

Opazka 1. Do sada je sv. pismo pripovjedalo, kako je Bog ljudski rod poslije grieha prvih ljudi i poslije potopa odgajao, da zadobije spasenje; nu buduć da je oba dva puta ljudski rod hotio osujetiti namjeru Božju, odluči Bog drugim putem voditi ljude do spasenja: objavu svoju sužava, da je ju samo nekim obiteljim, poslije samo jednomu narodu; s universalisma prelazi se na partikularisam. Stoga odsele sv. pismo piše samo povicest obitelji, iz kojih je nikao onaj odabrani narod, i kasnije samo historiji ~~ovoga~~ naroda, a druge narode spominje samo na toliko, na koliko je to potrebito za objašnjivanje povjesti objave Božje. Pošto je pako odabrani narod izvršio svoj zadatak (Mat. 28,19), historija objave Božje od partikularne postaje opet universalna.

Opazka 2. I. Od Jafetovih sinova 1) od Gomera Himeri kod crnoga mora, njegova tri sina a) Ascenas je otac Germanom ili Asom, b) Rifat Celtom i Gallom i c) Togorma* Skythe i Slavjani. 3) od Madaja Medi. 4.) od Javana Joni, Grci, od kojega su sina Elisa, Tharsis Cittim i Dodanim. 5) od Tubala Ibori ili Tibareni. 6) od Meseka Moshi, medju izvori Farisa (Fasan = Hioni u crnomore) i Cyra (= Hur; Jura u hvalinsko more) stanovaćeši 7.) od Tiras Traki.

II. Hamovi sinovi 1) Huš, čiji potomci Crnci iz južne Azije predjoše u Afriku; 2.) Micraim, Misirci, koji s gornjega Misira dodjoše u dolnji; 3.) od Futa su Libijci. 4.) od Hanaana Feničani kod zaljeva persijskoga stanovavši i Hanancjei, koji dadjoše u Palestinu i poprimiše jezik semitski. Od Misiraca su Hasluhi, koji dodjoše u Palestinu, dobiše ime Filistejci, a ovim srodni Kaftori na Kreti.

III. Semovi sinovi: 1) Elim od njega Elymeji Susanci; 2) Assur od njega Assyrci; 3) Arfaxad, od kojega Kaldejci; 4) Lud od kojega Amorrhejci i divovi; 5) Aram, Aramejci, Syri, ...

* Jermenom i Frižanom 2) od Magoga

Period četvrti. –

Od Abrahama do Mojsija.

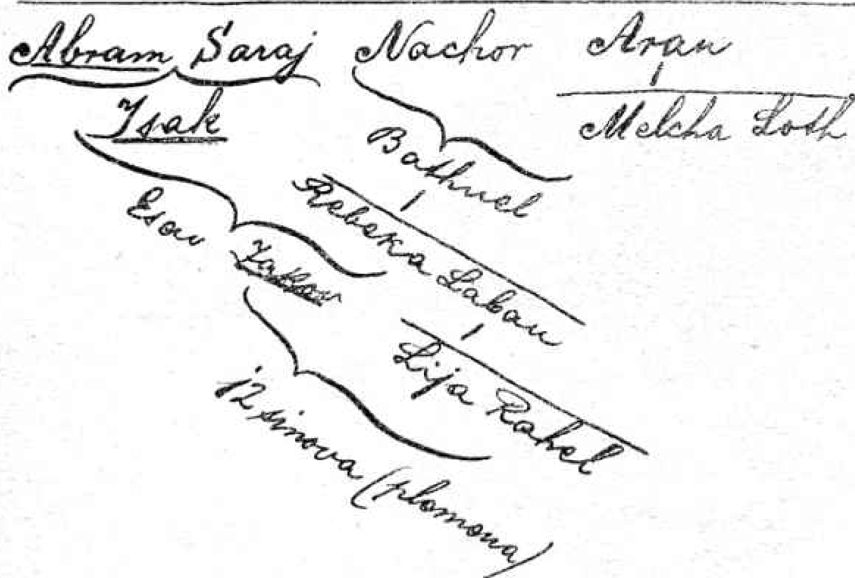
§. 8. Doba patrijarško.

Kako je trebalo od svih naroda jedan odabrati, kojemu će se objava Božja povjeriti, dok se izpuni vrieme, a kako narodi postoje od obitelji, to i historija odabranoga naroda Izraelskoga treba, da se počinje historijom obitelji. Od stabla Semova odsieče se mladica, presadi se u drugu zemlju, rukom božjom zabierana liepo raste, čisti se od ogranaka i uzraste kao stablo (sa 12 grana) - to je značaj doba patrijarškoga ili historije obiteljske. Sva obećanja i očekivanja ovoga doba sastoje se u sjemenu i zemlji obećanoj, u kojoj će ono sjeme kao na domaćoj njivi klijati; zato se to doba pravedno smatra djetinskim dobom u historiji naroda izabranoga ili objave božje, prema čemu je jednostavno bogoslužje i način objavljivanja Božjega. Čim je u patrijarha bio prostiji život vanjski, te im kao nomadom bio stegnut na obitelj, tim je im bio zdraviji život nutarnji i vjera tim čvršća, i tim se je to sve ljepše moglo razvijati; Sam Bog prilagodio se je obiteljskomu življenju patrijarha: opominje ih, kriepi, tješi; stoga se ovo doba od ostalih odlikuje theofanijami t. j. Bog se patrijarhom često javlja budi u snu ili u utvaranju, budi u stvarnih pojava. –

§. 9. Patrijarh Abraham.

1. Kad se je idolopoklonstvo sve više širilo i medju same potomke Semove prodrlo (Jos. 24, 2: Thare pater Abraham, et Nachor,

servierentque diis alienis." v. 14: „auferte deos, quibus servierunt patres vestri in Mesopotamia et in Aegypto." Govor, Jos.). – Thare, sin Nachorov, ode s porodicom svojom iz Ura Haldejskoga (Hasdim u gorah jermenskih na sjeveru od Mesopotamije), da li zbog progonstva ili gladi? ne zna se, nakanivši preći u Hanaansku zemlju i stane Haranu (Harrae blizu Edesse) u Mesopotamiji. Kad je Thare umro (duševno po Dj. ap. 7, 4.) reče Gospodin Abramu, 75. god. staru da ide u zemlju, koju će mu pokazati; obećavši mu svoj blagoslov. Abram posluša-vši Boga sa Sarajom (polusestrom po otcu 20, 12: filia patris mei et non filia matris meae) ženom svojom nerodkinjom i sa sinovcem Lotom (sinom Arana, brata Abramova) dodje u Sihem godine po prilici (365. poslie potopa ili) 2137 prije Hrista. Dobivši obećanje od Boga, da će onu zemlju dati sjemenu njegovu, prinese žrtvu Bogu i razape šator medju Bethelom i Hajem. –

2. Kad je nastao glad u zemlji, sidje Abraham u Misir ali dodje u pogibelj za ženu; uze mu ju naime Farao, držeći ju za

sestru Abramovu. Ali Bog karni Faraona i zato pusti ovaj Saraju, te se Abram s njom povrati u Hanaansku, opet medju Betel i Haj, i prizva tu ime Gospodnje. -

3. Kad su se pastiri njegovi svadjali s pastiri Lothovimi, Abram predloži Lotu, da se u miru razdiele. Loth si odabra ravnicu Jordansku, koju cielu zemlju natapaše rieka, i bješe kao vrt Gospodnji, prije nego Gospodin zatre Sodomu i Gomorhu, ali u kojoj ravnici življahu ljudi opaki; a Abram, dobivši opet od Boga obećanje, da će imati nebrojeno potomstvo, kojemu će pripadati ona zemlja, nasoli se u dolini Mambrejskoj kod Hebrona. Kad su kraljevi obližnjih naroda zavojštili na kraljeve od pet gradova (Sodome, Gomorhe, Adame, Zeboima i Bale, kasnije Segora) u dolini šumskoj (Sidimskoj), i kraljeviom; savladavši kraljeve od pet gradova, zasužnjili Lotha s obitelju, Abram doznavši za to, polati sa 318 oboružanih sluga svojih za njimi do Dana u potjeru savlada pobjednike, ote im sav plien i oslobodi Lotha. Kad se je Abram vraćao, dodje mu u dolini Savskoj (vallis Save), koja je dolina kraljeva, u susret Melhisedek, kralj Salemski, koji kao svećenik Boga višnjega u zahvalu za pobjedu, koju steče Abram, prinese hljeb i vino i blagoslovi Abrama; a ovaj mu dade desetak svega pliena, i tim prizna njega većim od sebe.

Opazka. Melhisedek t.j. kralj pravednosti, kralj grada Salema ili ti Jerusalema (ps. 76, (75) 3: Et factus est in pace (šalom) locus ejus), grada od mira, typ je osobe Hristove i žrtva njegova typ presv. euharistije (izp. ps. 109. 4. sa Heb. 7, 1-4: Hic enim Melhisedek . . . . . ; assimilatus autem filio Dei, manet sacerdos in aeternum) što i Kanon sv. mise potvrdjuje, prastara javna vjera crkve katoličke i složno predanje sv. otaca. Da je prinos Melhisedekov bio zbilja žrtva, a ne hrana prosta za vojnike Abramove, vidi se već iz 14, 18, gdje se kaže: jer bijaše svećenik Boga previšnjega.

4. Bog obeća po triputa Abramu (12, 23; 18, 18; 22, 18), da će učiniti od njega velik narod, dati potomstvu njegovu zemlju Hanaansku i po njem i po sjemenu njegovu (po Hristu izp. Luk. 1, 54. 55. 72. 73) da će se blagosloviti svi narodi; koja obećanja ponovi Bog Isaku

(26,4.) i Jakovu (28,14). Abram, akoprem nije imao još nasljednika
* vjerova ipak Bogu i to mu se primi u pravdu (15, 6.). Bog učini s Abramom posebni zavjet, koji bi vanjskim znakom, žrtvom potvrdjen, a tom prilikom Abram u utvari dozna sudbinu naroda svojega.

5. Saraja ne nadajući se više, da će biti majka obećanoga sjemena, savjetova Abrama, da ide k Hagari, robinji Misirskoj, ne bi li od nje djece dobio. Kad je Hagara zatrudnjela, te se stoga ponijela od gospodje svoje, ova ju stade zlostavljati a ona pobjegne, bježeći u pustinji napram Misiru, utješi Angjeo Gospodnji, obeća joj nebrojeno potomstvo, i zapovjedi, da se vrati k Saraji i pokori joj se; u gl. 16.

6. Ponavljajući Bog zavjet učinjen s Abramom, promieni
ב mu ime Abram (= otac visine) u Abraham (= otac mnoštva) i ženi njegovoj ime Saraj (kneginja) u Sara (plodna?); gl. 17.

7. Nakon 24 godine poslie dolazka Abrahamova u Hanaansku hoteći Bog, da se učinjeni zavjet i od Abrahama prihvati i potvrdi naloži još drugi mu znak učinjenoga zavjeta, naime obrezavanje
ג kojemu se Abraham 99 godina star sa Ismaelom (sinom od Hagare, otcem nomadskih Arapa 25, 12-18), 13. god. starim i sa svom kućom svojom pokori; zato mu Bog obeća, da će od Sare dobiti nasljednika.

8. Abrahamu u Mambri stanujućemu prikažu se 3 angjela od kojih jedan, angjeo Gospodnji (Jehova 18, 13) kaza, da će Sara, čiju je nevjeru ukorio, roditi sina i da će propasti gradovi Sodoma i Gomorrha. Odilazeće angjele poprati Abraham, pa budući prijatelj Božji, baštinik zemlje Hanaanske i sjećajući se svoga zvanja, da imade po njem doći spasenje svim narodom, 6 puta ponizno moli Boga za stanovnike onih gradova, a Bog obeća, da će ih poštediti, ako se u onih gradovih nadje 10 pravednika gl. 18. Dva angjela, pratioca Božja, došla na večer u Sodomu, dočeka liepo Loth i obrani od naopake požude bezbožnih stanovnika. U jutro po savjetu angjela ode Loth s porodicom u Segor (Balu), koji grad na njegovu molbu osta neoštećen; a onda se Sodoma i drugi obližnji spale ognjem i žveplom s neba palim, od kojega se upali i smola, što je izvirala u okolini onoj; tlo se ulekne, i tako dolina

Sidimska pretvori se u južni diel mrtvoga mora; a ovo more ili bolje veliki jezero posta, kako je sada. Žena Lothova, što se je proti zabrani Božjoj ogledala, pretvori se u kip od soli t. j. kora od soli ju obuze. Obje kćeri iz griešnoga obćenja s opojenim otcem, rode Ammona i Moabe, početnike istoimenih naroda; gl. 19. –

9.) Putujući Abraham na jug, dodje u Gerar, gdje mu Abimelek otme Saru, ali na opomenu Božju povrati; i s Abrahamom u Bersabei učini zavjet; onda se po obećanju Božjem Abrahamu 100 god. staru od Sare 90 god. stare rodi sin Isak.

10. A kad se je Ismael podsmievao Isaku, Abraham po volji Sarinoj i dopuštenju Božjem odpusti Hagaru, sa sinom njezinim, koji na čudesni način očuvan u pustinji, čovjek divlje ćudi (16, 12.) posta otac i knez 12 plemena arapskih. (25, 12–16.) – Po tom Bog hoteći izkušati vjeru i poslušnost Abrahamovu zapovjedi mu, da dragoga svojega jedinca žrtvuje na brdu, koje će mu pokazati. Abraham u vjeri poslan Bogu, htjede Isaka na gori Moriji, na kojoj je bilo pozni je središte bogoslužju naroda izabranoga, prinesti kao žrtvu paljenicu; ali Bog u zadnji čas zamienio Isaka ovnom. – Abrahamu budu sva obećanja prije dana svečano ponovljena, i on se vrati u Bersabeu; gl. 22. –

11. Saru u 127. godini vieka u Hebronu umrlu Abraham zakopa u pećini, u Makpeli (Vulg. in spelunca duplici), koja je s obližnjim poljem za 400 sikala kupio od Efrona Hetejca, da mu bude za groblje; gl. 23. – Abraham star već ožeņi Isaka (u 40<u>toj</u> godini) Rebekom iz roda Nahorova; gl. 24. Poslije smrti Sarine ima Abraham još sa Ceturom 6. sinova (Zamrana, Jeksana, Madana, Madiama, Jesboka i Sua) od kojih potekoše Arapi Ceturejski (25, 1–4; razlikni od Arapa, potomaka Jeksanovih 10, 26–29.) i Madianite. – Ove sinove nadari i odpravi na jug, da bude sam Isak baštinik. – Abrahama u 175. god. umrla pokopaše sinovi Isak i Ismael u Makpeli uz Saru; gl. 25. –

Opazka I. Obrezavanje t. j. odsiecanje okrajka na tielu muškom oštrim kamenom (Ex. 4, 25.) mnogo ima značenja; a) nijećno

znači nasljedni grieh, koji se naročito pojavljuje u putenoj požudi, i kojim ljudska narav oskvrnjena ne može roditi obećano sjeme (Izp. ps. 50, 7; Job 14, 4);

b.) jestno prikazuje Messiju, koji se ima načinom prekonaravnim roditi iz sjemena Abrahamova, obrezana. (Luk. 1, 35; Iv. 1, 13;

c.) obrezavanje znači takodjer obrezavanje duhovno, da si obreza, ni najme obrežu okrajak srdca, t. j. zle želje (V. Mojs. 10; 16; 30, 6; Jer. 4, 4; Ez. 44, 7; Rim. 2, 28 i 29) i da hode po duhu a ne po puti (Rim. 8, 4);

d.) Obrezavanje je nadalje znak, kojim se pleme Abrahamovo raz poznaje (signum distinctivum) napokon

e.) taj znak ima obrezanike sjećati (signum commemorativum) na zavjet s Bogom učinjen, a sjećajući se toga i obuzdavaju ći požude svoje, nasljeduju vjeru otaca svojih i u Messiju vjeruju. Zato se obrezavanje zove znak zavjeta, pače zavjet I. Mojs. 17. 10. Stoga je obrezavanje u starom zavjetu i ve liku štovanju, a kazati komu neobrezanik (arel) najveća je sramota. Zato po mnenju sv. Augustina, Ivana Zlat. i To me Akvinskoga obrezavanje je znak i typ krštenja. Opet obrezavanje nije imalo nikakve moći čovjeka posvetiti, kako što kaže sv. Pavao Galaćanom 5, 4: Ako se obrežete Krist vam neće ništa (pomoći) koristiti. Njekoji obrezavanju pripisu ju i druge još svrhe: da je koristno zdravlju i da je sredstvo kojim se povećava moć radjanja; misle također da je obre zavanje bilo već prije Abrahama u običaju kod njekih starih naroda. To je neizvjestno ali je posve izvjestno da je Bog obrezavanje u naroda Israelskoga posvetio tim, što mu je dao osobito značenje i dostojanstvo vjersko. Židovi su se obrezovali osmi dan, pa su onda ušli u kraljestvo božje i postali dionici povlasti zavjeta.

Opazka 2 More (jezero) mrtvo, tako prozvano što u njem ne može ništa živjeti, more uz pustinju, more slano jer mu je voda slana (kod 100 česti vode ima 42 česti soli) more iztočno (zapadno je sredozemno) jezero asfaltsko jer je

pradio pun smole, sada Bachr-Lûth (aropski = Lotovo jezero) 10 milja dugo 2½ milje široko odasvud obkoljeno vapnenimi brdi do 2500 do 3000' visokimi koja se samo na sjever i na jug otvaraju. More ovom zrcalo je dublje za 1300' od zrcala mora sredozemnoga i crvenoga; zato voda nikamo ne odtiče nego se izparuje. Tu se nadje smole, sumpora, soli i jedna biljka asclepius giganteus, sodoska jabuka. More dieli se poluostrvom Merraaeh na dva diela nejednaka (sjeverni 2/3 južni 1/3) od kojih je sjeverni 1000-1300' dubok a južni 1/2 - 6', gdješto po 18'. Kotao južni nastao je katastrofom Sodomskom a prvlje je ondje bila ravnina Siddimska, koja je izgorjela, pa se tlo uleglo i vodom iz sjevernoga kotla naplavilo. Osim rieke Jordana utiče u mrtvo more još Cedron sa zapada i Arnon s iztoka.

§ 10. Patrijarch Isak.

1. Pošto je Isak 20. god. bio oženjen s Rebekom bez djece, teče joj molitvom, da joj dar bude kao milosti a ne prirode, plod od srca i to blizance, koji su borbom svojom u utrobi materinjoj napred pokazivali sudbinu dvaju naroda od njih potekavših, da će naime stariji služiti mladjemu. Esava putnika i vješta lovca milovaše Isak, a krotki Jakob mezimče bijaše majci Rebeci. Esao vrativši se gladan iz polja, proda lukavomu Jakovu za skuhanu leću prvenačtvo svoje, i uze na žalost svojih roditeljah dvie žene Hetejske gl. 25, 19.55. —

2. Kad je glad nastao u zemlji htjede Isak sići u Misir, nu na zapovjed Božju osta u Filistejskoj gdje mu Bog ponovi obećanje Abrahamu učinjeno. Kako se je obogatio zavidjahu mu Filistejci pa da bi se oprostio njihovih zadjrkivanja ode u Bersabeu, gdje ostade sklopivši zavjet s kraljem Abimelechom. Utješen od Boga, koji mu se javi, sagradi žrtvenik i prizva ime Gospodnje gl. 26. — Jakov od majke na Esavljeva mjesto pojrava doduše, ali načinom, koji se ne može odobriti, podmetnut dobi od otca blagoslov: Bog ti dao rose nebeske i dobre zemlje

i pšenice i vina izobilja. Narodi ti služili i plemena ti se klanjala! Bio gospodar braći svojoj i klanjali ti se sinovi matere tvoje! Proklet bio, koji tebe uzproklinje, a blagoslovan, koji tebe uzblagosivlja! Pod vidom dobara zemaljskih i vremenitih kao symbolu i typa dobi obećanje dobara duhovnih i vječnih. Esav vrativši se kući, traži otca blagoslov, ali uzalud, jer otac znajući namjere Božje, ne htjede poreći blagoslova Jakovu dana, ali ipak proreče Esavu sudbinu njegovu. Esavu od jela crvene leće Edom prozvanu stan će biti bez (Vulg: In pinguedine (שְׁמַנִּים = pl. pinguedines) terrae et in rore coeli desuper erit benedictio tua) rodne zemlje i bez rose nebeske odozgor; živjet će od mača svojega, i bratu svojemu će služiti; ali će doći vrieme te će skršiti jaram njegov s vrata svojega. Esav postade otac Edomaca ili Idumejaca, koji, kako je već pokazivala borba blizanaca u utrobi materinoj i prorekao otac Isak bili su vječni neprijatelji naroda izabranomu, potomstva Jakovljevu (V. Mojs. 2,4. 8, 29; II. Mak. 10,14). — Neprijateljstvo njihovo bijaše nepravedno (Pen. 32) zato ih proroci često kore. Idumejci protjeravši Horeje (troglodyte) zauzevši brda Seirska (Deut. 2, 12. 22.) pusta i neplodna. David kralj ih dodoše pokora (II. Sam. 8,14) ali za kralja Judejskoga Jorama opetovano si izvojevaše slobodu (IV. kralj: 8, 20. 55.) dok ih opet Ivan Hyrkan g. 130 pr. Is. pokori i prisili, da se obrežu i zakon Mojsijev prprimu, čim prestadoše biti posebni narod.

Amalci potomci takodjer Esavljevi, po unuku mu Amalku, koji bješe sin Elifaza, prvenca Esavljeva (Gen. 36,12) bješe si slobodu sačuvali.

§ 11. Patrijarch Jakov.

1. Jakov bojeći se mržnje bratove po savjetu majčinu, praćen blagoslovom otčevim, pobježe u Mesopotamiju 77 god. star. Na putu zanoći u Luzu i u snu prikaza mu se ljestva, do neba dopiruća, na vrhu kojoj Jehova stajaše, obećavajući mu nebrojeno potomstvo, zemlju Hanaansku i sjeme po kojem će biti

blagosloveni svi narodi na zemlji, k tomu pomoć svoju i povra-
tak u zavičaj. U ovom mjestu (po tom Bethel zvanom) za spomen
postavi kamen, koji bješe sebi metnuo pod glavu i poli ga uljem
i zavjet učini, da će Bogu desetinu od svega davati, ako se zdravo
kući vrati. Odante dodje u Haran k Labanu, ujcu svojemu, pri
kojem služi 7. godina za Rahelu, ali mjesto ove dobije Liju,
stariju kćer a zatim drugih 7. opet za Rahelu i još 6. god. za
stoku. S Lijom ima 6 sinova: Rubena, Simeona, Levija, Judu,
Isahara i Zabulona i kćer Dinu; s Rahelom, dugo vremena
nerodnom, sina Josipa; sa Zelfom, sluškinjom Lijinom: Gada
i Asera i s Balom, sluškinjom Rahelinom Dana i Neftalija.
Dodijavši Jakovu služba, zavist i škrtost Labanova, pobježe sa
porodicom i sa stokom od njega, i kad je Laban za njim u potje-
ru pošao, na opomenu Božju ugovor sklopi u Galaadu sa ze-
tom svojim i pomirivši se, vrati kući. Na medji Palestine
četa andjela susretavši Jakova, obeća mu pomoć Božju, zato Ja-
kov ono mjesto prozva Mahanaim (dva tabora). Akoprem se
je posve pouzdao u pomoć Božju, bojeći se ipak Esava, posla
pred njega svoje glase, koji će ga ublažiti i predavši porodicu
i stoku svoju preko potoka Jaboka (Zerke) ostade sam na
drugom briegu. S Jakovom cielu noć Boga se molećem hrva-
še se do zore angjeo Gospodnji, iz koje borbe izadje Jakov
pobjednik, ali mu se iščaši stegno iz zglavka, odkuda hromaše
na stegno svoje; angjeo ga blagoslovi i dade mu ime Israel
t.j. borilac Božji, a Jakov prozva ono mjesto Fanuel t.j. lice
Božje (Pos. gl. 28 - gl. 32)
2. Israel pomiren s Bogom pomiri se i sa bratom svojim Esavom,
stanovavši kratko vrieme u Sukotha, podje odatle u Sihem,
gdje kupi komad zemlje i načini žrtvenik. Kad su Simeon i
Levi radi oskvrnuća sestre Dine (13-15 god. stare) na vjeru
razorili Sihem, Jakov na opomenu Božju prenese šatore svoje
u Bethel, očistivši prije porodicu od idola, koje je Rahe-
la sakrivala. U Bethelu izvrši svoj zavjet i prinesavši
žrtva, dobi opet obećanje o potomstvu i zemlji Hanaanskoj.

Na putu Hebron blizu Efrata (Betlehema) umre Jakovu Rahela, rodivši Benjamina, ondje pokojnici stavi spomenik i zatim ode, te razape u Migdal-Edera (turris gregis), gdje se Ruben ogriješi s Balom, inoćom otca svojega. Napokon nadje Jakov u Hebronu otca svojega Isaka još živa, te u 180. god. dobe svoje umrla zakopa s bratom Esavom u Makpeli. Gen. gl. 33 – gl. 35. –

§. 12. Josip.

Od Jakovljevih sinova, gdjih silovitih i opore ćudi razlikovao se je sin Josip svojom bogoljubnošću, blagošću i vidjenji, koja imadjaše od Boga. Pažnja otčeva, šarena haljina i sni tajinstveni pobudiše u braće zavist i mržnju na Josipa, te ga braća prodadoše trgovcem Ismaelcem i Madijancem, koji su ga opet 17. god. stara prodali u Misiru Putifaru פּוֹטִיפַר dvoraniku Faraonovu. Radi čestitosti i viernosti postavi Putifar Josipa nad domom svojim, nu uskoteći gadnoj želji žene Putifarove zadovoljiti, bi na kriva tužbu njenu bačen u tamnicu, gdje Bogom prosvietljen iztumači sne peharniku i hlebaru Faraonovu. Poslje 2. god. bi iz tamnice izveden, da iztumači sne Faraonove i kad ih iztumači na zadovoljstvo kraljevo, ovaj ga postavi nad svom zemljom Misirskom i kad bi Josipu prozvanoma (צָפְנַת פַּעְנֵחַ, vulg. salvator mundi) 30 god. dobi za ženu Asenetha kćer Putifara, svećenika Heliopolskoga [Onskoga] (פּוֹטִי פֶרַע = qui est solis, Πετεφρης u memfiskom sunce], koja mu rodi 2 sina Manase i Efraima. Gen. gl. 37, 39, 40, 41. –

2) Glad nastao u zemlji Hanaanskoj prisili sinove Jakovljeve da idu u Misir po žito. Josip, da kuša mišljenje braće svoje i da ih pokorom očisti od krivnje, zadrža Simeona za taoca. Da mu se pako i zbilja poboljšaše i da su gotovi bili činiti pokoru za grieh, kojim su se ogriešili o Josipa, posvjedočiše njihove rieči: Pravedno trpimo ovo, jer se ogriešismo o brata svojega. I. Mojs. 42, 21) Posvjedoči to i Gada, koji sa drugom

dolazka u Misir, govoreć u ime braće svoje, mjesto Benjamina, rodje-
noga brata Josipova, a ljubimca otčeva, sebe ponudi za roba I. Mojs.
gl. 42. 43. 44. – Josip pomirivši se s braćom svojom, pozva otca svo-
jega Jakova sa svom porodicom, da se ukloni gladu u Hananej-
skoj i dodje u Misir gl. 45. U ono vrieme što su Josipa braća pro-
dala u Misir, Thamara, udova, snaha Judina, ne za griešnu
nasladu, nego sujestna si pravo, umrlom mužu svojemu podig-
nu od svekrova Jude sjeme i to provenca, stoga zavriedi, da se
spominje u podoslovlju Hristovu (Mat. 1,3). –
Judini sinovi (s Hananejkom): 1. Her; 2. Onan; 3. Sela; a
s Thamarom: Phares i Zara.
3) Jakovu silazećemu u Misir obeća Bog u Bersabeji nebrojeno
potomstvo i pomoć svoju. Dodje dakle Jakov sa svom poro-
dicom svojom (66 duša; a uračunavši Jakova samoga i Josipa
sa 2 njegova sina: 70 duša) u Misir god. po prilici 1922 pr.
Krista a 215 god. po dolazku Abrahamovu u Hananejsku i do-
bi od Faraona za postojbinu najbolji dio zemlje Gesen. Po-
živjevši 17 god. u Misiru i osjetivši bliza smrt, posini oba
Josipova sina i mladjega Efraima blagoslovi prije stari-
jega Manasseja, obećavajuć obojici brojno potomstvo I. Mojs.
gl. 46–48. – Skupivši sve sinove prije smrti, Jakov svako-
mu njih po starosti (samo Zabulona prije Isahara i Gada
i Asera prije Neftalija) Simeona i Levija (vasa iniquitatis bellantia oružja neprav-
de) uze prvenačtvo, a prenese vodstvo, blagoslovi i obe-
ćanje što prvenačtvu pripada, na Judu, dvostruk pako
dio od baštine dade Josipu i po njem Efraimu i Manaseju.
Blagoslivljajući Judu proroče, da će se od plemena njegova
(v. 4,22; Isai. 7,14) naroditi Messija, da se red proročtva
i Messiji ne prekine. I. Mojs. 49. – Po tom umrie Jakob 147
god. star, a njevo tielo po zapoviedi Josipovoj pomaza se mi-
risima i kad su minuli 70 žalostnih dana, prenese se u
Hanaansku i zakopa u Makpeli. Poslije pogreba utješi i
oslobodi Josip braću svoju, bojeća se, da će im se sada osve-
titi i zakle ih, da će izlazeć iz Misira sa sobom ponieti

kosti njegove i kad mu bi 110 god., umrie I. Moj. gl. 50.

Opazka I. Josip posljednji patrijarh veoma je znamenit u razvitku historije objave Božje starozavjetne; jer on je bio glavni uzrok polazka doma Jakovljeva u Misir, bio je primjer promisla Božjega i očevidan tip (naroda svojega izp. ps. 104, 16 ss. i) Hrista: nevin, ponižen od braće mržen utamničen a napokon uzvišen i spasiteljem svieta proglašen (I. Moj. 41, 45), napred je pokazivao dogodjaje Hristove u raznih prilikah vieka njegova. Djel. apostol. 7, 9-14. –

Opazka II. Posljednje rieči umirućega Jakova, proročke i pjesničke zovu se i 12 blagoslova patrijarham (12 benedictiones patriarcharum) premda gdjekoje od njih, kao one rečene Rubenu i Simeonu i Leviju, čini se da su više prokletstva nego blagoslovi. Blagoslovom otčevim dobi Juda prvenačtvo. No čini se, da je Juda prije toga imao njekakvo starješinstvo nad ostalom braćom (Izp. Gen. 37, 26; 38, 1; 43, 3; 44, 16; 46, 28); pleme Judino imalo je više mužkinja od ostalih plemena (Num. 1, 27; 2, 4; 26, 22); ono je napred išlo u putovanju po pustinji (Num. 10, 14); kod posvećivanja žrtovnika prvo je prinieslo prinos (Num. 7. 12-17); razapinjalo šatore na iztočnoj strani (Num. 2, 3; 3, 38); pleme Judino bilo vodja u ratu na Hanaance (Sud. 1. 2) i na Benjamince (20, 8); prvi sudac Othoniel bio iz plemena Judina (Sud. 3. 9); kuća Davidova iz plemena Judina imala nasljedno kraljestvo (II. Sam. 7, 12. ss.) poslie suzanjstva babilonskoga svi potomci Jakovljevi dobili ime Židovi (Judaei) od toga plemena.

Opazka III. Kuća Jakovljeva dodje u Misir po posebnom promislu Božjem, što već Josip razgovieti veleć (u I. Moj. 50. 19. 20): „Ne bojte se; zar se možemo opricti volji Božjoj? Vi ste mislili zlo po mene, ali je Bog ono okrenuo u dobro, da me uzvisi, kao što sada gledate, i da izbavi mnoge narode!". – U Misiru imala se je porodica Jakovljeva tako namnožiti, da bude od nje narod; ali da se ne pomieša s narodi iz zemlje Hanaanske, gdje bi se s narodi, ponešto srodnimi lahko pomiešala, preseli ju Bog u Misir, u Gesen, gdje se je

moglo razgraniti i namnožiti, a opet bez pogibelji miešanja; jer su Misirci prezirali pastire (Gen. 46,34) što su bili potomci Jakovljevi i imali posve različitu vjeru; u Misiru imalo se je potomstvo Jakovljevo naučiti raznim znanostim i umjetnostim i životu državnomu i prokušati mnogimi nevoljami, da bude dostojno zvanja svojega, postati; naime solju zemlje. –

§ 13. Osvrt na doba patrijarško.

1.) U doba patrijarško prvi je temelj položen spasenju obećanomu; izabran je Abraham; sjeme podignuto iz neradne utrobe, obećano potomstvo nebrojeno i zemlja i porodica Jakovljeva presadjena u Misir, da se ondje množi i odgaja. Kako je ovo doba djetinsko u historiji objave Božje, tako mu je karakter: Bog sam obći češće s patrijarchami, što u spoljašnem obli, ka što nutrnjimi vidjenji, Bog sam kao brižni otac odgaja i vodi izabranike svoje. Da su dogodjaji toga doba istiniti, zasvjedočava i potvrdjuje prost način, kojim se u sv. pismu (I. Mojs.) pripoviedaju: jedini Bog radi, vodi, obećaje, nauča; patrijarki dužni su samo poslušati, u nj vjerovati i obećanim se stvarim od njega nadati; stoga ne čitamo da bi u ovo doba koji čovjek čudo stvorio, što bi dakako bilo u prilog onim, koji najstarije dogadjaje sv. pisma, hoće kao bajke da tumače.

2.) Glavna karakteristika doba patrijarškoga bijaše vjera njihova, vjerovanje u jednoga Boga (monotheisam), koji je stvorio sviet, njim upravlja i uzdrži ga. Taj monotheisam osnova je vjeri i branik proti idolopoklonstvu, zavladavšem u narodu. Vjerovanje u spasitelja Messiju, koja se je vjera po malo razvijala, da i obećanje potvrdjivala; jer se je na sjemenu obećanom osnivala vjera i nada patrijarham. Vjerovahu patrijarchi i u život vječni ili bezsmrtnost duše. To dokazuju rieči i djela. Rieči Božje Abrahamu: Ja ću biti plaća tvoja velika veoma (Genes 15,1) Iti ćeš k otcem svojim u miru (Gen. 15.15), on da će biti sjeme Abraha-

movu Bogom (Gen. 17, 7.) koji je Bog živim a ne mrtvim, kako kaže
Hrist (Math. 22, 32.); jer se (Deut. 5, 26) zove Bog živim, zato i ka-
že (Gen. 28, 13.) Jakovu: Ja sam Bog Abrahama otca tvojega (već
umrloga) i Bog Isakov. Rieči Jakovljeve: sići ću k sinu svojemu
(Josipu) u pakao (u grob שְׁאוֹל Gen. 37, 35.) Dani putovanja
mojega jesu 130 god. (Gen. 47, 9), spasenje tvoje čekat ću, Gospo-
dine (Gen. 49, 18.). —

Djela: da ne spominjemo prienosa Henokova (Gen. 5, 22 ss),
ovamo spadaju briga Jakovljeva i Josipova, da budu u Ha-
naanskoj pogrebeni; rečenica sv. pisma: pribrati se k otcem
svojim ili k narodu svojemu (Genes. 25, 8, 17; 35, 29; 47, 30;
49, 32), koje rečenice njeki tumače o grobnicah obiteljskih;
ali se tumačenju tomu opire Num. 20, 24-26 gdje se kaže za
Arona, neka ide k narodom svojim, a pogreben bi na brdu
Hora. U ostalom iz smrti pravednoga Abela Bogom ne
zapriečene i ranoga prienosa Henokova (bijaše mu tada
365 god) razabiremo, da je tada živjela vjera u veću plaću, nego
je plaća samo zemaljska. Vjeru ovu starih patrijarha liepo
slavi sv. Pavao Hebr. 11, 13, 14: „U vjeri pomriešе svi ovi, ne pri-
mivši obećanja, nego ih vidjevši iz daleka i poklonivši
im se i priznavši, da su gosti i došljaci na zemlji. Jer koji
tako govore, pokazuju da traže otačbinu. —

II. S vjerom je suglasno opet bilo <u>bogoslužje i suglasni običa-
ji</u>. Patrijarhe naime kao glave porodične bili su zajedno
svećenici: prizivali su ime Božje (Gen. 12, 18; 13, 4; 26, 25; i. t. d.)
Abraham prizva ime Gospodnje (12, 8) medju Bethelom i
Hajem, opet ondje, vrativši se iz Misira (13, 4); Isak pri-
zva ime Gospodnje u Bersabeji (26, 25); - doprinosili žrtve
(12, 8; 22, 2. - Bog zapovieda Abrahamu, da spali Isaka za
žrtvu); izvršivali zavjete (28, 22. Jakov se zavjetova, da će
davati desetinu), obrezivanje i molitve (24, 63); davali de-
setinu (14, 20; 28, 22). Iz Gen. 2, 2. i Ex. 16, 22, 23 možemo razabra-
ti, da su subotu kao dan počinka svetkovali, a žrtve su
doprinosili i molitve činili ne u mjestih za to naposе odre-

djenih, nego na kojem god mjestu, osobito pako na brdih, u lugovih, posvećenih bogojavljenju, pod drvećem gdje bi kadšto postavili kamen uljem pomazan (28, 18; 35, 14 – Jakov poli kamen uljem – Jakov metnu spomenik od kamena i poli ga uljem); odakle su valjda nastali u pogana kameni pomazani, βαίτυλοι, βαιτύλια prozvani.

III. Što se tiče napokon života društvenoga i javnoga, državnoga u doba patrijarsko, patrijarhe bile su vojskovodje, sudci i svećenici obitelji (Gen. 11. 14. – Abraham naoruža 318 sluga) kao nomadi živjeli su u šatorih, ali se i kuće spominju (33. 17), te se čini, da su sa stočarstvom spajali i ratarstvo. —

IV. **Život obiteljski** u patrijarha pravo se je odlikovao od obiteljskoga života u pogana. Što je Bog u početku stvorio jedno muško i jedno žensko (1, 27) i što je onom prilikom, kad je Bog doveo Evu k Adamu, rečeno, da će čovjek ostaviti otca svojega i mater svoju i prionuti za ženu svoju i biti će dvoje jedno tielo (2, 22–24), tim je u ženitbi Bogom odredjeno jednoženstvo (monogamia). Pa u tom obziru ženitba u patrijarha nije bila podpuno savršena. Strah naime, da ženitbeni drugi ostanu bez poroda (Gen 16, 13) i želja za brojnim potomstvom (30, 3. 9) uvede i u njih mnogoženstvo (polygamia) i porabu inoča (פִּלֶגֶשׁ, pl. פִּלַגְשִׁים, παλλακή, πάλλαξ, pellex, concubina) koje nisu imale jednakih prava: קרי sa ženami zakonskimi t. j. s onimi, koji su uz ugovor ženitbeni i uz svečanosti dovedene u kuću, dok je za inočstvo dovoljna bila zamjenita privolja. Svaka je ženitbi naciljanja djece, rastite i množite se i napunite zemlju Gen 1, 28) i medjusobna pomoć (Gen. 2, 20. ali radje Adamu drug prema njemu); pa budući da se mnogoženstvo tj. svrsi ženitbe bezuvjetno ne protivi, nego joj samo manje odgovara, nego li jednoženstvo, to mnogoženstva pravo naravno ne zabranjuje, pa se sa važnih razloga kao stvar manje savršena može i trpiti.

takovi su razlozi u starom zavjetu bili:
a.) pogibelj odmetništva od prave vjere, kad bi se bilo samo jednomu narodu branilo mnogoženstvo, dok su svi obližnji narodi živjeli u mnogoženstvu;
b.) množenje naroda u mnogoženstvu.
Preljubništvo kaznilo se smrću (38, 14). Žena nije bila robinja, već je imala i njeka prava (24, 58, 67, 29, 20; 31, 4 ss. – Rebeku pitaju: hoće li da ide sa slugom Abrahamovim, 24, 58.) V.) U ono doba bili su već poznati svakojaki uresi: prstenje (24, 22); lanac verižice za vrat (41, 42: Farao ju objesi Josipu o vrat); narukvice (24, 58), haljine štujaće (27, 27: Isak osjeti miris od haljina Jakovljevih.) Da umjetnost pisanja nije bila u doba patrijarha, sasvim nepoznata, nagadjamo iz prstena, koji dade Juda Tamari (38, 18.); za u doba Mojsijevo jamačno je bila poznata, kao što se vidi iz Ex. 17, 14; 24, 4; 36, 27; Lev. 19, 28; Num. 5, 23. – Da je pjesništvo bilo poznato vidimo iz pjesni Lamekovih 4, 23, Noevih 9, 25, 27, Isakovih 27, 27 – 29 i o. 39. 40. i Jakovljevih u glavi 49. Da su se sprave muzičke od Jubala izumljene usavršile, vidimo iz Gen. 31, 27, gdje Laban kori Jakova: „zašto tajno pobježe i kradom otide od mene? niti mi se reče, da te izpratim s veseljem i pjesmami, s bubnjevi i guslami?"
Iz svega toga vidimo, da najstarije doba u historiji objave Božje nije bilo barbarsko. –

Drugo doba

Od Mojsija do sužanjstva babilonskoga

Period prvi

Od Mojsija do uzeća zemlje Hanaanske.

§. 14. Občeniti pregled ovoga perioda.

Po smrti Jakovljevoj i Josipovoj porodica Jakovljeva rastala se je u 12 plemena, koja su ipak ujedinjena ostala jezikom, vjerom, običajima i.t.d. Tako se porodica pretvarala u narod. U Misiru imalo se je potomstvo Jakovljevo razrasti u narod, koji će istina biti svoj, ali ne kao drugi narodi, nego posebnim načinom Bogu odan, privezan, svet, narod svećenički za sav svjet. Stoga na čudesni način iz robstva Misirskoga oslobodjen, dobi od Boga po Mojsiju zakone vjerske i političke — ustav theokratski, da kao narod theokratski bude mogao poći za svrhom od Boga mu odredjenom. —

A da to bude mogao podpuno trebaše mu i svoja zemlja; za to mu Bog dade pod vodstvom Josuinim za nasljedstvo zemlju obećanu, da u njoj po učinjenom zavjetu u poslušnosti i pobožnosti pripravlja put spasenja.

§. 15. Misir.

Budući da je tlo, na kojem se zbivaju dogodjaji prvoga diela ovoga perioda, zemlja Misirska, valja da ju u kratko pregledamo u zemljopisnom i historijskom pogledu.
Misir (Aegyptus) dielio se na gornji, od glavnoga grada Thebis prozvan, i u dolnji Deltu, odatle valjda dvojina t.j. מצרים, proteže se pako medju 24°6'–31°36' sjeverne širine i medju 46°–52°30' istočne dužine. Rieka je u zem-

lji jedinu Nil (היאור ili שיחור = crn), koja kroz dolinu 1-2 milje široka i brdima s jedne i druge strane zatvorenu pravcem na 112 zemljopisnih milja teče i kako neima dažda u zemlji, tlo joj muljem svojim gnoji i tim plodnu čini. 20 milja po prilici pred ušćem Nilskim onih brda nestane, te bude ondje široka ravnina, kojom se njekad Nil u 7 (sada u 2) odtoka particao. Voda u Nilu u stanovito doba (mjeseca srpnja) nabuja i zemlju poplavi (kolovoza i rujna) mjeseca listopada opet osiecé. Od toga povodnja postaje plodnost zemlji, ali često i elefantiasis (vrst gube) i kuga. U Nilu ima mnogo riba, ima krokodila (Levjathan u Job. 40, 28) i vodenih konja (hippopotamos, u Job 40, 15 behemot); tlo Misirsko rodi pamukom (byssus) lanom, papyrom, palmom, divljom smokvom (sycomoros) i.t.d. u gornjem Misiru bilo njekoč ruda i u brdih kamena za gradju izvrstna: mramora, porfirita, granita i synita. Zemlja s muljem Nilskim pomješana daje izvrstne opeke. Najplodniji pak predjel u Misiru bijaše iztočni dio dolnjega Misira גשן u LXX Γεσεμ, u Vulg. Gessen sada eš-Šarkijeh prozvan, u kojem stanovahu Izraelci; glavni grad u toj pokrajini bijaše Raamses u LXX Ραμεσσῆ (Heroopolis). Najstariji stanovnici u Misiru bili su Hamovci, i to Aethiopci ili Kusiti od Kuša, Misirci ili Aegypćani (Kopti, Gypti) od Micraima i Libijci od Futa, koji su iz Asije preko Arapske došli u Afriku. Jezik im je bio starokoptički, a trovrstno pismo: hieroglyfsko na spomenicih, hieratsko u knjiga svećeničkih i demotičko u pismih 700-300 god. pr. Krista. Najstarija historija Misirska još je maglom obavita i kronologija u njoj u njoj još nije utvrdjena. Po svjedočanstvu Herodotovu (II. 145) imali su Misirci tri dinastije bogova, u prvoj bilo je 8 (po Manethonu 7) najviših bogova (οἱ θεοί), medju kojimi najviši Pthah, u drugoj: 12 bogova od prvih rodjenih i u zodiak prenesenih, medju ovimi odlični je su Neith; u trećoj: 30 junaka. Medju ovimi dinastijami

i prvom historijskom dynastijom (s kraljem Menesom na čelu) još su stvorili dynastiju obožavanih pokojnika (νέκυες) te su brojili od Phthaha do Alexandra Vel. 36,252 godina. Menes, utemeljitelj prve historijske dynastije vladao je oko god. 2782 pr. H. i sagradio Memfis; za njim sliedilo je 30 dynastija sa 513 kraljeva (ne svi zajedno, nego uzamance). Za IV. dynastije (memfitske) sagradjene bjehu piramide Cheopsova (480' sada 450') i Chephrenova (457' sada 447' visoka) u Dzizeha. S XI. Dynastijom počinje prva diospolska i gradjenje grada Theba. Za XVII. Dynastije za Hyksosa t. j. za pastira – kraljeva po svoj su prilici Israelci došli u Misir gdje su ostali za XVIII. dynastije (diospolske), pod kojom su se posagradili oni sjajni spomenici u Tebah, i za XIX. dynastije, pod kojom su za kralja Ramsesa II Miamuna Israelci sagradili Rameses; ovaj ih je kralj tlacio, a po svoj prilici za kralja Merenphta izišli su iz Misira. Iznova je kraljestvo Misirsko procvalo za Ramsesa III. (kod Herodota Rampsinit), prvoga kralja dynastije 20. Kralj Sesonchis (Vulg. Sesac II Dnev. 12, 2-9) iz dynastije XXII. ratovao je na Roboama, kralja Judejskoga i uzeo Jerusalem. Dynastiju XXIV. utemelji Sabak (סוא Vulg. Sua IV. kralj. 17, 4) Ethiopac, koji je sa zadnjim kraljem Israelskim Hosejom sklopio savez proti Salmanassaru, kralju Assyrskomu; za njim je kraljevao Thirhaka (תִּרְהָקָה IV. kralj. 19, 9) proti kojemu je išao Senacherib. Za Psametticha I. iz 27e Misir je opet procvao; sin njegov Nechao (נְכֹה Vulg. Nechao IV. kralj. 23, 29. 35) potuče g. 609 kralja Judejskog Josiju na polju Mageddu ali bi savladan od Nabukodonosora g. 606. kod Circesiuma i vrati se u Misir.

Od god. 524–504. bijaše Misir pokrajina kraljestva perzijskoga; poslje zbaci jaram perzijski, ali god. 332 bi opet pokoren od Aleksandra Velikoga.

Vjera u Misiru bijaše obožavanje prirode i njezinih koristnih i škodljivih stvarih i sila; nu to obožavanje bijaše u

razvih ~~različitih~~ različito. Tomsoj vjeri bijaše štovanja zviezda: ~~sunca~~, Ra štovalo se u Onu (Heliopolu); Menta (Mendes? kod grčkih pisaca = Pan; u 1. dynastiji bogova: 7 planeta Mendes, nebo) i Atmu (Ammon? = svietli = sunce s rogovi ovnujskimi, simboli jakosti) u gornjem Misiru; Ptah (Hefestos) kojemu je bio posvećen sv. kukac, i princip ženski Neith u Memfisu; k tomu sunce i mjesec. Nil, kao princip oplodjujući, i zemlja kao princip rodeći (Osiris i Isis) bijahu takodjer štovani kao bogovi. Simboli ili utjelovljenja bogova Ra, Ptaha i Osirida i božice Iside i Neithe, bijahu bikovi i krave, kojim su se i živim (Apis) i mrtvim (Serapis) Misirci klanjali. Štovahu takodjer kao bogove razne životinje kao pticu Ibis, mačku, mačke, pse, lavove, orlove, krokodile, kragulje, ribe, zmiju Thermutis i druge, a po smrti ih sahranjivahu. S ovoga gledišta bijaše vjera Misirska kao obožavanje životinja medju svimi vjerami hamitskimi na najnižjem stupnju. U kasnije doba su Misirci i kraljevom kao sinovom bogova ili utjelovljenim bogovom iskazivali božansku čast. Vjerovali su Misirci u bezsmrtnost duše, nu uzto i u metampsyhosu t. j. da duša poslje smrti čovječje prelazi za 3000 god. u razne životinje, vjerovali su takodjer da se tielo   , poslje suda, koji se drži u paklu (Amentes), ujedini opet sa dušom (koja da je tjelesna tanahna substancija) Zato i jesu mrtva tjelesa s osobitom pomnjom sahranjivali. Mnogo je bilo svećenika u razne razrede razdieljenih, imajućih velika vlast i bavećih se znanošću i umjetnošću: zemljomjerstvom, zviezdoznanstvom, liečnictvom, pjesnictvom i t. d. oni su prinosili žrtve krve od volova, ovnova a kadšto i od ljudi, sa naljevi. –

§ 16. Israelci u Misiru

1. Potomci Jakovljevi ili Israelovi, prozvani po njemu Israelci, inače Hebreji, kako njeki misle po Heberu (I. Moj. 10, 24), nu vjerojatnije po tom, što je Abraham došao s one strane

(= עֵבֶר, na ime Eufratu; zato je LXX ὁ περάτης = onostranac) živje-
li su u Misiru 430 god. (po LXX samo 215 god. k ovim računajuć 215,
što su patrijarsi bili u Kanaanu = 430) te se umnožili nebrojenim
množtvom. Uslied njihov broj preplaši Misirce, pa kad posta-
ne kralj, koji nije znao za Josipa i njegove zasluge, zato ih sta-
ne tlačiti i zatirati, davši im graditi Pithon i Raemses i pyra-
mi de. Na što su Israelci bili više tlačeni, to su se još većma
množili; stoga zapoviedi Faraon, da se mužka djeca bacaju u
Nil (II. Moj. gl. 1.) —

Za kojega su faraona Israelci došli u Misir iza kojega
su Danle izašli, Mojsije ne kaže. Po Odlomku Manethonovu
u Jos. Flavija sačuvanu (c. Ap. I. 14. o istinitosti kojega ipak
i sam Josip Flavije sumnja) bili bi Hyksosi (ποιμένες, βασιλεῖς)
s iztoka u Misir navalili predobili ga, gradove i hramove po-
rušili i postavivši kraljem Salatija (isp. Gen. 42, 6) Misirom god.
511 vladali, nu protjerani napokon od Misiraca, bili bi tje-
rali pustinjom Syrskom i Jerusalem utemeljili; po drugom opet
Odlomku Manethonovu (kod Jos. Flavija c. Ap. I. 26) bio bi kralj
Amenophis sve nečiste, gubavce i bezbožne odpravio u arap-
ska brda kamen lomiti, poslie da im je dao grad Avarim, pa
ovi ojačani od Jerusalemaca, da su Misir pokorili. Dok
ih kralj Misirski ne nadvlada, onda oni pod vodstvom
Osarsifovim odoše u Syriju, kamo su ih Misirci gonili.
Ova pripoviedka očito s bajkami pomiešana nalazi se i u
Chaeremona i Lysimacha, od kojih su uzeli Tacit (hist. 5, 2. s)
i Justin (hist. 36, 2). Misle pak mnogi, da će u toj pripoviedci
ipak temelj biti historijski, pa po tom gdje kojim su oni
Hyksosi i oni gubavci i Israelci jedno te isto; drugim
opet (a ovo je vjerojatnije) čini se, da su Israelci došli u
Misir za Hyksosa, naroda njim srodna (Amalekiti? Israe-
liti? Kananejci?) pa kad su Hyksosi bili protjerani, do-
maća dynastija (XVIII) stala je progoniti Israelce kao
prijatelje Hyksosom.

2. Boravljenje u Misiru bilo je Israelcem vrlo koristno

za napredak njihov, stoga se može Misir njihovom školom
smatrati, jer su ondje imali zgodu upoznati i naučiti obra-
zovanost misirska tada cvatuću. Israelci niesu više kao
nomadi stanovali u šatorih, nego u kućah (Ex. 12, 7.) te se
bavili ratarstvom (Num. 11, 5; Deut. 11, 10); vidjeli su državu
uredjenu i spoznali znanosti (zvjezdoznanstvo, mehaniku),
akoprem razvijanje znanosti i umjetnosti baram upravo nije
bila zadaća puka Israelskoma, da se ne ponose njimi nego
jedino vjerom svojom (Jehovom). Sva je takodjer prilika, da
su Hebreji u Misiru i pismo svoje usavršili (Ex. 17, 14). Iskusi-
šali su Israelci naprokon u Misiru dobrotu Božju naprama
sebi i pravednost njegovu proti idolopoklonikom. Na koliko
su se Israelci od Misiraca mogli naučiti znanju i umienju,
toliko je vjera Misiraca mogla njihovoj čistoj djedovskoj
vjeri škoditi (Ex. 20, 5–8; Jos. 24, 14; Ex. 32), da nisu Israelci
Misirce od sebe odbijali neljudskim postupanjem, ubija-
njem djece i mystičnim te isključivim karakterom svoje
vjere. Da puk Israelci staru svoju vjeru sačuvaju, k tomu
je podpomagalo obrezavanje, prinošenje žrtva i svetko-
vanje subote. Pisac petoknjižja ne pripovieda ništa
o vremenu, koje su Israelci bili u Misiru, jer se je tada
puk naravno razvijao, akoprem pod zakriljem promisla
Božjega Iz. I. Dnev. gl. 4. vidimo, da su njeki od plemena
Judina iz Misira njeko vrieme zavladali Moabskom.–

§. 17. Mojsije

Mojsije (מֹשֶׁה LXX Μωϋσῆς, Vulg. Moyses t. j. iz vode izva-
djeni) rodi se od plemena Levijeva; kad ga roditelji nisu
mogli više sakrivati, odnesu ga u kovčežiću od sita na
briag Nilski, gdje ga nadje kći Faraona (po Jos. Flaviju
Antiq. II. 9. 5. imenom Thermutis) dade materi njegovoj odgo-
jiti, a poslie na dvoru kraljevskom odgojiti, gdje se za 40
god. nauči svoj mudrosti misirskoj (Djel. Ap. 7, 22) Vatjevši

Fol. 15.

preko stradati s narodom Božjim, nego li imati zemaljska sladost grieha (Hebr. 11, 25) usta da brani zemljake svoje i u vjeri pobjegne u pustinju k Madijancem, gdje se oženi sa Seforom, kćerju Raguelovom (Jethronovom Ex. 18, 1, a sestrom Hobalovom, Num. 10, 29) i boravi ondje 40 god. U pustinji daleko od naslada Misirskih u svetoj samoći, u obitelji svećeničkoj, pripravljaše se Mojsije za izbavitelja narodu Israelskomu. Ma kako nije sam narod, tako nije ni sam Mojsije po sebi mogao promieniti žalostno stanje naroda, nego je mogao samo Bog — i Bog zbilja odluči pomoći. Kad je Mojsije kod gore Horeba pasao stado tasta svojega Raguela, javi mu se Gospodin u kupini, koja je ognjem gorjela, ali ne sagorjevala, i kaza mu nakanu, da izvede Israelce iz Misira pod njegovim vodstvom, objavi mu se kao Jehova, dvojakim čudom potvrdi ga za poslanika svoga (štap pretvori se u zmiju i ruka turana u njedra bude gubava) obeća, da će mu vjerovati na treće čudo (kad vodu iz Nila pretvori u krv), i pridruži mu Arona, starjega brata za govornika — Mojsije 80. god. star odide od tasta i na putu opraviosi ženu s obrezanim sinom natrag susrete kod Horeba brata Arona, s kojim ode u Misir pred Faraona, moleći ga neka pusti narod, da Bogu žrtvuje u pustinji. Faraon ne prista na to, prače uze još gore Israelce mučiti; onda Mojsije i Aron opet otidu pred Faraona i nastoje ga sklonuti čudom, pretvorivši štap u zmiju i Aronov štap proždre štapove vračara Misirskih, koji bješe takodjer tako učinili vračanjem svojim. Ma kad srce Faraonovo na to još više otvrdnu, valjalo ga umekšati sudovi Božjimi, da se pokaže na njem ne više milost, nego srdžba Božja. Napusti dakle Bog preko Mojsija i Arona na Misirce (Upoštedivši počamši od četvrtoga zla Misirce) 10 zala ili nevolja (decem plagas)

Ovih 10 zala redom se izbrajaju u ovih versovih, koje je sastavio Aleksander Natalis (+ 1724): Prima rubens unda, ranarum plaga secunda, Inde culex tristis, post musca no-

centior istis, Quinta pecus stravit, anthraces sexta creavit. Post sequitur grando, post bruchus dente nefando, Nona tegit solem, primam necat ultima prolem.

Prije nego će na Misir doći 10to zlo, zapovijedi Bog Izraelcem, da jagnje (ili jare) cielo, jednogodišnje na 14ti dan mjeseca Nisana (Abib = klas, mjesec klasanja) žrtvuju, krvlju njegovom da pokrope oba dovratka i gornji prag (u znak izbavljenja i očišćenja) i da ga uz neke obrede s priesnim kruhom i divljom ločikom (lactucae agrestes) blaguju, i učiniše tako Izraelci. A oko po noći pobi Gospodin sve prvience u Misiru, a gdje vidje krv na pragu gornjem i na oba dovratka, prodje mimo onih vrata (prolazak Gospodin פסח LXX πάσχα, Vulg. Phase, transitus) i ne dade ubojniku ući u kuće. Faraon pogibijom svih prvienaca ustrašen, pusti Hebreje, koji dobivši od Misiraca zlatnih i srebrenih nakita i haljina i uzamši sa sobom kosti Josipove, izadoše njih 600.000 samih muškaraca osim djece iz Misira na dan 15. Nisana g. 1492 prije rodjenja Hristova.

__Opazka I.__ Zla ona, koja je Bog napostio na Misir i koja nastoje njeki kao pojave naravne a drugi kao bajke protumačiti, bila su čudesa u pravom smislu; nu tako da su ovi dogodjaji nadovezani na naravne pojave i svojstva zemlje Misirske, svojom silom i razširenošću, uspjehom i okolnostmi (n. pr. na riječ Mojsijevu postaju i prestaju) bivali prava čudesa te ovako imali značaj naravni i preko naravni. Čudesa ova bila su Misircem očevidan dokaz, da je Izraelski Bog absolutan gospodar zemlje njihove, jedini i pravi Bog, koji sudi svim njihovim bogovom (II. Mojs. 12, 12) i Mojsije da je poslanik Božji. Zla izlaze na Misirce od onih stvari, koje jim su davali čast božanstvenu, neka znadu, čim tko griješi, da se tim kini (Mudr. 11, 17) Najprije se voda rieke Nila, otca života i principa oplodjivajućega pretvara u krv u onaj čas, kad ide Faraon da mu se pokloni. Iz Nila dolazi i drugo zlo: žabe, koje množtvom svojim mnogo dodijaju ljudem. Treće zlo: nebrojeni komarci (כנים LXX. σκνῖφες. Vulg. sciniphes) do-

tvari iz zemlje (praha zemaljskoga), principa radjajućega. Četvrto zlo dovede iz zraka: muhe (pasje LXX κυνόμυια). Od petoga zla (kuge marvinske) trpe i takove životinje, koje su Misirci kao bogove štovali. Šesto zlo: kraste pune gnoja (boginje) po ljudih i po stoci postaju tim, što Mojsije baca u nebo pepela iz peći iz koje su rekao bi izrasle gromorne gradjevine, gradovi i pyramide, vječni spomenici sile Faraonske. Sedmo zlo strašna tuča i grmljavina i osmo: skakavci nebrojeni unište sav usjev prije žetve, koju Misirci obilatu imadu iz tla Nilom natopljena. Devetim zlom: debelom tamom; kroz tri dana krije se Misircem sunce, symbol najvećega božanstva njihova, dok svjetlost (znak milosti) obasjava Izraelce. Svih ovih 9 zala nadovezano je na naravne pojave i svojstva zemlje Misirske. Voda u Nilu kada mjeseca srpnja raste, postaje *crvenkasta* i onda je najbolja za piće; kada voda Nilska osieče, a zaostalih barah ima silesija žabica, arapski el-dofka zvanih; komaraca ima u Misiru mnogo, osobito poslije žetve kad dodje povodanj na pirinčišta, i pasje muhe znadu Misircem dodijavati još gore nego komarci; kuga utamani u Misiru kao u obće u iztoku često mnogo stoke; šestomu zlu naravni substrat misle njeki, da su t.zv. *nilske boginje*, od kojih ljudi u Misiru trpe osobito ljeti. Grmljavica biva kadšto u Misiru srednjem i dolnjem *od prosinca do travnja*, pri čem bude i tuče ne riedko i malo. Sedmo zlo: tuča dodje kad je ječam već bio zrio, dakle *početkom ožujka*. Što osta od tuče, unište skakavci, koji više puti kao oblak dolete u Misir. Kako je tama (deveto zlo) nastala, ne kaže se u pismu, nego kako imadu dosada izbrojena zla naravan substrat u samoj zemlji Misir, misle njeki da ga ima i ovo deveto zlo, a to bi bio vjetar hamsin, što već LXX nagovieštaju prevodeć rieči חֹשֶׁךְ אֲפֵלָה Ex. 10,22: Vulg: tenebrae horribiles (= tenebrae caliginis, tmine od mraka (σκότος καὶ γνόφος καὶ θύελλα = tama i mrak i vihar). Taj vjetar ili vihar *hamsin*, koji u Misiru obično o proljetnoj

jednaki dana i noći 2-3 dana duva, većinom stane iz nenada duvati pa tako uzvitla sitan prah i piesak, da sunce izgubi svjetlo, nebo se zastre gustom koprenom i bude tamniji dan, nego u nas za najgušće magle u jeseni ili zimi. A da se u pismu kod toga pojava spominje samo tama, razlog je symbolično nje„no značenje „tmina koja zastiraše Misirce i svjetlo, koje obasja„vaše Israelce, bijaše slika Božjega gnjeva i božje milosti."— Nu 10to zlo: ubijstvo prvienaca od ljudi i stoke, posve je prekonaravno, ne imajuć nikakove naravne podloge i za to ga je sam Bog neposredno na Misir napustio.— Tako su zla ona bila zbilja sud Gospodnji na svih bogovih Misirskih, te se pokazalo njihovo ništavilo; kažnjeni su bili Misirci preko svih malo ne stvorova: zemlje, vode, zviezda, životinja, na svih dobrih i osjetilih po onom u Mudr. 5,21: „i borit će se s njim sav sviet proti nerazumnim."

§. 18. Putovanje Israelaca iz Misira do Sinaja.

Narod Israelski imao se na osobiti način Bogu posve„titi i na borbe izvježbati, prije što će uzeti zemlju obeć„nu, zato ne ide pravcem u Hanaansku, nego okrenu pre„ma pustinji faraonskoj (sada Et-Tih) i prama Crvenomu mo„ru. Izišavši Israelci iz Ramesse-a dodjoše dolinom Wady Tumilât najprije u Sukkoth, po tom u Etham na medju one pustinje. Mojsije htjede ih odanle voditi pravcem k Sina„ju obišavši Crv. more. Ali Bog odluči najkraćim putem pre„ko Crv. mora voditi narod, da se pokaže sud Božji na fara„onu i slava se Gospodnja očituje svim narodom. Na zapovied Boga Jehove, koji sam svietlim oblakom pokazivaše noću put Israelcem, okrenuše ovi na jug prama Crv. moru, te na ravnini blizu Pihahirotha (sada Adžerud) kod Baalsefona (sada Suez) razapeše šatore medju brdom Atakah i Crv. mo„

rom. Sagrašivši to faraon, otvrdnu mu opet srdce i podje s vojskom u potjeru za Izraelci, da ih povrati u Misir. Ovi obkoljeni od svud (morem, gorom i vojskom Misirskom), povikaše na Mojsija, koji im obeća pomoć Božju. Stup kao oblak stajaše medju Misirci i Izraelci, s one strane mračan, s ove svietao, a kad Mojsije po zapoviedi Božjoj pruži ruku na more, ovo se razstupi, vjetrom se iztočnim osuši i podjoše Izraelci noću posred mora a voda im stojaše kao zid s obje strane. Misirci tjerajući Izraelce, podjoše u jutro za njimi, ali ih Bog smete razbivši im gromom točkove na kolih (izp. ps. 76, 18) i potopi vodom, koja se vrati na dno, pošto bješe Mojsija na nju pružio ruku. Tada zapjeva Mojsije i sinovi Izraelovi Boga pjesmu zahvalnu. Pl. 15. — Izraelci prešavši preko mora, krenuše s morskoga brijega (s mjesta sada Ain Musa prozvana) na jug za stupom od oblaka i idoše 3. dana po pustinji Suru (ili Ethamu, Num. 33, 8) ne našavši vode i dodjoše na mjesto kasnije Mara prozvano, jer tu nadjoše gorku vodu, koju Mojsije pretvori u sladku, metnuvši u nju drvo, što mu pokaza Gospodin. Po tom dodjoše u Elim, gdje bijaše 12. izvora i 70. palama i ondje stadoše u okol. Odanle pošavši dolinom Wady Tayibeh stadoše u okol kod Crv. mora, a odanle u pustinju Sin, gdje stadoše vikati na Mojsija i Arona, što nisu imali mesa i hljeba i posla im Bog prepelica i dade hljeba nebeskoga, manne, kojom su se hranili 40 god. dok su došli na medju Hanaansku. Iz Sina dodjoše u Dafku, iz Dafke u Alus, a odavle (preko plodnih dolina Mokattebske i Feiranske, omedjenih s desna gorom Serbalom 6000' visokom) u mjesto Rafidim, što je bilo po svoj prilici u dolinah er-Raha i eš-Šeikh 10. sata dugih. U Rafidimu svadjaše se narod s Mojsijem zbog oskudice vode, a Mojsije im na zapovied Božju iz stiene na Horebu stapom izvede vode i prozva ono mjesto Massa i Meriba (kušnja i svadja, Vulg. tentatio) zato što su se svadjali sinovi Izrailovi i što su kušali Gospodina veleći: je li

Gospodin medju nami ili nije? U Rafidimu navališe Amalekićani na Izraelce, ali ih ovi pobiše pod vodstvom Josuinim a pomoću molitve Mojsijeve. Na spomen ove pobjede načini Mojsije oltar i nazva ga יְהוָה נִסִּי = Gospodin zastava moja (Ex. 17. 15) [i Hosseji (spasenje) pradjemu ime, prozvavši ga Josua (Jehošua = Gospodin je spasenje)]. – Jetro tast (ili švaljak?) Mojsijev dovede mu onamo ženu Seforu sa dva Gersonom i Eliezerom i priznavši Jehove pravim Bogom, učini zavjet s Izraslom. Po savjetu istoga Jetrona postavi Mojsije nad narodom poglavare: tisućnike, stotnike, pedesetnike i desetnike. Onda se vrati Jetro u zemlju svoju.

__Opazka__. __Manna__ (מָן הוּא = šta je ovo?) pade svaki dan (osim subote) kao sjeme koriandrovo, bijela, okrugla, sitna kao slana (mraz) po zemlji i svaki Izraelac nakupi je sebi svaki dan po gomar i izpeče ju ili izkuha za jelo. Rationalisti hoće da dokažu, da je ona manna Izraelska bila ista, koja i današnja, što se nalazi u pustinji Arapskoj. Imadu naime ondje vrsta drveća, tamarix manifera, kojemu iz lišća klade sok, što pada na tle, te se otvrdnavši mjeseca srpnja pobire. Ali je posve druga narav ovoj manni a druga manni biblijskoj. Izraelcem davala se manna s neba načinom vrhunaravnim, svaki dan osim subote, a pred subotu dvostruko; u subotu se nebi usmrdila ili ucrvala, a u druge dane to bi se zbilo, kad bi se je ostavilo od jučerašnjega dana, ostavljena u polju raztopila bi se od sunca, a pobrana u posudi tvrda je bila, da su ju mljeli na žrvnjih i tucali u stupah i bila na jeziku sladka kao medeni kolači; njom se množtvo naroda hranilo preko 40 god.; zove se kljeb nebeski, hljeb angjelski. Usuprot obična manna u pustinji Arapskoj nalazi se samo u dolinah Wady Feiran i eš-Šeikh, nabere je se 5-6 centi na godinu, ne ucrva se, hljeb se od nje ne može praviti, nego ima slaba purgativna moć. Manna biblijska po nauku sv. otaca i samoga Isukrsta (Iv. 6, 31. 49. 50.) typ je presv. euharistije; a dade Bog Izraelcem hranu sličnu manni naravnoj, ali opet i različnu od nje, da bude razloga vjeri i bezvjercem, kao i presv. euharistiji.

§. 19. Zakon Sinajski

Prvoga dana trećega mjeseca (dakle po 45 dana) pošto su Izrael„ci izašli iz Misira, dodjoše iz Rafidima u pustinju Sinajsku, u do„linu sada er-Rahah zvanu i učiniše ondje okol. Mojsije kao po„srednik medju Bogom i narodom Izraelskim uzadje na goru Sinaj i obćeći s Bogom ču uvjete, pod kojimi će se zavjet učiniti medju Bogom i narodom: „Ako saslušate glas moj i uzčuvate zavjet moj, biti će te moja osobina izmedju svih naroda, premda je moja sva zemlja, i bit ćete mi kraljestvo svećeničko i narod svet" Ex. 19, 5.6. Pristavši narod na ove uvjete, paruči haljine svoje i posvećuju„ći, pripravljaše se na sklapanje zavjeta. I kad bi treći dan u jutru (dakle 50ti poslie izlazka iz Misira, gromovi zagrmješe i munje za„sievaše i posta gust oblak na gori i zatrubi truba veoma jako, da zadrkta vas narod. Tada Mojsije povede vas narod iz okol pred Boga, i stadoše izpod gore (džebel Musa) u ravnini, koja se sada zove Sebaijeh. A gora se Sinajska sva dimljaše; jer sidje na nju Gospodin u ognju (simbolu božjega i kraljevskoga veličan„stva); i dim iz nje podigao se kao dim iz peći, i sva gora tre„sijaše se veoma. Tada proglasi Bog zakon: dekalog 10 zapoviedi (Ex. gl. 20.) sam, a druge naredbe preko Mojsija. Narod naime vidjevši one izvanredne pojave na gori uzmakao bješe natrag (u dolinu er-Rahah) i postavio Mojsija svojim posrednikom. Onda Mojsije u ime Gospodina Boga učini zavjet sa narodom, i krvlju od žrtve poškropi žrtvenik i narod govoreći: „Ovo je krv zavjeta, koji učini Gospodin s vami za ove rieči." Tim škropljenjem posvećen bi Izrael za narod zavjetni, i postade spo„soban, da bude dielnik prava, koja podieljuje zavjet. Pošto je narod obećao poslušnost uzadje Mojsija s Aronom i njegovimi sinovi Nadabom i Abijujem (kao budućimi svećenici) i sa 70. star„ješina na goru, gdje vidješe Boga Izraelova i pod nogama njego„vima kao djelo od kamena safira i kao nebo, kad je vedro (Ex 24, 9, 10) i zatim se Mojsije sam popne više na goru i pokaza mu Bog

typ svetoga šatora i sv. posudja i dobi napokon dvie ploče kame-
ne prstom Božjim s obje strane (Ex. 22, 15) pisane (II. Mojs. gl. 19–31).
Dok je Mojsije 40 dana boravio na gori, Aron na saletanje nestrp-
ljivoga i očajavajućega naroda, salije tele zlatno, kojemu se kao
Bogu pokloniše. Mojsije o tom od Boga obaviešten, utaloži
gnjev Gospodnji, zatim sidje s gore i kad dodje blizu okola i ugle-
da tele i igre razgnjevi se i baci iz ruku ploče i razbi ih pod go-
rom, tele satre u prah, Arona ukori i krivce (3000 ljudi) dade
ubiti po sinovih Levijevih, koji revnujući za vjeru, zbrisaše
tiem sa sebe prokletstvo patrijarha Jakova (I. Mojs. 49, 5. 7)
i pozvani k službi svećeničkoj pretvoriše ga u blagoslov. Na-
rod pokoru čineći pomiri Boga, a Mojsije uzidje opet na go-
ru, gdje vidje slavu Božju i boravi 40 dana i dobi na pločah
(koje on sam iztesa) Bogom napisanih 10 zapoviedi i ponese
ih sa sobom i dodje k narodu, a koža na licu posta mu
svietla (קרן = splendida fuit), jer je govorio sa Gospodinom
(Vulg: Et ignorabat, quod cornuta (קרן = rog) esset facies sua ex
consortio sermonis Domini). Onda pomoću Beseleela i Oholiaba načini
šator zavjetni, posveti Arona i sinove njegove za svećenike i načini
druge stvari potrebite za zavjet. Kad bi sve gotovo, slava Gospod-
nja napuni šator, a osmi dan počeše Aron i sinovi njegovi službu
obavljati i prinesoše žrtvu, koju proždre oganj nebeski za znak
milosti nebeske. Nadab i Abiu umriješe, što su u sv. šator unieli
oganj neposvećen. Izraelci svetkovahu drugi put pasku kod
Sinaja, gdje su malo ne godinu dana boravili, i pošto je Moj-
sije prebrojio narod (603,550 mužkih odraslih) podiže se oblak
iznad šatora od svjedočanstva 10 dan drugoga mjeseca druge go-
dine i krenuše Izraelci prama pustinji Faraonskoj (napisanim
redom pod vodstvom Hobaba šurjaka Mojsijeva (izp. IV. Mojs. 10,31.24)

§ 20. Theokratija.

Bog, akoprem kralj nad svom zemljom, ipak se je na poseb-
ni način objavio patrijarhom, snažnom rukom izveo Izraelce iz

Misira i njih kao izabrani narod posebnim zavjetom (ugovorom) k sebi privezao; koji odnošaj medju Bogom i narodom Israelskim prozva Josip Flavije (C. Apion 2, 16) prozvao theokratijom. Bog Elohim bi, više posebnim načinom Jehova Bog Israelov i kao takov njegov kralj i vladalac, ter su Bog i Israelci medju sobom bili vezani kao kralj i podložnici i to po posebnom zavjetu, po kojem je Israel bio Božja osobina između svih naroda, kraljestvo svećeničko i narod svet. Svetost naime bijaše svrha onoma zavjetu i theokratiji. Budući pako Bog kralj Israelov, što su oblasti državna i duhovna bile najtješnje spojene, te je svaki zakon i svaka uredba politična imala uvistno karakter religiozni i obratno svako djelo vriedjajuće na koji zakon bila uvreda veličanstva Božjega t. j. grieh i svaku vlast i čast podieljivao sam Bog. Stoga sve štogod je država radila, bijaše štovanje ili neštovanje Božje. —

Temelj pako theokratiji Israelskoj bijaše dekalog napisan na dvie ploče, koje su se čuvale u kovčegu zavjetnom, pa se zato zove svjedočanstvo (testificatio), ploče svjedočanstva (tabulae testimonii), zavjet (pactum), rieči ili ploče zavjeta, te se ne može smatrati kao diel zakona Sinajskoga, nego kano jezgra zakona ili pravo govoreć kao prve i temeljne zapoviedi zakona naravnoga i za to se ne može nikad dokinuti. U dekalogu kao u jezgri sadržava se sva objava: dogmatika staroga zavjeta (što je naime Israelcem vjerovati) i ethika (t. j. što je raditi); na prvoj su ploči dužnosti naprama Bogu, na drugoj dužnosti naprama bližnjemu. K dekalogu dodani su ili odmah iza njegovoga proglasa ili njesto kasnije, ali dok su još Israelci bili kod Sinaja, zakoni obredni, kojimi se služba Božja javna i posebna uredjuje, i tim objašnjuje prva ploča dekaloga, zatim zakoni, koji se odnose na život državni i socijalni i objašnjuje druga ploča. Ovi zakoni niesu podpuno novi, nego većinom dopiru daleko u doba patrijarško, ali su ipak većinom prilagodjeni i potrebam naroda, više pazijeni, da pomažu narod Israelski u zvanju njegovu.

Dogmatika zakona Sinajskoga uči, da je jedan Bog V. Mojs. 6,4: Čuj, Izraele, Gospodin je Bog naš jedini Gospodin/ koji je duh bez tiela (II. Mojs. 33, 23, reče Gospodin Mojsiju: vidjet ćeš me s ledja, a lica mojega nećeš moći vidjeti, V. Mojs. 4,15: ne vidjeste nikakova lika i onaj dan, kad vam govori Gospodin na Horebu iz sred ognja/; mudar i pravedan, koji iz milosti izabra Izraela, a ne gleda tko je tko (V. Mojs. 10, 17/ promisljiv i milostiv (II. Mojs. 32, 14 i razžali se Gospodinu učiniti zlo narodu svojemu, koji reče/ i koji je ujedno Gospodin i Bog na svoj zemlji (V. Mojs. 32, 39: Vidite sada, da sam ja, ja sam, i da ne ima Boga osim mene/, koji mrzi na svako idolopoklonstvo (V. Mojs. 7, 25: Rezane bogove spali ognjem, jer je gadno pred gospodinom Bogom tvojim/

Zakon Sinajski predpostavlja u čovjeku slobodnu volju V. Mojs. 30, 19: Svjedočim vam danas i nebom zemljom, da sam stavio pred vas život i smrt, blagoslov i prokletstvo, zato izaberi život, da budeš živ ti i sjeme tvoje, ljubeći Gospodina Boga svojega, slušajući glas njegov i držeći se njega/; bezsmrtnost duše i plata na drugom svietu potvrdjuje. to se vidi iz onoga mira, u kojem umire Aron i Mojsije, iz njihih pogrebnih obreda (III. Mojs. 19, 28: za mrtvacem ne režite tiela svojega, ni udarajte kakovih biljegah na se. Ja sam Gospodin, iz zabrane izazivati pokojnike, iz nade tugujućih, da će djeca i rodjake po smrti naći, iz pojave umrloga Samuela. Vjera pako u blaženstvo na drugom svietu, nesavršena jošte, više se razvija negativno nego li positivno, jer se šeol שְׁאוֹל pisuje kao mjesto nezasitno (Prič. 30.16/ mjesto pod zemljom prazno, mjesto žalostno i mjesto mira, (Job. 3. 13. 17./ gdje nitko Boga ne hvali (ps. 6, 6,87, 62/. Ovo se razjašnjuje iz naravi staroga zavjeta, jer čim se više približava vrieme milosti i spasenja, tim je nauk o blaženstvu i plaći na drugom svieta jasniji, što i Mojsije nagoviesti: Što je tajno Gospodina Boga ono je našega, a što je javno ono je naše i sinova naših do vieka da bismo izvršivali sve rieči zakona ovoga, V. Mojs. 29, 29/. —

Ali što je kraća dogmatika, to je obilatija ethika, stoga se objava starozavjetna i zove većinom zakon. Zapovieda se ljubav k Bogu (Deut. 6,5; 30,6) koja zabranjuje svaku čast drugim bogovom; zapovieda se nutrnja svetost („budite sveti jer sam ja svet. Lev. 11,45; posvećujte se i budite sveti, jer sam ja Gospodin Bog vaš. Lev. 20,7. Obrežite srce svoje i ne mojte više biti tvrdovrati. Deut. 10,16.) Akoprem se molitva izrikom spominje samo kod prinošenja prvina i desetine, a izpoviest grieha samo na dan pomirbe, ipak čitamo, da se je molitva češće izvršivala: Mojsija moli se Bogu u boju na Amalekidane (Ex. 17,10) moli se radi zločina naroda svojega (Ex. 17.23) moleći se sam za se nalazi nalazi milosti; (Ex. 33.11 ss), vraća Mariji zdravlje (Num. 12,13) prače moleći se Bogu i blagoslivljući umire (Deut. 33). Leviti prinoseći u jutra i večer kad se običavaha moliti (Luk. 1,10: I sve mnoštvo moljaše se Boga u vrieme kadjenja) Od doba Davidova tri puta bi se Izraelci na dan Boga molili, u jutro o podne i na večer (ps. 54,18; Dan. 6.11). Zapovieda se ljubav bližnjega (ljubi prijatelja = bližnjega) kao samoga sebe. Lev. 19,17; Num. 20,7). Što se proteže i na došljake (Lev. 19,33,34); prače i na neprijatelje (Ex. 23,4,5: Ako naidješ na vola neprijatelja svojega ili na magarca njegova, gdje je zalutao, dovedi ga k njemu. — Ako vidiš gdje je nenavidniku tvomu pao magarac pod teretom svojim, nemoj, da ga ostaviš, nego mu pomozi; Lev. 19,18: Ne budi osvetljiv i ne nosi srdnje na sinove naroda svojega, nego ljubi bližnjega svojega, kao samoga sebe; ja sam Gospodin); tomu ne protuslovi Ex. 21,24,25: Oko za oko, zub za zub, ruku za ruku, nogu za nogu, užeg za užeg, ranu za ranu, modricu za modricu, jer je ovo načelo javne pravde; niti protuslovi zator Hananeja i Amalekićana; jer je taj zator bio Bogom odredjen i zapoviedan. —

Zapovieda se štovanje staraca (Lev. 19,32. Coram cano capite, consurge, et honora personam senis), blagost naprama robovom (Ex. 21.2; Lev. 25,39; Deut. 5,14,15); milosrdnost prama siromakom, udovam i sirotam (Ex. 22,21; Lev. 19,9-13; Deut. 15,7-15).

Pače zakon ne zaboravlja ni na živostinje: u subotu da ne rade (Ex. 20, 10); ptice, da se ne uzimlju iz gniezda: („nemoj uzeti majke sa ptići." Deut. 22, 6, 7); volu vršućemu, da se usta ne zavežu (Deut. 25, 1). Zabranjuje se kurvarstvo, puteno miešanje sa srodnici, sa živo-tinjom, laž, krivo svjedočanstvo, osveta (Lev. 19, 16-18), lihvarstvo (Ex. 22, 25; Lev. 25, 35), kradja, ubojstvo i težkimi se pedepsami kaz-ne; zapovieda se, da se vrati tudja stvar. Domaćinu je nalo-ženo, da poduča(va) djecu i ukućane (Ex. 10, 2; Deut. 4, 9; 6, 6 i.t.d.) ženitba, da bude sveta, veže se na njeke uviete; preljuba se smrću kazni, pače se sumnjiva žena podlože kušnji (Num. 5, 12); zapovieda se poslušnost napram poglavarom i svećenikom, te se preporačuje poniznost, jer je Bog iz milosti Israela odabrao (Deut. 7, 7. 8.) Vidimo dakle, da je sve zapoviedi zakona Mojsi-jeva oživljavao nutrnji duh.

Tako se je narod Israelski, premda ga je bilo manje nego ikoga drugoga naroda (V. Mojs. 7, 7) odlikovao od svih drugih izbo-rom božjim i theokratijom, te naukom vjere i zakona i tim bio Bogu na njeki način bližji nego drugi narodi (V. Mojs. 4. 6. 7). Ne ima drugoga naroda velikoga, kojemu bi bili bogovi tako bliza, kao što je Bog naš pri svih molbah naših. Sasvim tim nije bio zakon Mojsijev savršen i zaostao je za evangjeljem; jer je dopuštao mnogoženstvo, razženitbu, krvnu osvetu, nije znao za zavjete u-božtva, čistoće i poslušnosti, niti za nesebičnu, obćenitu lju-bav k bližnjemu i drugo koješta. Zato i Hrist Gospodin savršeni svoj nauk suprotí nesavršenomu zakonu (sp. Mat. 5, 21 „Čuli ste, da je kazano, a ja vam kažem") te zakon, premda je savršen gledeć na vrieme i svrhu, bijaše ipak nesavršen naprama savršenijemu zakonu kršćanskomu. Zakon Mojsijev bijaše napokon spojen s obredi, koji akoprem se zovu vječni (Ex. 31, 16: Neka čuvaju subotu ... od koljena do koljena. Zavjet je vječni viek t. j. vječnost i dugo vrieme) ipak nisu bili odredjeni za sva vremena imajući samo simbolično - typično značenje t. j. prikazujući realno ujedinjene s Bogom kao cilj i svrhu zakona. Kakovi su zakoni obredni i politički

bili dani narodu izabranomu, kao kommentar k dekalogu, što
valja sad da razpravljamo I. o zakonih obrednih i II. o zakonih
političnih; i kako zakoni obredni razlažu službu Božju javnu
i privatnu, a na javnu spadaju: sveto mjesto, osobe, praznici,
žrtve i ine svete stvari, to ćemo najprije razpravljati o

§21. svetom mjestu

Dok niesu Izraelci imali stalnih sjedišta, Bog zapovie-
di Mojsiju, da po slici, koju mu bješe pokazao na gori Sina-
ja, načini „**šator**" (tabernaculum) prenosni, kao mjesto odre-
djeno za javnu službu Božju. Kako je Bog bio kralj Izraelcem,
htjede, da ima sveti šator, dvor njegov, kao drugi kraljev-
ski dvorovi, dosta prostora u naokolo: __dvorište__ naime (atri-
um) 100 lakata dugo i 50 lakata široko, odozgor bez krova, a
sa svih stranah zatvoreno bielimi zavjesi, koji su visjeli o
srebrnih motkah provješenih na 60 stupova 5 lakata visokih
od drva načinjenih, a na stopicah mjedenih počivajućih. Ula-
zak u dvorište bijaše s iztoka 20 lakata širok, a zavješen
bijaše dragocienim zavjesom bagrene (purpureus), skrletne
(coccineus), modre (hyacinthinus) i biele boje, visećim o 4 stu-
pa. U dvorištu s iztoka do ulazka bijaše žrtvenik, __oltar
mjedeni__, oltar za žrtve paljenice (altare aeneum, holocauto-
matum) načinjen od drva šitima, 3 lakta visok i 5 lakata
širok i dug, obložen pločami mjedenimi, iznutra šupalj; ko-
ja šupljina napunila bi se zemljom ili netesanim kamenjem.
Oltar bio u sredini opasan oplatom, a izpod ove oplate do
dna bila je rešetka kao mreža, kojoj su bili na 4 ugla
4. kolutka, a kroz ove kolutke provukle bi se dvie poluge
za nošenje oltara. Iz 4 ugla izlazili su rogovi. Na tom olta-
ru prinosilo bi se svaki dan, u jutru i večer jagnje (juge
sacrificium) i druge žrtve. Medju ovim žrtvenikom i sv. ša-
torom bila je __umivaonica__ (labrum aeneum) s medenim pod-
nožjem, načinjena od ogledala, koje su priložile žene, u njoj

bila voda, kojom su se svećenici prije službe umivali. Kakva je bila ta posuda, ne kaže se (Ex. 38, 8); po svoj prilici okrugla. Usred dvorišta postavljen je bio <u>sam sv. šator</u>, četvorouglast, dugoljast, zavjesima pokriven, 30 lakata dug (od zapada na iztok) i 10 lakata širok i visok, kojemu su se tri stiene sastojale od 48 pozlaćenih dasaka i zavjesima su bile ukrašene; iztočna mu je pak strana bila otvorena i zastirala se zavjesom od tankoga platna uzvedenoga, bagrene, skrletne i biele boje. Šator bijaše odozgor i sa strane pokriven četverovrstnim zavjesom: 1) zavjesom od tankoga platna uzvedenoga i od porfire i od skrleta i od crvca, a po njem su bili vezeni kerubi, ovim zavjesom bijaše pokrivena nutrnja strana šatora od zgora i po stienah; 2) zavjesom od kostrieti, kojim bješe pokrivena vanjska strana šatora; 3) pokrivačem od koža ovanjskih crvenih obojenih i 4) pokrivačem od modrih koža (Vulg. de ianthinis pellibus); ove su kože rado od morske ribe „morska krava" zvane, od kojih koža, Beduini i danas opanke prave. Posljednja dva pokrivača bijahu kao šator razapeta. - Šator bijaše zavjesom od porfira i od skrleta i od crvca i od tankoga platna uzvedenoga i kerubina izvezenoga razdieljen na dvie strane: **svetinju** (20 lakata duga i 10 lakata široka i visoka) i **svetinju nad svetinjami** (sanctum sanctorum) 10 lakata dugu, široku i visoku. U sred pročelja do ulazka u svetinju nad svetinjami bijaše <u>oltar kadioni</u>, oltar zlatni, drvenimi zlatnimi pločami obložen, 2 lakta visok a 1 lakat širok i dug sa 4 roga na uglovih uzdignu naokolo urešen zlatnim viencem, izpod kojega su bila dva zlatna kolutića za poluge; odozgor je bio oltar po svoj prilici ugradjen oplatom. Na tom oltaru palio se kâd (od 24 vrste mirisa sastavljen) svaki dan u jutru i večer na ugodan miris Gospodinu. Na južnu stranu od oltara kadionoga postavljen bijaše <u>svietnjak</u> od čistoga zlata sa 7 grana na kojih su bili žižci svietleći noću (i danju?); na

sjevernu pak stranu od oltara kadionoga bješe stol za postavljanje hljebova (mensa panum propositionis), načinjen od drveta sitima, zlatom okovan, 2 lakta dug, 1 širok, 1½ visok, imajuć na 4 noge 4 biočuga za nošenje; na taj stol metalo se je od subote do subote 12 hljebova priesnih po 6 u jednom redu i na svaki red kada čistoga, da bude za svaki hljeb spomen, žrtva ognjena Gospodinu. Kad su se novi hljebovi metali, stare su svećenici poglagovali. U svetinji nad svetinjami kamo je samo jednoga dana u godini veliki svećenik ulazio, bješe kovčeg zavjetni ili ti kovčeg svjedočanstva, načinjen od drveta sitima, iznutra i izvana pozlaćen i odzgor mu zlatni vienac u naokolo 2 i ½ lakta dug, 1 i ½ lakta širok i visok. Na 4 ugla bijaha mu 4 zlatna biočuga, kroz koje su bile provučene poluge za nošnje, a nisu se nikad vadile. Poklopac (כַּפֹּרֶת – propitiatorium) kovčega bijaše od čista zlata, a na kraju poklopcu bjeha 2 heruba zlatna, koji su krilima zaklanjali poklopac, licem bili okrenuti jedan prema drugomu i prema poklopcu. U kovčegu zavjetnom osim ploča zakona bila je zlatna posuda (Hebr. 9, 4) napunjena manne, štap Aronov i kasnije pokraj njega bilo metnuto petoknjižje (Deut. 31, 25) Nad kovčegom i nad krili herubskimi prikaza se oblak (šekinah Lev. 16, 21) sjajni simbol nazočnosti Božje. Stvari potrebite za sv. šator narod nagovorom Mojsijem darova radostno i obilato. Pošto je za 7 do 8 mjeseci sve bilo gotovo, posvećen bi šator Bogu, čije je veličanstvo sjalo u oblaku i sve napunjavalo.

§. 22. Svete osobe.

Prije Mojsija glave porodičke bijaha ujedno svećenici; nego poslie zavjeta, koji učini Bog s Izraelci Mojsije za zapovied Božju mjesto prvenaca, koji su se zato morali otkupiti od službe svećeničke IV. Mojs 3;

8,14-18) postavi potomke Levijeve da obavljaju službu Božju. Budući pak, da je Levije, sin Jakovljev, imao tri sina: Gersona, Katha i Merarija, to su se svi Leviti t.j. potomci Levijevi dielili u tri porodice: Gersonithe, Kathite i Merarite. Od Kathita pak oni, koji su bili od plemena Aronova, spadali su u red viših službenika Božjih t.j. u svećenike u strožem smislu. Od svećenika opet Aron i njegovi nasljednici po pravu, stoe bijahu veliki svećenici; poslie smrti Abiujeve i Nadabove ostadoše još Aronu sinovi: Eleazar i Ithamar; onaj kao stariji bude mu nasljednik u časti velesvećeničkoj. Dakle jerarhija starozavjetna sastajaše se od 3 reda (prema razdiobi sv. šatora u tri diela): od velikoga svećenika, svećenikâ i levita. Veliki svećenik bijaše samo jedan i obavljaše svoju čast do smrti, nego imadjaše zamjenika (koji se u IV. knj. kr. 25,18. i 52,24 zove drugi svećenik) koji je za njega službu obavljao, kad je sam bio zapriečen. Nu premda je tko bio od roda Aronova, nije mogao služiti, ako nije bio bez svake tjelesne pogreške (kao symbol nutarnje čistoće) i navršio propisane dobi (20 god; isp. II. Dnev. 31,16 ss i po Talmudu) bio posvećen i imao službeno odielo. Obredi kod posvećivanja svećenika opisuju se u II. Mojs. gl. 29 i III. Mojs. gl. 8; medju ostalim velikomu svećeniku izlijalo se sv. ulja na glavu, a prostomu svećeniku pomazalo se njim, po predavanju židovskom, samo čelo.

Odielo svećeničko bijaše bilo pamučno i to: svitice (foemoralia) haljinac (tunica, talaris) do gležanja, okrugla visoka kapa turbanom obavita i pojas, koji je bio šaren; službu čini se da su svećenici bosi obavljali. Nad sve ono odielo još je veliki svećenik imao 1.) Plašt (meil) sav modar, imajući prorez odozgor i rukave kao dalmatika, a po skutu dopirućem do ispod koljena izmjenice šipke (mala punica) od porfira, skrleta i od crvca, i zlatna zvonca svud naokolo. 2.) Oplećak (superhumerale, efod) od zlata, porfira, skrleta, crvca i tankoga platna uvezenoga vezom; oplećak bijaše kao kasula bez rukava, a prednja i zadnja čest držale su zajedno dvie poramenice, a na kojih su bila dva kamena onika, a na ovih izrezana imena sinova Izraelovih po 6 na svakom. 3.) Naprsnik sudski (חֹשֶׁן: LXX λογεῖον τῆς κρίσεως, Vulg. rationale judicii) od iste tvari načinjen, kao oplećak, četverouglast i dvostruk (kao bursa), a u

dužinu i pednja i u širinu i pednja; pro njem je udareno bilo 12 dragih kamena u 4 reda, na svakom kamenu po jedno ime od sinova Izraelovih. Naprsnik bio je privezan na prsa svećeniku zlatnimi lanci prihčami o poramenice od oplećka i vrpcom modrom k tielu, da se ne odvaja od oplećka. Na naprsniku bijaše Urim i Thumim (Vulg. doctrina et veritas) t. j. proročište, kojim je Gospodin u znatnijih stvarih, upitan od velikoga svećenika, volju svoju izjavljivao (Num. 27,21). Na kapi (tijara, diadem) imadjaše veliki svećenik, ploču zlatnu, privezanu vrpcom modrom na kojoj ploči bijaše izrezano קֹדֶשׁ לַיהוָה Leviti niesu imali za službu posebna odiela; u poznije doba imali su pjevači i svirači bielo odielo (II. Dnev. 5,12).

Dužnost svećenikom, kao namjestnikom Jehovinim bijaše pro: sastna: a.) narod očišćavati i posvećivati krvlju, kadom i molitvom; b.) naučavati sinove Izraelove sve zapoviedi, koje im dade Gospodin; c.) blagoslivljati narod (formula je: blagoslovio te Gospodin i čuvao te! obasjao te Gospodin licem svojim i smilovao se na te! obratio Gospodin lice svoje k tebi i dao ti mir! IV. Mojs. 6,24-26). Uz to još je veliki svećenik bio dužan savjet u Gospodina tražiti preko Urima i Thumima, na dan pomirbe obavljati sav službu i sv. stvari odlučivati. Još su svećenici bili dužni: paziti na oganj, žižke upaljivati, sveto posudje čuvati, u trube trubiti razpoznavati čisto od nečista, praviti hljebove, zapostavljanja na stol u svetinji, za ovisto prosudjivati, pravdu krojiti i velikomu svećeniku dvoriti. — Leviti bijahu dužni pomagati svećenikom, stražiti sv. šatoru, sv. posudje i sprave sv. šatora nositi, sv. šator čistiti; pripravljati stvari potrebne za žrtve, klati žrtve, sv. blagajnu čuvati, spremati prvine i darove, pjevati i svirati u sv. šatoru; a obavljali su službu od 25 god. do 50te (od 30. su nosili sprave sv. šatora) do 50.te Još su bili pri svetom šatoru Nathinei, koji su drva ciepali i vodu nosili.

Svećenici kao sluge Božje imadjahu velika prava i vlasti: dobivahu od svih stvarih prvine, odkup od prvenaca, desetinu, dielove od žrtava i prinosa, dragovoljne darove i stvari zavje-

štovanje. Osim službe u svom šatoru mogli su se i drugimi poslovi baviti. Levitom odredjeno bijaše za stanovanje 48 gradova, a od njih, od ovih 13 gradova u plemenu Judinu, Benjaminovu i Simeonovu pripade svećenikom da budu bliže svetinji. Izmedju 48. gradova bijaše 6 njih za utočišta, 3 s ove strane Jordana: Kedeš Naftalijev, Sihem i Hebron; tri s one strane: Golan, Ramoth, Bosor s predgradji, na 1000 koraka okolo grada, kamo bi utekao ubojica, koji bi ubio bližnjega svoga nehotice i ne mrzivši prije na nj, da bi živ ostao. —

§. 23. Svetkovine.

Godina u Hebreja bijaše mjesečna, tako da je mladj početak, a puni štap sredina mjeseca, a s godinom sunčanom izjednačivaše se priestupnim mjesecom umetnutim iza 12toga. Još su Hebreji u poznije vrieme razlikovali godinu crkvenu počimajuću mjesecom Nisanom (ožujak – travanj) i godinu gradjansku, počimajuću mjesecom Thisriem, 7im mjesecom u crkvenoj godini (rujan – listopad). —

Bog je htio u starom zavjetu, da se stanoviti dani svetkuju, i da mu se u te dane iskazuje osobita čast. Od svakovih su se posvećenih dana jedni češće u godini vraćali, kao subota i mladj, a drugi su bili godišnji, kao praznik prijesnih kruhova, praznik sedmica, praznik sjenica i dan pomirbe. —

I. a.) svaki dan u jutro i u večer prinosilo je se jagnje jednogodišnje s darom (מִנְחָה 1/10 efe pšeničnoga brašna umiešana s uljem ciedjenim i 1/4 hina vina), kojemu se prinosu dodavao vazda kâd i uz to palio svićnjak; to je bila žrtva svagdanja (sacrificium juge) poslje koje se je (u jutro) govorio blagoslov nad narodom (Num. 6, 23. sq.)
b.) za praznovanje subote bilo je zabranjeno raditi djela robska (ova zabrana valjala je i za životinje); a zapoviedane su bile žrtve osim svagdašnjih t. j. dva jagnjeta godišnja i 2/10 efe bieloga brašna s uljem i s naljevom (libamen); subota bijaše dan radosti, koji je valjalo gostbami, pjesmami i odmorom slaviti. c.) Da se predusretne praznovjerju naroda, koji su mjesecu žrtve prinosili, zapoviedjen

ti u starom zavjetu, da se o mladju osim svagdašnjih žrtava Bogu prinosa po dva telsta, 1 ovan, 7 jaganjaca godišnjih zdravih s brašnom i naljevom, to sve kao žrtva paljenica; i još k tomu jarac jedan za grijeh. Počethe mjeseca navješćivali su svećenici trubeć u srebrne trube, čim je ujedno utvrdjeno brojenje mjeseci. O mladjih nije bila radnja zabranjena osim o mladju 7oga mjeseca, kojim je počinjala gradjanska godina, taj je dan bio praznik, te se je navješćivao trubljenjem u rog, zato se je i zvao spomen trubni (memoriale clangoris), dan trubni (dies clangoris). –

II. Praznici su godišnji a.) Praznik vazma ili ti pasche na spomen oslobodjenja iz robstva egipatska i izbavljenja prvijenaca Israel, skih od smrti prolazom (= פֶּסַח) andjela kronika mimo domove Israelska. Ovaj praznik bijaše ujedno početak žetve, a zove se i praznik priesnih hljebova (מַצּוֹת festum azymorum) jer su Israelci dužni bili sedam dana jesti priesne hljebove. Osim žrtve vazmenoga jagnjeta (značajne za ovaj praznik još se je drugi dan praznika (16. Nisana) prinosio snop (ječmeni) prvina od žetve i jagnje godišnje s minhom na žrtvu paljenicu, čim se je žetva počela. Svaki dan u osmini prinosile su se paljenice i žrtve za grijeh. Robska radnja zabranjena je bila samo prvi i posljednji dan. b.) Od 16og Nisana brojilo se je 49 dana a 50 dan (ἡ πεντεκοστή. Djel. Ap. 2,1) bijaše praznik od tih 7 sedmica prozvan, praznik sedmica (festum hebdomadum). Svetkovao se na hvalu za obavljena žetva, pa se zato izvao praznik žetve. Na taj dan prinosila bi se i dva pečena hljeba s kvascem kao prvina od novoga žita a zato se je i zvao dan prvina. Mnoge su se paljenice i žrtve za grijeh s naljevom prinosile na taj praznik. Po mnenju njekojih sv. otaca i židovskih rabina svetkovao se ovaj svetak i na spomen zakonodavstva Sinajskoga. c.) Od 15–22 dana mjeseca Tišri, a osam dana praznova se praznik sjenica (festum tabernaculorum); u prvi i u osmi dan bio je odmor. Bio je praznik jesenski na hvalu za pobrani rod zemaljski s gumna i iz kace, odakle mu takodjer ime praznik berbe, a ujedno se je taj praznik praznovao (to mu je bio

pače glavni razlog) na spomen putovanja Israelaca po pustinji, gdje su pod šatori, sjenicami stanovali; zato su ovu sedmicu živjeli pod sjenicami načinjenimi od grana palmovih i vrbovih, odatle mu i ime σκηνοπηγία (Iv. 7, 2). Praznik bijaše pun radosti i veselja, zato se zove praznik najveći i blagdan κατ' ἐξοχήν. Zakonom Mojsijevim bijaše za svaki dan u sedmici toga praznika više žrtava zapovjedjeno nego li za druge praznike, a tomu su kasnije dodani i drugi obredi, kao: naljevanje vode, crpljene iz vrela Siloa s musikom i pjevanjem (psalama 113–118), rasvjetljivanje ženskoga dvorišta s plesom i pjevanjem (psalama 120–135), obilaženje oko žrtvenika s palmami u rukama i klicanjem „hossanna". Praznici pashe, sedmica i sjenica zovu se zbori (festa conventuum), jer je na ova tri praznika svako mužko u narodu Israelskom bilo dužno pokazati se pred Gospodom Bogom. d. Dan umira. Peti dan prije praznika sedmica bijaše dan umira, očišćenja (10. Tišri – dies expiationis) praznik u koji je bilo zabranjeno, svako djelo i jelo – jedini postni dan u godini. U taj je dan svu službu Božju obavljao sam vel. svećenik. Umivši tielo svoje i obukavši obično bielo svećeničko odielo, uze za sebe i za dom svoj junca za grieh i ovna za paljenicu i dva jarca za griehe naroda i ovna za žrtvu paljenicu. Za ova dva jarca baci vel. svećenik ždrieb, jedan Gospodinu a drugi Azazelu. Potom zakla junca za griehe svoje i jarca (na kojega nije pao ždrieb Azazelu) za griehe narodne i udje s kadionicom i s kadom u svetinju nad svetinjami; ostavivši ondje kadionicu vrati se po krv od zaklanoga junca i jarca poškropi prstom jedan put prama zaklopcu od kovčega zavjetnoga a 7 puta prama podu pred kovčegom; izišavši iz svetinje nad svetinjami u svetinju, pomaza krvlju rogove od oltara kadionoga i 7 puta oltar odozgor poškropi; što učini i na oltaru mjedenom. Tim obredom očisti se svetinja od nečistote i od prestupa sinova Israelovih. Vel. svećenik u dvorištu pred oltarom metnu obe ruke na glavu jarca za Azazela odredjenu, kojim symboličkim polaganjem ruku prenese na jarca sve griehe i priestupe naroda Israelskoga, i potom preda jarca čovjeku, koji će ga odnesti u

pustinju (državu djavolovu) za znak da su Izraelci očišćeni od grieha. Jarac i drugi već zaklan jarac spaljeni bijahu izvan tabora i to cieli. Napokon svećenik opravi opet tielo svoje, obuče se u svoje svečano odielo, ona dva ovna za sebe i za narod prinese na žrtve paljenice i salo od žrtava zapali na oltaru. Osim svega toga još se u dan umira iliti očišćenja prinaše (po predaji židovskoj prije večernje) žrtva paljenica: 1. tele, 1 ovan, i 7 jaganjaca s darom i 1 jarac kao žrtva za grieh.

III. Kao što se je period 7 dana subotom i period 7 sedmica praznikom sedmica dovršavao tako i period 7 godina, godinom subotnom, godinom za odmor zemlji; zato se ova godina i zove subota Gospodnja. Ove se godine nije smjelo sijati u polju ni rezati u vinogradu, ni žeti ni brati, nego što zemlja rodi sama od sebe za počivanja svoga, ono da bude hrana ubogim i zvierim poljskim. Na praznik sjenica ove godine čitao se je zakon svemu narodu sakupljenomu pred Gospodinom Bogom i dugovi se nisu utjerivali, premda se nisu ni odpuštali. —

Poslie 7 subotnih godina sliedila je godina jubilejska t. j. petdeseta, koja se je na dan očišćenja navješćivala trubljenjem u rog, odatle što znači trubljenje rogom. Osim onoga, što je bilo zapoviedjeno za godinu subotnu, još su svi robovi roda hebrejskoga pušteni na slobodu, polja sva i kuće prodane, vraćane su vlastnikom, dugovi se odpuštali i dužnikom zbog dugova prodanim, davala se sloboda; stoga se zove godina oprostna, godina slobode.

§. 24. Žrtve. —

I. Pojam i tvar. Žrtva je prinos spoljašnji, zakonito odredjen, kojim se stvar (ciela ili čest) mienja ili uništuje po zakonita službenika, za priznavanje najvišega gospodstva Božjega nad svimi stvarmi. Žrtve su (קָרְבָּן) = prinos ili korban (זֶבַח zebah, žrtva u užem smislu) ili minhona (מִנְחָה dar).

Po zakonu Mojsijevu mogli su se od životinja žrtvovati samo bikovi, junci, ovnovi, jaganjci, jarci i jarići; samo u njekih žrtvah ženke, golubčeta i grlice. — Žrtve nekrvne prinosile su se od žita (zrnja, klasja, krup, i u brašnu), od vina i ulja, što se je sve također dodavalo njekim krvnim žrtvam kao i tamjan, sol. Za žrtvu nije se mogao prinesti med — symbol slasti — i kvas — symbol pokvarenosti — izuzevši dva kvasna kruha na praznik sedmica i žrtve zahvalne, koji se nisu metale na žrtvenik.

II. Obred. Žrtvujući a) dovede životinju u dvorište od sv. šatora (kasnije hrama), okrenuvši joj glavu naprama svetima od svetinje za znak, da se samo od Boga može nadati oproštenju; b) položi ruke na glavu žrtvi (u položi golubovom, jagnjeta vazmenomu, prvorodjenim i desetini), kojim rukopolaganjem dade žrtvu na mjesto sebe te grieha i zasluženu kazan na nju prenese; c) zakolje žrtvu, jer je pak žrtve stalo za krviti; d) prolivenu krv od žrtve uhvati zdjelicom svećenik (namjestnik Boga podaji i posrednik medju Bogom i ljudmi) za znak da žrtvu Bog primiva, i po različnoj naravi žrtve ili kropi naprama svetinji nad svetinjami i namaže njegove od oltara kadionoga, ili njom pomaže samo rogove oltara mjedenomu, ili ju k podnožju oltara izli. e) žrtvu se žrtvu odere i razsieče na dielove; gdjekoje žrtve (i prinosi kruhova i kolača) prinošahu se sa običnim obredom, naime obrtanjem (terumah, tenufah) f) svećenik metne na oltar one komade žrtve, koje je valjalo spaliti; napokon g) ostalo meso nespaljeno ugotovi se za gozbu ili se dade svećenikom.

III. Dioba. Žrtve krvne diele se 1) u <u>žrtve paljenice</u> (holocausta עֹלָה), koje su se ciele spalile a očišćavale su od naravnih mana i pogriešaka u obće, ove su žrtve najstarije i najobičnije te su ih i pogani mogli prinositi. Žrtva je morala biti mužkoga spola te se njena krv na podnožje oltara u naokolo izlievala. 2) žrtve <u>za griek</u> (חַטָּאָה sacrificia pro peccato) i žrtve za <u>prestup</u> (אָשָׁם sacrificia

pro delicto) dolaze samo u zakonu Mojsijevu, odredjene su bile za grieke i grieške nehotične, učinjene iz neznanja ili iz slabosti. Razlika je ipak bila medju žrtvami za grieke i žrtvami za priestup, ali u čem se je ta razlika sastojala, ne zna se pravo. Po svoj prilici žrtva za grieh prinosila bi se za očišćivanje od grieha kao takovih na koliko bi bili učinjeni nehotice ili u neznani, a kasnije bi ih se čovjek dosjetio, a nebi se jošte od njih očistio; a žrtvami za priestup očistio bi se čovjek od grieha, kojimi je povriedio prava Boga Jehovi ili bližnjemu, dakako nehotice ili u neznani i kojimi je sam izgubio prava theokratijska, stoga je bila s timi žrtvami spojena zadovoljština (satisfactio) što ili realna ili naknadna; ako li priestup nije bio materijalan nego samo theokratijsko-moralan (n.pr. kod gubavca i kod okuženoga Nazireja) onda se zadovoljština činila samo Božjoj pravdi. Kod prinošenja jednih i drugih žrtava ima jednakih obreda n.pr. da se samo propisani dielovi od žrtve na oltaru sažegu, a ostalo meso pripane svećenikom, osim kod javnih žrtava, gdje se je ostalo meso imalo sažgati izvan tabora; a ima i razlike u obredih, tako kod javnih žrtava za grieh, njihovom bi se krvlju 7 puti poškropilo naprama svetinji nad svetinjami i namazali rogovi na oltaru kadionom a ostala krv izlila bi se na podnožje oltara njedanomu; kod posebnih pak žrtava za grieh, krvlju njihovom bi se namazali rogovi žrtvenika za paljenice i ostala krv izlila se na podnožje tomu žrtveniku; usuprot kod žrtava za priestup krvlju bi se njihovom škropilo bi se oko žrtvenika u naokolo, još bi se k žrtvi za grieh dodavala מִנְחָה a žrtva za priestup prinosila bi se bez nje. 3.) Žrtve <u>zahvalne</u> שְׁלָמִים (Vulg. sacrificia eucharistica i pacifica) prinosile su se iz zahvalnosti za dobivenu milost ili da se dobro kakovo istom dobi i ili da se zavjet izvrši. Za ove žrtve mogle su se upotriebiti i ženke: junice, koze i ovce. Krv od zaklanih žrtava izlievala se oko oltara. Salo na drobu, bubrezi sa salom, mrežica na jetrih sa salom i tusti rep od ovaca, to se palilo na žrtveniku, a desno pleće i grudi Bogu obrtanjem prinesene,

dobivali su svećenici; od ostaloga mesa načinio bi žrtvujući gost-
bu, na koju bi zvao robove, udovice, sirote i uboge. 4.) Žrtve
posebne; ovamo idu a.) žrtve zavjetne ili ti ugovorne, što su
prinosili oni, koji bi ugovore činili: kroz žrtve na dvoje
razciepane prolazili bi ugovornici, kao da hoće da kažu:
tako se onomu dogodilo, koji prekrši ugovor. Ugovarajući bi
poslje obično priredili gostbu ili barem uzeli soli (odatle)
pactum salis, zavjet osoljen (Num. 18,19) b.) kod očišćavanja
gubavca prinosile su se dvie ptice (: vrabca :) od njih se je
jedna zaklala nad zemljanom posudom punom vode žive,
a druga živa s drvom cedrovim i crvcem i hisopom za-
močila se u krv zaklane ptice pomiešanu s vodom i
pustila se na slobodu, a očišćeni se hisopom 7 puta poškropio.
Sedmi dan bi očišćeni gubavac sebi obrijao dlake na tielu
i okupao se u vodi, a osmi dan prineo bi jednoga jaganjca
za žrtvu za griek i jedan log ulja krvlju jaganjca i logom
ulja namazao bi se gubavcu palac na desnoj ruci i nozi
i doljnji dio uha desnoga. Zatim bi se prinesla jedna
ovca za griek i jedan jaganjac za paljenicu oba sa mi-
hom. Mjesto ovoga posljednjega mogao je siromah dopri-
nieti dvie grlice ili 2. golubčeta; višeputa davao je bogataš
žrtvu za siromaha. – c) Žrtva crvene junice (: sacrificium
vaccae rufae :) Junica bi se zaklala izvan okola i sveće-
nik bi krvlju njenom poškropio sedam puta naprama
sv. šatora i onda bi se junica s drvom cedrovim, hi-
sopom, i crvcem sažegla, a pepeo spaljene junice s vodom
pomiešan upotriebljivao bi se za vodu čišćenja. 5. Žrtve
nekrvne, prinosile su se od žita, brašna pšeničnoga (samo
na drugi dan vazma prinosio se ječmeni snop i žrtva
i žrtva za osumnjičenu ženu bila ječmena) od kruha i vina,
što bi se izlilo kraj oltara, kojim bi se dodavala sol i
i ulje. Ove žrtve nekrvne niesu se samo dodavale k žrt-
vam krvnim, nego su bile za sebe prave žrtve, to bi se ilo
cielo spalile ili samo dieo od njih (אַזְכָּרָה memoriale

spomen, a ostalo dalo bi se svećenikom.

IV. Ideja i moć žrtvi. Žrtva ima temelj u tom, što je čovjek svjestan svojega grieha (: nasljednoga :) i željan očistiti se od njega. Griehom se odvojio od Boga, pa je više od straha nego li iz ljubavi želio, da se oprosti toga nesretnoga stanja i zato nastojao oprostiti se grieha, što može samo smrću obiti, jer je kako kaže sv. Pavao (: Rim. 6, 23. :) „plaća za grieh smrt". Nu kad bi čovjek samoga sebe žrtvovao, prestao bi razlog žrtvi; osim toga kako po rieči Propovjednikovoj (7. 21) neima čovjeka pravedna na zemlji, koji bi činio dobro, a nebi griešio, žrtvovanje nijednoga čovjeka nebi moglo očistiti od grieha; zato je bio čovjek prisiljen druge nevine stvorove (: napried prikazujuć Krista čista, nevina, Hebr. 7. 26; 9. 14 :) mjesto sebe žrtvovati, da se tako barem symbolom označi, što bi bio imao čovjek sam pretrpjeti. Suprot ljudskim žrtvam u neznabožaca Bog je potvrdio zamjenjivanje ljudi životinjami već onda, kada je Abraham zamienio Izaka ovnom (: I. Mojs. 22, 13 :) Razlog pak zašto se zakonom Mojsijevim propisuje klanje životinja nalazi se u III. Mojs. 17. 11.: „jer je duša tielu u krvi, i ja sam vam je dao (: krv :) da na oltaru njom čistite duše svoje, i krv da bude čistilo duše sa čim je u savezu zabrana jesti krv (: V. Mojs. 12, 23 :) Jer kako se grieh radja iz požude (: Jak. 1, 15 :) a ova kao iz vrela izvire iz duše, koja je u krvi, zato se na krv kao na prvo vrelo i sjedište grieha odredjuje pedepsa po svjedočanstvu sv. Pavla: „bez proljeva krvi nebiva oproštenje". (Hebr. 9. 22).—

Žrtve starozavjetne nisu po sebi ili ti svojom moću očišćavale od grieha niti su očišćavale u zbilji, realno, nego samo zakonito, legalno, a to su činile, što su bile sredstva, kojimi se budila i održavala želja za budućim očišćenjem kao symboli i tipi one žrtve, koju će prinieti utjelovljeni Krist, „koji je kroz krv ušao jednom u svetinju našav vječni odkup". (: Hebr. 9. 12 :), koji je bio izbijen za bezzakonja naša, i čijom ranom mi smo se iscielili." Iz. 53, 5.—

§ 25. Bogoslužje privatno.

Bog je Hebrejem dao za privatni njihov život mnogo uredbo koje tamo smjeraju da se oni u svih okolnostih života, ruko vladaju i da se odvajaju od drugih naroda. Ovamo spadaju 1.) razlika čistih i nečistih stvarih i dopuštenih i nedopuštenih jela 2.) čišćenja 3.) zavjeti, 4.) prisege 5.) blagoslovi i prokletstva 6.) obredi pogrebni.

1.) Kao što je sav život Izraelaca bio zakonu podvrgnut, tako je i jelo njihovo i pilo. Kao stvari nečiste nisu smjeli jesti a.) njeke vrsti ptica izbrojene u Lev. 11.13. ss. i Deut. 14,12. ss.; b.) što živi u vodi a neima pera ni ljuske c.) životinje četvero noge, koje ili nepreživaju ili neimadu podpuno razdvojenih papaka d.) štogod gamiže, ako i ima krila i ide na 4. noge ali neima dva duga stegna, kojimi skače, kao što ima n. p. skakavac. e.) svako jelo i pilo u posudi i svako sjeme namočeno na koje bi pao strv nečiste životinje f.) svako jelo i pilo koje je u sobi umirućega ili umrlega čovjeka nebi bilo pokriveno privezanim poklopcem. – g.) sve što je bilo idolom posvećeno h.) jare u mlieku svoje majke kuhano. Sveta jela Hebrejem nedopuštena bila su: a.) krv b.) životinja od zvjerke raztrgana, jer je krv u njoj ostala c.) salo po crievih mrežica po jetrih, bubrezi i salo oko njih, i ovčji tusti rep, jer je sve to bilo posvećeno oltaru. Razlog pak različi medju čistimi i nečistimi ponješto je u nutarnjih ustrojstvih životinja (: buduć nekoje nezdrave ili za jelo nesposobne ili se od naravi gruste čovjeku) glavni je razlog odvajanje Izraelaca od drugih naroda, kao što čitamo u Lev. 20,25, 26 „razlikujte stoku čistu od nečiste . . . i bit ćete mi sveti jer sam svet ja, Gospodin, odvojih vas od drugih naroda da budete moji.“ Ovamo k uredbama o jelu i pilu možemo pribrojiti i post, koji je bio zapoviedan za dan očišćenja

2.) Po zakonu Mojsijevu nečisto su a) gubavci b) komu teče sjeme c) tko izpusti sjeme kada spava s ženom makar i zakonitom d) rodilja po porodu sina sedam dana, po porodu kćeri 14. dana e) žena koja ima tečenje krvi ili vrieme f) tko se dotače mrtvaca ili strva, groba ili kosti mrtvačkih i tko je bio u sobi umirućega ili umrloga. Tko se dotače nečista, postao je nečist. Ovakove tjelesne nečistoće izlučivale su nečista od svetinje, pače od družtva ljudskoga, dok se nije očistio. A bile su nečistoće jedne veće, koje su se uklanjale pranjem i škropljenjem vodom od junice crvene i prinašanjem žrtve (: kao n. p. u gubavaca) druge su bile manje, koje su se samim pranjem uklonile. Pranja ova iliti čišćenja neimaju toliko zdravstvenu svrhu, koliko religioznu; neka bi se naime Izraelci sjećali da im je život nečist, griešan, ali neka gledaju da se očiste; zato nečistoća najviše dolazi od obje dvie medje ljudskog života: rodjenja i smrti.

3. Zavjeti (vota) kojimi se pobudjuju bogoljubna ćućenja i pospješuje religija. Mojsije je pridržao iz starih običaja, pa naložio, da bude svatko vjeran u izvršivanju učinjena zavjeta ali nije Izraelce nagovarao da čine zavjete, pače je dozvolio, da se zavjet može odkupiti. Zavjeti su bili ili pozitivni, kojimi se je Bogu posvetila stvar, životinja ili osoba, i koji su se mogli odkupiti osim životinja za žrtve sposobnih, i osim anatheme (חֵרֶם) kojom su se polja, životinje ili ljudi tvrdokorno oprosli pravdi Božjoj neopozivno posvećivali i zato ih je trebalo zatrti. Zavjetom negativnim obvezavao se je tko se htio uzdržavati od stvarih dopuštenih; takov zavjet je osobito o nazirejstvo, kojim se je tko obvezavao da će za uvjek ili za stanovito vrieme (: 30 dana) uzdržavati se od vina i svakoga pića opojnoga, da se neće skvrniti mrtvacem i kose da neće sebi strići.

4.) Zavjetu je srodna prisega kojom se ili samo istina

posvjedočuje (asservatorium) ili obećanje potvrdjuje (promi-
ssorium) i kriseri se još obično dodaje zakletva: životom je-
hovinim ili svojim životom ili oltarom itd.

5.) Vršak molitve za drugoga je <u>blagoslov</u>, koji je otac
sinovom davao kao baštinu; tomu je protivno prokletstvo,
koje je bilo grozno, kad bi ga <u>Bog</u> nad kim ili <u>otac</u> nad
sinom izrekao; ovakovo se prokletstvo u nekih psalmih
izarivlje na ljude opake, da ih stigne pravda i osveta
Božja. Po zakonu Mojsijevu osim blagoslova otčinskoga
i kraljevskoga, osobitu je moć imao blagoslov <u>svećenički</u>
jer je Bog obećao, kad budu svećenici prizivali ime
njegovo na sinove Izraelove, da će ih blagosloviti. (Num.
6, 27.)

6. <u>Obredi pogrebni</u>. Umirući naredio bi za kuću svoju /: domui
disponere Is. 38, 1./ t. j. učinio bi oporuku, umrlomu zatvorili bi
sinovi i prijatelji oči. Mrtvo tielo bi se opralo i umotalo u platno
i tada bez mrtvačkoga kovčega zakopalo u grob. Žalost za pokoj-
nimi bijaše u Hebreja kao i u inih južnih i istočnih naroda ze-
toka i pokazivala se raznimi vanjskimi znaci. Poslje pogreba
priredila bi se gostba, karmine, što se zvalo, : hljeb za utjehu
ili čaša za utjehu /: panis ad consolandum, calix ad conso-
landum Jer. 16, 7./

§. 26. Zakoni politički.

Uredbe političke i gradjanske.

Po smrti Mojsija, posrednika medju Bogom i narodom
izabranim, vlast njegova neprieđje na Josuu, ер je
ovomu kao vojskovodji bio samo zadatak predobiti zemlju
Kanaansku, nego na velikoga svećenika kao namjestnika
Božjega. (Za razpravljanje manjih stvari izabra Mojsije
iz pojedinih plemena bratstva i rodova poglavare /: star-
ješine:/ koji će ujedno s Levita biti sudci naroda. Ovi pogla-

vari sačinjavali su u pojedinih mjestih mjestno vieće, a sakup-
ljeni iz ciele zemlje iz ciele zemlje narodni sabor, pred-
stavljajući sav narod. Zbog theokratije svjetovni je sud
kaznio i krivnju vjersku (grieh) raznimi pedepsami –
Theokratija smjerala je Israelce što više odvojiti od drugih
naroda, da se sačuvaju od poganskih običaja i ostanu
narod theokratijski; al opet im nije branila upravo svaki
saobraćaj s narodi. Na ono odvajanje Israelaca od pogana
smjerali su zakoni: a) o čistih i nečistih stvarih i dopuš-
tenih i nedopuštenih jelih b) kojimi se u Israelaca uvode
običaji posve različni od poganskih n. p. da ne oblače haljine
tkane od vune i od lana zajedno; da ne oru na volu i
na magarcu zajedno, da ne sija u vinogradu drugoga sje-
mena /V. Moj. 22, 9-11./; da živinčeta svojega ne puštaju na
živinče druge vrste, da ne zasijavaju njive dvojakim
sjemenom. c) država Israelska osnivala se na ratarstvu,
koje je trgovinu i saobraćaj s inostranci otežčavalo; d) zabra-
s drugimi narodi /s Hananeci/ saveza činiti i e) zabrana
ženiti se kćermi od drugih naroda /: naročito od Hananeja/
Odnošaji gradjana Israelskih bijahu medju sobom uredje-
a) zakonom kojim se je zemlja od Boga kao vlastnika patri-
jarhom obećana imala jednako podieliti prema broju
imena medju Israelce kao nasljednike i zastupnike b) na
zaštitu života ljudskoga smjerali su zakon odmazde /jus tali-
onis:/ i krvna osveta. c) na zaštitu (~~života~~) vlastničtva
a razni su zakoni izdani, kao n. pr. da se od Hebrejina ne
traže kamate za uzajmljeni novac, da se dugovi ne utje-
rivaju godine subotne, da se za zalog ne uzima kojagod
stvar po volji, da se najamniku plaća ne uzteže, da nitko
ne ima dvojake mjere itd. –
Odmorom danim tlu svake sedme godine predusretalo se
škrtosti gospodarâ i odvišu velikomu izsisavanju i tim
kvarenju tla. Ovi zakoni ujedno su izstavljali ideju theo-
kratijsku, po kojoj je gospodin Bog vlastnik i gospodar

i kralj sve zemlje, a Izraelci samo njegovi zakupnici i najamnici. Ova ideja oživljavala se je tim što su njihovi posvećeni svi prvenci, sve prvine i desetine.

§. 27. Zakoni uredjujući življenje porodičko.

Staro običaje ženitbene (ποδυγαμία) zakon je Mojsijev Izraelcem istina pridržao sbog tvrdine srca njihova, kaošto kaže Isus (: Math. 19. 8. :) ali ih je ipak nješto stegnuo, ublažio, kao n. p. zakonom, da kralj neima mnogo žena (: Deut. 17, 17. :) veli svećenik da ima samo jednu i to djevojku, zabranom ženitbe medju srodnici do drugoga koljena, zabranom ženitbe s narodi anathematisanimi. Zaručnicu bi snubio sinovom domaćin s privolom braće zaručničine. Prije ženitbe ugovorili se zaruci, darovi, ciena za zaručnicu ili druge usluge koje su se imale učiniti roditeljem njezinim. Ženitba bi se slavila svečano i javno. Kćeri koje nemajuć braće bile su naslednice, dužne bijahu udati se za čovjeka svojega plemena. Da se ne umanji želja za djecom veoma koristna za umnažavanje naroda, potvrdi Mojsije običaj (: jus leviratus :) po kojem kad bi tko umro bez djece brat njegov bijaše dužan oženiti se udovicom nevjestom svojom, da podigne bratu svojemu sjeme; jer prvi sin ove ženitbe bi upisan na ime pokojnoga brata i naslijedio bi njegovu imovinu; Mojsije je ujedno propisao što se ima činiti djeveru, koji se nebi htio i ženiti nevjestom udovicom bezdjetnom. Preljubočinstvo t. j. oblježanje tudje žene ili vjerenice ili udove nevjeste bezdjetne kaznilo bi se smrću. Na obranu svetosti ženitbene smjerao je i zakon o ljubavnoj sumnji (: lex de zelotypia :) po kojem je mogao muž dati sumnjivoj ženi preko svećenika piti gorke vode, da se ogleda njezina nevinost ili krivnja. Vez ženitbeni ukinuo bi se smrću i knjigom razpustnom (: libello repudii :). Sinovi prvienci imali su veće

vlast, od ostalih sinova, pače vlast očinsku nad njimi; dva su dièla dobivali od baštine i blagoslov otčev; od svećenstva trebalo je da se odkupe. K obitelji obitelji pripadali su robovi i robinje. Robstvo u najstarije već doba uvedeno Mojsije je mudrimi zakoni ublažio, tako da je stanje roborom u Hebreja bilo mnogo bolje nego u drugih naroda. —

§. 28. Dogodjaji naroda Izraelskoga od odlazka njihova od Sinaja do smerti Mojsijeve.

Izraelci otišavši od brda Sinaja, učiniše okolna mjesta, gdje Bog zbog tužbe naroda na teškoću puta sažeže krajne u okolici, pa se ono prozva תַּבְעֵרָה (taberah), ogorjelište. (Vulg. incensio.) Na istom mjestu ogradivši im se manna, dobiše na molbu Mojsijevu mnogo prepelica, a Bog pusti pomor na one, koji su polakomili na meso, i od ukopa pomorenih prozva se ono mjesto קִבְרוֹת הַתַּאֲוָה (kibroth hattawah). Vulg.: sepulta concupiscentiae.) Krenuvši Izraelci od grobova požude dodjoše u Haseroth חֲצֵרוֹת ograde. Postadoše vikati Marija i Aron na Mojsija radi žene Crnke כֻּשִׁית Vulg. aethiopissa), koju bješe uzeo; Ali Marija bude kažnjena gubom, zato ostade narod u Haserothu 7 dana, dok ona ozdravi. Odatle odoše preko pustinje Farana na medju zemlje Hanaanske u Kades (: Barnea) odakle Mojsije posla 12 ljudi do uhoda Hanaanska. Kad se uhode poslije 40 dana vratiše pobuniše narod, dok ga Josue i Haleb uzalud utišavahu. Na mrmljanje naroda razgnjevi se Gospodin; gnjev njegov utiša Mojsije molitvom; sa svim tim reče Gospodin, da će pomrièti u pustinji svi koji su navršili 20 god. osim Josue i Haleba, i da će djeca njihova 40. god. lutati po pustinji. Uza sve to kušaše njeki prodrièti u zemlju

obećanu, ali ih Amalekovci i Hananejci razbiše i ba-
ciše tja do Horme. Medjuto Kora levit i Dathan i
Abiron /: od plemena Rubenova:/ mučno podnoseći
starješinstvo Mojsijevo i Aaronovo, digoše bunu na njih
proti theokratiju.:/ Za stoga zemlja buntovnike i sve njihovo
prožrie. Zatim bi opet svećenstvo Aaronovo potvrdjeno
tim, što je palica njegova na čudesni način procvala, koja
se je potom za znak nepokornim čuvala pred svjedočan-
stvom /: u kovčegu zavjetnom:/ izpor. Hebr. 9, 4. –
Dvie su od prilike godine minule od izlazka Izraelaca
iz Misira do dolazka njihova u Kades. Potom su još 38
god. boravili u pustinji faranskoj. Iz ovoga doba u
sv. se pismu o ničem ne izvješćuje osim o darovih i na-
ljevih uz žrtva, o prvinah, o resah i plavih vrpcah na oku-
tovih od haljina /: IV. Mojs. gl. 15.:/ zatim o dohodcih svećenič-
kih /: IV. Mojs. gl. 18.:/ o žrtvi crvene junice i o vodi očišćavanja
/: IV Mojs. gl. 19.:/ Zavjet theokratijski bio je obustavljen, znak
njegov vanjski: obrezavanje propustalo se /: Jos. 5, 5 žrtve
su prestale /: Am. 5, 25.:/; ipak je odbačene i razpršene hranio
Jehova mannom i pojio vodom. Glavno naime mjesto okolo
Izraelskoma ostade Kades /: V. Mojs. 1, 46.:/ dok su pojedina ple-
mena hodala po pustinji, a Mojsije ih sa svetinjom polazio.
Odatle što su se Izraelci odvojili od svetinje možemo razumjeti
idolopoklonstvo njihovo u pustinji, o kojem govori Ezekiel 20,
24–25. Prvoga mjeseca 40. godine poslje izlazka iz Misira
skupiše se opet u Kadesu /: Num. 20, 1:/ gdje Marija, sestra Moj-
sijeva i Aaronova, 125 god. stara umre i bi ukopana. Medjutim
bješe malo ne sav odbačeni naraštaj izumro i izrodio se novi
naraštaj, kojemu mrmljajućemu Bog čudom dade vode preko
Mojsija, pak kako su ovaj i Aaron s nestrpljivosti neko nepouzdanje
u svemogućstvo Božje ondje /: odatle ime mjestu מֵי מְרִיבָה Vulg.
aqua contradictionis, voda svadje:/ pokazali, nebjehu ni oni pus-
teni u zemlju obećanu. Kad su Edomci i Moabci Izraelcem branili
prieći preko njihove države, odlučiše ih obići, zato skrenuše
dolinom sada Arabah zvanom i učiniše okol kod brd. Hora

gdje Aaron 123 god. star umre, a naslieđi ga u vel. svećeničtvu sin Eleazar. Pobjediviši jošte Israelci ondje ili okoro iza toga Hananejskoga kralja Aradskoga, odoše naprama Crv. moru f. zaljevu Aelanskomu, a na tom putu pusti Bog na narod, viećući na njega i Mojsija, vatrene zmije, od kojih mnogi po mrieše, a kad se narod pokaja, načini Mojsije mjedenu zmiju /: typ Krista stradajućega i na križu podignuta po samih njegovih riečih u Iv. 3, 14./ i metnu ja na motku i koga god ujede zmija, on pogleda /s vjerom/ u zmiju mje deniu i ozdravi.—
Obilazeć Israelci iztočnu medju Idumejc, dodjoše ka gorama Abarinskim a u zemlju Moabsku, koje su imali također po štediti kao Idumejce. Prešavši preko potoka Arnona, stadoše u zemlji Amorejskoj; kad kralj Sehon ne pusti mirno Is raelce preko zemlje, koju ojeku Amorej i oteli Moabcem u nastalom ratu pobjediše Israelci Sehona i državu njegovu sebi pokoriše. Tako uradiše i s Ogom, kraljem Ba šanskim u Edraiu. Napokon stadoše Israelci uzadnji, u 42. okol u polju Moabskom s onu stranu Jordana naprama Jerikonu. Balak Moabski kralj ukvativši vjeru s Madijanu proti Israelcem ali neuzdajući se u bojnu silu dovede Balaama vrača iz Mesopotamije, da Israelce prokune. Balaamu put zastupi andjeo, kojega vidje magarica njegova, ali on sâm ne magarica pala na tle i bjena Božjom moću progovori glasom čovječjim i ukori Balaama. Tada otvori Bog oči Balaamu i on vidje andjela, koji kaza vraču, da ide svojim putem, ali da govori ono samo, što mu on kaže. Balaam uveden na visinu Baalovu, zatim na vrh Fasge, napokon na vrh Fo gora, svaki put mjesto da prokunje, blagoslivlje narod Isra elski i pače po nadahnu Božjem prorečo proročanstvo o Mesiji f. IV. Moj. 24. 17. ss. Zatim po rieči Balaamovoj Moabke i Madijanke zavedoše Israelce na preljube i na štovanje boga Baalfegora Finees pak sin Eleazarov revnujuć za Boga ubi kurvare, Moabce svlada, ter ih sa 5 njihovih knezova i s Balaamom pobi, zato dobi on i sence njegovo zavjet svećenstva vječnoga

Na koncu toga učini Mojsije po zapovjedi Božjoj novi popis naroda, zakone dane opetova i širo protumači, obećanja i grožnje dodo; u brizi za narod postavi mu za vodju Josuu i zemlju prekojor-dansku razdieli medju plemena: Rubenovo /: južni diel; pol plemena Manasijeva /: sjeverni diel, / i Gadovo /: srednji diel /. Prije smrti još to ponovi zavjet s narodom, opomenu ga očinski, da sjećajući se dobara od Boga dobivenih zapoviedi njegove sveto drži, prorèče uznesito proročanstvo o proročkom dostojanstvu Mesijevu /: Mojs. I. 18, 15. 18. 19. / izgovori posljednju pjesmu /: V. Mojs. gl. 32. / u kojoj napried kaza zgode naroda svojega i davši blagoslov pojedinim plemenima /: osim Simeonova, koje se je valjda s Levijevim i Judinim razumjevalo, / pope se na brdo Nebo, i vidje odanle zemlju obećanu, i premine u 120. god. vieka svojega, a mrtvo mu tielo ukopa sam Bog /: po andjelih: / u dolini, u mjestu nikomu nepoznatu. –

§ 29. Petoknjižje.

1. Ime i razdioba. –

Pet knjiga Mojsijevih zovu Židovi תּוֹרָה = zakon /: Neh. 8, 2, 7. 13 / ili סֵפֶר תּוֹרָה = knjiga zakona /: V. Mojs. 31. 26. /; sv. pismo novozavjetno: ὁ νόμος /: Luk. 24, 44 /; Grci: ἡ πεντάτευχος (naime βίβλος); Latini: Pentateuchus /: liber /; a mi: petoknjižje. Već od najstarijih vremena dielili su /: da li već sam pisac? / cieli spis na pet knjiga /: odatle: petoknjižje: / kojim su Hebreji po svojem običaju nadjeli imena po prvoj rieči u svakoj, a Grci su ih i Latini prozvali po sadržaju /početku/ u svakoj knjizi: Genesis, Exodus, Leviticus, (liber) ritual) Numeri /: ἀριθμοί: / i Deuteronomium.

2. Sadržina petoknjižja.

Beresith

a) Genesis = postanak בְּרֵאשִׁית = u početku /. pripovieda stvaranje svieta, grieh prvih ljudi, obći potop, i razsulo rodskoga roda po svietu /: gl. 1–11 / izbor Abrahamov, i povjest njegovu /: gl. 12–25 / dogodjaje Isaka, Jakoba i sinova njegovih do smrti Josipove /: gl. 26–50 / b) Exodus = 50 gl.

izlazak (שְׁמוֹת וְאֵלֶּה = i ovo su imena sinova Israelovih, koji do-
djoše u Egipat itd.) počinje kazivati robstvo Israelaca u Misiru,
povjest Mojsijevu i izlazak iz Misira (gl. 1–15.) zatim opisuje put Isra-
elaca po pustinji do Sinaja (16–18.), dekalog, poglavito zakone, sv.
šator i svete odjeće (19–40.) c) U __Levitiku__ (וַיִּקְרָא = i dozva (gospodin
Mojsija).) tumači se zakon obredni naime žrtve (gl. 1–7.) osvetćavanje
Aarona i svećenika (8–10), zakoni o stvarih čistih i nečistih (11–15.)
o žrtvi očišćenja iliti umira (16) i o drugih stvarih i svetkovinah
(17–27.) d) __Numeri__ ἀριθμοί = brojevi בְּמִדְבַּר u pustinji ili וַיְדַבֵּר
(i reče, naime: Reče Gospodin Mojsiju u pustinji) popunja ono
što se nalazi u Izlazku i u Levitiku; počinje knjiga izbrajanjem
i popisivanjem Israelaca, imenito Levitā (gl. 1–4.) opisuje razne
zakone o ljubomornoj sumnji (zelotypia) o nazirejstvu o osvećta-
vanju Levitā (5–8.) svetkovanje paske druge godine poslie iz-
lazka iz Misira i dogodjaje na putovanju po pustinji poslie
odlazka od brda Sinajskoga (9–14.), zatim se davaju razne
naredbe i obredi (15–19.) nastavlja se historija putovanja u pustinji
pripovieda se smrt Aronova, podizanje zmije mjedene, zgode
Balaamove (20–26.) napokon historija 40 godine t. j. uzeće zemlje
prekojordanske i razni zakoni o posjedovanju zemlje obećane
(27–36.) e) __Deuteronomium__ (tako prevedoše LXX u V. Moj. 17,
18 מִשְׁנֵה הַתּוֹרָה = opetovanje t. j. prepis zakona) Ponovljeni zakon
(אֵלֶּה הַדְּבָרִים i ovo su rieči, koje govori Mojsije itd.) U toj knjizi Mojsije
preporučuje narodu Israelskomu date zakone (gl. 1–30) Josuu postav-
vodjem narodu i preda Levitom knjigu zakona (31) Na posljedku
imade u petoknjižju Mojsijevu posljednja pjesma, blagoslov i smrt (32–34)

3. __Svrha__ petoknjižja. Mojsije nije kanio pisati občenitu svjet-
sku historiju a niti potanku posebnu svojega naroda, nego je
hotio pokazati, kako je Bog hotieć sačuvati pravu vjeru i rod ljudski
pripraviti na spasenje izabrao osobiti narod theokratički, i dao
mu zakone; dakle je hotio opisati povjest spasavajućega djela
Božjega i to historijski početak i zakonito osnovanje theokratije
Stoga je prešutio mnoge dogodjaje u historiji, kao n. p. što se je
dogodjalo za 450 godišnjega boravljenja Israelaca u Misiru, što
se je obivalo od 2–40 god. putovanja njihova po pustinji itd., nasu-

prot široko pripovjeda grieh prvih ljudi, potop, historiju Abrahamovu, izlazak iz Misira, i zakonodavstvo Sinajsko. U Deuteronomyu kori Mojsije da opetuje zakone i da tako nagovori narod na držanje njihovo, zato zakonik govori ne redom kronologijskim, nim redom naime, kako su bili izdani, nego prema svrsi paraenese i u pogledu zemlje Kanaanske, nešto ih mienja i popunja.
4. Pisac petoknjižja. Svi katolici i premnogi nekatolici drže jednoglasno, da je petoknjižje napisao Mojsije; pa za ovu vjeru i tvrdnju svoju imadu dokaza A/ spoljašnih i B/ nutrnjih.
A/ Dokazi spoljašnji a/ Po predavanom i neprestanom predavanju u Židova i u kršćana pisac je knjiži Mojsije; (pa za ovu) jer Krist Gospodin i Apostoli višeputa se pozivaju na zakon Mojsijev, tako Krist u Mark. 12, 26: „Čitaste u knjizi Mojsijevoj"; u Luk. 24, 44: „Treba da se svrši sve, što je pisano u zakonu Mojsijevu i u prorocih i u psalmih o meni"; u Iv. 5, 46: „Kad biste vjerovali Mojsiju i meni biste možda vjerovali, jer je on o meni pisao." Tako kaže u Djel. Apost. 15, 21, da se Mojsije od starih vremena po zbornicah čita svake subote, i Pavao u Rim. 10, 5. veli da je Mojsije pisao, da čovjek, koji čini pravdu koja je od zakona, živi, ć u njoj. Osim toga više se mjesta iz petoknjižja u nov. zavjetu navodi pod imenom Mojsijevim, tako Mat. 8, 4: „Idi i pokaži se svećeniku i prinesi dar, koji je zapovjedio Mojsije radi svjedočanstva njima" - izp. III. Mojs. 14. 2. 4. To isto čita se u Mark. 1, 44. Svi Židovi pripisivali su zakon ili to petoknjižje Mojsiju kao piscu, tako u Mat. 22, 24 saduceji vele: Učitelju! Mojsije reče: Ako tko umre bez djece" itd. To isto u Mark. 12, 19, i u Luke 20, 28. Za pisca petoknjižja drže pisci Josip Flavije /: u Ant. XVIII. 6, 3./ Filon i Talmud /: Tract. Bab. bath f. 14, 2./ Zato nije gotovo nitko do 17. vieka petoknjižja odricao Mojsiju. - b/ Authenciju petoknjižja t. j. da ne je Mojsija, kojemu se ono pripisuje kao piscu, zbilja pisac, dokazuju i ostale kanonske knjige st. zavjeta a/ historijske: knjiga Josua izrikom pripisuje petoknjižje Mojsiju kao piscu: 1, 7, 8: „Budi slobodan i hrabar, da držiš i tvoriš sve po zakonu, koji ti je zapovjedio Mojsije sluga moj. Neka se ne razstavlja od usta tvojih knjiga ovoga zakona, nego razmišljaj o njemu

dan i noć, da držiš i tvoriš sve kako je u njemu napisano." U 8,30-35: „Tada Josua načini oltar Gospodinu Bogu Izraelovu na gori Hebalu, kašto bješe zapovjedio Mojsije, sluga Gospodnji sinovom Izraelovim, kašto piše u knjizi zakona Mojsijeva oltar od cielaga kamenja . . . I prepisa ondje na kamenju zakon Mojsijev, koji je napisao sinovom Izraelovim." U 23, 6: . . . . . tvoriti sve što je napisano u knjizi zakona Mojsijeva da neodstupate od njega ni na desno, ni na lievo." U 24, 26: „I napisa Josua ove rieči u knjigu zakona Božjega." U nemirna ona vremena, kada su Sudci vladali narodom Izraelskim, temelj životu političkomu, gradjanskomu i vjerskomu bijaše zakon Mojsijev /: Izpr. krivnja i kazan, pokora i izbava; Gedeon Jerobaal, Jeftin zavjet; Samson nazirej:/ Iz knjiga Samuelovih razabiramo, da je petoknjižje, akoprem se izrično ne spominje, bilo pravilo za život theokratijski: zakoni Mojsijem izdani niesu bili samo poznati nego i držani, tako n. p. Zakoni o svećenstvu i službi levitskoj /: I. Sam. 6,15: A leviti snimiše kovčeg Gospodnji:/ o svetkovinah i žrtvah /: I. Sam. 1,3, 2,1,15/ o utočištih /: I. Sam. 22, 18:/ nadalje naredbe o nazirejih /: Sud. 13,5, Am. 2,11:/ o izloženih hljebovih /: I. Sam. 21, 5-7/ a ima u knjigah Samuelovih i mjesta, koja nas upravice napućuju na petoknjižje, tako u I. Sam. 2,13. s. čitamo, kad je tko prinosio žrtvu, kako je momak sinova Elievih dolazio s viljuškami trokrakimi u ruci i zabadao u sud, i što se je nabolo na viljušku, uzimao je svećenik izp. s tim V. Mojs. 18,3, gdje se zapovieda, da se svećeniku od ovih koji prinesu žrtvu, bilo vola ili janje, dade pleće i obje vilice i želudac. U I. Sam. gl. 15. zapovieda Samuel u ime Božje kralju Saulu, neka zavojšti na Amalečane za ono, što su učinili Izraelcem, kako su im se oprli na putu kad su išli iz Misira a to se čita u II. Mojs. 17. 8 s. Sličnih dokaza imademo i u knjigah Kraljevskih, i u Dnevnicih, tako n. p. molitva Salamunova kod posvećivanja hrama /: III. Kr. 8. i II. Dn. 5, 2-7, 10/ jest kao tumač zakona Mojsijeva, osobito Lev. 26 i Deut. 28. Joasu kralju sa priestolom daje se i zakon /: IV. Kr. 11, 12./ za kralja Josije nadje u hramu svećenik Helcija knjigu zakona

Mojsijevom pisanu/ IV Kr. 22. 8 ss./ U knjigah Kraljevskih navodi se na knjiga zakona Mojsijeva n. pr. u IV. Kr. 14, 6: „Amasija kralja neubi sinove onih, koji ubiše sinove njegova otca, po onom što je napisano u knjizi zakona Mojsijeva." Ezdra pak /3, 2; 6, 18; 7, 6. 12./ i Nehemija /1, 7; 8 s./ izrično imenuju Mojsija auktorom pisana zakona. β) Proroci često se pozivaju na petoknjižje i zakon, crpaju iz njega gradivo za svoje poraze, nesi i proročanstva, i to na ciene nada sve, a da im stoga suvremenici ne prigovaraju; pa to čine ne samo proroci iz kraljestva Judejskoga nego i iz Izraelskoga. Prorok Hoseja poziva se na historiju Jakova patrijarha, kao što se pripovieda u Gen. i na oslobodjenje Izraelaca iz Misira, izp. gl. 12 i 13; Amos, Hosejin malone suvremenik, spominje boravljenje Izraelaca u pustinji, zator Amorejaca i drugo koješta u petoknjižju zabilježeno, izp. 2, 9. 10; 4. 11. Joel spominje službu Božju po zakonu Mojsijevu i često navadi iz petoknjižja, kao 2. 2; 2, 13. 23. Miheja predmnieva da su historija Balaamova i obećanje dano Abrahamu i Jakovu posve poznata; izp. 6, 5; 7. 20. Osobito puno se bave zakonom veći proroci: Isaija, Jeremija i Ezekiel, naročito valja to o Jeremiji kojemu pače nekoji rationalisti pripisuju sastavak petoknjižja ili barem Deuteronomija. γ) Napokon svekoliko sv. pjesničtvo hebrejsko se osniva na petoknjižju;+ Priče Salamonove nisu drugo do pol razmišljanja o objavi Božjoj o zakonu Mojsijevu danoj /izp. n. p. 8, 22, 23: „Gospodin me je imao u početku putova svojih, prije nego išto učinio. Prije vjekova postavljena sam, prije početka, prije postanka zemlje" sa I. Mojs. 1, 1: „U početku stvori Bog nebo i zemlju"; u 31, 3: „Ne dederis mulieribus substantiam tuam et divitias tuas ad delendos reges;" izp. s tim V. Mojs. 17, 17 /: gdje se kralju hebrejskomu brani imati mnogo žena i mnogo zlata i mnogo srebra./ Pače knjiga Jobova pisana je povodom petoknjižja Mojsijeva.

Iz dosele rečenaga sliedi α) da su historija i zakoni, što se nalaze u petoknjižju bili Hebrejem vazda poznato. β) da je obstojala knjiga, u kojoj je bilo sve to napisano γ) da sva knjiga

+ u psalmih (n. pr. 88: 102–105) slave se dogodjaji dobročinstva i obećanja, što se nahode u pentateuchu.

slaže sa sadašnjim petoknjižjem i da dopire do vremena Mojsijevih i b.) da se je ta knjiga pripisivala kao piscu
c.) Kako većina učenjaka drži, da valja postanak petoknjižja Samaritanskoga tražiti u doba prije odmetnictva 10 plemena od kuće Davidove /: Vidi gore dodatak k § 6:/ to je petoknjižje mnogo drevnije nego dopuštaju rationalisti, ter idući tragovi njegovimi od vremena Salamonova natrag u prošlost, dolazimo do doba Mojsijeva. d.) Vodjem narodnim i zakonodavcem nazivlju Mojsija i Manethon, Chaeremon, Apion, pisci Misirski, koje Jos. Flavije navodi /: Cr. Ap. I:/ tako i Diodor Siculus i sv. otci.
B.) Dokazi nutarnji. Pisac posljednjih četirih knjiga u petoknjižju pripovieda dogodjaje i navodi govore i zakone kao živ svjedok svemu tomu, mnoge stvari kazuje, koje je vidio samo Mojsije, mnoge stvari opisuje tako potanko i sa neznatnimi okolnostmi osobâ, mjesta i vremena, da je sve to mogao opisati samo suvremenik; n. p. kako se pripoviedaju Ex. 3 i 4. gl. poziv Mojsijev, u Ex. 15, 22: „Tri dana išavši po pustinji (Suru) nenadjoše vode." Ex. 15, 27: „I dodjoše u Elim, gdje bijaše 12. izvora i 70 palama"; Ex. 16, 1: I dodjoše u pustinju Sin . . . . . 15. dana drugoga mjeseca, pošto izidjoše iz zemlje Misirske; Lev. 10, 4. 5: A Mojsije dozva Misaela i Elisafana, sinove Oziela, strica Aaronova i reče im: hodite i iznesite braću svoju. /: Nadaba i Abiuja sinove Aaronove/. . . i pristupiše i iznesoše ih, kako su ležali obučeni u platnene haljinice"; u Num. gl. 7. izbrajaju se potanko prinosi knezova plemenskih; Deut. 1. 1–3: „Ovo su rieči koje govori Mojsije svemu Izraelu s onu stranu Jordana u pustinji u [illegible] /: Moabskom/ prama Crvenomu moru izmedju Farana i Tofela i Labana i Haserotha, gdje ima vrlo mnogo zlata /: u hebr. וְדִי זָהָב = i (izmedju) Di-Zahaba/ jedanaest dana hoda od Horeba preko gore Seira do Kadesbarnea. Četrdesete god. prvi dan jedanaestoga mjeseca govori Mojsije sinovom Izraelovim sve što mu bješe zapoviedio Gospodin, da im kaže. —

b) Mnogo zakona u petoknjižju supponuju, da Izraelci još borave u okolu i u pustinji, drugo supponiraju, da nisu još ušli u Kanansku; n. p. Lev. 4. 12: „Tielo kod žrtve za grieh neka iznese iz okola na mjesto čisto." Lev. 13, 46: „Dokle je god gubav i nečist neka bude sam izvan okola"; Deut. 23, 10 ss.: „Ako se medju vami tko oskvrnio za noćnoga sna, neka izadje iz okola . . . . i poslje sunčanoga zapada neka se vrati u okol. . . . Imaj mjesto izvan okola, kamo ćeš izlaziti za naravnu potrebu." Lev. 25 2. i Num. 15, 2: „Kad dodjete u zemlju, koju ću vam ja dati"; Deut. 6; 1: „Ovo su zapoviedi, koje Gosp. Bog vaš zapovjedi, da vas učim, da ih tvorite u zemlji, u koju idete, da ju nasliedite"; Deut. 7. 1: „Kad te Gosp. Bog tvoj uvede u zemlju, u koju ideš, da ju naslieđiš; p. zabrana ženitbe i prijateljstva s Kanaanejci. c) Pisac petoknjižja navodi zakone bez sustava bez reda i saveza nutrnjega, onako kako su bili izdani s opisom dogodjaja, koji su bili povod zakonom; ošto je znak da su zakoni bili umah popisani, čim su bili izdani; tako n. p. u Num. gl. 9. čitamo, kako su njeki oskvrnjeni od mrtvaca povod bili zakona, tko nemože zbog nečistoće prvog mjeseca 14. dana; u Num. 15, 32-36 čitamo, kako je skvrnilac subote dao povod zakonu, da se svaki skvrnilac subote kamenjem zaspe. Tako je i zakon, da se kulitelj na Boga zaspe kamenjem izdan prigodno Lev. 24, 10-16; kad je Salfaad umro bez sinova pa su njegovih 5 kćeri iskale baštinu medju rodjaci svojimi, izdan je zakon, ako Izraelac umre bez sina, da baština priedje na kćer njegovu, Num. 27. 1-11; opet iz ovoga zakona drugom prigodom izadje zakon, da se kćeri nasljednice imadu udavati samo za suplemenike svoje. Num 36. d) Podpuno poznavanje stvari Misirskih, koje pokazuje pisac petoknjižja osobito u povjesti Josipovoj dokazuje, da se je pisac dugo bavio u Misiru. Isp. Reinke, Beiträge sv. 5 st. 207. s. Hengstenberg, Bücher, Moses u. Aegypten. Heibert, Vom Paradies bis zum Schilfmeer. Parallelen zwischen bibl. u. ausserbibl. Berichten. e) Ovo što doscle rekosmo, sili nas, da pisanje 4. posljednjih knjiga metnemo u doba Mojs., a ovih knjiga.

Fol. 20.

supponuju. Genesis kao nuždni uvod u ostale knjige, koji imaju u uzkom savezu; jer početak Exoda nastavak je na neke novim zadnje glave u Genesi, pače se u 4 posljednje knjige češće obzire na dogodjaje pripoviedane u Genezi, tako n. p. u Exod. 13, 19 čitamo da je Mojsije ponio sa sobom kosti Josipove jer Josip bješe sinove Israelove k tomu zakleo, a to se čita u Gen. 50. 24; gdje se u Ex 31, 16, 17 zapoviedа praznovanje u subotu, razlog tomu kaže se, da je Gosp. u šest dana stvorio nebo i zemlju, a u 7. dan da je počinuo od svih djela svojih, kao što čitamo u Gen. 1, 31; 2, 2; Num. 26, 19; „Sinovi Judini Her i Onan, koji su obojica umrli, u zemlji Hanaanskoj.“ kako se pripoviеda u Gen. 38, 1-10. U Deut. 29. 23 spominje se propast Sodome, Gomorrhe, Adame i Seboima, kao što čitamo u Gen. 19, 24. 25.

f) Iz svega do sele rečenoga sliedi, da je petoknjižje napisao u vrieme Mojsijevo čovjek, koji je dobro znao za sve rieči iza sva djela Mojsijeva, a taj može biti najprije dakako sam Mojsije, o kojem zbilja više mjesta u samom petoknjižju ože doći, da je u knjigu zapisivao dogodjaje i naredbe Božje n. p. Ex. 17. 14: „Zapiši ovo u knjigu / . . . “; Ex. 24, 4: „i napisa Mojsije sve rieči Gospod.“; Ex. 34, 27; „i reče Gosp. Mojsiju: napiši sebi te rieči, kojimi sam s tobom i Israelom učinio zavjet;“ Num. 33, 12; „Ovo su stanovi sinova Israelovih, kad izadjoše iz zemlje Misirske . . . i Mojsije popisa, kako izidoše i gdje stajaše po zapoviedi Gospodnjoj;“ Deut. 31. 9: „I Mojsije napisa ovaj zakon od svećenika levita; Deut. 28, 58, 59, 61. Ako ne uzdržiš i ne uztvoriš sve rieči ovoga zakona koje su napisane u ovoj knjizi . . . pustit će Gospodin na tebe i na sjeme tvoje zla . . . i sve bolesti i sva zla, koja niesu zapisana u ovoj knjizi . . . i odlučit će ga Gospod. na zlo . . . po svih kletvah zavjeta pisanoga, u knjizi ovoga zakona; u istoj glavi v. 27: „Zato se Gospod. razgnjevi na tu zemlju i pusti na nju sva prokletstva, zapisana u ovoj knjizi.“ Deut. 30, 9. 10: „Dat će ti Gospodin Bog tvoj sreću u svakom djelu ruku tvojih . . . ako uzaslušaš glas Gosp. Boga svojega d-“

Zceči zapovjesti njegove i uredbe njegove napisane u knjizi ovoga zakona."

Na okoprem nam je moralno izvjestno, da je petoknjižja pisac Mojsije, sa svim tim neznamo za cielo, koje godine i na kojem ga mjestu pisao. Bonfrerij /: Praeloquia in S. Scripturam c. VII. sect. 5./ mnije, da je Mojsije Genesu, Exod, Levitik i Numere do 10. glave napisao prve god. poslie izlazka iz Misira ili barem prije odlazka od Sinaja; od 10-20 glave iste knjige napisao je od 2-40 godine, a od 20. gl. do kraja knjige Brojeva posljednje godine putovanja u pustinji; i Deuteronomium - misli - nije bio napisan prije zadnje godine. Što se tiče prigovora proti autenticiji petoknjižja, za rješavanje njihovo upućujemo na dobre tumače sastavljene od katolika i vjerujućih protestanata. Samo opažamo: kao što je izvještaj o smrti Mojsijevoj dodao u zadnjoj 34. glavi Deuteronomija nekoji drugi bogoduhi pisac /: Josua? Eleazar? /, tako neki misle, da su opazke arheologijske objašnjujuće stvari novac /: Ex. 30.13, da sveti sikal ima 20 obola / mjeru /: Ex. 17,36 da je gomor 10. diel efe / i zemljopis /: Gen. 17.18, drbe da je Hebron / i ovakve primjetbe: Kananej su bijaše tada u zemlji /: Gen. 12. 6 itd. / - da su velju glosse skraja unišle u tekst ili dodatki od kasnijih svetih pisaca n. p. Ezdre, primetnuto; a drugi to drugčije tumače. -

5. Istinitost ili vjerodostojnost petoknjižja.

U istinitost historijskoj petoknjižja možemo se osvje dočiti, ako promotrimo život i karakter piščev i narav onih stvari, koje kazuje.

a/ Mojsije odgojen u dvoru Misirskoga kralja i podučen u znanostih misirskih mogao je dobro znati ono, što na počestku knjige Izlazka pripoviedа o robiji Izraelaca, a što dalje kazuje u 4. posljednje knjige, to je il sam on uradio, ili se je dogodilo u njegovoj nazočnosti, i za njega živa. Što se tiče knjige Postanka, ono što se je zbilo prije stoa,

renja čovjeka, Mojsije je mogao doznati samo iz objave Božje Adamu učinjene i predavanjem sačuvane do njegovih vremena, ili je to njemu samomu neposredno bilo Bogom objavljeno (: tako sv. Basilije u Hexaemeronu;) a ono drugo mogao je Mojsije crpiti takodjer iz stare i u obiteljih patrijarskih sačuvane tradicije, koja se je tim čišća mogla sačuvati, što sve ono vrieme od Adama do Mojsija malo koljena (6) izpunja radi dugovječnosti tadanjih ljudi. U ostalom imao je Mojsije i drugih vrela za stariju historiju: razvaline kule babilonske, žrtvenike od patrijarha sagradjene i napisima možda okićene, rodoslovja, pjesme narodne itd.

b) Da je Mojsije hotio istinu govoriti i nije hotio varati vidi se α) iz njegova značaja; pripovieda čudesa, koja je počinio i kojimi je mogao slavu steći, ali zajedno priznaje, da je on samo orudje u rukama Božjima, i kazuje takodjer svoje vlastite mane i pogrješke. Svigdje se on u životu pokazuje čovjekom skroz poštenim i iskrenim, čovjekom čestita ponašanja, srdačne bogoljubnosti, neumorna nastojanja oko kreposti, prevelike strpljivosti i čovjekoljublja; vidi se to β) iz prosta, odprta i čedna sloga, kojim je pisao knjigu. O prvom dobu svieta pripovieda vrlo malo, po čem se Genesa skroz razlikuje od mythologijskih knjiga u drugih naroda, koje su tim većma natrpane bajkami, čim o starijih vremenih govore; γ) iz svjedočanstva suvremenih Izraelaca koji su bili svjedoci onim dogodjajem koje Mojsije pripovieda u 4 posljednje knjige, a historiju postanka svieta i prvih ljudi te 3 njihovih potomaka znali su od svojih predaka; jer su to bili sve javni dogodjaji. Kako je Mojsija Izraelcem naložio zakone težke i krsitelje kaznio smrću, tko može i pomisliti, da bi bili ovi strpljivo podnosili takov jaram varalice i lažca?

6. <u>Znamenitost</u> petoknjižja. Petoknjižje je

za razvitak spasavajućega djela Božjega u starom zavjetu neizmjerno koristno pače nuždno; jer a) ne samo da je vrelo za najstariju svetu historiju, nego takodjer pripovieda dogodjaje koji su u historiji svetoj preznameniti, kao grieh prvih ljudi obećanje spasenja, izbor naroda Izraelskoga, zakonodavstvo Sinajsko itd. U petoknjižju popisan je zakon Bogom dani, na kojem se temelje theokratija život javni i sukromni, služba Božja, vjera običaji, svećenstvo, žrtve. I napokon petoknjižje je korien i majka svekolike potonje posvećene književnosti, historije proročtva, i pjesničtva. b) U petoknjižju već se nalazi klica idućega spasenja, koja se je imala po malo razvijati i cvjetati, dok nikne od nje rod spasavajući ove ljudsko pokoljenje; ovamo spadaju mnogi typi, što se nalaze u službi božjoj starozavjetnoj i u historiji naroda Izraelskoga, i proročanstva mesijska. Gen. 3,15 /: protoevangelium :/; 9, 26.27 /: proročtvo Noino o sudbini 3 sina; 12,3; 18,18; 22,18 /: obećanje Abrahamu 3 puta Bogom dano, da će se u njemu i u sjemenu njegovu blagoslovit svi narodi :/; 26,4 /: ono obećanje Izaku ponovljeno :/; 49,8-12 /: proročtvo Jakovljevo o mesiji od plemena Judina :/ Num. 24,15-19 /: proročtvo Balaamovo o zviezdi iz Jakova i o šibiki iz Izraela :/; Deut. 18 15.18.19. /: proročtvo Mojsijevo o proroku :/.-

7. Hypothese o postanku petoknjižja. Prvi su u 17. vieku stali ozbiljno sumnjati o authentičnosti petoknjižja, pače podkapati ju Hobes, Peyrere, i Spinoza, dokazujući da je pisac njegov mnogo poznije od Mojsija. Za njimi povedoše se rationalisti prošloga i sadanjega vieka, koji odbacujući nadak Božji i proročtva sv. pisma i pribrajajući čudesa bajkam, moraju dakako dosljedno pobijati i authentičnost petoknjižja. Hypothese njihove o postanku petoknjižja, mogu se poredjati u tri hrpe:

a) Jedni od njih vele, da petoknjižje nije pisano ni Mojsijem ni u doba Mojsijevo nego da se sastoji od raznih odlomaka, koji su bili tečajem vremena u jedan svez sabirani, pak je nepoznati auktor napokon od prilike u vrieme sužanjstva

babilonskoga uredio ovako, kakovo je sada petoknjižje. Ovu hypotesu Niemci zovu: Fragmenten-hypothese; u naše doba već su ju svi napustili.

b) Drugi dokazuju, da se petoknjižje sastoji od 2 ili 3 izprave /: odatle Urkunden-Hypothese:/ po imenih Božjih: Elohim i Jehova, elohistične i jehovistične prozvane, koje da je nekoji noviji redaktor, dodavši im još sâm nješto, uredio u sadašnje petoknjižje. —

Prvi je od svih Astruc, parižki liečnik /1752./ zapazio onu razliku imena Božjih u Genesi, ter izprva dokazivao, da je Mojsije, pišuć Genesu, upotriebio dvojako historijsko vrelo, jedno Elohistično, a drugo Jehovistično; napokon je pak tvrdio, da je Mojsiju rabilo za Genesu 13 raznih izprava, koje da je on, ne promjenivši gotovo ništa, sabrao u jedno. Ovo mnienje Astrucovo prihvatiše rationalisti, ali petoknjižje u obće Mojsiju odrekoše.

c) Treća hypothesa tvrdi, da je od sadašnjega petoknjižja izprava u staro doba obstojala samo jedna izprava i to Elohistična, koja da je u novije doba popunjavana /: odatle Ergänzungs-hypothese:/ dodatci jehovističnimi, iz drugih starih vrela crpanimi, a treći neki auktor, i taj jehovista ali od prijašnjega popunjača različit, da je još u poznije doba prijašnjim knjigam dodao Deuteronomium.

Proti ovim hypothesam osim onih dokaza, koje smo gore naveli za authentičnost petoknjižja, možemo još kazati: a) Već iz same različnosti mnienja o broju i davnosti izprava i pisaca i o vremenu pisanja vidi se kako, kako su rationalistom slabi dokazi za hypothese njihove, jer jedan kaže, da se petoknjižje sastoji od 2 spisa, drugi da od 3, treći od 4 ili 5; jedan veli da je Deuteronomium novija knjiga od ostalih, drugi da je najstarija; jedan pripisuje petoknjižje Ezdri, drugi ga meće u doba Ezekijino ili Josijino b) Za svoje hypothese nemaju rationaliste nikakovih spoljašnjih dokaza, a nutarnji dokazi, koje navode ili niesu nikakvi, ili se osnivaju na pukom nagadjanju. Tako traže glavni dokaz za hypothese svoje u razli-

kovanju imena Božjih: Jehova /: Vulg. Dominus :/ i Elohim /: Deus / pa odatle izvode dva odlomka, od kojih /jedan/ da se sastoji petoknjižje. Ali za cielo je mogao jedan te isti pisac Boga ovimi imeni označiti, kad oba imena Bogu dolikuju; a mogao je čas jedno, čas opet drugo ime upotriebiti, ne samo zbog promjene i nakita u stylu nego i gledeć na predmet o kojem upravo govori. Jehova je naime osobni, ovcti Izraelov Bog i Bogopasavajućeg djela, Bog zavjetni, Bog milosti i spasenja, a Elohim je Bog prirode i svega svieta; prama predmetu dakle upotrebljavao je pisac sad ovo sad ono ime Božje; napokon možemo priznati, da je Mojsije pišuć Genesu upotriebio starije pismene spomenike, od kojih jednim češće bi robilo ime Jehova, a drugim ime Elohim. - Pa kad bismo zbog porabe različitih imena Božjih u petoknjižju morali uzeti više pisaca ove knjige, morali bismo uzeti i više auktora za proročtva Izaijina, Jeremijina, Amosova, pače i za pojedine psalme [kao n. p. 17: „Diligam te Domine fortitudo mea"].-
K tomu osim čestí čisto jehovistničkih /: n. p. Gen. 4. 1-16; 6, 1-8; 7. 1-9/ i elohističnih /: n. p. Gen. 1, 1-2. 3; 6; 9-22; 8, 1-19:/ dolaze i mješovite česti, u kojih se Bog imenuje sastavljenim imenom Jehova i Elohime (2, 4-3, 24); pače u njekih čestih govorećih o istoj stvari dolazi čas Jehova čas Elohim /: n. p. Gen. 22, 1-18; 28, 10-22./ ima opet čestí, u kojih nikakovo ime Božje ne dolazi /: Gen. 11, 10-32; 23; 34; 36; 37; 40) ili dolaze druga imena Božja kao: El, Šaddaj, Eljon, Adonai; a tko je pisac ovakovih čestí? jeli elohista ili jehovista?

Period drugi.

Od uzeća zemlje Hanaanske do reformacije Samuelove.

§ 30. Opis zemlje Hanaanske.

1. Zemlja, koju su imali Izraelci po smrti Mojsijevoj pod vodstvom Josuinim uzeti zove se Hanaanska /: כְּנַעַן Χαναάν, Vulg. Chanaan, / zemlja Hebrejska /: Gen. 40, 15:/ od stanovnika Hebreja, zemlja

Israelska /: Sud. 19, 29; Ez. 7. 2; Mat. 2, 20./ ilitò sinova Israelovih /: Jos. 11 22./, pa prenesavši ime priedjela Filistejskoga /: פְּלֶשֶׁת Gen. 10, 14./ na svu zemlju: Palaestina /: Παλαιστίνη u Jos. Flavija i Filona./ zemlja Jehovina, Gospodnja /: Lev. 25, 23; Hos. 9, 3./ sveta zemlja /: Zah. 2, 12; II. Makk. 1, 7./ u Židova i kršćana, zemlja obećana /: Hebr. 11, 9/ zemlja za koju se je Gosp. zakleo patriarhom /: Gen. 15, 18; 50, 24./ i kao takoa: naslјedstvo Israelovo /: Sud. 20, 6; ps. 135, 12./ a poslije sužanjstva zemlja Judina, Judejska, Židovska /: Neh. 5, 14./ po glavnom plemenu /: Ez. 1, 3, 5; 6, 16; Neh. 14, 1 itd. i Syrija kod Rimskih pisaca.—

2. Zemlja ova različite je imala u razno doba medje; najstarije sajoj medje po Gen. 10, 19. ove: od Sidona idući na Gerar pa do Gaze i idući na Sodomu i Gomorrha i Adamu i Seboime pa do Lese /: :/ Zemlja, što su Israelci posjeli, dielilase riekom Jordanom na dvie strane: zemlja s ove strane Jordana /zapadna/ koja je upravo govoreć zemlja obećana /: Num. 34, 1-12./ i s one strane Jordana /: istočnu:/ležeć medju 31°-33¼° sjeverne širine i 52°-54½° istočne dužine imade najveću dužinu sa sjevera na jug 33 milje a širinu od zapada na istok 15, najveću 30 zemljopisnih milja, a ciela joj površina obsiže 465° milja. Zemlja je ove strane i s one Jordana većinom brdovita, brda se najvišo sastoje od krečnoga kamenja i basalta /: čadjača:/ a medju brdi ima liepih dolina i polnjaka.—

3/ Jordan /: יַרְדֵּן t. j. silazeći:/ sada od izvora do mora Galilejskoga nazvan Ordon, a odanle Sceriat el Kebir /: pojšto veliko./ jedina je u Palestini rieka, koja to ime zaslužuje. Izvire na podnožju gore Antilibana iz 3. vrela, koja kad se ujedine, utiču u maleno jezero ili pravo govoreć baru zvanu Merom מֵי מֵרוֹם Jos. 11, 5./ u Jos. Flavija Samochonitis, a sada Bahr el Huleh, nad razom morskim 40' visoku. Samo jezero je 2½ sata dugo, 1 široko i 40' duboko, ima riba, ali je blatno, a ljeti kadkad presahne. Tekavši Jordan od Meroma 2½ sata, utiče opet kod Julijade u jezero /u Vulg. more, po hebr. יָם što znači more i jezero/ Galilejsko, /: Mat. 4, 18./ koje se inače također zove Tiberijadsko /: Iv. 6. 1./ Genezarethsko /: Luk. 5, 1./ ilitò Ceneretsko /: Num. 34, 11.; Dt. 3. 17./ od grada

Cenereth [: כנרת] plemena Neftalijeva. Jos. 19. 31.) sada Bahr et Ta-
barieh, 3 od prilike milji dugo, 1½ široko i 120–165' duboko; razina
je već 612' niži od Sredozemskoga mora; voda je u njemu plitka, bis-
tra i ribna; priedjel okolo toga jezera već je tropičan. Izišavši Jordan
iz jezera Genesarethskoga teče pustinjom (13 milja:) El-Ghor [: Jos. Flavija
μέγα πεδίον = velika ravnina;) i nakon raznih okuka i 27 većih
i do 80 manjih slapova izlieva se u Mrtvo more. Bregovi Jordanski
od jezera Tiberijadskoga obrasli su žitom, trstikom, metljikom,
i drugim svakakovim žitom. Jordan je širok po 30'–300', dubok po 6'-
-12'. U nj utiče od zapada (?) Karith (: כרית) koji teče s brda Efraim-
skih (?); kod toga potoka sakrivao se je prorok Ilija. Od zapada
utiče također נחל קנה (: Trstenica, Vulg. vallis arundineti;) poljanom
Jerihonskom. Od istoka pak izlieva se u Jordan potok Jabok s brda
Galaadskih i Hieromax [: Nahr Jarmuk;] na jug od Genesarethskoga
jezera. Jordan u proljeću narastao od daždevice izadje iz korita i
vrlo brzo teče; korito Jordana spusti se od vrela do ušća za 2500'.
Vrlo su različite tvorbe zemaljske na dnu gora Libanskih od onih
u Pojordanju; zato je i podneblje u Palestini vrlo različno. —

4. **Gore.** Dva bila idu od Syrije pa sve do pustinje Arab-
ske cielom Palestinom. Ta dva bila razdvojena su riekom Jordanom,
pa jedno ide s ove strane Jordana od Hermona (: u Sud. 3, 3. Baal
Hermon, sada Džebel es-Šeikh, najviši mu vrh 9500' (: 7000'?) diel je
Antilibana) na jug sve dok se rastane s brdi; ovo bilo od Hermona
preko potoka Hiermaxa [sada Nahr Jarmuk ili Šeriat el Mandhur
utieče 2 sata niže Genesaretha u Jordan] do Jaboka zove se gora
Galaadska, odanle na jug Abarimska, od koje diel ležeći na is-
toku od mrtvoga mora imao je ime Fasga s vrhom Nebo zvanim.
Od Libana opet medju kojim i Antilibanom dolina je Coelesyria [sada
El-Beka-a] proteže se s ove strane Jordana bilo sve do gora Amor-
rhejskih, preko kojih je ovo bilo spojeno sa Sinajem [Gal. 4, 25] Bilo je
gorom Karmelskom [Džebel Mar Elias, 1200'] i Gelboom razdvojeno
na sjeverno, ilitì brda Galilejska, s gorami Neftalijskimi, koja se
pomalo spuštaju u dolinu Israelsku ilitì Esdrelonsku (: Mageddo
Campus Legionis, velika ravnina također prozvana) s okolicom
Taborom (1755') i Malim Hermonom (1747.) i na bilo južno, kamo

spadaju gore Samarijske s brdi Garizimom i Ebalom 2500' viso„ kimi, gore Efraimske i Judejske s vrhunci Maslinovim (2500') i Quarantanijom; gore Judejske protežuće se do Idumeje i Mrtvoga mora dolaze takodjer po imenih: pustinja Engaddska, Maonska, Thekoinska itd. Brdoviti predjel s ove strane Jordana ima na zapad i na istok plodnih ravnina; na zapad ravninu Saronsku (od Caesareje do Joppe) i Sefelu (od Joppe do Gaze) i potoke: Čison (קִישׁוֹן) koji teče kroz ravninu Esdrelomsku i utiče u more na dnu Karmela kod Acre, drugčije zove se i: voda Mageddonska, sada Nahr Mukata; Bosor (בְּשׂוֹר) blizu Sicelega na jugu od Gaze izlieva se u more; potok Misirski = Rhinocorura, medja napram Misiru (sada el-Ariš).-

5. Hanaanska zemlja radovitošću svojom, položajem i pod„ nebjem prekrasna, bijaše posve prikladna za onu svrhu, koju je Bog narodu izabranomu odredio; s jedne ruke malena dodušo imadjaše ipak svega, što je bilo ljudem za žitak potrebito, a od„ dieljena bijaše od svih susjednih zemalja legom svojom narav„ nom: od zapada morem Sredozemskim, od sjevera gorami, a od istoka i juga pustinjom, stoga sasvim ohodna za židovski parti„ kularisam; s druge opet ruke u sredini bijaše medju naobra„ ženimi narodi i kao pupak zemlji tada poznatoj: Aziji, Africi, i Europi (Ezek. 5, 5: „Ovo je Jerusalem, koji postavih usred narodâ i obtočih ga zemljami"; Ezek. 38, 12: „habitator umbilici terrae"; ps. 73, 12: „operatus est [: Deus] salutem in medio terrae"); zato se je o„ dande posljednja svrha staroga zavjeta, navješćivanje evandjelja i spasenja svemu ljudskomu rodu mogla razploditi na sve strane svieta. Ali je bila zemlja Hanaanska prikladna i za razvoj stanov„ nika svojih; jer je Jehova Izraelcem dao zemlju najviše nagrdjenu najgadnijim idolopoklonstvom, da sjećajući se zadatka svojega theokratskoga nastoje bogoljubnom težnjom izkorieniti ga, pre„ priečiti širenje njegovo u naselbine, štovanje Jehovino ondje utvrditi, te tako Jehovu pobieditelja krivih bogova Hanaanskih (kao prije u Misiru a kasnije u Babiloniji) proslaviti i na razvalinah onih idola utemeljiti svoje tjelesno i duševno dobro. Kad bi se bio narod Izraelski u svem pokorio nakani i zapoviedi Božjoj, nebi se imao

ničega bojati od pogana.

6. Stanovnici najstariji u Hanaanskoj po najvjerojatnijem mnienju bijahu:

A.) Semiti (možda potomci Semova sina Luda, Gen. 10,12) od kojih su jezik prihvatili kasniji stanovnici Hamiti. Ovi Semiti dielili su se u a) Refaime, diove, (gigantes) kojim se pribrajaju Emimi otjerani od Moabaca, Zuzimi ilito Zomzomimi, protjerani od Amorrheja, Enacimi i Heveji (עוים Avim) protjerani od Josue; - b) Horraeji u gorah Seirskih iztisnuti od Idumeja. Osim ovih još se spominju Cineji, Cenezeji i Cedmonaeji. Ovi si narodi, koje drže nekoji za autochtone, posve bijahu različni od Hananeja, ter se u izpravi narodopisnoj (Gen. gl. 10) ni ni ne spominju. Osim ovih stanovnika, vjerojatno Semita, stanovahu u Hanaanskoj jošte:

B.) Hamiti, potomci Hamovi po sinu Hanaanu. Ovi su od zaljeva Perzijskoga, kamo se bjehu već u najdavnije doba naselili iz Babilonije, došli na obalu Sredozemskoga mora prije dolazka Abrahamova i prihvatili jezik Semitski od starijih stanovnika Semita. Hamiti u Hanaanskoj stanujući jednim se imenom zovu: Hanaanci, ali nisu sačinjavali jedan narod ništo jednu državu, nego su se dielili u neodvisna plemena, koja su vladali kraljići (po Jos. 12, 9-24 njih 31) i stanovali su u gradovih. Sedam plemena iliti naroda Hananejskih prebivalo je u Hanaanskoj: Hethaeji okolo Hebrona, Gergezaeji na desnom brigu Jordanskom okolo Jerikona; Amorrhaeji kod Hebrona i na zapadnoj obali Mrtvoga mora, Hananaeji (u užem smislu) kod Jordana i Mrtvoga mora, Perezaeji okolo Bethela, Aia i Sikema, Hevaeji (החוי) na sjeveru Hanaanske i Jebuseji u Jerusalemu i okolo njega.

C.) Filistejci (פלשתים Παλαιστῖνοι, Vulg. Philistiim, LXX: ἀλλόφυλοι = inoplemenici) potomci Micraimovi po Kasluhima (Gen. 10,13,14) dodjoše u Palestinu, pa kasnije u vrieme medju Abrahamom i Mojsijem svojimi rodjaci Kretimi (Kaftorimi) s otoka Kreta pridošlimi ojačani, iztjeravši Heveje (Avim) [illegible] okupiše južni kraj obale Sredozemskoga mora i [illegible] [illegible]

ondje 5 gradova: Akaron, Askalon, Azot אשדוד Gaza עזה
i Geth גת u kojih su vladali kraljevi. Filisteji imadjahu svoje posebno bogoštovje, akoprem se u njih našlo traga monothe-isma, kaošto se vidi iz historije patrijarha Abrahama i Isaka gdje se spominje Abimelek kralj Gerarski. K svim ovim dodjoše napokon

D. <u>Terahiti</u> t. j. potomci Tare (Teraha) otca Abrahamova, a to Hebreji i srodni narodi: Ismaelci, Idumeji, Amalekićani (od Amaleka sina Esavljeva prvorodjenca Elifaza), Moabci, Amonci i drugi. Dok su bili Hebreji u Misiru, narodi su Hana-nejski osilili, posagradili tvrdje gradove, usavršili se u ratnom umiećeu, u ratarstvu i trgovini i popeli se na dosta visok stu-panj naobrazovanosti, ali su ukato odani bili posvema idolo-poklonstvu i opačinam gadnim s njim spojenim, zbog kojih odluči Bog zatrti i tu zadaću dade Israelcem. Po tom pravu Bogom danom mogli su jedino Hebreji Hananejom oteti zemlju, ter njih ili otjerati ili uništiti. Ali Hebreji nisu se svim zadovoljili naloga Božjemu, nego su mnoge Hananeje poštedili i s njimi se pomiešali, a posljedice toj nedopuštenoj snošljivosti bile su: odmetništvo od theokratije, i idolopoklon-stvo, kurvarstvo, i druge opačine, neprestani ratovi i druga zla.—

§31. Josua.

1. Josua sin Nunov (po LXX, Isus sin Navin) od plemena Efraimova, službenik, učenik, i drug Mojsijev, svjedok svih čudesa od izlazka iz Misira, Bogom i Mojsijem postavljen bi vodjom narodu Israelskomu, jer se je izkazao kriepostmi i trudbom oko theokratije, Mojsija ga bješe već poslao za vodja na Amalekićane (Ex. 17. 9) sa sobom poveo na Sinaj (Ex. 24, 13, 32 18) kod uhodjenja zemlje obećane izkušao vjernim (Num. 17. 6) rukopolaganjem potvrdio u službi (Num. 27, 18) i svakom zgo-dom narodu pokazao kao vojskovodju (Num. 32, 12. 28; 34, 17. Deut. 1, 38; 3, 21 itd.) Sâm Bog ga je potrebitimi darovi obe-

čanji za izvršivanje službe posvetio i ohrabrio (Jos. 1. 1 dd.) A dobi bješe služba, da zemlju Hanaansku predobije i medju Isra„ elce razdieli.

Kad su se vratile dvie uhode, koje je bio Josua poslao iz Se„ tima u Jerihon, gdje su se bile oklonili u Rahabe kurve (krč„ marice?) zapovjedi Josua, da Izraelci predju preko Jordana; 10ᵃ dakle mjeseca prvoga (g. 1452 pr. H.) u vrieme žetve, kad je Jordan pun preko bregova svojih, ponesoše napried svećenici kovčeg zavjetni i kad skvasiše noge svoje na kraju vode Jor„ danske, ustavi se voda, što tecijaše odozgor i stade u jednu gomilu vrlo na daleko, i narod prelažaše prema Jerihonu. S mjesta, gdje su stajali svećenici s kovčegom u Jordanu dok je narod prelazio, uzeše 12 kamena sa sobom na noćište (Galgala) i metnuše ih ondje; a i u Jordanu na onom mjestu postaviše 12 drugih kamena na vječni spomen čudesnoga prielaza prieko Jordana. S narodom predjoše i plemena Rubenovo i Gadovo i pol plemena Manasijeva pod oružjem, kao što im bješe kazao Mojsije. I kad stadoše Izraelci u okol u Galgali, obrezaše se svi i potom slaviše pasha, i kad jedoše sutradan poslie pashe žita one zemlje, presta mana. Ista ona ruka Božja, koja je Izraelce prevela preko Jordana, predade im i prvi tvrdi grad u Hanaanskoj, Jerihon (ključ zemlje) i opet ne bez čuda (gl. 2-5). Stanovnici Jerihonski - kao prvi„ enci anathematisanih Hananeja - bjehu pobijeni oštrim mačem, samo Rahaba i sve njezino osta na životu. Udavši se kasnije Rahaba za Salmona od plemena Judina umetnuta bi kao prvina od pogana u rodoslovje Hristovo (Mat. 1, 5). Josua prokle onoga koji bi ustao da gradi Jerihon (kao tvrdjavu). Hoteći uzeti grad Hai, Izraelci bjehu uzbiti zbog krivnje poklepna Ahama, pak kad bi ovaj kažnjen nadvladaše grad bez težkoće. Potom povede Josua, izvršujući se zapovjedi Božje (Deut. 11, 29; 27. 4) narod k brdima Garizim i Hebalu, gdje mu pročita rieči blagoslova i prokletstva, sagradi oltar i zakon ureza na kamenje (gl. 8-9).

3. Kad su se kraljevi susjednih naroda okupili, da složno za„ vojšte na Izraela, Gabaonci odmetnuše se od njih i prievarom

učiniše savez s Josuom; kad je Josua tu prievaru saznao, ostavi ih na životu zbog zadane rieči; ali ih učini slugami svetoga šatora. Zbog odmetničtva onoga navali Adonisedek kralj Jerusalemski sa druga 4 kralja Hananejska na Gabaonce, na ovim dodje u pomoć Josua i pobi Hananeje: od mačeva Israelskih, više pak od kamenja velikoga, koje baci Gdn. iz neba na njih t. j. od krupne tuče ginjahu neprijatelji, pa kad je sunce već zapadalo, Josua, da pobije i one, koji su bježali, pomoli se Bogu i reče pred sinovi Israelovimi: „Sunce prama Gabaonu ne miči se, i mjeseče prema dolini Ajalonskoj!“ Ustade sunce, i ustavi se mjesec, dakle se neosveti narod neprijateljem svojim. Onih 5 kraljeva uhvatiše Israelci u pećini kod Maceda: i pogubiše, ter uzeše gotovo cielu južnu diel zemlje Hananske, a sliedeće godine s„ vladaoši 31 kralja sjeverne Hananske uzeše i ovu strana (gl. 10-12)

4.) Sedme godine poslije odlazka u zemlju Hanaansku (gl. 14, 7. 10) Josua u Galgali po zapoviedi Božjoj razdieli ždriebom cietu zemlju s ovu strana Jordana: Predozemskim morem pripade plemena Efraimova, a predjel odatlena sjever polo„ vini plemena Manassijeva (gl. 13-17). Potom bi sv. šator prenešen iz Galgale u Silo, gdje je ostao od onda preko 300 god. i po na„ govoru Josuinu i ostala plemena napokon poraz dieliše svoje nasljedstvo. – Pleme Benjaminovo dobi priedjel medju Judinim i Efraimovim; Simeonovo najviše gradova od plemena Judina i to na jug i zapad; Zabulonovo priedjel medju morem Galilejskim i brdom Karmelom; Izaharovo medju plemenom Zabulonovim, Manassi„ jevim i prekojordanskim Gadovim sa plodnom ravninom Israe„ elskom; Neftalijevo sjeverni kraj od Libana, a Aserovo ovoma na zapad s Karmela prama sjeveru do Fenicije; napokon Danovo dobi priedjel malen u primorju medju Efraimom, Benjaminom i Judom. Dakle sva plemena dobiše nasljedstvo svoje sa svim prama blagoslova Jakovljeva i Mojsijeva. Vodju Josui dadoše Thamnath – Saraa na brdu Efraimskom. Pleme Levijevo dobi 48. gradova razasutih po ostalih ple„ menih, da budu čuvari vjere i kao poznavatelji zakona Božjega po„ moćnici sudcem u sudjenju i upravljanju naroda (gl. 18-19)

5. Poslije toga vratišo plemena prekojordanska u svoj zavičaj, a prije sagradišo kod Jordana vrlo velik oltar na spomen jedinstva narodnoga i vjerskoga medju svimi plemeni (gl. 22). Josua budući već vrlo star, sazva najprije sabor, a poslije narodnu skupštinu u Sikem, i izbrojivši Israelcem dobročinstva njima i otcem njihovim od Boga iskazana, pozva ih neka se odluče, kojega će Boga štovati. Narodu koji izabra sebi Jehovu za Boga, reče Josua: sami ste sebi svjedoci, da ste izabrali Gdn., da mu služite . . . Povrzite dakle bogove tudje, što su medju vami! (24, 22. 23), tako učini zavjet s narodom, postavi kamen za spomenik i rieči toga zavjeta napisa u knjigu zakona Gosp., podnjega, da se Israelci budu uviek sjećali svoje dvostruke dužnosti: držati vjeru Jehovi i odu[r]avati i pobijati idolopoklonstvo. Napokon je Josua 110 god. star u 25 (Jos. Flavije i Euseb.) ili 27? (Aug. i Lakt.) god. službe svoje umro i pogreben bio u Thaumath-Sari. —

§ 32. Historiografija proročka.

Za petoknjižjem Mojsijevim sliede u kanonu židovskom: 1) knjiga Josuina, 2) knjiga Sudačka; 3) Dvie knjige Samuelove i 4) dvie knjige Kraljevske, i to pod imenom: prednji proroci, prophetae priores, נְבִיאִם רִאשׁוֹנִים. A zovu se sve ove historijske knjige proročkimi ne toliko što se drži da su im pisci proroci, i što mnogo o prorocih pišu, koliko više stoga što se u njima s gledišta proročkoga t. j. theokratijskoga pripoviеda razvoj objave Božje u historiji naroda izabranoga tiekom od prilike 900 god. od smrti naime Mojsijeve do sužanjstva babilonskoga. Kako petoknjižje tako se i proročka historiografija osniva na temelju i načelu theokratijskom, koje prониče i prožima i gradju i oblik ovih knjiga historijskih, po čem se historiografija hebrejska razlikuje od historiografije svjetovne, jer ne pripoviеda jednostavno samo dogodjaje naroda izabranoga, nego historiju njegovu, u koliko je u narodu Israelskom i preko njega Bog Jehova po savjetu volje svoje pripravljao spasenje ljudskomu rodu. —

Što se tiče gradje, u proročko-historijskih knjiga starozavjetnih ovi se samo dogodjaji i osobe spominju, koje su razvitak theokratije ili pomicali, ili priečili, stoga se ponajviše spominju objave Božje u djelu (čudesa) i rieči

(proročanstva). Drugi pak događjaji, koji nieru nikako utjecali na ovoj razvitak, pa naravni napredak znanosti i umjetnosti i druge takove stvari kao i povjest drugih naroda ili se muklom mimoidju ili se samo utoliko spominju u koliko su u kakvom savezu s ideom theokratičkom.

Što se napokon tiče oblika ove historiografije, ova se razlikuje od ostalih tim, što prosto i naravno, s druge strane obilato i rječito, stvari više manje opetuje, niti gleda na formalni savez pripoviedanih događjaja; i pripovieda objektivno a ne subjektivno, tako da valja karaktere razabrati iz djela i posljedica njihovih.-

§. 33. Knjiga Josuina.

1. Sadržinu ove knjige izkazali smo gore u §. 31. Može se pak knjiga gledeć na sadržinu razdieliti u 3 diela: u 1. dielu (od gl. 1-12) pripovieda se uzeće zemlje Kanaanske, u drugom dielu (gl. 13-21) razdjelba zemlje, a u 3. dielu (gl. 22-24) sabor i skupština Josuom sazvana i smrt njegova.

Knjiga dakle Josuina nastavlja historiju petoknjižja Mojsijeva ali opet ne sačinjava s petoknjižjem jednu knjigu, kašto misle njeki rationalisti; jer 1) knjizi Josuinoj pisac jamačno nije Mojsije kašto je petoknjižju; 2.) razlučit je način jezični u obje knjige n. p. u Josui יריחו a u Mojsiju ירחו c) ima rieči u Josue, kojih nema u Mojsiju; 3) knjiga Josuina supponuje petoknjižje kao knjigu savršenu i razlučenu (Jos. 8, 31; 24, 6); 4) u Josue (gl. 13-20) pripovieda se opet o razdjelbi prekojordanske zemlje i o utočištih, što se već spomenulo u petoknjižju (Num. 32, Deut. 4).-

2.) Svrha je knjizi pokazati, kako je narod Izraelski pod vodstvom Josuinim, a s pomoćju Božjom, uzeo i razdielio zemlju Kanaansku, i tako objasniti vjernost Jehove Boga zavjetnoga u izpunjavanju obećanja.

3. Pisac knjige Josuine. Mnogi Katolici i Talmud misle, da je pisac knjizi sám Josue, pa to mnienje brane tim, što se u 5, 1, tek. stu hebrejskom čita: da je Gospodin osušio Jordan, pred sinovi Izraelovimi, dokle predjosmo (   ) i u 24, 26: I napisa Josua sve rieči ove u knjigu zakona Gospodnjega; što se točno i vjerno navode rieči Kalebove (14, 6-12) rieči poslanika od plemena Rubenova, Gadova i pol plemena Manassijeva (22, 21-29) i govori Josuini (23. 24). Ali s' ovi drže da je kasnije glossator (možda Samuel) na prije sedme godine

Davidove (jer se u 15, 63 čita: A Jebuseje stanovnike Jerusalemske ne„
mogoše sinovi Judinimi u Jerusalemu do dana današnjega) dodao
neke čestu, kao one, u kojih se kaže, da nešto obstoji do dana današnjega
(5, 9: zove se Galgala do današnjega dana; 7, 26: Gesuri i Mahati stano„
vahu medju Israelci do današnjega dana; 14, 14: Hebron je Halebov do
dan. dana; 15, 63; Jebusejim u Jerusalemu do dana današnjega) i u 24.
29 ss. gdje se pripovjeda smrt neumrljena Josuina.
Nu ima u knjizi i drugih još mjesta, koja teško da su pisana bila
Josuom; ovamo spadaju izvještaji, kako je Haleb predobio Hebron i
Otoniel Dabir (15, 13-19) i kako su Daniti uzeli Lesem (19, 47). Jer
ako ove izvještaje izporedimo s paralelnimi izvještaji o tih pobje„
dah u knjizi Sudačkoj (Sud. 1, 10-15; i gl. 18) to neima sumnje, da su po„
menuti gradovi istom poslie smrti Josuine Hananejem za uvjek
oteti, te prešli u trajni posjed Israelaca. Jer po Sud. 1, 1-15, pitali su
Israelci po smrti Josuinoj Gospodina, tko da počme rat na Hana„
neje t. j. na neiskorjenjene još Hananeje, u Bezeku potukli, potom
išli na Jerusalem i ovaj grad upalili zatim navojštili na Hananeje
na gorah na jugu i predobili Hebron i Dabir. Iz ovoga se izvješ„
taja ujedno vidi, da je Jerusalem bio predobljen istom poslie smrti
Josuine, pa da još i onda niesu Jebuseji bili iztjerani iz Jerusolima
nego da su uz Benjaminite ondje stanovali (Sud. 1, 21) dakle da je
i ono što se u Jos. 15, 63, čita dogodilo istom po smrti Josuinoj. Isto
je tako iz Sud. gl. 18. bjelodano da su Daniti iz Saraa i Esthaola na
Lesem u sjevernoj Hanaanskoj navojštili stopro po smrti Josuinoj.
Tovalja dosljedno držati i o onih izvještajih, koji kažu, da Hana„
neji niesu bili iztjerani iz ovoga ili onoga grada ili kraja, a na„
laze se i u knjizi Sudačkoj (isp. Jos. 13, 2-5; 16, 10; 17, 11, ss. sa Sud. 3,
3; 1, 29 i 1, 27. 28). - Iz ovih izvještaja ovo izvodimo, da je knjiga Josu„
ina bila napisana istom po smrti Josuinoj, dakle da je izvještaj
o smrti njegovoj kao i drugo sve prvobitni diel knjige. -
Nu budući da gradovi Hebron, Dabir i Lesem i Jerusalem niesu
mnogo kasnije po smrti Josuinoj bili od Israelaca uzeti, to po onom
što se navode za auktorstvo Josuino ove knjige, izvodimo da ova
knjiga nije dugo po smrti Josuinoj bila napisana, da ju je napisao
morda Fineas sin Eleazarov ili koji od starješina narodnik, koji

Fol. 22.

su bili Josuini suvremenici i s narodom na čudesni način prošli preko Jordana.

4. Knjiga je vjerodostojna, jer su dogadjaji u njoj pripoviedani javni i svim poznati, a sve se to pripoviedà i opisuje načinom posve prostim a točnim. Drugi sv. pisci pozivaju se često na stvari u ovoj knjizi pripoviedane (Sud. 2,6: III. Kralj. 16,34; Ps. 67,13-15; Heb. 3, 8-15. Židovi imadu ovu knjigu od najdavnijih vremena u svojem kanonu i Siracides slavi Josuu najvećom pohvalom (46,1-15)

§. 34. Službe zakonom Mojsijevim zabranjene.

1. Zakon Mojsijev branio je Izraelcem žrtve prinositi ma i Jehovi na visinah בָּמוֹת excelsa) t. j. na brežuljcih i brdih, zapoviedajuć (u Deut. 12, 13. 14) da žrtve svoje paljenice (i druge) prinose (samo) na onom mjestu, koje izbere Gosp. Bog u jednom od njihovih plemena, i nalažuć im, da obore sve visine Kananejske (Num. 33,52) Izraelci žrtvujući na visinah niesu se toliko povodili za patrijarsi, koji su na mjestih, gdje im se prikazao Bog, gradili žrtvenike i prinosili žrtve, koliko za Kananeji, koji su imali svoje idolske visine. Što se Izraelci i onda niesu posvema kanili visina, pošto je bio hram sagradjen, možemo razumjeti koje iz udaljenosti mnogih Izraelaca od hrama, koje iz odnošaja (s veći često neprijateljskog kraljestva Izraelskoga naprama Judejskomu, koje pak odatle, što vidjevši da su za burnih Sudačkih vremena i sami svećenici i proproroci prinosili žrtve na visinah, mislili su, da je služba na visinah dopuštena, samo ako je posvećena Jehovi. Takova služba na visinah obavljala se je osobito u kraljestvu Izraelskom, jer je Jeroboam načinio kuće na visinah i postavio svećenike od prostoga naroda, koji niesu bili od sinova Levijevih (III. Kr. 12,31; 13,32) i to je tako bilo sve do propasti toga kraljestva (IV. Kralj. gl. 17), ali je i u kraljestvu Judejskom bilo službe na visinah i za samih bogodušnih kraljeva, tako za kralja Ase niesu bile visine oborene (III. Kr. 15.14) niti za Josafata (II. Dn. 20 33) niti za Ozije (IV. Kr. 23,8 ss) niti za Joathama (IV. Kr. 15,35) samo čitamo o Ezekiji (IV. Kr. 18,4) da je oborio visine i s Josijom (IV. da ih je pokvario.

2. Službi na visinah srodna je služba (služba) likova i slika t. j. štovanje Boga Jehove u likovih i slika, što je zakonom Mojsijevim oštro bilo zabranjeno (Ex. 20, 4; Deut. 4, 16 ss.; 5, 8; 27, 15). Medju likove Jehovu prikazujuće broje se a) terafim iz Haldeje doneseni (Gen. 31, 19. 34 Rahela ukrade terafine otcu svojemu Labanu, koje poslie [Gen. 35, 4] s drugimi tudjimi bogovi Jakov zakopa kod Sihema); terafi bili su domaći bogovi (penates) imali su obličje čovječje i pripisivali im se moć čaranja. Služba terafska obstojaše naročito u vrieme Efraimca Mike, koji osim lika Jehovina načini sebi efod i terafe i kući nabavi sebi posebnoga levita (Sud. gl. 17) a priedje ta služba u pleme Danovo i traja u njemu, dok se nerazsuznji zemlja t. j. dok bi kovčeg zavjetni u Silonu; a i kasnije pojavljivalo bi se štovanje terafa u Izraelu (sr. Hos. 3. 4; Ezek. 21, 26; Zah. 10. 2) b) Služba telaca, koju su Izraelci prieli od Misiraca (Ezek. 32, 3 ss.) a opet ju uveo Jeroboam; ovaj je naime uveo službu Jehove pod likovi dvaju zlatnih telaca u Bethelu i Danu postavljenih; služba ta trajala je do propasti kraljestva Izraelskoga a nerazlikuje se u svojstvu vazda od pravoga idolopoklonstva.

3. Pod najoštrijimi kaznami (pojedinca idolopoklonika valjalo je kamenjem zasuti, a cielomu narodu grozio se Bog razsulom medju ine narode i propašću) bijaše Izraelcem zabranjen idolopoklonstvo t. j. štovanje idola iliti obožavanje prirode i moćih njezinih (radjajućih, uzdržavajućih, i razorujućih). Klanjahu se pak Izraelci idolom Kananejskim i Assyrskim (kaldejskim). Kananejski bijahu Baalim i Astharoth i Aseroth (Aserim); Assyrski pak: Bel i Militta, kojoj na čast žene su palile koštice od maslinke i dale se mužkarcem skvrniti. Bar. 6, 42-43. Obćenito idol kananejski bijaše Baal הַבַּעַל bog sunčani (baal hammam) načelo mužko svjetla i života fizicnoga (dakle načelo stvarajuće, radjajuće i uzdržavajuće) i u koliko je žar sunčani škodljiv, baal je i načelo razorajuće i uništujuće, stoga se baal u razno doba i u razno vrieme na razan način štovao. Od baalâ oblikovao se Baal fenički, čiji je hram bio u Tyru, ali u hramu nije bio lik Baalov nego samo 2 stupa (hhamanim; Karak, vruć biti) a službu njegovu s mnogobrojnim svećenstvom uveo je u kraljestvo Izraelsko Ahab. U Akaronu štovao se Baal kao Belzebub - bog muha u Moabaca kao Baal

muha (muscarum)

– Peor iliti Beelfegor (Priap) iliti Kamos, u Amonaca i Hananeja kao Milkom iliti Molok, kojemu su ljude osobito djecu žrtvovali. Ovamo spada i štovanje Thammuza iliti Adonida, kojega su žene u Biblu čast„ile sramotnim djelom i plačem. Baalu pridružuje se Astarte עַשְׁתּוֹרָה (u pl. Astaroth) načelo žensko začimajuće majka života božica mjesečna i možna kraljica nebesna (Jer. 7. 18) koju su na raz„ličnih mjestih raznim načinom častili, ali gotovo svagdje djelom sramotnim, veneričkim. אֲשֵׁרָה V. čini se da je simbol Astarte, Ašere su naime drveni likovi božice Astarte.

4. Drugčiji su bili bogovi Filistejski: Dagon, i Atergatis (syr„ska Derketo); naime idoli obličja čovječjega odozgor, a odozdol kao riba, simboli vode, koja natapa tlo. Nezna se pak, kakvi su bili idoli. Nergat i Asima (IV. kralj: 17, 20) koje su Chutaci sa sobom do[...] u Samariju.

§. 35. Od smrti Josuine do reformacije Sa„muelove. –

Dok je živio Josua i starješine, koje bjahu vidjele sva velika djela Gospodnja, narod slušaše Gospodina; nu naraštaj iza njih koji nije poznavao Gospodina ni djela što je učinio Izraelu, činjaše zlo pred Gospodinom i služaše baalom i astarotam (Sud. 2. 7. 11) Kad je naime Izrael ojačao, udari na Hananeje danak, ali ih neizagna (Sud. 1, 28) Opomenut Bogom preko anđela Gospodnjega podiže narod glas svoj i plaka (odatle onomu mjestu ime בֹּכִים Bohim, Vulg. locus flentium) i prinese žrtve Gospodinu (Sud. 2, 1-5) ali skorim po tom činjaše preljubu za drugimi bogovi i klanjaše im se (Sud. 2, 7.) i ženjaše se kćermi naroda Hananejskoga, i udavaše kćeri svoje za sinove njihove. (3, 6). Zato se razgnjevi Gospodin na Izraelce i dade ih u ruke ljudem, koji su ih plienili, i preda ih u ruke neprijateljem njihovim u naokolo i nemogoše se više držati pred neprijatelji svojimi; nu kad su bili u velikoj nevolji, ražali se Gospodin na njihova uzdisanja, i podiže sudce, koji su jih izbavljali iz ruku plienitelja njihovih (2, 15, 16).

Po smrti Josuinoj pod vodstvom plemena Judina nastadu bješe rat na Hananeje i kralj Bezečki, Adonibezek, uhvaćen i osa„

kaćen. Da su plemena Judino i Simeonovo predobivali brda i gradove (u-
uzeoti doline) Kaleb sjećajući se obećanja svojega, savlada i uzme Hebron,
izagnao bi iz njega Enacime, i sinovi Benjaminovi uzeše Jerusalem, ali ne
izagnaše iz njega Jebuseje; a druga plemena odustaše izgoniti bezbožne
Hananeje, nego samo danak na njih udariše (gl. 1). U to doba, kad se je
počela odmetačina od vjere i pokvarenost u običajih i, svak radio
što mu je bilo drago (21, 25) načini najprije Miha, čovjek iz gore
Efraimove, lik rezan i liven za kuću svoju (gl. 17) a poslje uzeše
sinovi Danovi taj lik i namjestiše si ga sebi (gl. 18); u to doba ta-
kodjer učiniše stanovnici grada Gabae u plemenu Benjaminovu
gadno djelo sa ženom levita Efraimca (gl. 19); u ratu, koju su sva
plemena digla na pleme Benjaminovo, da osvete onu opačinu, iz-
gibe malone sve pleme Benjaminovo, samo 600 ljudi od njega osta
(gl. 20 i 21). –

U to doba od smrti Josuine do reformacije Samuelove, u 350 od pri-
like godina, šest puta predade Gospodin Izraelce u ruke neprija-
telja njihovih, da ih kazni za grieke, nu razžalio bi na uzdisanja
njihova, podiže im svakiput izbavitelja. Ovi izbavitelji, budući
i drugčije zatim upravljali narodom, zovu se שׁוֹפְטִים = Sudci, pravo
govoreć upravitelji; pa bijaše osim tih izbavitelja iskom onoga
doba još i drugih sudaca od Othoniela, izbavitelja izpod jarma
Chusan-Rasathaimova i prvoga sudca, do Samuela izbavitelja
izpod jarma Filistejskoga i posljednjega sudca, svih skupa brojem
16.

Evo tu u kratku pregledu:

I. Robovanje Chusanu-Rasathaimu, kralju Mesopotamije kroz 8 god. Od toga robovanja izbavi ih 1.) Othoniel, sudac kroz 40. god.

II. Robovanje Eglonu Moabskomu kroz 18. god. Izbavitelj 2.) Aod sudac 80 god. Zatim 3 Samgar, sudac

III. Robovanje Jabinu, kralju Kananejskomu kroz 20 god. Izbavitelji 4.) Barak i 5.) Debora, sudci 40 god.

IV. Robovanje Madijancem 7. god. Izbavitelj
6.) Gedeon, sudac 40 god. Potom
7.) Abimelech, 3 godine
8.) Thola, 23. godine.

9.) Jair, 22 godine

V. Robovanje Amoncem 18 god. Izbavitelj:

10.) Jeftha, sudac 6 god. Potom

11.) Abesan, 7. godina.

12.) Ahialon 10. god.

13.) Abdon 8. god. —

VI. Robovanje Filistejcem 40. god. Izbavljati poče:

14.) Samson, 20 god. (Sud. gl. 13–16)

15.) Heli, sudac 40 god. (I. Sam. 1–4)

16.) Samuel (I. Samuel gl. 7 sl.) izbavitelj iz robovanja Filistejskoga i sudac.

Ako sračunamo sve godine i robovanja i sudčevanja od Othoniela do Samsona u knjizi Sudačkoj, dobijemo 410, dodavši k tomu 10 god. Helijeva sudčevanja (iz I. Sam. 4,18) imamo 450, a s tim se sudara ono, što kaza sv. Pavao (Djel. Ap. 13,19–20. po tekstu grčkom): Iztroši sedam naroda u zemlji Hanaanskoj, ždriebom razdieli im (Bog) zemlju njihovu, i po tom kao (ὡς) na 450 god. dade im sudce do Samuela, proroka. — Ali po III. Kr. 6,1, od izlazka Israelaca iz Misira do godine, kad je počeo graditi Salomon hram, dakle do 4. godine kraljevanja Salamonova, minu samo 480 god., pa kad od ovih godina odbijemo boravak Israelaca u pustinji 40 god. 25 (27) god. Josuinih 40 god. Saulovih (Djel. Ap. 13,21), 40 god. Davidovih i 4 Salamonova, u svem 149 god. ostane nam samo 331 god. za vrieme Sudaca. Tu težkoću kušali su mnogi na razan način riešiti; najprilićnija je taj, da se uzmu godine gdjekoje robovanja i sudčevanja u zemlji s ovu i s onu stranu Jordana suvremene (synkronistične) ovako od prilike: dok su plemena prekojordanska za 80 godišnjega sudčevanja Aodova imala mir, druga možda plemena s ovu stranu Jordana robovala su Jabinu i izbavljena bila Barakom i Deborom, i dok su plemena s ovu stranu robovala Filistejem i izbavljena bila Samsonom i Samuelom, druga plemena s onu stranu u isto su vrieme robovala Ammoncem i poslije izbavljana bila sudci Jefthom, Abesanom, Abialonom i Abdonom. Za ovakovo synkronistično brojenje godina robovanja i sudčevanja imamo razloga u samoj knjizi Sudačkoj, toko čitamo u 10,7:

Zato se razgnjevi Gospodin na Izraela te ih dade u ruke Filistejem i u ruke sinovom Ammonovim; u 3,13, spominje se Samgar, a ne navodi se godine njegova sudčovanja. K tomu zna se da su Sudci vladali samo pojedinimi plemeni ili sa više plemena, a malo koji cielim narodom; dakle mogli su vladati synkronistički. Dakle sv. Pavao veli u Djel. Ap. 13,19–20, da su Izraelci imali Sudce za 450 god., izpovija umienje židova u doba njegova živućih, i govori neopredieljeno, zato je upo„trebio – ὡς – od prilike!"

§. 36. Knjiga Sudačka.

U ovoj knjizi Sudačkoj (Liber Judicum) שפטים pripovieda se ono što izkazasmo u predjašnjem §. Po toj sadržini može se knjiga razdieliti u 2 diela: 1/ od glave 1–16. pripovieda glavnije do„godjaje od smrti Josuine do smrti Samsonove, a 2/ od gl. 17–21 kao dodatak k prvomu dielu kazuje neke posebne zgode zbivše se skorim po smrti Josuinoj (izp. Sud. 20, 27. 28: Pa upitaše sinovi Izra„elovi Gospodina . . . . I Finees sin Eleazara sina Aronova stojaše pred njim u ono vrieme; Sud. 18, 30: I (sinovi Danovi) po„staviše sebi lik rezani a Jonathana sina Gersona sina Mojsijeva i sinove njegove za svećenike u plemenu Danovu dodana sužanj„stva njihova (zemlje) a vrlo karakteristično za doba Sudačko."

2. Svrha je knjizi skroz theokratijska; pokazuje naime sjajan primjer, kako je Bog narod Izraelski po zavjetu s njim učinjenu različnimi pedepsami dozivao na bolji put, kadgod bi pošao za tudjimi bogovi. O godinah mirovanja knjiga šuti, jer se je theo„kratija razvijala naravnim načinom.–

3.) I pisac ove knjige i doba njezina pisanja nepoznati su nam. Nu možemo reći a) knjiga nije pisana poslije 7. god. Davidova kra„ljevanja, jer se u 1, 21, veli, Jebusej stanuje sa sinovi Benjaminovimi u Jerusalemu do današnjega dana, a znamo iz II. Sam. 5, 5. sl. da je David 7. godine predobio Sion i stjerao Jebuseje odanle; b) ali nije pisana ni prije, nego je kraljestvo uvedeno u narodu Izraelskom, što se vidi iz one rečenice što češće dolazi: „U to vrieme ne bijaše kralja u Izraelu (17, 6; 18, 1; 19, 1; itd.) Dakle je knjiga pisana, pošto su već

kraljevi bili u Izraelu a prije 7. god. kraljevanja Davidova; po mnienju mnogih (Talmuda, mnogih rabbina, s. Isidora i mnogih kat. tumačitelja) pisao ju je Samuel, po mnienju (Keilovu) neki proročki učenik, suvremenik Samuelov. I doista kad je Samuel govorio posljednju besjedu narodu Izraelskomu (I. Sam. 12) tad je valjda knjiga Sudačka već bila napisana, jer Samuel supponuje dogodjaje u njoj pripoviedane kao obće poznate. Što se u 18, 30 kaže, da su Jonathanovi potomci bili svećenici u plemenu Danovu do dana seobe zemlje עַד־יוֹם גְּלוֹת הָאָרֶץ (u Vulg. usque ad diem captivitatis suae) ovo se nema razumjeti o sužanjstvu assyrskom, nego o vremenu, kad su Filistejci zarobili kovčeg zavjetni, kašto se vidi odmah iz sliedećega versa 31: „i osta kod njih (Danita) idol Mikin sve vrieme, što je kuća Božja bila u Silonu; u I. Sam. 4, 21. 22, upotrebljava se takodjer rieč גָּלָה (migu ravit) o zarobljenju kovčega i u ps. 77. 60. 61. gdje se o tom zarobljenju govori kaže se: et tradidit in captivitatem „ שְׁבִי virtutem eorum; ili se pak ono u 18, 30 ima razumievati o drugom kakovom nam nepoznatom dogodjaju. –

4. Nekoji rationalisti tvrde, da uvod u knjigu gl. 1-3. 6 i dodatak gl. 17-21 nije pisao isti pisac, koji je pisao glavni diel knjige (3, 7-16, 31) Ali onaj uvod dobro pripravlja čitaoca na glavni dio, a tobožnja protuslovja u uvodu samo su prividna; pa i način pisanja u uvodu jednak je s pisanjem u glavnom dielu. I dodatak mogao je pisati isti pisac, kašto pokazuje jednakost jezika i sloga, i pisao ga je jer dobro karakteriše doba Sudačko, a metnuo ga straga, jer u dogodjajih, koji se u njemu pripoviedaju, nema onoga smjera theokratičkoga, koji se opaža u zgodah pripoviedanih u glavnom dielu. –

5. Budući da pisac, ako i nije bio Samuel, nije živio dugo iza onih dogadjaja, koji se u knjiki pripoviedaju o Jefthi, i o Samsonu, mogao je te dogodjaje znati iz predaje vjere dostojne, pa su to djela tako javna i znamenita, da su se mogla sačuvati vjerno u svačijoj pameti. Što se tiče starijih vremena Sudačkih, o njima pisac manje pripovieda, i pripovieda opet takve stvari, koje su se mogle lahko predajom sačuvati. K tomu pisac je imao po mačno pismenih spomenika, kao pjesmu Deborinu, basnu Joathamovu

i morda Ljetopise. Sva je prilika, da su pojedina plemena imala pisanu historiju svojih sudaca, tim većma što se u njoj nalazi presjajnih primjera i pravednosti i milosrdnosti Božje. Bilo je napokon i drugih spomenika kao imena mjesta, gdje su se stvari dogadjale, n. pr. בוכים (locus flentium), palma Debonina, Ramathlechi, gdje je Samson čeljušću magarećom pobjedio Filisteje; onda ime Jerobaal nadjenuto Gedeonu. I drugim piscem sv. knjiga staro„ zavjetnih; knjiga je sudačka poznata i dostojna vjere, tako se naročito u I. Sam. 12, 9-12 navode mnogi dogadjaji iz ove knjige. Židovi su vazda knjigu našu smatrali vjere dostojnom i bogoduhom te ju brojili u kanon. Tako je i crkva knjigu Sudačku svagda držala kanonskom.

§. 38. Knjiga Ruthina.

1. <u>Sadržina</u>: Ova knjižica u 4. glave pripovjeda, kako je Betlehemac Elime„ leh sa ženom Noemijom i dva sina Mahalonom i Chelionom u vrieme Sudač„ ko glada radi otišao u Moabsku zemlju, gdje su mu se sinovi oženili Moab„ kami Orfom i Ruthom. Pošto su Elimelch i sinovi njegovi umrli, vrati se Noe„ mija u Betlehem s Ruthom, koja se po pravu djeverskom uda za Booza, te rodi s njim Obeda, otca Izai-u, otca Davidova.

2. <u>Svrha</u>: je knjizi kao što se vidi iz njezina završetka, pokazati rod Davidov, dakle i Hristov, koji je rodjen od plemena Davidova; nu ova glavna svrha ne izključuje drugu ku pobočnu, da se naime pokaže, kako i pogani, koji prigrle pravu vjeru (1, 16) i uteku se u zaštitu Boga pravoga (2, 12) mo„ gu biti dielnici milosti božje.

3. Tko je knjigu <u>pisao</u> i u koje vrieme, ne zna se više. Prije kraljevanja Davidova nije knjiga pisana, kako se vidi iz 4, 17-22. Aramaizmi, što se u knjizi nalaze, ne dokazuju posve pozno doba ili tija doba sužanjstva ba„ bilonskoga, jer mogu biti ili ostatci starijega jezika ili su mogli biti uzeti iz pučkoga jezika.

4. Pisac <u>ne kazuje izmišljenu idylu ili pjesmu</u>, kako gdje koji ratio„ nalisti misle, nego pripovjeda pravu historiju bez pjesničkoga nakita, jer sve tako iskreno i prostodušno, tako točno i vremenu, mjestim i osobam primjereno kazuje, da se odmah na prvi hip vidi njegova vjerodostojnost, što i Mat. 1. 5. i Luk. 3. 31. potvrdjuju. Da je hotio pisac izmišljati, ne bi jamačno za Davi„ dovu prabábicu uzeo Moabku i mnogo koješta, što se u knjizi kazuje bi...

bili prečutio ili drugčije kazao. Židovi i kršćani držali su ovu knjigu vazda vjere dostojnom i kanonskom.

Opazka. Knjiga Rutina broji se u Židova medju 5 megilloth (i Pjesma nad pjesmami, Tužbalice Jeremijine, Propovjednik i Esterina) i čita se na praznik sedmica.

§. 39. Angjel Gospod. u st. zavjetu.

U sv. knjigah starozavjetnih naročito dosele razpravljenih (u petoknižju i u knjigah Jozuinoj i Sudačkoj) često je govor o poslaniku ili glasniku Božjem מַלְאַךְ יְהוָה ili מַלְאַךְ אֱלֹהִים narečenom koji može značiti kako glasnika zemaljskoga, tako poslanika nebeskoga i opet kao poslanik nebeski može biti stvoreni angjel ili sam Bog. Stoga je dvojako mnienje o tom angjelu Gospodnjem: većina, kamo spadaju gotovo svi sv. otci (izuzev sv. Augustina, Jeronima i Gregorija Velikoga) drži, da je taj angjel osoba božanstvena i to druga osoba presv. Trojice = ὁ λόγος, verbum, Rieč, kojase je prolazno u tielu na zemlji za kratko vrieme uzetom pojavila; drugi pak (od sv. otaca: Augustin, Jeronim i Gregorij Vel.) drže ga za stvorena angjela, za orudje objave Božje.

Da je angjeo Gospodnji (na nekih mjestih) zbilja ὁ λόγος, Verbum, Rieč, dokazujemo I. razlozima iz pomenutih knjigah vodjenima, II. iz odnošaja staroga zavjeta naprama novomu i III. dokazi spoljašnimi.

1. Hagari pojavi se angjel Gospodnji i obeća joj u svoje ime (umnožit ću veoma sjeme tvoje) brojno potomstvo; tada Hagara prizvav ime Gospodina, koji govori s njom: „ti si Bog, koji vidi i studenac, kod kojega ju nadje angjeo Gospodnji na putu u Sur, prozva se studenac živoga, koji me vidi I. Mojs. 16, 7-14.

Po drugi put govori angjeo Gospodnji s Hagarom i veli joj da će on od Ismaela učiniti velik narod. I. Mojs. 21. 17-19. Pojavi se Gospodin (יְהוָה) I. Mojs. 18, 1. Abrahamu u dolini Mambrijskoj sa dva angjela govori i radi Bog kao (v. 10. 17. 19-21) takovim ga priznaje Abraham (v. 3. 27. 30-32) ovomu priobćuje

nakanu svoju satrti gradove, jer da je vika došla pred njega (v. 20.21)
od patriarha bude moljen kao sudac ciele zemlje (v. 25) i obećava mi-
lost (26-32) i prošnju Lothovu usliši (19. 21. 22.) Isti angjel Gospodnji
javi se Abrahamu, kad je žrtvovao Izaka (22. 11.) i ona obećanja,
koja mu je drugdje (12. 2. s; 15, 18; 18, 18) učinio sam Jehova, opetuje
i potvrdjuje; zato i Abraham ono mjesto nazva יְהוָה יִרְאֶה, u
Vulg. Dominus videt (v. 14). – Javivši se Jakovu u snu angjel
Božji (31. 11) imenuje sam sebe (u v. 13.) Bogom Bethelskim t. j.
Bogom, koji mu se bješe prikazao u Bethelu; a u Bethelu pojavio se
je (po 28, 13. ss.) Jakovu Jehova. Vraćajući se Jakov iz Mesopota-
mije bori se sa čovjekom (32. 25) koji je angjel i Bog (Hos 12. 4. 5. u
sili svojoj bori se s Bogom; bori se s angjelom i nadjača), dobi od
njega blagoslov (v. 29) i sam ga Bogom prizna, prozvavši ono borište
Fanuel, jer je, kako reče, vidio Boga licem k licu (v. 30) Isti patri-
jarh umirući poziva nad sinovi Josipovimi Boga Abrahamova
i Izakova ... Angjela, koji ga je izbavljao od svakoga zla (48,
15. 16.) – Isti angjel Gospodnji Mojsiju u kupinji, koja je ognjem
gorjela, ali ne sagorievala [II. Mojs. 3, 2; uspor. Djel. Ap. 7, 30: Javi
mu se u pustinji (Mojsiju) brda Sinajskoga angjel u plamenu
ognjenu u kupini] objavi ime svoje: jesam, koji jesam (v. 14),
očituje se Bogom patrijarškim i izbaviteljem i vodjom naroda
(v. 6-8); po II. Mojs. 14, 19 angjel Gospodnji idjaše pred vojskom Izrael-
skom, a po II. Mojs. 13, 21 idjaše Gospodin pred sinovi Izraelskimi
danju u stupnju od ognja, koji se zove oblak Gospodnji (IV. Mojs. 10. 34)
Kod gore Sinajske, prije što će učiniti zavjet reče Gospodin Izraelu
preko Mojsija: „Evo ja ću slati angjela svojega, da ide pred tobom
i čuva na putu i da te uvede na mjesto, koje sam pripravio. Pazi
na nj i slušaj glas njegov, ne maj da ga prezreš, jer neće oprostiti
kad sagriešiš i moje ime (t. j. sućnost) u njemu" II. Mojs. 23. 20 s. –
Po ovom angjel onaj je osoba božanstvena, ali različna od otca.
Mojsij kaže (IV. Mojs. 20 16.) Edomskomu kralju, da je Gospodin
poslao angjela, koji je Izraelce izveo iz Misira. Isti angjel
angjel Gospodnji stoji na putu Balaamu i prieti mu se i govori

kao Bog (IV. Mojs. 22, 22-35) — Jozua priznaje vojvodom vojske Gos-
podnje, koji mu se javi kod Jerihona, Gospodinom (Jos. 5, 13-15).
Angjel Gospodnji javi se Gedeonu, pa taj isti angjeo govori s Gede-
onom kao gospodin (יְהוָה) i zove ga da izbavi Izraela (Suд. 5,
11-24.) Angjel Gospodnji, koji se javi ženi Manue Danita, otca
Samsonova, obeća joj sina i primi žrtvu prinesenu (Suд. 13.2. ss)
Ako promotrimo sva dosele navedena mjesta, vidimo, da se Angjel
Gospodnji a) sam objavljuje kao Jehova, i to ili upravce, n. pr. I
Mojs. 18. 19: II Mojs. 3.) ili djelima, koja se drugčije također samo
Bogu pripisuju ili primajuć čast koja se inače samo Bogu daje,
b) oni, kojim se angjeo Gospodnji javlja, drže ga za Boga (odatle
strah njihov, da vidjevši Boga ne umru I Mojs 16, 13, II Mojs. 3, 6,
Sud. 6, 22; i c) sv. pisci opisuju ga kao Boga. — Pošto je u narodu He-
brejskom uvedeno kraljevstvo a s njim i proročtvo, pojavljivanje,
ali ne djelovanje angjela Gospodnjega biva sve riedje — još samo
u I. Dn. 21.16 ss. čitamo, da se je angjel Gospodnji javio Davidu i
prorok Zaharija vidio je u vidjenju čovjeka, gdje jahaše na konju
ridju i stajaše medju mirtami (Zah. 1. 8), a malo dalje (u v. 11.)
kaže se tomu, koji stajaše medju mirtami, angjel Gospodnji. —

A riedje biva pojavljivanje njegovo zato, što se je gospod u ffasto
se je razvilo kraljevstvo, svećenstvo i proročtvo, ovimi služio kao
vidovitimi orudji i sredstvi i namjestnici svojimi kod poduča-
vanja i upravljanja naroda izabranoga, pa kad su proroci
ušutjeli, sakri se i sam angjel Gospodnji, dok uzevši tielo na
se ne pojavi se na zemlji.

II. Budući Hrist Gospodin središte sve historije, trebalo
je, da ne samo poslie utjelovljenja, nego i prije utjelovljenja dje-
luje, akoprem na razan način, pa je djelovao. Kao
יְהוָה מַלְאַךְ naime kao ὁ λόγος ne do duše utjelovljen
nego kao ὁ λόγος ἄσαρκος pojavljivao se je, ravnao i razvijao
djelo spasavajuće staroga (zakona) zavjeta i pripravljao sve
za novi zavjet. Ove theophanije nisu bile posve očevidne i
jasne, nego više otajstvene, a to radi sklonosti naroda Izraelskoga

k idolopoklonstvu, ali tko ih je proučavao, mogao ih je ipak spo-
znati. Tako je Mesija već u I. Mojs. 3, 14 obećani djelovao liekom
cieloga staroga zavjeta, jer štogod Bog čini vanjskimi čini za spa-
senje ljudsko, sve čini kroz svoga sina; izp. Iv. 1, 3: Sve je kroz Rieč
postalo i bez nje nije ništa postalo, što je postalo.

III. S tim se sudara i predaja židovska, i kršćanska. 1. a) U
knjigah mudrosti staroga zavjeta imenito u Prič. 3. 19; Crkv. 1, 1;
1, 4 i Mudr. 7, 21-28; 8, 1; 10, 1 ss. govori se o mudrosti kao osobnoj
mudrosti, pa se ta mudrost, kao što dokazuju učenjaci istovjetuje
s Riečju (ὁ λόγος) djelujućom; b) u parafrazah haldejskih mjesto
angjel Gospodnji dolazi uviek מֵימְרָא דַיָי = Rieč Gospodnja. c)
Rabini Talmudski toga angjela nazivlju metatron, koji da se
objavljuje u שְׁכִינָה (habitatio, majestas divina). Rieč metatron
njeki izvode iz koriena נָטַר čuvati, te bi metatron bio angjeo
čuvar, čuvar Izraelov; drugi iz lat. metator, koji idući pred
vojskovodjom odredjuje mjesto, gdje će se šatori razapeti.

2. Što se tiče kršćanske predaje sudara se s tim a) sv. pismo
novoga zavjeta, jer je djelovanje Rieči u sv. Iv. gl. 1.voj opisano
prama djelovanju angjela Gospodnjega u starom zavjetu; po
I Cor. 10, 4. 9 Hrist je bio vodj Izraelu i Hrista su Izraelci isku-
šavali i on je potresao zemlju, kad je zakon dan na Sinaju
(Hebr. 12, 26; po II Mojs. 19, 18 Jehova sidje na Sinaj i gora se po-
tresijaše) i po Iv. 8. 56. Abraham je vidio dan Hristov (t. j.
samoga Hrista i obradovao se. b) Osim sv. otaca i koncil An-
tiohijski (269-70) dokazuje proti Pavlu Samosaćaninu, da je
angjel, koji se je javio Abrahamu, bio Hrist; i koncil Sriemski
anathematiše onoga, koji poriče, da je angjeo staroga zakona
ὁ λόγος; s tim se podudara i crkva katolička, veleć u antifoni na
18. prosinca: „O Adonai et dux domus Izrael, qui Moysi in
igne flammo rubi apparuisti et in Sinai legem dedisti,
veni ad redimendum nos in brachio extento!" —

Period III.

Od reformacije Samuelove do sužanjstva babilonskoga.

§. 40. Samuel. Saul.

Poslie smrti Samsonove bio je veliki svećenik ujedno i sudac narodu Izraelskomu kroz 40 god. Heli iz plemena Ithamarova, koji nije bio opak, ali mlitav i nemaran, pa je crkva i država bila za njega u vrlo jadnom stanju, naročito su dva njegova sina: Ofni i Finees, izazivali srdžbu Božju na narod (I. Sam. 1) U to vrieme nerotkinja Ana molitvom izprosi si sina Samuela, pa ga iz zahvalnosti kao naziręja do smrti zavjetova Bogu i darova za vazda na službu sv. šatoru u Silonu (I. Sam. 1) Samuel nadaren od Boga jakošću duševnom (kao dopunak tjelesno jakoga Samsona) i poučen o tajnih namjera Božjih usta narod i zavjet obnavljati i popravljati. Kad je spavao u sv. šatoru, povjeri mu Bog što je kanio učiniti Heliju radi prevelike njegove popustljivosti napram lakomim i bezsramnim sinovom i svemu Izraelu (3) Nasta rat. Filisteji zarobe kovčeg zavjetni u tabor doneseni, 34000 Izraelaca sa oba sina Helijeva poginu, i sam Heli doznavši za tu nesreću, pade mrtav. Na mjesto njegovo bude vodjom i sudcem narodu Samuel, vjerni prorok Gospodnji (4) Da pomiri Izraelce s Gospodinom, pozva ih, da povrgnu sve idole i da ih utvrdi, sazva skupštinu u Masfath i očisti ih žrtvom. Kada su Filisteji dočuli, kako su Izraelci se ujedinili u Masfathu, udariše na nj, nu pomoću Božjom potučeni ne usudiše se više za svega vieka Samuelova dolaziti na medju Izraelovu (gl. 7) Medjutim dok nije bilo velikoga svećenika ni svetinje, Samuel obavljaše i službu svećeničku, za to je sagradio u Ramathi žrtvenik u Galgalih, Bethelu i Masfathu prinosio žrtve, Bogu se molio za

narod i mnoge mu blagodati molitvom svojom izmolio, pa se moć molitve njegove svagda mnogo slavila. Izp. ps. 98, 6; Jer. 15, 1; Hebr. 11, 32. — Kad je Samuel ostario, postavi dva svoja sina Joela i Abiu za sudce u Izraelu, ali ovi ne hodjahu putevi njegovim, nego primahu mita i izvrtahu pravdu i tako dadoše Izraelcem, sitim theokratijskoga vladanja, priliku tražiti kralja, koji će im suditi, kao što je u svih narodah. Ovaj zahtjev naroda nebi povoljan Samuelu, zato se pomoli Gospodinu, koji mu reče neka čini kako narod hoće, ali neka mu prije kaže pravo kraljevsko t. j. način, kojim običavaju kraljevi nad narodi kraljevati. (7) Kad uza sve to nije narod odustao od zahtjeva, Samuel po nalogu Božjem pomaza za kralja Saula, sina Kisova iz plemena Benjaminova iz mjesta Gaba, kojega narod sakupljen u Masfi potvrdi (gl. 8, 9, 10). Kad je Saul savladao Amonce, hoteći se Samuel tom sretnom sgodom poslužiti na korist kraljevu, sazva skupštinu, ну prije što će se odreći sudčije sam, prizva Boga i narod za svjedoka nevinosti svoje, ukori još jednom Izraelce, što su tražili kralja, što sam Bog čudom potvrdi spustivši o žetvi pšeničnoj na molitvu Samuelovu gromove i dažd. Uplašen narod utješavaše i nagovaraše na pokornost Gospodinu Bogu i obeća napokon, da neće prestati moliti se za njih. Tako Samuel obnovi državu hebrejsku i položi temelj idućoj sreći kraljevstva (gl. 12.)

Saul je brzo zaboravio na svoju theokratijsku dužnost: u ratu s Filistejci prisvoji si pravo žrtve prinesti Gospodu (ili ne čeka, kako mu bješe Gospodin zapovjedio, dok dodje Samuel), zato ga Samuel prekori i kaza mu, da se kraljevstvo predati drugomu (gl. 13.) Pošto je Saul pobio na zapadu Filisteje i na iztoku Amonce (gl. 14) po zapovjedi Božjoj, koju mu kaza Samuel, podje na Amalekićane i pobi ih; nu kako je proti volji Božjoj poštedio Agaga, kralja Amalekićana i najbolji plien sebi pridržao, te tako povriedio theokratiju, Samuel mu navješti odluku Boga razgnievljenoga, da ga je odbacio i kraljevstvo Izraelsko od njega (od njegove porodice) odutro i dao drugomu boljemu. Kad se je Saul izgovarao,

ukori ga Samuel, veleć, da je poslušnost bolja (žrtva) od žrtve i po-
slušati bolje da je, nego prinositi pretilinu ovnujsku i razpaljen
revnošću theokratijskom izsječe Agaga; po tom otide u Ramu
i ne vidje više Saula do smrti svoje, nego plakaše za njim, što
ga je Gospodin odbacio (gl 15) Medjutim izabra si Gospodin Dječa-
ka (od 20 po prilici godina) pastira Davida iz Bethlehema, a sina
Izaijeva iz plemena Judina (po obećanju I. Mojs. 49, 8-10) i poma-
za ga preko Samuela za kralja; ali mu ne dade jošte kraljev-
stva, nego ga odpravi natrag na pašu. Od sada se David na-
punjaše duha Božjega, a od Saula otide duh Gospodnji i uzne-
mirivaše ga zao duh, pa da mu olakša, dozvan bi u kraljevske
dvore David, budući umio dobro udarati citharu (harfu (gl. 16)
Kad je opet nastao rat s Filistejci, David da osveti uvredu
Izraelcem učinjenu, metnuvši pet gladkih kamena u pastirsku
torbu, te uzamši praću svoju s pouzdanjem u Boga („ja idem
na te u ime Gospodina nad vojskami, Boga vojske Izraelove,
koga si ružio") podje na Filistejina Goliatha i nadvlada ga.
Ali radi ove pobjede Davidove zamrzi nanj Saul, a duša Jo-
nathana prionu za dušu Davidovu i Jonathan (sin Saulov)
ga zapazi kao svoju dušu. Dobivši Miholu kćer Saulovu za
ženu, bude David zet kraljev, sa svim tim Saul mu radio o
glavi, pa po savjetu žene svoje pobježe David u Ramathu
k Samuelu, kamo Saul do triputa ljude svoje posla, da uhva-
te Davida, a napokon dodje sam, ali i na njega sidje duh
Božji i prorokovaše (gl. 17, 18, 19) Doznavši David sve od Jonatha-
na, da se ukloni zasjedam Saulovim, podje u Nobe k svećeni-
ku Abimelehu; dobi od njega izloženoga hljeba i mač Goli-
athov i odavle stigje k Athisu, kralju filistejskomu u Gethu
čijoj okrutnosti izmače, gradeći se ludim. Po tom pobježe u
pećinu Odollamsku, a odanle k Moabcem. Po nagovoru
proroka Gada vrati se u Judeju. Doznavši Saul od Idumejca
Doega, što je svećenik Abimeleh učinio Davidu, ubi njega
i sve svećenike u Nobi (85) samo Abimelehov sin Abiathar

pobježe s oplečkom k Davidu (gl. 20, 21, 22). Davidu doglasiše, da Filistiji obsiedaju grad Ceilu, u plemenu Judinu; podje dakle sa svojimi ljudmi onamo; pobi Filisteje, te tako izbavi stanovnike ceilske. U Ceili se zatim kratko vrieme bavio; jer ga Ceiljani htjeli izdati Saulu. Od onda je tumarao kojekuda. Kada se je sakrio u pustinji Zifu, Zifljani ga htjedoše izdati i postio kad je bio u Maonu, samo ga navala filistejska izbavi iz rukuh Saulovih (gl. 23) Svladavši Saul Filistije, ode opet za Davidom u pustinju Engadijsku (gl. 24.) pa tu kao i kasnije u Zifu (gl. 26) moradе priznati velikodušnost Davidovu: praviji si od mene, jer si vratio dobro za zlo, koje sam ja tebi učinio (v. 18.) Dok je ovako Saul gonio Davida, umro je Samuel na veliku žalost svoga naroda. David lišen ovako duhovnoga svoga otca pobježe po drugi put k Ahisu i dobi grad Siceleк za stanovanje (gl. 27.) Idući Ahis na Izraelce povede sa sobom Davida, ali ga natrag odpravi po nagovoru svojih doglavnika. Medjuto bjehu Amalekićani zapalili grad Siceleк i zarobili sve stvari Davidove; ovaj podje za njimi u potjeru, pobi ih i otme im sav plien. U to Saul, pritisnut od Filisteja u ravnini Izraelskoj, on koji bješe iztriebio iz zemlje gatare i vračare, ode u Endor, k jeni s duhom vračarskim i javi mu se duh pokojnoga Samuela i naviesti njemu i sinovom njegovim smrt: Sutra ćeš ti i sinovi tvoji biti kod mene. Tako se i dogodi. Vojska Izraelska bi potučena i sinovi Saulovi ubijeni, a Saul se sam baci na svoj mač i umrie na brdu Gelbou (gl. 28-31.) g. 1055 pr. Hr. kraljevavši 40 godina (Dj. ap. 13, 21. Josip. Ant. VI. 14 a) —

David pogubi Amalekićanina, koji mu javi, da je poginuo Saul i hvastao se, da ga je sam pogubio i opjeva smrt Saulovu i Jonathanovu prekrasnom tužaljkom (II Sam. gl. 1.)

Opazka I. Po theokraciji bio je sam Bog Jehova kralj naroda Izraelskoga, ipak nije tim bila izključena vlada vrhovna u obće i kraljevska napose. Pa već je Abrahamu (Gen. 17, 6; 17, 16) i Jakovu (Gen 35.11) obećao Bog, da će iz bedara njihovih izaći kraljevi i Mojsije je sam duhom proročkim izdao propise za

buduće kraljeve (Deut. 17.14-20), po kojih se imao kralj pokoravati zakonu theokratijskomu, pa kad bi se taj uviet bio vazda držao, bilo bi mnogo dobra kraljevstvo donielo: veću slogu i zajednicu medju pojedinimi plemeni, veći odpor neprijateljem i laglja pazka na idolopoklonstvo. U tomu, buduć da dostojanstvo kraljevsko spada medju dostojanstva messijanska (Ps 144,13; Luka 1,32), trebalo je, da se kao i dostojanstvo svećeničko i proročko razvije i bude typ messijanskoj kraljevskoj časti. Sa svim tim zahtjev naroda Izraelskoga, da dobiju kralja nije bio Bogu po volji; jedno što je kralja tražio prije vremena Bogom odredjena, a drugo što je taj zahtjev imao pravi svoj razlog u nepovjerenju u theokratiju, kao da Bog Jehova ne bi bio jak skrbiti se za dobro narodno: „mene odbaciše, da ne kraljujem nad njimi". Zato i Samuel kudi zahtjev narodni, a ne samo kraljevstvo (I. Samuel 12.14; 13,11). —

Kralj Hebrejski nije bio autokratski, nego theokratski, jer je bio samo namjestnik Boga Jehove (I. Dnevn. 17.14) u čije je ime pravdu krojio i bio vezan na zakone Bogom dane. Zato su kraljevi hebrejski kao namjestnici Jehovini bili uljem (svetim. izp. 3,1,39; ps. 88,1.) mazani (valj. ne samo prvi, nego i ostali), koje pomazanje bijaše simbol Božjega izbora i posvećenja i naročito izlieva duha Božjega, kojim oboružani mogahu kraljevi pravedno, dostojno i kriepko vladati narodom.

Ali da se kraljevstvo hebrejsko ne izrogne u despotiju, ujedno bi s kraljevstvom uvedeno proročtvo.

Do onda pojavljivali su se proroci u Izraelu samo riedko u pojedinih slučajih; odsada je pak proročtvo imalo biti stalno, kao krasac države hebrejske, jer se svećenstvo izradjalo. Samuel je glava stalnih proroka (Dj. Ap. 3.24) jer utemelji škole proročke, u kojih su se mladići podučavali i kano pripravljali za službu proročku. Nego buduć izbor za tu službu ne ovisi o znanju ili umienju, nego jedino o pozivu i milosti Božjoj, škole one bijahu zavodi, u kojih su se gojenci poučavali u zakonu i znanju svetih stvarih, te se napunjali revnošću theokratijskom i duhom bogoljubnim, da budu

tako sposobni osjećati izvanredne pomke duha Božjega i dostojni primati objave Božje, ili da se barem priprave za valjane duhovne glavare i učitelje narodne. Škole ove bile s druge strane sjemeništa za muziku, sveto pjesničtvo i historiografiju i cvale su osobito u Rami, Bethelu, Galgalih i Jerihonu. Učenici ovakovih škola stanovali bi zajedno i imali hranu skupa i pošiljani bi bili od svojih učiteljah medju narod kao poslanici proročki. Sv. Jeronim poredi takove škole s ždrovničkimi zadrugami, a neki učenjaci s učenimi akademijami, a možemo s otimi školami porediti zadrugu učenika (Apostola) Kristovih.

U ostalom nisu svi proroci izišli iz onih proročkih školah, jer su gdjekoji bili neposredno od domaćega življenja pozvani k službi proročkoj. Škole proročke su ponajviše cvale za Samuela, Ilije i Elizeja.

§. 40. Kralj David.

Po smrti Saulovoj pleme Judino izabra si kraljem Davida i pomazaše u Hebronu, dok su se ostala plemena po nagovoru Abnera, vojvode Saulova izabrala kraljem Izbosetha, sina Saulova. Davidu bijaše tada 30 godina, i kraljeva u Hebronu 7½ god; pošto se je Abner odmetnuo od Izbosetha i ovaj kasnije bio ubijen, sav narod izabra si i pomaza kraljem Davida. Sav rad njegov za četrdesetgodišnjega kraljevanja (od g. 1055-1015) može se razdieliti na vanjski i nutarnji. Spoljašni rad kralja Davida sastojaše se u tom, što je nastojao neprijatelje kraljevstva svojega pokoriti, te rodu mir povratiti i utvrditi. Iztjeravši Jebuseje iz kule Sionske, prenese onamo priestol svoj, nazva ju gradom Davidovim, pogradi u naokolo, i prenesav onamo kovčeg zavjetni, učini središnom svoje kraljevine. Stare neprijatelje Filisteje dvaputa potuče, drugiput baš kametom; Moabcem nametne danak, na Amonce radi uvriede poslanikom njegovim nanesene, udari vojskom, a kad im Sirci dodjoše u pomoć, pobije ih drugi i treći

puta i posve satare. I Syrce, koji su došli Ammoncem u pomoć, dva puta razbije i pokori sebi njihove pokrajine Sobu (אֲרַם צוֹבָה, Vulg. Soba, na sjever od Damaska; Nesibis?) Syriju Damaštansku, Rohob, Sobu, (צוֹבָא) Maahu i Istob (Ove četiri pokrajine bijahu na jug od Damaska, a na iztoku od Jordana) Napokon svlada i Idumeje tako, da se je za Davida Izraelska najdalje raztrostirala: od potoka Misirskoga do rieke Eufrata i od zalieva Arabskoga do Libana. Thou (תֹּעִי), kralj Ematski (Epifania) i Hiram, kralj Tyrski, iskali su prijateljstvo Davidovo. Sve ove ratove vodio je bogobojazni kralj ne od želje, da sebi kraljevstvo razširi i steče slavu, nego od revnosti theokratijske i vjere radi.

Za ovoga vanjskoga rada (trajavšega prvih 20 g. kraljevanja Davidova) a osobito poslie toga rada nastojaše on takodjer urediti državu hebrejsku unutri i to na polju vjerskom i političkom. Izabravši Jeruzalem, sveti grad, za stolicu svoju, uz najveću svečanost i radost svega naroda prenese kovčeg zavjetni iz kuće Abinadabove najprije u kuću Obededoma Gethejina, a poslie 3 mjeseca u grad Davidov. Svećenike razdieli u 24 reda a levite u:

a) služnike u domu Gospodnjem, b) upravitelje i sudce, c) vratare i d) pjevače i opet one a), b) c) i d) u 24 reda za neprekidnu službu Božju.

Uredi i pjevanje u domu Gospodnjem i htjede sagraditi veličanstven hram, ali kako je mnogo krvi prolio i velike ratove vodio (1. Dn. 22, 8) dobi poruku od Boga, preko proroka Nathana, da neće on, nego njegov mirovni sin (Salomon) sagraditi kuću imenu Gospodnjemu, pa tom sgodom obeća mu Bog, da će kraljevstvo njegovo biti vječno, ipak skupi za gradjenje hrama neizmjerne zaklade i pripravi gradju. Upravu kraljevine svoje mudro ustroji i za upravitelje (njegove) postavi ljude razborite, kao što je dolikovalo theokratijskomu i pametnomu vladanju.

Sreću doma Davidova, a tim i sve države hebrejske uzdrma ponajprije požuda, iz koje se porodi dvojaki zločin: preljuba sa Bethsabeom i ubijstvo njezina muža Urije (II Sam. gl. 11.) Prorok Nathan kazavši pričicu kralju o ovčici siromahovoj, učini, da je on sam o sebi izrekao oštru osudu. A kad mu prorok reče: „Ti si onaj čovjek!" zavapi skrušeno: „Sagrieših Gospodinu!" i zbrisa grieke pokorom, koja se jasno očitova u psalmu 50 (typu pokore za sve ljude i za sva vremena); ali život kraljev zamieni Bog životom čeda iz preljube rodjenoga, čija je smrt bila ujedno znak povraćene mu milosti Božje. Na spomen ponovljena s Jehovom mira nareče drugomu sinu s Bethsabeom, Salamon (gl. 12.) Nu akoprem je Gospodin Bog oprostio Davidu krivnju, imao je još kaznu trpjeti, da se sablazan ukloni. Za ubijstvo Urijino trpio je ubijstva u svojoj porodici (Amnon, Absalom, Adonija), za preljubstvo s Urijinicom bile su mu žene oskvrnjene (od Absaloma) Amnon, prvienac Davidov od žene Ahinoame oskvrni svoju polusestru Thamaru, zato ga Absalom, rodjeni brat Thamarin ubi na gostbi. Bratov krvnik pobježe k ujcu svojemu, kralju Gessurskomu (gl. 13.) odakle se smjede na molbu Joabovu povratiti za tri godine, a za druge 2 god. pomiri se s otcem (gl. 14.) Potom Absalom diže bunu proti otcu, koji bježa da spase glavu. Na bjegu Davida psova i kamenjem se nanj baca Semei od roda Saulova, a kralj sjećajući se grieha svojih, strpljivo to podnosi govoreć: „Ostavite neka psuje, jer mu je Gospodin zapoviedio." Medjutim Absalom u bjegavši u Jeruzalem javno oskvrni inoče otca svoga (gl. 15. i 16.)

U bitki, koja nasta medju otcem i sinom u šumi Efraimskoj, čete Absalomove bjehu potučene, a on zapevši kosom za velik granat hrast, bude strielom iz ruke Joabove ubijen. Za sinom, koji ne mogaše više pokore činiti plaka bogodušni David (gl. 17. i 18.) Ovaj plač, koji se kosnu i naroda, skloni opet srdca naroda Izraelskoga k caru. Postavivši Amasu (sina Abigailina) na mjesto Joaba vojvodom i oprostivši uvriedu Semeju, bi kralj svečano natrag u Jeruzalem doveden od plemena Judina (gl. 19.)

I buna, koju diže Seba, od plemena Benjaminova bi uguśena, na tom zgodom ubi Joab Amasu (gl. 20). Po tom snađe još i drugo zlo kraljevinu: glad sa Saula i sa doma njegova krvničkoga, što pogubi Gabaonjane; kad bi zločin Saulov osvećen smrću dvajuh sinova i 5 unuka njegovih, umilostivi se Gospodin opet zemlji.

Kad su ovako svi neprijatelji vanjski i nutarnji bili potkoreni, pr[illegible] i osvećene bile krivnje Davidove i Saulove, moglo bi kraljevstvo uživati blaženi mir; ali David od tastine a proti volji Božjoj naloži popis svega naroda i tiem razgnievi Gospodina. Pokajavši se kralj skoro za ovo djelo od 3 zla, koja mu Gospodin preko proroka Gada na izbor predloži (3 (7) godine glad ili 3 mjeseca bieg od neprijatelja ili 3 dana pomor) izabra 3 dana pomor, voljevši zapasti u ruke Gospodinu, čija je milost velika, nego li u ruke ljudem. Kad je već 70000 ljudi pomrlo, zapazi kralj angjela krvnika, gdje bije narod i pomoli se Gospodinu, da poštedi nevine ovce; po tom opomenut po Gadu sagradi na gumnu Areune (Aravne, Aranje) Ornana, Jebusejina na humu Moriji, gdje je stajao angjel, žrtvenik i prinese na njemu žrtve paljenice i žrtve zahvalne. I Gospodin se umilostivi zemlji i presta pomor. Ono gumno kupi David od Jebusejina za 50 sikala i cielu njivu za 600 sikala, da se ondje sagradi hram. – Kad je Adonija Joabom i Abiatharom pomagan, mislio uzeti kraljevstvo, David već star Bethsabeom i Nathanom o toj stvari obavieśten, dade Salomona po svećeniku Sadoku pomazati za kralja. Prije smrti sazva David jošte sabor, naloži Salomonu, da sagradi hram Gospodinu i osveti zločine Joabove (ubiestva Abnera i Amase) i uvriedu veličanstvu kraljevskomu Semejem nanesenu, da se i njemu onako što ne dogodi, što se samomu Davidu dogodilo sbog Gabaonjana i opomenu Salomona i narod na vierno držanje zapoviedih Božjih. Izrekavši još rieči proročke (II. Sam 23, 1-7) umre David sin Izaijev, čovjek, koji bi postavljen visoko, pomazanik Boga Izraelova i ljubak u pjesmah Izraelovih mirno i blago u 70. god. vieka svojega i

bi pogreben u gradu svojem.
Opazka. Misle mnogi, da je Jeruzalem od Davidovih vreme, na priestolni grad Kraljevstva (Izraelova) hebrejskoga i poznije Judejskoga istovjetan sa Salemom, u kom je Melkisedek Kraljevao (Gen 14, 18); i zbilja u psalmu 76, 3. dolazi Jeruzalem pod tim starim imenom [Vulg. ps. 75, 3 Et factus est in pace (בְשָׁלֵם) locus eius (Dei) et habitatio eius in Sion]; a za cielo je istovjetan s tvrdjom Jebusejskom (na brdu Sionu) odakle nije moglo pleme Judino otjerati Jebuseja, poslie pak, kad su Izraelci diel grada Jerusolima uzeli, pripade plemenu Benjaminovu u nasljedstvo. Pošto je David posve protjerao Jebuseje s tvrdjave, prenese je tamo priestol svoj i grad (brdo Sinaj) opasa zidom; na nasipu Mellonu מִלּוֹא, koji je brdo Sinaj s brdom Morijom spajao, sagradi Salomon kulu s palačom, odakle se silazilo po stalinah u hram. Gradu Davidovu najobširnije je ime u st. zavjetu Jerusalem (יְרוּשָׁלַםִ) kao: fundatio pacis, Hierosolyma, sad El-Kuds = sveti grad.
Grad leži na gorah Judejskih na visoku mjestu ali niže od okolnih brda, od kojih ga odvajaju doline: iztočna Jozafatova s potočićem Cedronom, zapadna Gihonska i južna sinova Hinnomovih (ge b'ne Hinnom = gehenna), koja se na mjestu Tofetu s prijašnje dvie doline stiče. Dolina Jozafatova ili ti Cedronska dieli Jeruzalem od gore Maslinove (mons Oliveti), koja je 2550' visoka, 416' nad Cedronom i 175' nad Sionom i od gore od spačke ili ti sablazni, gdje je Salamon idolom sagradio žrtvenike; gora Gihonska je na zapad, a na jug gora od zla savjeta (mali consilii, Math. 26, 3. 4: I svjetovaše se, kako bi Isusa uhvatili. Na sjeverozapad je brdo, na kojem leži Jeruzalem, spojeno sa gorami Judejskimi. Medju svimi vrhunci, na kojih je ležao grad, najviši je Sion (na južnom zapadu) od Morije (na sjeveroiztok) i Akre dolinom sirarskom (τυροποιῶν) razdieljen; na Sionu bijaše gornji grad, na Akriji poznije dolnji grad, odatle dual:

Jerušalaim ?) Južna strana Morije zvala se Ofel. Jeruzalem ima slabo vode i studenaca; njekoč su se spominjali studenci: Siloe s istoimenim ribnjakom, na jugu izvan grada; Rogel iliti studenac Nehemijin, gdje se stiču doline Jozafatova i Gehenna, sada Bir-eyub i Gihon na zapadu, odakle su se dva ribnjaka istoimena: gornji i dolnji napunjavala vode. U samu gradu bio je ribnjak Ezekijin, koji je bio spojen s Gihonskim gornjim ribnjakom.

§. 41. Kralj Salomon.

Uzpevši se Salomon po smrti otčinoj na priestol, dade pogubiti Adoniju, što je tražeć Abisagu za ženu posegao za krunom i drugove mu medju njimi Joaba, a Abiathara liši svećeničke časti, postavivši mjesto njega Sadoka od plemena Eleazarova; napokon pogubi i Semeja, što se nije držao načina življenja od kralja mu propisana (Semej imao stanovati u Jeruzalemu i nikamo izaći, a on poslie 3 god. ode u Geth, kamo mu pobjegoše sluge.) Salomon (Jedidja, ljubimac Gospodnji II. Sam. 12,25) oženi se kćerju faraonovom i u Gabaonu prinese žrtve (tamo je bio sv. šator, najprije u Silonu, onda u Nobu, kasnije u Gabaonu) i moli od Boga, koji mu se bješe u snu ukazao, mudrost, a Bog mu osim mudrosti dade i slavu i bogatstvo. Sjajni primjer mudrosti dade izrekavši osudu u parnici dvijuh žena (III. Kralj. gl. 3.) Postavivši čestite ljude za poglavare narodu (gl. 4) poče 4. godine kraljevanja svoga (A. j. 1072.) prije Hr. a 480. poslie izlazka iz Misira) na gumnu Areunimu, gdje su već Abraham i David prinosili žrtve, graditi hram po slici otčevoj (I. Dn. 28, 11), koja je u glavnom bila načinjena po nacrtu sv. šatora i dogradi hram za 7 god. Hiram kralj Tyrski, sprijateljen sa Salomonom, dade mu cedrovine s Libana i poslenika iz Tyra. Radnika za gradjenje

bijaše 30.000, od kojih su bili pošiljani na Liban po 10.000 svakoga mjeseca na izmjenu; 70.000 nosilaca i 80.000 tesara, a nadzornici nadstojnika 3850 (III Kralj. 5-8; Dnv. 2-7).

Osim veličanstvenoga hrama sagradi Salomon i druge kraljevske zgrade: kraljevski dvor (dom od šume Libanske), koji se 13 god. gradi; palaču za ženu svoju kćer faraonovu, popravi i utvrdi gradove (Hesor, Mageddo, Gazer) utemelji nove gradove (Baalath u plemenu Danovu i Palmiru (Tadmor) u pustinji) zasadi vinograde i vrtove, načini vodovode, nabavi sebi prekrasno pokućstvo i zlatni prijestol, nebrojene konje i konjike, lađe poslane iz Asiongabera i Ailotha u Ofir i Sredozemnim morem u Tarsis donesoše zlata, srebra slonove kosti i drugih stvari dragocjenih bez broja, koje bogatstvo umnožiše darovi kraljevâ saveznikâ, od Izraelaca i pokorenih naroda, trgovina i carina od trgovaca. Kraljica Sabska ne mogaše se načuditi bogatstvu i sjaju Salomonovu, nu još manje njegovoj mudrosti (III Kralj. gl. 10.) jer je izgovorio 3000 priča i pjesama njegovih je bilo 1005 i govorio je o drveću od cedra na Libanu do sikopa, koji niče iz zida, govorio je i o stoci i o pticah i o bubinah i o ribah (III. Kr. 9-11; II Dnv. 9. i 8. gl.)

Nu što je bila veća mudrost i slava Salamonova, tim je bio grđnji pad njegov. Iz lude ljubavi k ženam tuđinkam (700 žena carica i 300 inoča proti zakonu deut. 17, 17. sagradi visinu gadu Hamosu Moabskomu, i na gori prema Jeruzalemu i Molohu, gadu Amonskomu; tako učini svim ženam tuđinkam, te kađjahu i prinašahu žrtve svojim bogovom, jer kad je ostario, srtce mu za tuđjimi bogovi zanesoše žene od onih naroda, za koje bješe rekao Gospodin Izraelcem, da ne idu k njima.

Tako dade kralj s jedne strane zao primjer narodu sklonu vazda na idolopoklonstvo, s druge strane velikimi daćami podadi zlovolju u narodu. S toga kaza mu Gospodin, da će se kraljevstvo po smrti njegovoj razdieliti i podiže mu protivnike: Adadu Idumejina i Razona, kralja Sirskoga, pače i Jeroboama Efraimca, kojemu prorok Ahija djelom symboličnim

obćé kraljevstvo nad 10 plemena. Razkalabćeni kralj-vladavši 40 godina od 1015-975 pr. Hrista, umre i bi pogreben u gradu Davidovu.

§ 42. Hram Salomonov.

Da bude na humu Moriji dosta prostora za hram Salomonov, podiže zidine s iztoka iz doline Cedronske sa zapada y doline Tiranske i sjuga sa strmeni Ofelske, prostor medju ovim zidinami napuni zemljom i poravni ozgor, te tako bi načinjen dovoljno velik i ravan prostor, na kojem će se sagraditi hram. Ravnina opasana zidom sa svih strana, imala je iznutra do zida triemove (porticus) osobito sa istočne strane i dielila se u dva dvorišta, u dvorište veliko ili vanjsko atrium exterius (II Dnev. 4,9 za puk) i u dvorište nutarnje (III. Kralj. 6,36, svećeničko) Dvorište nutarnje oko svetinje bilo je odieljeno od vanjskoga zidom, od 3 reda tesanoga kamena i jednoga reda drva cedrova strugana; a ulazilo se iz jednoga dvorišta u drugo kroz vrata, što su bila na iztočnoj strani. U dvorištu svećeničkom bijaše mjeden žrtvenik ili žrtvenik za paljenice 20 lakata dug i širok i 10 lakata visok na koji se je ulazilo (valjda stubami) od netesana kamena načinjen i mjedenimi pločami obložen. Blizu oltara mjedenoga bijaše posuda (more) mjedena, umivaonica veoma velika, koja bješe u naokolo 30 lakata, u visini 5 lakata a bijaše kao cviet ljiljanov šestokuta sa svakovrstnimi uresi i pupami i stajaše na 12 volova mjedenih. 3 gledahu na sjever, 3 na jug, tri na iztok, tri na zapad; osim toga načinjeno je 10 manjih mjedenih umivaonica, 5 na sjevernoj, a 5 na južnoj strani, u kojih su se žrtve izpirale.

Hram sam u dužini 60 lakata u širini 20 lakata i u visini 30 lakata, sagradjen bijaše od četverouglata kamena iz nutra obložen cedrovimi daskami, koje su opet bile zlatnimi pločami obložene i izkićene (zlatnimi) rezanimi kerubi, palmami i

cvjetovi; svjetlo je dopiralo na prozore iznutra široke, s polja uzke. Pred svetinjom namješten je bio pritvor (πρόναος, vestibulum) 20 lakata dug (po širini svetinje) 10 lakata širok (i 120? ili 30? lakata visok) kojemu na ulazu stajahu dva velika mjedena stupa (18 lakata visoka) sa oglavlji 5 lakata visokimi; onaj na sjeveru zvao se Booz (Kriepkost), onaj na južnoj strani Jakin (čvrstoća) za symbol i proročanstvo, da će Bog sveti dom, zavjet i kraljevstvo theokratijsko ukriepiti i učvrstiti. Izvana pak oko svetinje (izuzev iztočnu stranu) sagradjene bjehu kleti na 3 sprata, u koje se je ulazilo s južne strane na pružaricu. U ovih kletih čuvalo se je crkveno blago, orudje i razne sprave. —

Hram dielio se je na svetinju i svetinju nad svetinjami; u svetinji iznutra 40 lak. dugoj, 20 širokoj i 30 visokoj bio je oltar kadioni pozlaćen, 10 zlatnih svjećnjaka i 10 pozlaćenih stolova po 5 na sjevernoj i po 5 na južnoj strani.

Na stolove metalo se 12 postavljenih hljebova i 100 zlatnih čašica punih mirisa. U tamnoj svetinji nad svetinjami (kubus od 20 lak. a nad njim klet 10 lak. visoka, u kojoj su se čuvali ostatci od sv. šatora) bio je kovčeg zavjetni sa dvjema pločama zakona (bez posude s manom i bez štapa Aronova III Kr. 8, 9) uz koji su stajala 2 keruba od drveta maslinova načinjeni i zlatom obloženi licem okrenuti prama svetinji (II Dnv. 3, 13); svaki njih 10 lakata visok, jedno je krilo (5 lakata visoko) razkrilio nad kovčegom, a drugo je pružio do duvara. — Duvari u svetinji nad svetinjami obložani su bili čistim zlatom. Dvokrilna vrata medju svetinjom i pritvorom od drva čempresova načinjena, izkićena su bila rezanimi kerubi, palmami i raznimi cvjetovi i obložena zlatnimi pločami, te su se vrtjela na zlatnih čepovih (stožerih). Tako su bila izkićena i vrata na koja se je ulazilo iz svetinje u svetinju nad svetinjami, a načinjena su bila od drveta maslinova, bila uvjek otvorena i pokrivena zavjesom, načinjenom od tankoga platna i razno bojadisanim. Od dvorišta nutarnjega, svećeničkoga ili gornjega nešto niže bijaše dvorište

<u>vanjsko</u> za puk četverouglast (500 lak) kamenjem potaracan i zidom opasan; imadjaše vrata mjedi pokrivena i to po svoj prilici dvoja sa sjevera i dvoja s juga, a glavna s iztoka; iz nutarnje strane zida, kojim je opasano bilo dvorište spoljašnje bijahu tako djer trijemovi, razne sobe i klieti za stanovanje levitom, svećenikom, ženam Bogu posvećenim i za čuvanje raznih stvari.

Kad je hram u 7½ god. bio dogradjen, sazva Salomon sav narod Izraelski, dade svetčano po svećenicih prenesti kovčeg zavjetni sa Siona u novi hram i prinoseći nebrojene žrtve slavi 8 dana praznik posvete i kleče na koljena pred svim sborom Izraelovim i podiže ruke svoje k nebu i reče krasnu molitvu, što se čita u III Kralj. 8, 23-61 i u II Dnev. 6, 14-42. –

A kad svrši molitvu Salomon, sidje oganj s neba i spali žrtve spaljenice i druge žrtve i slava Gospodinove napuni se dom u znak, da je Gospodin milostivo primio molitvu kraljevu i da je izabrao novi hram za stan svoj; i Bog obeća, da će Salomonu priestol utvrditi na viek, ako uzidje pred njim, kako je išao David s cielim i pravim srdcem tvoreći sve, što mu je zapovjedio i držeći uredbe i zakone njegove. –

§. 43 Hebrejsko pjesničtvo.

Pjesničtvo u Hebreja bje po svojem izvoru i po svoj sadržini skroz sveto i božanstveno; jer je tomu izvorom vjera, koja je u Hebreja bila temelj svemu kolikomu životu obiteljskomu i javnomu i prosvjetnomu, a sadržaje pojmove vjerske i osjećaje pobožne, kojimi se duh k Bogu uznosi.

Ovako je pjesničtvo hebrejsko posve različno od pjesničtva inih naroda. Pa upravo stoga, što je sav život narodni u Hebreja skroz proniknut vjerom bio, u pjesničtvo hebrejsko nije moglo ništa svjetovna prodrieti; i kad je theokratija veoma cvala, cvalo je i pjesničtvo. Dieli se pak pjesničtvo hebrejsko na <u>lirsko</u> (שִׁיר) <u>poučno</u> (didaktično) (מָשָׁל) i <u>proročko</u>; ali sve ove

vrste pjesničtva kadšto su pomiešane, tako n. pr. Knjiga Jobova, koja spada k naučnoj vrsti, ima i lyrskih mjesta, medju psalmi, koji većim dielom spadaju u lirsko pjesničtvo, ima i poučnih i proročkih; pjesničtvo proročko, koje je u sredini medju lyrskim i didaktičnim, kadkada se naginje više lyrici, a kadkada više didaktici.

2. Što se tiče oblika hebrejskog a pjesničtva na razni se način razlikuje od proze kao i u drugih narodah; a) služi se svojstvenim i izbornim načinom govora po načelih blagoglasja upotriebljava rieči nove, figure, metafore antithese i prispodobe, umjetno slaže rieči i rabe joj drugi nakiti sloga pjesničkoga; b) u stanovitom izmienjivanju dugih i kratkih slovaka, u dizanju i spuštanju glasa, a osobito u razredjivanju pojedinih dielova versa ili kitice i u uzajamnom njihovom odnošenju. – Kako se naime pjesničtvo hebrejsko više misliju, negoli vanjskim oblikom razlikuje od proze, to se pjesnička misao, koja ne kaže naprosto, nego se kao razčini na više dielova malo ne jednakih, tako da bude diel prema dielu, da budenjeki parallelizam medju pojedinimi dielovi, u koje je misao razčinjena. Zato velimo, da se oblik pjesničtva hebrejskoga sastoji u parallelismu dielova (parallelismus membrorum) dakle u ritmu versa ili pravo govoreći misli, jer sav ritam stoji do misli. – Parallelizam se pako po sadržini dieli na 1. sinonymni, ako se isti riek dvaputa kaže tako, da se u drugom dielu opetuje, što se kazalo u prvom, te su rieči prema riečim, stvari prema stvarim n. pr. u psal. 114, v. 1:

Kad izadje Izrael iz Misira,
dom Jakovljev iz naroda tudjega.
v. 3. More vidje i pobježe,
Jordan se obrati natrag.

2. na antithetičan, kad se dielu suprotí diel; taj parallelizam često se nalazi u Pričah Salomonovih n. pr. u gl. 10, 1. Mudar je sin radost otcu svojemu, a lud je sin žalost materi svojoj. –

3. synthetičan kad se izreka jednoga, jednoga diela u drugom dielu većma razvije, utvrdi ili pritpodobom objasni: n. pr. u ps. 50. 73: Naučavat ću bezzakonike putovom tvojim i bezbožni i k tebi će se obratiti. - Glede oblika pako parallelizam je podpun ili nepodpun, kako su naime pojedini dielovi jednako ili različno sastavljeni n. pr parallelizam nepodpun u ps. 20, 5. „Molio te je za život i dao si mu duljinu dana do vieka i do vieka vieka.; a malo više navedeni verzovi sačinjavaju podpun parallelizam.

Pjesničtvo dakle hebrejsko ima ritham, akoprem ne ima metra kao što ga starodrevno pjesničtvo u obće nije imalo niti ima još novijega rima (sroka) ali ni sam ritham nije u nijednoj većoj pjesmi ili manjoj skroz jednak i stalan, nego se mienja po mislih i osjećajih, jer i samo dizanje i spuštanje glasa i izmienjivanje dugih i kratkih slovaka ravna se po misli i osjećaju, a još većma se po tom ravna dieljenje verasa ili kitice u parallelne česti.

3. Gdjekoje pjesme mogu se podieliti na kitice od 2-7 versova od kojih svaka sadržaje pojedine misli ili izreke, koje se nižu u pjesmi; a naznačuju se kadšto pojedine kitice tim, što se prvi ili posliednji veras opetuje (ps. 44. 6. 12, ps 42, 5.) ili se umeće koja izreka kao kao refrain (Is. 9, 12. 17. 21.) Ovakove su pjesme osobito gdjekoji psalmi, podieleni u kitice, da se uz muziku mogu pjevati.

Ima pjesama, koje su uzredjene redom alfabetskim i to 9 psalama (9. 10, 25, 34, 37, 111, 112, 119, 145 teksta hebr.) Prič 30. 10 ss i Plača Jerem. gl. 1-4 tako, da se pojedinimi pismeni alfabetskimi počinju pojedini versi ili pojedini dielovi verasa ili po 3 ili po 8 verasa istimi pismeni ili se pak tek svaki drugi ili treći veras počinje pismenom po redu alfabetskom.

Ovaj oblik akrostihični nije dan pjesmam samo radi kakve umiešnosti i toga radi da se lagje zapamte, nego više zato, da pjesme na taj način dobiju neku podpunost, savršenost i okruglost.

Pjesničtvo hebrejsko ima 3 perioda u svojem razvitku:

a) najprije je cvalo lyrsko pjesničtvo od Mojsija do Davida, b) onda poučno u doba Salamonovo i c) napokon proročko posli je Salomonova doba.

Najstarodrevniji tragovi pjesničtva lyrskoga nalaze se u riečih Adamovih izuštenih, kad je zagledao Evu (Gen 2.23, 24) u riečih, koje je kazao Lamech svojima dviema ženama (Gen. 4.23.24) u prokletstvu i u blagoslovu Noinu (9.25-27) u blagoslovu Melkisedekovu (Gen. 14.19.20) u blagoslovu danu Rebeci od rodjaka (Gen. 24.60) u blagoslovu Izakovu i Jakovljevu (27.7)

Poveće starije pjesme jesu: blagoslov umirućega Jakova (Gen. gl. 49. s paronomasijami i nepotpunim parallelismom*) tri pjesni Mojsijeve (Ex: 15, 1-21 s kiticami i Deut. gl. 32 i 33), besjede Balaamove (Num gl. 23 i 24) pjesan Deborina (Sud. gl. 5) i pjesan Ane, majke Samuelove I. Sam. gl. 2.)

Ima i zagonetka (Sud. 14. 14. 15) basna u prozi (Sud. 9 3. ss.) parabola (II. Sam. 12. 155) i imaju odlomci iz knjigah pjesničkih iko iz knjige o ratovih Gospodnjih (Num. 21. 24) i iz knjige pravedničke (Jos. 10. 13.)

Pjesnik lyrski bijaše najslavniji David psaltes egregius Domini, koji u psalmih svojih dočera lyriku na vršak a ima od njega i drugih pjesama (II. Sam. 1. 18-27 plač Davidov o smrti Saulovoj i Jonathinoj II. Sam. 3. 33. 34. plač Davidov o smrti Abnerovoj II. Sam. 22. 1 ss. pjesma, koju reče David, kad ga Bog izbavi iz ruku svih neprijatelja II Sam 23, 1-7 posliednje rieči Davidove) Za Davidom povedoše se drugi psalmisti suvremeni i pozniji.

K pjesničtvu lyrskomu spada i plač Jeremijin, Pjesma nad pjesmami, pjesma Ezekijina (Iz. gl. 38) molitva Jonina (Jon. gl. 2) pjesan Habakukova (Hab. gl. 3) pjesma triju mladića (Dan. 3. 52-90) —

Pjesničtvo poučno gojio je i usavršivao Salomon, sastavio Priče i Propovjednika, akoprem nije on zanemarivao ni lyrike. Ovamo spada Crkvenica i Mudrost i od svih poučnih sv. pjesama najsavršenija i najslavnija knjiga Jobova. —

*) Juda te laudabunt fratres tui = Slavko tebe će slaviti. (paron)

Proročka vrsta pjesničtva najljepše je cvala za Kralja Ezekije (vladavšega od 727 do 698) onda je naime živio prorok Isaija, najveći proročki pjesnik; nu uza sve to u ono su doba i neke lyrske pjesme sastavljene (psalmi 46; 48; 75; 76 itd.) — —

§ 44. Psalmi. [תְּהִלִּים, תִּלִּים]

1. Knjiga psalama ili psaltier (ψαλτήριον) je sbirka od 150 pobožnih pjesni, koje su Hebreji uz muziku pjevali na slavu božju.

2. Hebreji diele od vajkada psaltier na 5 dielova ili knjiga prema razdiobi petoknižja Mojsijeva: 1va knjiga od 1-40 psalma; 2a od 41-71; 3a od 72-88; 4a od 89-105; 5a od 106-150 (po Vulgati), od kojih prijašnje 4 knjige dokončaju se doxologijom: „Blagoslovljen Gospodin Bog Izraelov od vieka do vieka. Amen, Amen!" —

Brojenje psalama u LXX i po njima u Vulgati nješto se razlikuje od njihova brojenja u hebrejskom textu, naime u LXX. i u Vulgati jesu psalmi 9 i 10 u jedan i psalmi 114 i 115 opet u jedan psalam spojeni, a psalmi 116 i 147 razdieljeni su opet svaki u dva, pa tako se izjednači broj njihov.

Po tom dakle psalmi po textu hebrejskom jesu po LXX. i Vulg.

Teor.	LXX Vulg.
1 – 8	1 – 8
9	9 i 10
10 – 112	11 – 113
113	114 i 115
114 – 115	116
116 – 145	117 – 146
146 – 147	147
148 – 150	148 – 150

(Ovdje ćemo citovati psalme obično po Vulgati; ako li bi po textu hebrejskom dometnuti ćemo: t. i h.) —

3. Glavni je pisac psalama David, kojemu sami natpisi u hebrejskih psalmih pripisuju njih 73, k tomu u LXX. i Vulgati 15 psalama, a iz drugih mjesta sv. pisma znamo, da su i

neki bezimeni psalmi od Davida, tako se n. pr. u Djel. Apoštol. 4.25 psalam drugi pripisuju Davidu. Po tom se mogu Davidu pripisati barem 88 psaluma, odbivši naime psalam 136 izmedju nih, koji se u grčkom i latinskom textu pripisuju Davidu, jer naj psalam (136) imenuje uz Davida i Jeremiju: Psalmus David Jeremiae. Budući ovako većina psalama od Davida, može se psaltier pravedno imenovati Davidovim. Salomonu pripisuju se u nadpisih dva psalma (71 i 126); Mojsiju jedan (89) Asafu dvanaest (49 i 72-82); sinovom Korinim (Korahovim) jedanaest (41-48, 83, 84, 86, 87); Emanu Ezrahitu jedan (87) i Ethanu Ezrahitu jedan (88). — Nekoji bezimeni psalmi jesu iz doba Davidova, gdjekoji iz vremena prije sužanjstva, a gdjekoji poslie sužanjstva; ali psalama iz vremena Makabejskih ne ima u našem psaltieru. —

4. Naslovi ili nadpisi na psalmih naznačuju većinom ime pisca, gdjekojim je i drugo što dodano, čim se naznačuje zgoda, kojom je psalam spjevan (npr. psalam 3. Psalam Davidov, kad je bježao od Absolona, sina svojega, ili dan, kad se je psalam pjevao (npr. psal 91: Psalam popievka za dan subotni) ili melodija, po kojoj se imao psalam pjevati; tako npr. u hebr. ps 56 rieči u nadpisu עַל יוֹנַת אֵלֶם רְחֹקִים tumače se po: „golubica niema na daleko"; u Vulgati ima tu (ps. 55) pro populo, qui a sanctis longe factus est) ili se napokon naznačuje muzička sprava, uz koju se je psalam pjevao (npr. ps. 4. בִּנְגִינוֹת = uz žice; u vulgati in carminibus; ps. 5 אֶל הַנְּחִילוֹת = uz svirale; u Vulgati pro ea, quae haereditatem consequitur). Imade opet psalama u textu hebrejskom bezimenih יְתוֹמִים (sirote) (do 40); a gdjekoji imadu nadpise, kojimi se vrsta psaluma označuje (cantica graduum); popievka za pevanje i Alleluja.)

Nadalje gdjekoji psalmi u LXX. i u Vulgati imadu nadpise, a u hebrejskom ih ne imadu, pače je u Vulgati, gdješto nadpisom hebrejskim dotano dodano itd. (npr. ps. 64. In finem Psalmus David dodano je: Canticum Hieremiae et Ezechielis populo transmigrationis, cum inciperent exire) Ove dodatke i

sami neki sv. otci odbacuju; zato treba samo one nadpise držati autentičnimi, te kao dielove psalama bogoduhimi, koji se nalaze i u hebrejskom i u Vulgati i u prievodu grčkom.

5. Brojevi psalmom dodani iz novijega su doba, pa ne naznačuju red vremena u koje su pisani, nego red vremena, u koje su nadjeni, jer su Ezdra i Nehemija poslie sužanjstva babilonskoga osim drugih sv. knjiga skupili i psalme (τὰ τοῦ Δάυιδ II Mak. 2, 13 a Nehemiji) pa su na prvo mjesto metnuli psalme, koje su najprije našli, a k ovim pridali one, koje su poslie našli; odatle se razabira, kako psalmi Davidovi nisu svi u kupu, nego pomiešani s drugimi.

6. Akoprem svi psalmi na to smieraju, da dušu potaknu na pobožnost, da se duša s Bogom ujedini i u njemu se kao raztopi, sasvim tim imade svaki psalam nešto posebna, svoju osobitu sadržinu, po kojoj možemo psalme razdieliti:

a) na pjesme klanjalice (hymni) ili hymne, kojimi se pjesnik klanja veličanstvu božjemu, te se slave i hvale savršenosti božje, naročito dobrota, milosrdnost itd. (npr. ps. 8). —

b) pjesme molbenice, koje sadržavaju prošnje i molbe (npr. ps. 42) i pjesme tužbalice, u kojih se pjesnik tuži na biede obćenite i svoje posebne, utiče se k milosrdju božjemu. Ovamo spadaju takodjer psalmi pokornički, od kojih se osobito sedam odlikuju: ps. 6, 31, 37, 50, 101, 129, 142. i psalmi kletveni. —

c) na pjesme poučne (npr. ps. 1.) —

d) pjesme historijske ili narodne, u kojih se opisuju dobročinstva, što je Bog počam od patrijarskih vremena učinio narodu Izraelskomu i u kojih se opominje narod na držanje zakona Božjega (npr. ps. 77.)

e) pjesme za ulazak (cantica graduum) 15 ib ima 119-134, koje je valjda narod spjevao, kad je uzlazio na Jeruzalem k blagdanom. —

f.) proročki pak ako govore o Hristu i kraljevstvu njegovu, zovu se mesijanski, od kojih su opet jedni samo posredno, neupravce

ili typsko-mesijanski, koji naime o Mesiji proriču u smislu typskom t. j. koji govore o stvarih, što po slovu spadaju na Davidu ili koju drugu osobu staroga (zakona) zavjeta, a samo posredno na Mesiju, u koliko je ona osoba bila typ Mesiji ili Hristu; drugi su pak ne posredno, upravce i izključivo Mesijanski, jer se po slovu samo na Hrista i crkvu njegovu odnose, a takvi su; 2ᵍⁱ (o pobjedi kralja Mesije) 21ᵛⁱ (o muci Mesijinoj); 44ᵗⁱ (o Hristu i crkvi njegovoj), 71ᵛⁱ (o vječnom kraljevstvu Mesijinu i vječnu miru) i 109ⁱ (o pobjedi Mesijinoj i o svećeničtvu njegovu). —

7. Psalmi su za razvitak objave Božje u starom zavjetu i objektivno i subjektivno preznamenititi, jer se protežu na sve dielove objave Božje: na dogmatski, moralni i historijsko-tjeokratijski. U psalmih:

a) razvijaju se i objašnjuju nauci o Bogu i njegovih svojstvih, o promislu i upravi ovoga svieta, o blagoslovih i milostih, kojih su dielnici bili pripadnici države theokratijske, o Mesiji i kraljevstvu njegovu.

b) Izraelci naučivši čestom porabom psalme, iz njih su lakše crpali nauk božje objave i bogoljubnosti tako, da su tim nauk objave Božje događaji namda i nada u budućega Mesiju postali običeniti. —

8. Psaltier je napokon mnogo razvio službu Božju u starom i novom zavjetu, pače sačinjavao glavni dio javne i skromne bogoljubnosti.

a.) Što se tiče staroga (zakona) zavieta, već je David postavio pjevače, da pjevaju, da slave i hvale Boga Gospodina Izraelova (I. Dnev. 16, 4); i za kraljeva Ezekije (729-698, II. Dnev. 29, 25, 30) i Yozije (641-610; 35, 13) i u vrieme poslie robstva babilonskoga (Ezdr. 3, 10; Neh. 12, 24, 25) pjevali su se psalmi u hramu. —

Po predaji židovskoj uz žrtvu svagdašnju, pjevali su se psalmi u hramu) razredjeni po dnevih.

b). Novi pak zaviet upravo se je natjecao sa starim u porabi psalama. Sam Hrist Gospodin izgovorio pjesmu (ps.

112, 113, 115-118ᵃ) izidje s učenici na goru Maslinovu (Math. 26 30) i na križu i izdišući posluži se riečmi psalma (21ᵃ) isp. Math. 27. 46.) Tragom učiteljevim potjoše učenici [(Djel. ap. 16. 25. „U ponoći Pavao i Sila moleći se hvaljahu Boga, a sužnji ih slušahu") Efez. 5. 19. „Govoreći medjusobom u psalmih i pjesnih i popievkah duhovnih, pjevajući i pripievajući u srdcih svojih Gospodinu. Kol. 3. 16: . . . opominjući same sebe psalmima, pjesni i popjevkami duhovnimi u milosti pjevajući u svojih srdcih Bogu]] i crkva, koja je psalme uzela u javnu i skromnu službu Božju i na časove tmene razdielila; jer se u psaltieru nalazi pravilo vjerovanju i djelovanju. Stoga svi sv. otci psalme uzvisuju nada sve.

§. 45. Priče Salomonove. 31 gl.

1. Priče Salomonove (Proverbia ili Parabolae Salomonis, hebr. מִשְׁלֵי שְׁלֹמֹה ili מִשְׁלֵי) nisu zbirka poslovica, zagonetaka, dosjetaka puckih, nego one sadržavaju (do 500 njih) pjesnički sastavljene rečenice moralne, pune bogoljubnostih i otajstva.

2. Sadržina dieli se a) na uvod gl. 1-9, gdje se nalazi nagovaranje na nastojanje oko mudrosti, od mudrosti stvorene, prelazi pisac na mudrost nestvorenu, koju obasiplje prekrasnom hvalom; b) Drugi diel, (gl. 10-24) počinje napisom: Priče Salomonove, pa sadržava raznovrstne priče (do 400) ili prirječja o mudru i ludu, o pravednu i bezbožnu, o ubogu i bogatu, o čistoći i požudi, o kriepostih i opačinah itd. c) U gl. 25-29 nalazi se nova zbirka pod napisom: Ovo su priče Salomonove, koje sabraše (Vulg.: transtulerunt) ljudi Ezekije, kralja Judejskoga, a ima u njoj najviše prispodoba, antithesa, zagonetaka, u obće misli, više zamršenih. - Glave 30 i 31. zbirci su kao prilog dodane; u gl. 30. priče su Agurove (V. Congregantis); u 31, 1-9 opomena majke sinu Lamuelu, a u v. 10-31. pjesan alfabetska slaveća valjanu ženu.

3. Pisac priča (barem većega diela gl. 1-9) je Salomon, koji ih je valjda u dobi muževnoj prije pada svojega sastavio, akoprem nije on sam sve sabrao u sadašnju zbirku, jer su ljudi Ezekije kralja k predjašnjoj sbirci (sastavljenoj od samoga Salomona ili barem u njegovo doba) dodali još druge Salomonove priče, koje su se možda gdje drugdje našle napisane. Stoga valja sastavak knjige u sadašnjem obliku metnuti u doba kralja Ezekije. Da je Salomon sbilja sastavitelj priča vidi se a i dokazuje iz starih, prastarih napisa, ono što čitamo u III. Kr. 4, 32. da je naime Salomon sastavio mnoge priče izgovorio 3000 priča i u Prop. 12. 9. da je sastavio mnoge priče, knjiga novoga zavjeta (izp. Rim. 3, 15. s Prič. 1, 16; Rim. 12, 26 s Prič. 25, 21, 22), sveti otci i crkveni pisci. Iz hebrejskoga texta razabiremo, da su gl. 30 i 31. sastavili drugi pisci. Božanstvenu uglednost ovoj knjizi priznavale su vazda synagoga i crkva, zato je pravedno osudjen bio u 5. ekumenskom koncilu (Carigradski II. g. 553) Teodor Mopsuestenski, što je kazivao, da je Salomon priče sastavio po čovječjoj svojoj mudrosti.

4. Priče su u textu hebrejskom rithmički sastavljene, pa s hebrejskoga prevedene na grčki; ali se grčki prievod LXX. dosta razlikuje od izvornika. Prievod u Vulgati načinio je sv. Jeronim obzirući se što na maticu, što na prievod grčki.

5. Priče mnogo su doprinjele k razvitku starozavjetne objave Božje; jer u obliku ugodnu, a zornu primienjuju objavljeni nauk na sve odnošaje ljudskoga življenja, zato se mogu nareći moralna nauka star. zavjeta, koja se je po njima baš mnogo promakla i u srdce Izraelcem ucjepila. Ali su u pričah razvijene i istine dogmatske, kao nauka o mudrosti nestvorenoj (8, 22-36), koja se je u Crkvenici i Mudrosti još većma razvila.

§ 46. Pjesma nad pjesmami.

1. Ovoj je pjesmi u hebr. naslov שִׁיר הַשִּׁירִים אֲשֶׁר לִשְׁלֹמֹה Vulg. Canticum Canticorum Salomonis t. j. prekrasna pjesma Salo.

monova (ovako se opisuje superlativ, kao n. pr. vanitas vanitatum). U toj pjesmi, sastojećoj se od 8 poglavlja, a sastavljenoj u obliku dialožkom i pjesmičkom Salomon po slovnom smislu opieva čistu ljubav k Sulamci, a pod ljupinom te ljubavi, opieva (čistu) mystičnu i nebesku ljubav, kao što drže učitelji židovski i kršćanski; drže naime, da se u toj pjesmi pod nepretrgnom allegorijom prenježne ljubavi medju vjerenikom i vjerenicom opisuje odnošaj Boga prema synagogi staroga zavjeta ili prema narodu Izraelskomu i po tom savez Boga s crkvom Kristovom, koja je zamjenica i izpuna synagoge od Boga odbačene, a opisuje se dakle ujedinjenje vjerenika nebeskoga s dušami pravednimi. Budući pak, da je od svih duša bila najpravednija b. d. Marija, crkva katolička na nju primjenjuje u službi Božjoj preumiljate besjede vjereničine.

2. Da je pjesma ova <u>allegorijska</u>, dokazuje a) predavanje neprekidno u Židova, jednodušno u katolikah i pristajanje uz to predavanje od strane mnogih protestanata; b) što je od pradavnih vremena knjiga kao božanstvena primljena u kanon; c) i drugdje u sv. pismu star. (pače i nov.) zavjeta opisuje se odnošaj Božji napram ljudem kao ženitba n. pr. u Ezek. 16, 8: „Idući mimo tebe, pogledah te i gle godine ti bijahu za godine ljubljenja i razširih skut svoj na te i pokrih golotinju tvoju, i zakleh ti se i učinih vjeru s tobom, govori Gospodin Bog i ti posta moja." Zato se u sv. pismu odmetničtvo od Boga opisuje kao preljubočinstvo i kurvarstvo, i sam Bog kao revnitelj. Sv. Pavao kaže (II. Kor. 11, 2): „Jer revnujem za Vas Božjom revnošću. Jer Vas zaručih jednomu mužu, da djevojku čistu izvedem pred Krista." A slika ova, kojom se odnošaj vjerenika napram vjerenici riše, odnošaj Božji napram ljudem, u našoj knjizi skroz izvedena i do najveća savršenstva dotjerana; d) napokon težko je pojedina mjesta tumačiti u smislu slovnom; jer se vjerenik i vjerenica opisuju sad kao kralj i kraljica, sad opet kao pastir i pastirica, onda kao vrtlar i vrtlarica i čuvar i čuvarica vinograda, onda opet kao brat i sestra. Prvi je Teodor Mopsuestenski

tvrdio, da se u knjizi našoj (opisuje) opieva ljubav spolna, pa je za to bio osudjen u II. Carigradskom ekumenskom koncilu (g. 553); za njim su se poveli istom u 16. vieku neki protestanti i noviji nationalisti.

3. Pisac je knjizi Salomon, što dokazuje a) naslov (1,1); b) kontekst, u kom je više puti o Salomonu govor, narav knjige i jezik kao u Pričah c) vjera neprekidna synagoge i crkve. Jedinstvo pak knjige dokazuje jednaki način govora, poraba istih riečih i slika i istovjetnost govorećih osoba.

§. 47. Propovjednik 14 gl.

1. Hebrejski zove se קֹהֶלֶת (u LXX. ἐκκλησιαστής, Vulg. Ecclesiastes) t. j. Propovjednik, jer Salamon kao propovjedajući o mudrosti govori zboru (ecclesiae).

2. Sadržina i svrha knjizi. Propovjednik (u gl. 12) uči, da je sve, što biva na svietu taština (20 puti), misli, nastojanja i djela ljudska samo zadavaju trud i muku, naslade i bogatstvo minu, bezbožnici su kadšto sretni, a pravednici muče se i trpe, s toga, kaže, da je sve taština; ali s druge opet ruke vjera uči, da upravlja ovim svietom sveti, pravedni i milostivi Bog. Ove težkoće ne može pisac pravo da rieši; ali kuša zagonetku odgonetnuti veleć, da će napokon dobro biti onim, koji se boje Boga, koji se boje lica njegova (8, 12) Zato poziva ljude, da uživaju dobra ovoga svieta, ali kaže ujedno, da treba opominjati se stvoritelja svoga odmah u mladosti (gl. 12, 1), i kao jezgru razprave svoje naznačuje na koncu: Glavno je svemu, što si čuo: Boga se boj i zapovjedi njegove drži, jer to je sve čovjeku. Jer će svako djelo Bog izmeti na sud i svaku tajnu, bila dobra ili zla." (12, 13, 14) Svrha je dakle knjizi napose moralna; nauk objave Božje staroavjetne o bezsmrtnosti duše i budućoj plaći razvija se više negativno, nego pozitivno, pa se ujedno izjavljuje želja za potpunijom naukom i objavom, koja nam je dana u novom zavjetu. Svrhu svoju glavnu pisac u knjizi ne kaže na prosto, nego kao dialožkim

načinom iztražuje istinu i postavlja sam sebi težkoće, koje se tek na koncu knjige podpuno riešavaju; zato ima u samoj razpravi izreka, ne samo manje istinitih, nego i podpuno krivih, koje se završetkom spisa izpravljaju. Odatle se ujedno vidi, kako knjiga sačinjava cjelinu, jer se tek završetkom svjetlo baca na cielu razpravu. Slog je pjesnički, pače govornički, ali ritham nije podpuno izveden. Knjigu je ovu u obće težko razumjeti, jer ima neobičnih rečenica, izreke su kadšto izprekidane, sav način govora taman

3. Da je pisac Propovjednika Salomon, a) odvajkada drže Židovi tvrdeći, da je Salomon kao mladić napisao Pjesmu nad pjesmami, kao muž Priče i kao starac Propovjednika; i drže svi sv. otci i pretežna većina katoličkih i nekatoličkih tumačilaca; b) dokazuju razlozi nutarnji: na početku sebe naziva se pisac sinom Davidovim, kraljem u Jerusalemu i nad Izraelom (1, 1.12), što se ne može tumačiti o ikojem kralju poslie smrti Salomonove; što se u 1, 16, o mudrosti propovjednikovoj i u 12, 9, da je propovjednik ne samo mudar bio, nego još i narod učio mudrosti i motreći i iztražujući mnogo priča složio, sve se to slaže s onim, što se o mudrosti Salomonovoj pripovieda u III. Kralj. 3, 12; 4, 30-34; 10, 4-9; i što Propovjednik kazuje o svojih gradnjah, imutku, bogatstvu i razkoši (2, 4-10) slaže se s onim što znamo o Salomonu iz knjigah historijskih; c) napokon ako pisac knjige ne bi bio Salomon, a ipak se pisac sam naziva sinom Davidovim, kraljem nad Izraelci u Jerusalemu, to bi bila knjiga apokrifna, te ne bismo razumjeli, kako je došla u kanon.

4. Mnienje židovsko, da je Salomon Propovjednika napisao već u starosti već poslie pada svojega i poslie učinjene pokore, vjerojatno je, jer a) što se u gl. 2. pripovieda o radnjah Propovjednikovih, to je sve mogao Salomon učiniti samo tiekom mnogih godina; b) vidi se iz knjige, da je pisac okusivši sva dobra zemaljska, uvidio napokon njihovu taštinu; c) žene su mu odurne (7, 26. 28.) a starost opisuje (12, 1-7) tako vierno, kako može samo

onaj, koji je već sam iskusio nevolje starosti. —

§. 48. Knjiga Jobova. 42 gl.

Kako držimo, da je knjiga Jobova pisana u zlatno doba sv. književnosti hebrejske, to obzirući se na kronologiju, valja da sada o njoj govorimo.

I. Sadržina. Knjiga se sastoji od 3 diela: od progovora, razprave i pogovora. U progovoru (gl. 1 i 2.) pripovieda se, kako je Job (איוב, LXX Ἰώβ, njem. Hiob) u zemlji Huzu (עוץ) čovjeku pravednu sotona s dopuštenjem Božjim oteo sav imetak i djecu i udario ga zlim prištem od pete do tjemena, kako ga je žena korila i posjetila 3 prijatelja: Elifaz, Temanac, Baldad Sušanin i Sofar Naamaćanin. U drugom dielu (gl. 3-41) nalaze se razgovori Jobovi s prijatelji o uzroku onih nevolja; tri prijatelja tvrde, da pravedni Bog nikoga ne kazni do grešnika, pa to primjenjuju na Joba, Job pak brani nevinost svoju i oplakuje nevolje (3-31); onda ustaje četvrti prijatelj Jobov Eliu, sin Barachelov, Bužanin od roda Ramova, koji čini se, da je došao k Jobu prije ona 3 prijatelja i slušao njihove razgovore, ustaje dokazivati, da će Bog plaću dati čovjeku po djelih njegovih, bezbožne kazniti, a pravedne izbaviti iz nevolje njihove, kojimi se kušaju, jer da je sud Božji nedokučan (gl. 32-37); napokon govori sam Bog iz vihara Jobu: dokazuje kolika je mudrost promisla Božjega i kako su čovjeku nedokučni sudovi Božji (gl. 38-41). U pogovoru (gl. 42.) priznaje Job, da je nemudro govorio, Bog prijatelje njegove ukori, a njemu povrati zdravlje i pomnoži dvojinom sve, što bieše imao. I poživi Job još po tom 140 god.

II. Svrha knjizi. Pisac razpravlja vrlo znamenito pitanje, zašto budu pobožni, kako uči iskustvo, ne riedko kažnjeni, dok su bezbožni sretni, a nauk Bogom objavljeni uči nas protivno, da Bog dobre naplaćuje, a zle kazni, pak dokazuje (pisac) da su biede ljudske zbilja posljedice i kazne griehom i zato da stižu bezbožnike; ali da (stoga) one snalaze i pravednike a to za njihovu

kušnju i posvetu, u kojem su pak slučaju nevolje samo kušnja, u kojem li kazan, to da znade sam Bog, pa stoga, da je to neko, ritno, pače drzovito iztraživati. Pisac je glavni stvar ove filo, sofske i pjesnički izkićene razprave spojio s dogodjajem historij, skim, pa u razgovorih Jobovih s prijatelji o uzroku i svrsi ne, volja ljudskih tako je udesio, što jedan manje pravo kaže, to da drugi izpravi i tako bude jasna nauka ciele knjige. Elija kao sudija medju Jobom i trima prijateljima, evo kori, što su pita, nje zamrsili i Joba kao bezbožnika osudili, a Joba prekorava, što se je dvieš toboj ogorčio s nevolja svojih, pa uči, da Bog zla pušta ne samo na bezbožnike, nego i na pravednike, a to da ih prokuša, od grieha odvrati i u kriepostí učvrsti. Riečmi Elijevimi rie, šenje se je pitanja unapredilo, ali se konačno riešava istom riečmi Božjimi.

III. Osoba Jobova. Da je Job osoba zbilja historička, a ne iz, mišljena, dokazuju a) svjedočanstva sv. pisma: u Ez. 14, 14 uz pravednike Noa i Danila, osobe historijske, spominje se Job; u Tobije 2, 12, i Jako, va 5, 11 slavi se strpljivost Jobova, b) Sveti otci i crkveni pisci, ter Jo, sip. Flavije i Rabbini drže Joba osobom historijskom; c) Crkva grčka svetkuje spomen Jobov na 6 a latinska na 10 svibnja. d) Nava, djanje imena, mjesta, brojeva i drugih okolnosti (!) navješćuje takodjer podlogu historijsku. Čini se, da je Job živio pod konac doba patrijarskoga. Po dodatcih LXX ka knjizi Jobovoj (42. 17) bio bi Job potomak Abrahamov u 5. koljenu i istovjetan s Jobom, kraljem Idumejskim (I. Mojs. 36, 31-33), a po drugoj kombinaciji potomak Nahora, brata Abrahamova, jer je prvenac Nahorov bio Hus (I Mojs. 22, 20. 21) pa od ovoga dobila bi bila ime zemlja, u kojoj je stanovao Job. Bio je pak Job, akoprem izvan theokratije, štovatelj jednoga Boga [31, 35: Quis mihi tribuat auditorem ut desiderium meum audiat omnipotens (šaddaj)] imućan kroz nomadski, živeći po navadi patrijarškoj. —

IV. Tko je pisac knjige Jobove, ne zna se. Stariji su mno, gi držali, da je knjiga izvorno bila pisana syrski ili arabski,

pa je poslie prevedena (od Mojsija) na hebrejski. Drugi mnije, da joj je pisac Mojsije ili Eliu ili David, Salomon, Izaija itd. Nu kako se u svoj knjizi nalazi najuzvišenije pjesničtvo hebrejsko gledeć na vanjski oblik, a pjesničtvo je hebrejsko najljepše cvalo u doba Salomonovo, to možemo kazati, da joj je po svoj prilici u doba Salomonovo knjiga napisana i to od pisca nepoznata; ali Hebrejina, koji mnogo putujući upoznao bješe tudje zemlje i narode. Da je knjiga napisana prije sužanjstva, svjedoče nam Ezek. 14. 14. i izreke iz nje razasute po drugih svetih knjigah.

Pisac, uzevši dogodjaje Jobove za podlogu, govore Joba i prijatelja njegovih sastavi pjesnički, s toga se knjiga Jobova ne broji toliko medju knjige historijske, koliko medju pjesničko-poučne ili pravije medju filosofsko-govorničke, nu pjesnički izkićene.

V. <u>Matica i prievodi</u>. Sada gotovo svi drže, da je knjiga Jobova izvorno pisana hebrejski; ali imade u hebrejštini ove knjige aramaisama i arabisama, koje valja ili arhaismi držati, ili iz naravi knjige iztumačiti. Prievod LXX u proslovu i pogovoru ima dodataka, kojih ne ima u matici hebrejskoj niti u Vulgati. Prievod lat. u Vulgati načini sv. Jeronim s matice hebrejske; taj je prievod u obće dobar i razgovietan. Ni targumih imade dodataka i to kadšto neslanih. Syrska dva su prievoda knjige Jobove, jedan po textu hebrejskom, drugi po hexaplarnom.

VI. Da je knjiga Jobova <u>bogoduha</u>, te kanonska, svjedoče stara synagoga, sv. otci i crkveni sabori, koji ju broje medju knjige kanonske. Knjiga naša znamenita je za razvitak objave Božje naukom o ~~[illegible]~~ pravednih ljudih, o bezsmrtnosti ili pravije o uzkrsnuću ljudih (19, 25-27: Scio, quod redemptor meus vivit et in novissimo die de terra resurrecturus sum et rursus circumdabor pelle mea et in carne mea videbo Deum meum . . .) i priznajom nasljednoga grieha (14, 4: Quis potest facere mundum de immundo conceptum semine? nonne tu qui solus es? 15, 14: Quid est homo, ut immaculatus sit, et justus appareat natus de muliere? 25, 4: Numquid justificari potest homo comparatus Deo, aut apparere

mundus de muliere ?) †

§ 49. Priegled historije Kraljevstva Izraelskoga.

Po smrti Salomonovoj (+975) skupi se sav Izrael (10 plemena) u Sihemu i zahtieva od sina njegova Roboama (רחבעם) da olakša težki jaram, koji im je nametnuo otac njegov. Kad je zahtjev njegov odbio Roboam, postaviše si kraljem Jeroboama (ירבעם), sina Nabatova, vrativšega se iz Misira; samo dva plemena: Judino i Benjaminovo ostadoše vierna domu Davidovu. Tako se je država hebrejska razkolila na dva kraljevstva: Judejsko ili Jerusalemsko ili Kraljevstvo dvaju plemena i na Kraljevstvo Izraelsko (Efraimsko) iliti Samarijsko iliti Kraljevstvo deset plemena. Razkol taj bješe na propast objema kraljevstvima.

Za 253 god. što je obstojalo Kraljevstvo Izraelsko (975-722) vladaše u njem 19 kraljeva iz 9 dinastija.

1. (1. Dinastija) Jeroboam (I) sin Nabatov (975-953) kraljevaše 22 godine u Sihemu; postavi zlatne teoce (misirske) u Danu i Bethelu, izabra svećenike, koji nisu bili iz plemena Levijeva. Službu svećeničku si prisvajaše; kad je u Bethelu stajao kod oltara, da kadi, prekori ga čovjek Božji, došavši iz zemlje Judine i bezbožnomu kralju usahnu ruka. Kad je žena Jeroboamova išla pitati savjet k proroku Ahiji u Silon za bolestna sina Abiju, ovaj proreče propast domu Jeroboamovu i razsulo naroda Izraelskoga. III. 14. 12,25-14,20.

2. Nadaba, sina Jeroboamova (953-952) ubi

3. (II dinastija) Baasa (בעשא), koji je po prilici 24 godine (952-930) kraljevao u Tharsi (הִרְצָה) i bio bezbožan; prorok Jehu, sin Hananijev naviesti mu kaznu (III. 15,33-16,6.)

4. Ela (אלה) sina njegova razkalašena (930-929) ubi

5. (III dinastija) Zambri (זמרי) koji poslie 7 dana kraljevanja upali nad sobom dvor kraljevski, te pogibe.

6. (IV dinastija) Amri (עמרי) kraljevavši od (929-918) ukloni takmaca Thebnija, sagradi Samariju; ali bijaše bezbožan.

Sin mu:

7. Ahab (918-897) oženi se Jesabelom, kćerju kralja Sidonskoga Ethbaala. Ova bezbožnica uvede u kraljevstvo Izraelsko štovanje Baala i Astarte, idola feničkih; proroka Iliju, koji se je opirao idolopoklonstvu, progonjaše; Nabotha, da mu otme vinograd, dade kamenjem zasuti. Zato Ilija navjesti propast svemu domu Ahabovu. Kralj u ratu, vodjenu u prkos savjetu proroka Miheje, sina Jemlina sa Benhadadom (II), kraljem Syrskim, ranjen bi strielicom, pa umre, a krv njegovu lizahu psi po rieči, koju reče Gospodin (III. Kr. 16, 29-22, 40.) Ahabu sličan bješe sin

8. Ohozija (אחזיהו) koji je dvie godine kraljevao (897-896) III. Kr. 22. 40 ss. IV. Kr. gl. 1. Brat mu

9. Joram (896-883) bio je u toliko bolji, što je uklonio štovanje Baala; ali je ostao u grichu Jeroboama, sina Nabatova. Za njega uznese se Ilija na nebo, a nasljednik Ilijin, prorok Elizej pomagaše ga u ratu proti Mesi, kralju Moabskomu. Nezahvalni Joram bi u ratu, vodjenu sa Hasaelom, nasljednikom Benhadadovim ranjen i odnesen u Jezrael, gdje ga ubi Jehu, medjutim od jednoga učenika Elizejeva pomazan za kralja, i tielo mu baci na polje Nabothovo i Jezabelu dade strmoglav s prozora i zatrie sav dom Ahabov.

10. (V. dinastija) Jehu (883-856) pobi svećenike Baalove, izlomi kipove i kuće Baalove razkopa, ali od griehova Jeroboama, sina Nabatova ne odstupi; zato pobi Izraelce Hasael, kralj syrski i uze im zemlju prekojordansku (IV. Kr. gl. 9 i 10.)

11. Joahaz sin Jehujev (856-840) hodjaše takodjer za griesi Jeroboamovijemi; zato ga dade Gospodin u ruke Hasaelu i sinu njegovu Benhadadu III. (IV Kr. 13. 1-9)

12. Akoprem je sin Joahasov Joas (840-824) štovao telce zlatne, sažali se ipak Gospodinu za Izraelci i smilova se i pogleda na njih, te Joas tri puta razbi Benhadada i povrati gradove Izraelove. Izazvan od kralja Judejskoga Amasije, pobi i njega, uhvati ga, obori zidove Jeruzalemske i uze sve zaklade iz doma Gospod-

njega i iz riznicah doma kraljevskoga. Za Ioasa umre prorok Eli„zej, koji mu bješe prorekao, da će triputa razbiti Syrce. Sin njegov

13. Jeroboam II sin Ioasov kraljeva 41 godinu (824-783). On povrati medje Izraelove od Emata do mora uz pustinju po rieči Gospodina Bo„ga Izraelova, koji reče preko sluge svoga Jone, sina Amatijeva, pro„roka, koji bješe iz Getha, što je u Oferu; ali Jeroboam, sin Ioasov ne odstupi sa svim tim ni od jednoga grieha Jeroboama, sina Na„batova; zato i življenje Izraelaca bijaše nevaljana, kao što čitamo u spisih kazanjih proroka Oseja, Amosa i drugih IV. Kr. 14, 23 do kraja.

Po smrti Jeroboamovoj nasta anarchija za 12 po prilici godina (783-772). Zatim bude kraljem Jeroboamov sin

14. Zaharija (772) ali ga za 6 mjesecih ubi

15 (VI. dinastija) Sellum (שַׁלּוּם), kojega opet za mjesec dana ubi:

16. (VII. dinastija) Manahem (מְנַחֵם) ovaj kraljeva 10 go„dina (771-760) veoma okrutno. Proti gradu Tarpsi, koji mu ne htjede otvoriti vrata, popa u pomoć kralja Assyrskoga Fula, davši mu silno blago, koje on uze od Izraela, od svih ljudih bogatih. Sin mu

17. Fakeja (פְּקַחְיָה Vulg. Phaceia) bi poslie tri godine (760-758) ubijen od vojskovodje svojega, koji se zvao

18. (VIII dinastija) Faké (פֶּקַח Vulg Phacee) i vladavši 20 godina (758-738) u družtvu sa Syrskim kraljem Rasinom do„dijavaše kraljestvu Judejskomu za kralja Ioathama, osobito pa„ko za Ahasa, koji proti ovoj dvojici dozva u pomoć kralja Assyr„skoga Theglathfalasa. Ovaj razori Rasinovo kraljevstvo Dama„scansko, a stanovnike kraljevstva Izraelskoga iz Galileje i zemlje prekojordanske otvede u sužanjstvo (740). Fakeja ubi Oseja (הוֹשֵׁעַ) a po tom bi opet anarchija od 9 po prilici godina (738-730), onda zauze priestolje kraljevsko Fakejev ubojica

19 (IX. dinastija) Osea (730-722) Salmanasar, kralj Assyr„ski natjera ga, da mu danak plaća, pak kad je bseo, da se oprosti

toga danka stao ugovor sklapati sa faraonom Suom (סוא)
Salmanasar zemlju Izraelsku zauzme i oplieni i zarobi kralja Oseu,
nasljednik njegov Sargon poruši Samariju a većinu podložnika
njegovih odvede u Assyriju i naseli ih u Hali i Haboru polak
potoka Gosana i u gradovih Medijskih. Tako bi konac kraljevstvu
Izraelskomu god 722.
Žalostno bijaše stanje kraljevstva Izraelskaga sve od početka, pa
do propasti njegove. O kraljevih kaže sv. Augustin: „In Israel
reges, alios magis, alios minus, omnes tamen reprobos legimus."
(Civ. D XXII, 23. II. 226.) Uz ovakove kraljeve bila je naravno i u pu-
ku velika pokvarenost: „qualis rex, talis grex". Nu najveće je bilo
zlo, što se je od razkola političnoga stvori razkol vjerski. Jeroboam,
da odvrati svoje podložnike od pohadjanja hrama Jerusalemskoga
pa tim od prijateljevanja s Judejci, uvede državnu vjeru, štova-
nje Jehove pod symbolom telaca zlatnih, a svećenici i levite, revni-
telji za zakon Mojsijev predjoše u kraljevstvo Judejsko i tim u kra-
ljevstvu Izraelskom, kako nije bilo zakonitoga priestola, ne bijaše
niti zakonitoga svećenstva. Za Ahaba uvedeno bijaše još k
tomu štovanje Baala i Astarte, s kojim je bila sdružena svaka-
ko razuzdanost i razkalašenost. Zato niesu prestali proroci uko-
ravati ovo odmetničtvo od Jehove *) v. str. 216.
Od zasužnjenih Izraelaca čini se, da su se samo riedki k Bogu obra-
titi i s Judejci u Palestinu povratili, nego mnogi su se s pogani po-
miešali, a većina njih ostala na iztoku, odkuda izišavši i pomje-
šavši se ponješto s Judejci, utemeljili su nove naselbine židovske,
od kojih potiču, kako mnije neki učenjaci, Židovi u južnoj Arabiji,
Malabaru, Turkestanu, Kašmiru, Afganistanu i Kurdista-
nu. Inače nam je sudbina zasužnjenih Izraelaca nepoznata;
jedino knjiga Tobijina pripovieda nam epizodu iz historije nji-
hove.
U opustošenu zemlju Izraelsku dovedoše kraljevi Assyrski
Sargon i Assarhadon ljude iz Babylona i Kuthe (odatle Samari-
tancem takodjer ime Kuthaei) Ave, Ematha i Sefarvaima,

koji pomješavši se s ostatci Izraelaca, još se klanjahu idolom i kad je Gospodin poslao na njih lavove, moliše i dobiše od Kralja Assyrskoga svećenika Izraelskoga, koji dodje u Bethel i uči ih, kako će se bojati Gospodina; ali uza sve to načiniše si oni novaselci svoje bogove i pomješani s ostatci Izraelskimi stvoriše nov narod Samaritanski. Poslie sužanjstva Babylonjskoga Samaritanci odustajahu od idolopoklonstva i pristajahu sve više uz monotheizam. Od svetih knjiga primili su samo petoknižje, vjerovali bitisanje angjela dobrih i zlih, sud Božji i uzkrsnuće, svetkovali blagdane biblijske i na Garizimu prinosili žrtve vazmene, zabacili su tradiciju, vjerovali u Mesiju, koji da će doći 6000 god. poslie stvorenja svieta, ali od Mojsija da neće biti veći. I dan danas ima Samaritanaca u Naupluse (negdašnjem Sihemu, koji se je kašnje na čast caru Flaviju Vespazijanu prozvao. Neápolis Flavia"); ali ima i medju njimi razdora u vjeri (v. str. §215) i navješćivati propast dinastijam. — Kako su kraljevi Izraelski i narod bili skloni na pogansko praznovjerje, to su s poganskimi državami i saveze sklapali i pomoć dobivali od njih; tako je Misirski kralj Sesak (ꜱ. ... u Grkah: Sesonchis), prijatelj Jeroboamov, udario na Judeju i oplienio Jerusalem; Ahab je prijateljevao sa Sidonskim kraljem; poznije bilo je kraljevstvo Izraelsko u savezu sa Assyrci, napokon s Damaskom. Ali su ovakovi savezi bili proti theokratiji, a po tom na propast Izraelcem.~

§.50. Knjiga Tobijina.

1. Sadržina knjige. Knjiga Tobijina, sastojeća od 14 glava i zapremajuća u Vulgati mjesto medju II. knjigom Edrinom i Juditinom pripovieda ovo: Kad je kralj Asirski . . (dalje u biblijskoj povjesti na strani 109)

2. Tko je knjigu pisao i kada? Stariji tumačnici ove knjige a i gdjekoji noviji katholički drže, da je prvih 13 glava ove knjige napisao Tobija stariji 14. 1-13. Tobija mladji, a

14, 14-17. netko pozniji; morda unuk Tobije starijega, pozivajući se na tekst grčki u kojem je od 1, 2 (Ἐγὼ Τωβὶτ ὁδοῖς ἀληθείας ἐπορευόμην etc.) do 3, 6. o Tobiji starijem govor u 1. osobi; nadalje po istom textu 12, 20. Rafael zapovieda Tobiji otcu i sinu, neka sve, što se je dogodilo, popišu u knjižicu." Na početkom glave 13. ne kaže se: i Tobija popisa sve etc. nego samo: „I Tobija napisa molitvu na radost." U tomu Vulgata čiji je tekst jednake vriednosti s grčkim, u 12, 20. ima samo: Vos autem benedicite Deum et narrate omnia mirabilia ejus, i u 13, 1: Aperiens autem Tobias senior os suum, benedixit Dominum etc. i iz početka Vulgate govori s Tobiji kao 3. osobi. Dakle ni po samom grčkom tekstu ne možemo tvrditi, da su pisci knjige oba Tobije a po Vulgati gotovo ne; najviše bi se moglo po grčkom tekstu reći, da su Tobije otac pobilježili zgode svoje pa te bilješke da je nepoznat pisac upotriebio sastavljajući knjigu. Nepoznat nam je dakle pisac knjige a potom i doba u koje je pisana.

3. <u>Jezik, kojim je knjiga izvorno pisana</u>. Po svjedočanstvu sv. Jeronima: „Praefat in Tobiam: Exigitis, ut librum chaldeo sermone conscriptum ad latinum stylum traham..... Feci satis desiderio vestro knjiga je originalno napisana jezikom kaldejskim; original se je izgubio a sačuvala su se dva neposredna prievoda LXX i u Vulgati koji posljednji načinio je sv. Jeronim. U bitnosti slažu se oba prievoda u manjih pak stvarih dosta se razlikuju.–

Sv. Jeronim gotov je bio sa svojim prievodom jedan dan; gledao je više na smisao. Samo ondje, gdje se oba prievoda slažu, možemo suditi, da se je uzčuvao izvor vjerno; gdje se pak razlikuju imamo po pravilih kritičnih rasuditi, komu od njih da dademo prednost.

4. <u>Svrha knjige</u>. Akoprem je knjiga historijska ipak dogodjaji, koji su u njoj popisani nisu popisani radi svoje historijske, nego poučne znatnosti. Tobija stariji i Sara kušani su od Boga patnjami i pošto su pokušani

usliši G. Bog njihove molitve i pošalje angjela Rafaela, da objema porodicama pomogne na čudesni način. Nauka, koja se u tom nalazi lahko se razabere, da naime, kako kaže sv. Pavao Rim. 8. 28, onim koji ljube Boga sve ide na dobro. Svrha je dakle knjiga ista koja i Jobovoj knjizi zato se izrieckom kaže: Tob 2, 12. „da je Bog stoga na Tobiju pustio kušnju, da potomkom bude primjer strpljivosti kao i sv. Job." Ipak je razlika medju jednom i drugom knjigom, što je u Jobu historijski diel puno manji, služeć sam za okvir sjajnim onim govorom o promislu Božjem, dočim u Tobiji nema takvih govora, nego je sve od početka do kraja historija, vrlo zanimiva, zapletena i poučna.

Ali knjiga Tobijina, akoprem pisana za pouku opet je znamenita i s pogleda historijskoga, jer prvo živo nam prikazuje življenje pobožne izraelske obitelji, a drugo doznajemo iz nje, kakvo je bilo stanje Izraelaca u robstvu Asirskom, knjiga ima napokon i dogmatičku znamenitost, naukom naime o angjelih i daemonih i o zasluženosti dobrih djela znatno se razvija objava Božja. —

5. <u>Knjiga historijska</u>. — Sve do 16. vieka nije se nikad sumnjalo o historijskoj sadržini knjige Tobijine; tek u novije vrieme, pokušaše neki dokazati, da je njena sadržina ili posve izmišljena, uz ovo mnienje od katolika pristaje, čini se jedini Jahn, ili da je historijska gradja pjesnički izkićena, tako od katolika Scholz i Movers (a za njimi čini se i naš Škarić). Ali većina katoličkih učenjaka drži, da je pripoviedka u Tob. knjizi skroz historijska i posve dostojna vjere.

Pisac tako piše i govori, te nema ni malo sumnje, da on hoće neka mu se pripoviedka smatra historijskim izvještajem, zato dogodjaje, što pripovieda, preplete i spaja sa dogodjaji historijskimi od drugud poznatimi i navodi potanko okolnosti, mjesta, vremena i osoba. Ako li uz sve to sadržina knjiga ne bi bila historijska ne bi u

protuslovci svojoj u sv. pismu mogla nikako imati mje-
sta. — Ima u našoj knjizi mjesta čudnovatih kao n. pr. da
stariji Tobija i Sara jednako nedužno trpe i da se u isto do-
ba Bogu mole i umole, nu baš radi čudnovatosti svoje i jesu
ovi dogodjaji popisani. Ako su dva dogodjaja slična, odat-
le ne sliedi ni malo, da su ne mogući, te izmišljeni ili da su
imajući historijski temelj pjesnički iskićeni. Ako ima u
dogodjajih, koji se pripoviedaju u našoj knjizi, kakove ten-
dencije, to je tendencija promisla Božjega. —
Napokon čudnovate zgode i čudesa u knjizi kao dokaze
za njenu istinitost mogu samo oni navoditi, koji u obće po-
riču mogućnost čudesa. Sam protestant Fritzsche kaže:
Ako knjigu smatra sa strogo-biblijsko vrhunaravne strane
njemu značaj same pripoviedke ne priečí, da je ne shvati
kao čistu historiju. Kao drugdje u starom i novom kraljev-
stvu Božjem i ovdje su zgode i dogodjaji čudnovati, pak
se k dotičnim mjestam mogu malo ne skroz iz kanonskih
knjiga navesti shodne paralele (Handbuch zu den Apokry-
phen des alt. Testam. 2. Lieferung Leipzig 853. S. 14.) Pojedi-
ne potežkoće riešavaju dobri katolički komentari od novi-
jih: Reusch, Buch Tobias übersetzt u. erklärt.. Freiburg
in Breisgau 1857) i Gutberlet, Tobias.

6. Knjiga je kanonska. Židovi do duše ne prizna-
vaju ove knjige kanonskom, nu crkva kršćanska držala ju
je od početka svojega bogoduhom. Osim onih razloga, ko-
je navedosmo za kanoničnost drugokanonskih knjiga u obće,
za knjigu Tobijinu vriede još ovi:

a), Čini se, da se sam Isukrst poziva na nju, kada u Mat.
7. 12. kaže: „Omnia quaecunque vultis ut homines vobis fa-
ciant, et vos facite illis. Haec est enim lex et prophetae."
Jer ove se rieči nigdje u zakonu ni prorocih ne čitaju van u
Tob. 14. 16. Quod ab alio fieri oderis tibi vide ne tu aliquan-
do alteri facias. Pisac Odkrivenja opisujuć nebeski Jeru-
zalem (21. 18) jamačno je pred očima imao opis Jeruzalema

u Tob. 13. 21. 22.

b) Mnogi sveti otci i crkveni pisci izrično navode knjigu Tobijinu kao svetu; tako kaže sv. Ciprijan (De orat. Dom.): Scriptura sacra instruit nos dicens: bona est oratio cum eleemosyna et jejunio. Ove su rieči iz Tob. 12. 8. Origen (Hom. 27. in Num.) veli, da početnici rad čitaju, kad im se štogod netom, no čita iz božanstvenih sv. knjiga pa za primjer navodi i knjigu Tobijinu. Klemente Aleksandrijski navodi (Strom. 2. i 6) našu knjigu kao ἡ γραφή. Sv. Ambrozije (u spisu de Tobia) zove ju liber propheticus. Sam sv. Jeronim (praef. in Tob.) veli: Arguunt et nos Hebraeorum studia et imputant nobis contra suum canonem latinis canonibus ista (Tobiju) transferre; sed melius esse judicans, Pharisaeorum displicere judicio et episcoporum jussionibus servire, institi ut potui. Sv. Augustin (doctr. christ. 2. 8.) medju kanonske knjige broji i Tobijinu tako i sv. Inocencij I. (in epistula ad Exuperium). —

c) Koncilija: Hiponski (393) Kartažki III. (397). i IV. (419), Rimski za pape Gelasija (474) Trientski i Vatikanski izbrajaju medju kanonskimi knjigami i Tobijinu.

d) S katoličkom crkvom u tom se slaže izstočna nesjedinjena. —

§. 56. Priegled historije kraljevstva Judejskoga

Za 387 god. što je obstajalo kraljevstvo Judejsko (od god. 975-58 kraljevaše 20. kraljeva, svi iz plemena Davidova osim Athallije.

1. Roboam (רְחַבְעָם) kraljeva 17. god. (975-957). Htjede zavojštiti na Izraela ali ga u tom zapriječi prorok Semeja. Iz kraljevstva Izraelskoga predjoše k njemu svećenici i mnogi štovaoci Boga pravoga. Kad su se Judejci

odmetnuli od Jehove dodje (5º godine kraljevanja Rob. amova) na njih Misirski kralj Sesak, zemlju opustoši; Je. rusalem i hram oplieni.-

2. Abiam (אֲבִיָּם u Dnev. Abija) (god. 957-955) koji ne. dajući se u Boga potaknu Jeroboama, ali se kasnije izne. vjeri Bogu i umre u griesih otca svojega.-

3. Asa (אָסָא) kraljeva 41. godinu (955-914), bolji od otca i djeda očisti službu božju idole izlomi, rukom božjom pomazan svlada silnu vojsku Zare Etiopca i plien unese u blagajnu hrama gospodnjega. I bješe rat medju njim i Baasom svega vieka njegova, on kupi bla. gom iz riznice doma Gospodnjega i iz riznice doma kra. ljeva od Benhadada kralja Syrskoga zato ga ukori prorok Hanani, ali ovaj bude bačen u tamnicu, a kralj se razbo. li od nogu i bolest njegova bi veoma težka i u bolesti svojoj netraži Gospodina nego liečnika.

4. Josafat. (914-889) veoma bogoljuban, kraljeva 25. god, obori visine idolske i lugove u Judeji, narod dade uči ti zakonu Gospodnjemu, uredi sudstvo, za narod se posk. bi; u tom jedinom bješe nesretan, što se je s bezbožnim Aha. bom sklopio prijateljstvo uzamši svojemu sinu Joramu za ženu Athaliju, kćer Ahaba i Izabele; s Ahabom je proti savietu proroka Miseja, sina Jemlina ratovao na Ben. hadada II; zašto ga ukori prorok Jehu sin Hananijev. Zatim je opravio u Ofir brodove, ali mu se razbiše jer se bješe združio, akò i ne rado s Okologijom sinom Ahab. vim. Pomagao je i Jorama, kralja Izraelskoga, u ratu na Mesu kralja Moabskoga. Za ovoga kralja visine (Jehovine) ne bjehu oborene.-

5. Joram (889-883) pobi braću svoju i neke knezove, na čini visine i podje putem doma Ahabova, čijom se kćer, ju Athalijom bješe oženio.-

Idumeja i grad Lobna odvrgoše se, filisteji i Arapi susjedi Aetiopljanom prodriese u zemlju i odnesoše

kralja sve blago i žene i djecu njegovu osim Ohozije naj-
mladjega. Još ga Gospodin udari bolešću u kojoj umre.

6. Ohozija (u II. Dn. 21, 17 takodjer Joahaz prozvan). –
I ovaj hodjaše putovima doma Ahabova, jer ga mati nago-
varaše na zla djela. – Joramu kralju Izraelskom bijaše
drug u nesretnom ratu sa Hazaelom. Kad je ranjena Jo-
rama posjetio bi i on kao i Joram ubijen od Jehuja. Kra-
ljeva samo godinu dana. –

7. Athalija (883–877) vidjevši, da joj sin pogibe, pobi
sve kraljevsko sjeme doma Judina i stupi sama na priestol.
U onom pokolju Jozabeth, kći kralja Jorama a žena veli-
koga svećenika Jojade, izbavi od smrti Joaza jednogo-
dišnjega sina Ohizijina. – Odgajan bješe 6 god. u domu
Gospodnjem a Athalija kraljevaše u zemlji. Sedme godine bi
Joas kraljem proglašen, a Athalija ubijena.

8. Joas vladaše 40. god. (877–838). Vjera Jehovina bi bri-
gom Jojadinom uspostavljena, hram popravljen i uresen.
Ali po Jojadinoj smrti stade kralj štovati idole a sina
njegova Zahariju, koji ga je opominjao zaspe kamenjem u
dvorištu doma Gospodnjega. Zato se podiže na nj vojska
Syrska, koju je samo velikim plienom mogao sklonuti na
povratak. Bolestna kralja ubiše sluge na postelji. –

9. Amasija (אֲמַצְיָהוּ) sin Joasov (838–810) razbi Idu-
meje i donese bogove njihove i postavi ih sebi za bogove.
Izazvavši Joaza, kralja Izraelskog na rat, bi od ovoga
potučen i poslije od buntovnika ubijen. –

10. Ozija i Azarija prozvan (עֻזִּיָּה) postade kraljem
u 16. god. vieka svojega i vlada 52. god. (810–758). Imajući za
savjetnika proroka Zahariju, činjaše što je pravo pred Go-
spodinom. On povrati Judi Ailath i savlada Filistejce,
Arape i Amonce, popravi zidove Jerusolimske, utvrdi
mnoge gradove. Mila mu bje i poljska radnja, tako da je za
njega država doma sretna a vani poštovana. Na podstać
[illegible] uzoholi se pa htjede Gospodinu prinesti kâd na

oltaru zlatnom, zato Gospodin udari ga gubom. Četiri godine življaše Ozija gubav, a u to vrieme upravljaše narod, dom sin njegov Joatham. Poslije četiri godine umrije Ozija, pak kralj bude:

11. Joatham (758-742), koji činjaše što je pravo pred Gospodinom. On načini visoka vrata, na domu Gospodnjem sazida gradove, u gori Judinoj i nametnu Amoncem danak. Ali visina ne obori i narod bijaše pokvaren; zato poče Gospodin u to vrieme napuštati na Juda Rasina, kralja Syrskoga i Fakeja sina Romelijina. Naslieđi Joathama ne valjali sin:

12. Ahaz (742-727) koji sali likove Baalom i sažeže sina svojega na čast Molohu u dolini sinova Ennomovih i prinosi žrtve i kadi na visinah i po brdih; za to ga po dopuštenju božjem razbiše Rasin i Fakej; još mu Rasin ote Ailath i povrati taj grad Idumejcem. U nevolji obeća Bog Ahazu preko proroka Izaije spasenje i za potvrdu toga reče mu, neka si ište kakovgod znak, pa kad bezbožni kralj to odbi, Izaija kaza glasovito proročanstvo o Mesijinu rodjenju od djevice. Ahaz kupi si radje od Assyraca pomoć blagom iz riznice doma Gospodnjega. Teglath Falasar razori kraljevstvo Rasinovo i stanovnike iz zemlje preko jordanske zavrnji. Ahaz uzoholivši se ste pobjede, ukloni Salamonov mjedeni žrtvenik i mjesto njega postavi drugi žrtvenik za idole i hram zatvori. Ali i k njemu dodje Theglath Falasar, kralj Asyrski i ojadi ga a ne utvrdi. -

13. Ezekija. - (חזקיה) sin Ahazov kraljeva 29. godina (727-698) bijaše bogoljuban i sretan, satre idole, žrtvenike, pače i mjedenu zmiju (Mojsijevu) obori visine i povrati službu božju; na blagdan pasche, koji se već davno nije svetkovao, pozva u Jerusalem Judejce i Izraelce i zapovjedi doprinositi žrtve. Skrbio se je za slavu i mira i rata, utvrdio stare gradove, sazidao nove, prikupio mnogo blaga i namakao živeža. Ovako uredio i učvrstio

državu, uzkrati Assyrcem danak; ali Sennaherib kralj Asirski dodje s vojskom na nj. Bojeć se Ezekija, da neće moći neprijatelju odoljeti dade mu nebrojeno blago da kupi od njega mir. – Sasvim tim mir dugo ne potraja: Sennaherib kaneći pokoriti Misir htjede prije Palestinu podjarmiti, zato posla vodje svoje, da zauzmu Jerusalem. Vodja Rabsake, psujuć kralja i Boga traži, da se preda grad; u toj nevolji tješi Ezekiju prorok Izaija. Kad je u to i Tharaka kralj Ethiopski spremao vojsku na Sennaheriba angjel jedne noći Gospodnji pobi (pomorom) u okolo Asyrskom 185,000 ljudi; Sennaherib vrati se u Ninivu, gdje ga sinovi u hramu Nesrokovu ubiše. Razboljev se Ezekija molitvom izprosi od Boga zdravlje i još 15. god. života, a tomu za znak vrati se sjen na sučaniku Ahazovu deset koljenica natrag. Za tri dana ozdravi i posveti ostali viek boljku vjere i države. Babilonski kralj Merodah-Beladan čuv, da je Ezekija ozdravio čestita mu preko poslanika, kojim iz taštine pokaza sve svoje blago; zato mu Izaija u ime Gospodnje naviesti, da će se sve ono blago i djeca njegova odnieti u Babiloniju. –

14. Manasse (מְנַשֶּׁה) sin Ezekijin vlada 55g. (698–643); pogradi visine, koje bješe razkopao Ezekija, podiže oltare Baalom, i svoj vojsci nebeskoj i oskvrni sam hram likovi rezanimi pače likom Astartinim; opomene proročke prezre i k bezbožnosti doda okrutnost, zato dovede Gospodin na nj glavare od vojske kralja Assyrskoga Assarhadma, koji ga uhvatiše i odvedoše u Babylon. U sužanjstvu pokaja se za grieche svoje te ga gospodin povrati u Jerusolim na kraljevstvo njegovo. Od to doba nastoja popraviti što bješe od prije sgriešio.

15. Amon sin Manassijev (642–641) bezbožni Kralj idolopoklonac ubijen bi već druge godine od svojih dvorjana. ~.

Sin njegov 16. Josija (יֹאשִׁיָּהוּ) postade kraljem kad mu
je bilo osam godina i kraljeva 31. god. (641 – 610) On činjaše
što je pravo pred gospodinom i hodjaše putovima Davida
otca svojega i ne odstupaše ni na desno ni na levo; jer 8e
godine kraljevanja svojega poče tražiti Boga a 12e poče či-
stiti Judeju i Jerusolim od visina i od idola. Osamnaeste
godine pako dade opraviti dom Gospodnji, istom zgodom
Helkija svećenik nadje knjigu zakona Gospodnjega, da-
noga preko Mojsije (autograf) i kad ču kralj prietnje gos-
podnje iz knjige, posaćen proročicom Oldom, ukloni još
svaki trag idolopoklonstva, naročito i u Bethelu, čim se
je izpunilo proročanstvo III. Kr. 13, 2. i praznova pashu uz ve-
liko veselje naroda. Taj bogoljubni kralj hoteći zapriečiti
kralju Misirskomu Nehaonu prelaz preko Palestine, po-
gibe u boju u polju Magidonskom, oplakan prorokom Je-
remijom i svim narodom.

17. Joahaz. sin Josijin (610) narodom za kralja iza-
bran, bezbožac bje, poslije 3. mjeseca od Nehaona odve-
den u Misir. Oplienivši Judeju, Faraon mjesto Joaha-
za postavi kraljem starijega njegova brata Eliakima,
kojemu predjede ime:

18. Joakim. (יְהוֹיָקִים) koji je takodjer bio bez-
božan (610 – 599). Kad je Nabukodonosor kralj Baby-
lonski (נְבוּכַדְנֶאצַּר) kod Circesija 606 u bieg natjerao Ne-
haona dodje u Jerusolim, oplieni hram i kraljevske i dru-
ge odlične mladiće medju njimi Daniela s drugovi; odve-
de u Babiloniju. – (Ovo je prva deportacija, god 606, ter
se od nje računaju 70. god. sužanjstva babilonskoga Je-
remijom proročenik) Joakim poslije 3. god. zakrati Na-
bukodonosoru danak, a ovaj ga uhvati i okova. Potom Jo-
akim umre. Na njegovo mjesto bi kraljem sin njegov

19. Joakin ili Jehonija (יְכָנְיָה ; יְהוֹיָכִין), koji sa-
mo tri mjeseca sjedi na priestolju. Bezbožca odnesoše
s majkom njegovom sa ženami i dvorani i s boljim dielom
Fol. 29.-

stanovnika (10.000) medju kojimi su bili Mardohej i Eze-
kiel. Nabukodonosor odnese takodjer sve blago doma
Gospodnjega i doma kraljevskoga. Ovo je druga deporta-
cija (599). - U zemlji ostade samo siromašni narod, koje-
mu kraljem postavi Nabukodonosor Mathaniju sina Jo-
zijina, predjenuv mu ime;

20. Sedekija (צִדְקִיָּהוּ) koji se je proti savjetu proro-
ka Jeremije s Faraonom Hofrom uroti proti Nabukodo-
nosoru, pa tim navuče konačnu propast kraljevstvu svojemu.
Nabukodonosor pročerav Hofru podsieda dvie godine Jeru-
solim. - Jeremiju, koji savjetuje, da grad predadu bace u tam-
nicu. Glad i pomor zavlada u gradu. Sedekija provalio iz gra-
da, uhvaćen bi u polju Jerihonskom. Odvedu ga u Reblathu
pred Nabukodonosora, gdje najprije na očigled njemu njego-
vu djecu pokolju, a onda njemu oči izkopaju, te ovako sliepa
odvedu u Babilon, gdje skorim umre. Kaldejci medjutim uz-
mu grad, popale hram i odnesu sa sobom sve posudje iz hra-
ma i sve što je god bilo dragocieno god. 588. pr. Hr.

Obseg kraljevstva Judejskoga bje manji od Izraelskoga;
jer je obsizalo samo plemena: Judino i Benjaminovo, k tomu
zemlje Edomsku, Amonsku i Filistejsku, ali su se i ove samo
težko držale u pokornosti. Edomci su se već za Salamona bunili
(III. kr. 11.14) poslije pokoreni opet su ustali za Jorama (IV. kr. 8.20)
napokon su za Ahaza zbacili jaram Judejski. Tako su i Filiste-
ji za Jorama oplienili Jerusalem (II. Dn. 21.16) a za kralja Ozije
i Ahaza izvojštili sebi slobodu (II. Dn 26.6; 28.18) Sa svim tim sta-
nje kraljevstva Judejskom bilo je sretnije nego li Izraelskom;
jer je imalo zakonitu nasljednu dinastiju od roda Davidova
(20. kraljeva u 387 god) djedovsku vjeru, svetinju narodnju (hram)
zakonito svećeničtvo i proroke, koji su pobožne kralje poma-
gali a bezbožnim navješčivali sudove Božje; zato za svešte-
nici i leviti dodjoše iz kraljevstva Izraelskoga u Judejsko
svi oni koji su upravili srce svoje da traže Gospodina,
dodjoše u Jerusalem, da prinesu žrtve gospodinu i tako

utordi se kraljevstvo Judejsko (4 Kr. 11. 13-17). – Nu nisu svi kra-
ljevi Judejski hodili putevi Gospodnjimi nego se je samo njih
šest našlo theokratijskih (Asa, Josafat, Ozija, Joatham
Ezekija i Josija), pa i od ovih samo su posljednja dvojica ob-
ili visine (Jehovi posvećene). – A što su pobožni kraljevi do-
bra stvorili to su porušili njihovi bezbožni našljednici. Osim
ovih nutarnjih uzroka propasti kraljevstva Judejskoga bilo
je i spoljašnjih: na istoku (Asirija i Babilonija) i na zapa-
du (Misir) razvile su se moćne svjetske monarhije, medju ko-
jimi bila je Judeja kao zrno medju dva žrvnja. Prezrevši rie-
či proročke narod je bezakonjem svojim gnjev i kazan Božju
samo požnrio. –

§ 52. Knjiga Judithina

1. Sadržina. Knjiga ova, koja u Vulgati zaprema dru-
go mjesto medju drugokanonskimi pripovieda historiju Judi-
the (יְהוּדִית) Židovke, udove plemenite i čiste, koja smak-
nuvši Holoferna vojskovodju kralja Asyrskoga Nabu-
kodonosora kad je podsjedao grad Betuliju, ubi ga pija-
na i stim junaštvom oslobodi domovinu; stečena pobjeda
slavljena bi najvećom slavom i radošću (gl. 1-16)

2. Vrieme u koje se dogodila historija Judithina. O tom
se ne slažu mnienja. Mnogi povodeći se za Eusebijem, sv.
Augustinom i Georgijem Syncellom (Syncell u patrijarh
Tarasija pisao Chronologiju) [sancopteus a fatere] mniju da se je dogodjaj pri-
poviedan u knjizi Judithinoj zbio poslije sužanstva babi-
lonskoga. Ali tomu se mnienju mnogo koješta protivi. U
knjizi kaže se, da je kralj Asyrski Nabuk. donosor
preko Holoferna pokorio sebi Mesopotamiju, Ciliciju, Siri-
ju, Arapsku, Mediju i samu Judeju; nu sve ove pokrajine
bile su od vremena Cyrovih podložene Perzijancem. Ka-
že se takodjer, da su se Judejci pripravljali na odpor

proti vojskovodji Nabukodonosorovu; nu poslije sužanjstva nisu se Judejci opirali, niti se mogli opirati i jednom kralju sve do Antiocha IV. Nadalje u knjizi opisuje se Ninive kao grad velik, dočim je za perzijskih kraljeva ležala u razvalinah. Napokon kralj Medijski Arfaksad i kralj Asirski Nabukodonosor opisuju se kao vrlo silni kraljevi; ali su poslije sužanstva vladaoca onih ~~xxx~~ zemalja izgubili sva silu i bili podložni kraljevom perzijskim. Stoga Bellarmin, Serarij, Montfaucon, Calmet, Welte, Haneberg, Reusch i mnogi drugi pravije misle, da se je historija Juditina dogodila prije sužanstva, i to u ono vrieme kralja Josije, dok je bio još mlad te je mjesto njega upravljao kraljevinom veliki svećenik ili pak u ono vrieme kralja Manassija, kad je bio zasužnjen u Babilonu; potom je Arfaksad kralj Medijski = Fraortes ili Arsaces[1] a [illegible] Nabukodonosor ili Asarhaddon[2]. Arfaksad je naime i po samom Niebuhru (Geschichte Assur's u. Babel's. Berlin, 1857. str. 285.) više ime općenito kraljeva medijskih negoli vlastito, a Asarhaddon, budući vladao i Babilonijom, mogao je imati i ime Nabukodonosor, ime obćenito kraljevom babilonskim.

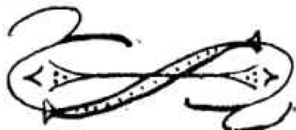
3. Nezna se <u>ni za pisca</u> knjizi, ni za vrieme, kad je pisana. Sama Juditha nije je pisala, kao što su neki razabirali iz rieči sv. Jeronima (comm. in Agg. 1.6. Si quis tamen vult librum mulieris recipere; jer kako ove rieči razumije isti sv. otac crkve, vidi se iz ep. ad Princip.: Ruth et Esther et Judith tantae gloriae sunt, ut sacris voluminibus nomina indiderint. Vjerojatnije je ono mnienje, koje s Huetom (Dem. evang. IV. 213) i Calmetom drži, da je knjiga pisana u sužanjstvu na utjehu zasužnjenim, ili odmah iza sužanjstva, to vjerojatnim čini jezik kaldejski, kojim je knjiga bila napisana. Da nije knjiga pisana istom poslije rodjenja Hristova, kako mislić neki protestanti, dokaz je prievod grčki, kojim se je već sv. Klemente Rimski služio u poslanici Korinćanom (gl. 55). —

4. <u>Tekst je izvorni</u>, koji je po sv. Jeronimu bio kaldejski

propao. Iz matice potekli su neposredno grčki prievod LXX i latinski od sv. Jeronima. Da je grčki prievod načinjen iz teksta haldejskoga, razabira se iz aramaizama u njemu i pogriešaka prevodiočevih; u ostalom taj prievod čini se, niti je vjeran niti drugčije dobar. Od njega su dvie recensije, jedna u običnih izdanjih, a druga u rukopisu Sinajskom; po svoj drugoj recensiji izradjena je Itala. Sv. Jeronim načinio je prievod knjige Judithine po matici haldejskoj, obzirući se ipak na Italu, i to više po smislu nego li po riečih: „magis sensum e sensu, quam ex verbo verbum transferens.“ K tomu dodaje sv. otac: „multorum codicum varietatem vitiosissimam amputavi, sola ea, quae inteligentia integra in verbis Chaldaeis invenire potui, Latinis expressi.“ (Praef. in Judith.) Po ovom možemo tekst originalan samo na onih mjestih poznati u kojih se oba prievoda sudaraju.

5. Koja je svrha knjizi, vidi se iz govora Ahiorova (5, 5-25): pokazati, da je Bog Izraelcem vazda u pomoć, dok ga ne vriedjaju griesima, ili dok za griehe čini pokoru.

6. Akoprem se ova knjiga kod otaca i crkvenih pisaca, kadšto ne broji izrikom medju kanonskimi knjigami, jer se ne nalazi u kanonu židovskom, sasvim tim priznavaju božanstvenost njezinu: sv. Klemente Rimski slavi Judithu kao svetu, Tertullijan ju navodi za primjer jednobračnim, Klemente Aleksandrijski i Eusebije upleću historiju Judithinu u ostalu historiju svetu, Origen svjedoči, da crkva Božja prima knjigu Judithinu, sv. Jeronim veli, da je sinod Nicejski ovu knjigu brojio medju drugimi svetimi knjigami, sv. Ambrosije, sv. Hilarije i drugi kao božanstvenu (V. S. Clem. I. Cor 55.; Tert. De monogam. 17. Clem. Alex. apud Migne Patrol. graec. VIII. 1328.; Euseb. apud Migne Patrol. graec. XIX. 468.; Origen ep. ad Afric. 13.; Hieron. Praef. in Judith. Ambros. De Viduis, 7.; Hil. in Psal. 125. etc. –

§ 53. O prorocih

1. Proroci ljudi Bogom poučeni i poslani bijahu a) čuvari theokratije (vjere i zakona) koje Bog podizao, kad je theokratija bila u pogibelji, zato imadjahu najvišu vlast nad svećenici i samimi kraljevi; b) glasnici Božji, koji su navješćivali volju Božju i posebne namjere, što je imao Bog s narodom izabranim; c) orudja Božja, koja su proročanstvi put pripravljala spasenja. Prema tomu se i zovu proroci נְבִיאִים (נָבָא = od uzavreti, ob. lato govoriti) = oduševljeni govornici; חֹזִים ili רֹאִים vidioci, stražari pastiri, ljudi Božji, sluge Božji, poslanici iliti angjeli Božji; u LXX προφῆται = proroci.—

2. Služba proročka niti je bila nasljedna niti stalna nego izvanredna; nije bila vezena ni na stalež ni na dob ni na spol: Elizej postao od ratara prorokom, Amos od pastira; Jeremija, Ezekiel, Zaharija bili su iz stališa svećeničkoga; spominju se i proročice: Marija (Ex. 15, 20.) Debora (Sud. 4, 4) i Holda (IV. Kr. 22, 14) Ali su proroci inače bili većinom od plemena levitskoga i asketi, premda nisu bili svi siromasi; tako je n. pr. Nathan imao kuću (II. Sam. 12. 15.) Jeremija kupio polje. (Jer. 32, 7 i d.)

3. Prije Samuela bili su proroci samo sporadički: Noa, Isak, Jakov, Mojsije i. t. d. Od Samuela, koji je utemeljio školu proročku, počinje neprekidna povorka proroka sve do Malakije, zato se u tom pogledu Samuel smatra prvim medju proroci. Isp. Djel. Ap. 3, 24.: „Svi proroci od Samuela i po tom koji su govorili navjestiše dane ove." Doba pak proročko od Samuela do Malakije može se razdieliti na dvie periode: na stariju od Samuela do 8ога vieka i na noviju od 8ga do 5ога vieka prije Krista. Karakter je periode starije theokratijsko-reformatorski; jer su se stariji proroci, revnitelji za zakon Gospodnji, trudili besjedom popraviti opako življenje naroda izabranoga, a besjedu su svoju potvrdili

i iskazi; akoprem su napried i budućnost na to kazivali; ou nieso ništa od svojih govora i proročanstva napisali. Kad njihov sav bio je suvremenikom povezan. I stariji nekoji proroci pisali su do duše knjige, kao što čitamo u Dnevnicih o Gadu, Nathanu i Ahiji, ali su bile knjige historijske pa su vremenom i propale. Naročito su proroci poslije smrti Salamunove kad je nastao razkol, iz svih sila nastojali odupreti se zlu, theokratiju uzdržati i obraniti ju od idolopoklonstva. Ona burna vremena, kad se je i ono težko držalo, što je zakon propisivao nieso prijala razvoju proročanstva mesijskih, premda im je početak učinjen svetim pjesništvom. Medju proroci ove starije periode prvo mjesto životom, radom i u nebo uzašašćem svojim, zauzima Ilija (אֵלִיָּהוּ) Thesbićanin a srednje medju Mojsijom i predtečom Gospodnjim, jer je bio obnovitelj theokratije, zato se je ujedno s utemeljiteljem starog zavjeta, Mojsijom pojavio ~~pred~~ preobraženog Mesije ~~iska~~, za kojega su obojica u životu svjedočila. Ilija revno sa svojom kojn već Sirahov sin mnogo slavi (48, 10: qui scriptus es in judiciis temporum lenire iracundiam Domini, conciliare cor patris ad filium et restituere tribus Jacob), bijaše typ predteče gospodnjega propovjedajućega pokoru. Duh Ilijin počinu na učeniku njegovu Elizeju (אֱלִישָׁע). Koliko je bio Ilija glasnik pravednosti Božje, toliko je bio Elizej vjestnik dobrote i milosrdnosti Božje; jer bi rado bio kola Izraelova i vozač njegov (IV. Kralj. 13, 14) da je narod htio. Ova različnost medju Ilijom i Elizejem može se protumačiti što iz različne njihove ćudi, što iz različnoga stanja kraljevstva Izraelskoga i naroda suvremenoga; stoga se Ilija i Elizej medju sobom dopunjavaju, oba zajedno tvore nekn cjelinu kao Mojsije i Josua, David i Salomon. Razlog silnim svim čudesima, koja su počinila ova dva proroka, valja tražiti u značaju tadašnjega vremena, jer kad nestaje vjere, onda imadu veću moć djela negoli rieči, da se, ne ki i tvrdokorni navedu k izvršivanju zakona. Suvremenom svim prostosrdljivim

mnogimi čudesi, isporediti možemo vremena progona kršćan-
skih i pustinjaka Misirskih i vremena sv. Bernarda, sv.
Franciska i drugih i t. d.

Nu budući da proroci niesu mogli korjenito popraviti po-
kvarena stanja države hebrejske, a znali su, da se približava
sud božji, to oni počevši od 8ga vieka, polazeći iz svojega pokva-
renoga i nepopravljivoga vremena, oči svoje podižu u vrieme
buduće i to najbliže, pa živo opisuju osvetu, kojom će se Bog
osvetiti narodu bezbožnomu i nepopravljivu. Ali da narod od
Boga odbačen ne očaja o milosrdnosti Božjoj i o obećanjih,
koja su bila dana otcem njegovim, uče proroci, da će onaj sud
božji na nj doći samo za kazan, opisuju sudbinu narodâ, s
kojimi su Izrael i Juda imali posla, i napokon objavljuju
namjere Gospodnje, kako će narod podići, učvrstiti i pro-
slaviti, ortaju naime blažena vremena messijska. Pa budući
da rieči prorokâ ove novije periode ne spadaju samo na
suvremene nego i na potonje ljude, oni su ih popisivali, da
se tako vjera u idućega messiju očuva i učvrsti, osoba i
služba messijina da se jasnije nacrta, nada i potom u-
tjeha podhrani, svi da se na dolazak njegov priprave, te
ga utjelovljena vjerom prigrle. U ovoj je dakle periodi
k časti proročkoj prišao nov momenat: navješćivanje
stvarih budućih naročito messijskih (proroštvo u užem
smislu), ter se može u kratko označiti dvjema riečma:
karakter joj je evangjeljsko-praeformativan.

3. Budući da je proroštvo nadah ili ti objava božja
za stalno naprieđ kazujuća stvari buduće, koje se ne mogu
znati iz uzroka naravnih, to se proroštvo poglavito u tom
sastoji, da se objavom Božjom razumu prorokovom dade
znamenje, a drugo da prorok ono, što ovako dozna, drugim
ljudem kaže. Da je u prorocih Bog neposredno radio, da je
proroštvima izvor svrhunaravan t. j. da im je sâm Bog
početnik, to dokazuje sv. pismo: Deut. 18,18: Ponam verba
mea in ore ejus (prophetae) et loquetur omnia, quae

praecipero illi; II. Petr. 1,21.: Spiritu sancto inspirati locuti sunt sancti Dei homines; ovamo spadaju česte one rečenice: Verbum Domini factum est ad dicens. Nauk je to crkve. Symbol Nicejski: Spiritum sanctum, qui locutus est per prophetas. Ali svjetlo ono vrhunaravno, koje je proroku razum prosvjetljivalo, nije u njemu gorjelo neprestano (non per modum habitus) nego je samo u časove sinulo (per modum actus transeuntis); niti je prorok sve znao, što se može znati, nego svaki njih znao je po posebnoj objavi Božjoj samo nešto od toga, ovo ili ono, kako je bilo potrebito za pouku naroda i za razvoj oekonomije starozavjetne.-

4. Subjekt. Za službu proročku nije bila potrebna ni naravna priprava (n. pr. Amos nije bio prorok ni proročki sin, nego je bio govedar i brao dudove, i Gospodin ga uze od stada, (Am. 7.14.15.) ni milost posvećujuća (n. pr. u Balaama, Juda) jer je služba proročka milost za badava dana (gratia gratis data); ali se je pravilno u prorokâ našla i naravna priprava i milost posvećujuća.-

5. Predmetom proroštva mogu biti svi budući događaji, kojih čovjek načinom naravnim ne može nikako znati, koji pr. se o slobodnoj volji čovječjoj ili su slučajni, ali svagda su u savezu nutarnjem s razvitkom kraljevstva Božjega, dakle kojih znanje crpa se jedino iz objave Božje. Tako se proroštva staroga zavjeta razlikuju od nagadjanja ili slućenja naravnoga od prokazivanja djavolskoga, od vračanja poganskoga i od gatanja lažnih proroka -

6. Bog je negda mnogoputa i različnim načinom govorio otcem preko proroka (Hebr. 1,1.) a) Više puti je Bog objave svoje prorokom priobćivao nutarnjom rasvjetom, da im je razvijetlio um; ili b) glasom vanjskim n. pr. Mojsiju i Samuela; ili c) preko angjela kao Danielu; ili d) u snu, kao Jakovu i Josipu; ili napokon e) u vidjenju, da se naime nutarnjemu vidu ili duhu prorokovu prikaže stvar buduća, kao Isaiji (6.1.) Ezekielu (1,1.) Danielu (8,1.) Zahariji (1,8). Kad su proroci na javi dobiva-

li od Boga objave, ili su bili posve pri sebi t. j. poraba izva-
njih sjetila nije im bila zapriečena, ili su bili u extasi t. j.
duh im je bio odlučen od sjetila izvanjih. Nu kojim su god
načinom dobivali proroci od Boga objave u budućih stvarih,
svagda su imali od Boga izvjestnost, da su one objave zbi-
ša od njega. Osim toga darom proročkim nije bila u proroka
zapriečena slobodna volja, zato kaže sv. Zlatoust: Jona bježi,
Ezekiel odgadja, Jeremija se ustručava; zato svaki prorok
ima svoje osebine.-

7. Proroci su obično besjede svoje ustmeno kazivali na-
rodu (iznimajući Is. 40-66; i Ez. 40-48) pa ih onda istom, kad-
što na naročitu zapovjed Božju (Is. 8,1.; Hab. 2, 2, 3.; Jer. 29,1.; 36,1)
napisali ciele ili samo u jezgri. Proroštva napisana sve-
ćinom slogom pjesničkim i zanositim, koji većma dolikuje
značaju proročkomu nego li prozaički; ali su ipak nekoja, kao
symbolička vidjenja i djela sastavljena slogom prozaičkim,
nu ponešto zanositim. Kadkada su proroci po zapoviedi Bož-
joj, da veću pozornost izazovu i da se proroštva i besjede njih-
ve što više razglase, počinili djela neobična, symbolička
(da li samo kadšto u extasi?) koja su odmah ili malo kasnije
iztumačili.

8. Kako se proroštva staroga zavjeta osnivaju na okol-
nostih onoga vremena, u koje su bila rečena, to se iz historije
svoga doba mogu puno objasniti; sasvim tim često su zagonet-
na, tamna i teška za tumačenje, u tomu su dva razloga:
a) sama narav proroštva i b) slog proročki.- Budući da su
proroci Bogom poučeni buduće stvari gledali kao na sli-
ci nacrtane ter su motrili dogodjaje a ne onu razstavu vre-
mena kojim su medju se raztavljeni, to u jednom istom pro-
roštvu nalazimo opisane i u savez postavljene stvari, koje
su se imale zbiti u vremena veoma raztavljena. Stoga proro-
ci prelaze često s jedne stvari na drugu pa se opet vraćaju
k prvoj. Nu to ipak ne biva bez svakoga reda, nego ima
u tom savez naravnji. Valja naime imati na umu, da je

stari zakon typ novoga i što se dogadjalo u narodu hebrejskom, to da je napried pokazivalo messiju i crkvu njegovu; a proroci su u proroštvih svojih gotova vazda imali pred očima Hrista i crkvu. Kad su dakle proricali stvari, koje će se skorim dogoditi a bile su typ Hristov, lako su proroci prolazili s typa na antityp i to tim lakše, što su sve to gledali na slici kao da u isto doba biva. Tako kada govore kako će Bog Židove izbaviti iz sužanjstva ~~djavolova~~ babilonskoga bez svakoga prelaza skoče opisivati kako će Hrist ljude izbaviti iz sužanjstva djavolova. Osim toga proroštva neka, prije što će se izpuniti, ne mogu se nikako razumjeti; naročito su takova proroštva messijska. - Tu se o Hristu proriču stvari na prvi mah posve protuslovne, kao n. pr. da će mu kraljevstvo biti slavno, vječno raz̃šireno po svem svietu, da će čudesa tvoriti, štovan biti kao Bog i. t. d. a s druge ruke da će biti ubog, ponižan, prezren, na smrt osudjen, mučen, ubijen. Ovo se je tek onda moglo razumjeti, pošto je Hrist umro na križu i slavan ustao iz groba. Pače ovakve stvari nieşu razumjeli ni sami proroci (kako uči sv. Toma „Summa theol. 2, 2. q. 173. art. 4) stoga razlikujemo gdješto u prorocih smisao subjektivan i objektivan. Drugi razlog tamnosti u proroka njihov je slog. Oni naime vole metafore, prenose allegorije, parabole, paronomasije, symbole i zagonetke, ove pak uzimaju iz naravi stvari, iz navada i obi čajâ naroda Izraelskoga i drugih susjednih naroda, nama često posve nepoznatih. Odatle nastaju za tumačioce mnoge teškoće. Zbog ove tamnosti proročanstva sv. Petar (II. Pet. 1, 19.) riečî proročku poredi s „vidjelom, koje svietli u tamnome mjestu, dokle dan ne osvane." -

9. Od Ozije kralja pa do vremena, kad je opet sagradjen hram, broji se 16 (17) takovih prorokâ, od kojih su nam se proroštva sačuvala na pismu. Gledeć na obseg proročanstva, a ne na njihovu uglednost, dielimo proroka na četiri veća: Izaija, Jeremija (17. Baruh) Ezekiel i Daniel, i 12 manjih: Osia, Joel, Amos, Abdija, Jona, Miheja

Nahum, Habakuk, Sofonija, Aggej, Zaharija i Malahija (u hebr. tekstu i Vulgati); spisi ovih 12. manjih prorokâ već su se od pradavnih vremena pisali u jednu knjigu „τὸ δώδεκα πρόφητον" zvanu. Gledeć na vrieme u koje su prorokovali, mogli bismo ih ovako izbrojiti; Prije propasti kraljevstva Izraelskoga prorokovali su: Osea, Joel, Amos, Abdija, Jona, Miheja, Izaija; Nahum i Habakuk već poslije propasti kraljevstva Izraelskoga; Jeremija i Sofonija do samoga razsula grada Jerusalema; Baruh i Ezekiel prvih godina sužanjstva, Daniel za sužanjstva, a Aggej, Zaharia i Malahija poslije sužanjstva.-

A. Proroci do propasti kraljevstva Izraelskoga.

§. 54. Manji: Osea, Joel, Amos, Abdija, Jona, Miheja

I. Osea 1498.

Osea (הוֹשֵׁעַ, Ὠσηέ, Vulg. Osee) sin Beerijev prorokovaše za kraljeva Judejskih Osejе, Joathama, Ahaza i Ezekije (koji su kraljevali od 810-698) i za kralja Izraelskoga Jeroboama (II) sina Joasova (koji je kraljevao od 824-783) t. j. prorokovaše od posljednjih godina Jeroboama kralja do prvih godina kralja Ezekije, dakle od prilike od god. 783-727. dakle blizu 60 god. Rodjen po svoj prilici u kraljevstvu Izraelskom poslan bi k 10. plemenima.

2. Sadržaj proroštva Oseina može se razdieliti u 2. diela; u 1. dielu (gl. 1-3) djeli symboličkimi (oženivši se kurvom Gomerom kćerju Deblajimovom i rodivši s njom sina יִזְרְעֶאל [razsijat će Bog, Vulg. Jezrael] kćer לֹא רֻחָמָה [nemilosrdnost, Vulgata. Absque misericordia] i sina לֹא עַמִּי [ne puk moj, Vulg. Non populus meus]

i vienio se opet ženom preljubnicom] kori prorok pokvarenost, idolopoklonstvo i druga s njim spojena bezakonja naroda Izraelskoga; ali obraćenomu obećaje takodjer povratak u domovinu i milost Gospodnju. Drugi diel (gl. 4-14) sadržava proroštva, koja su medju sobom u slabu savezu a govore o istih gotovo stvarih, kao proroštva u 1. dielu kori naime opet pokvarenost i idolopoklonstvo i proriče propast kraljevstva Israelskoga; nu u to preplieće barem neupravce utješna proroštva o presretnih vremenih messijskih, o obraćanju pogana i židova u posljedna vremena k Hristu, 2, 18-24; 3, 4. 5; 11. 9-11; 14, 5-9. Sv. Matej 2, 15 navodi iz Osee 11, 1. „Iz Misira dozvah sina svojega". Rieči sv. Pavla apostola I. Kor. 15, 55: Ero mors tua o mors, morsus tuus ero, inferne! uzete su iz Os. 13, 14. ~

3. Slog Osein je vrlo zbijen, zanosit naglo prelazi s jedne stvari na drugu, stoga je dosta taman i nerazgovietan. Sv. Jeronim kaže o njemu (praef. in min. proph.) commaticus est et quasi per sententias loquens. Osea ima mnoge osobite rieči i riekove.

II. Joel ~

1. Joel (יוֹאֵל) sin Fatuelov ne naznačuje u samoj knjizi vremena, u koje je živio, ali da nije pozniji od Amosa koji je prorokovao za Ozije kralja Judejskoga (810-758) i za Jeroboama sina Joasova kralja Israelskoga, dokazuje: a) mjesto u kanonu; b) Amos počinje svoje proroštvo onom izrekom, kojom Joel dokanča knjigu svoju (Joel 3, 16.: Gospodin će riknuti sa Siona i iz Jerusalema pustit će glas svoj, Amos, 1, 2: Gospodin će riknuti sa Siona i iz Jerusolima pustit će glas svoj; c) Amos 5, 18. kori suvremenike svoje (teško onim, koji žele dan Gospodnji... Što će Vam dan Gospodnji? Tada je mrak a ne vidjelo), koji su se rugali Joelovu proroštvu o danu Gospodnjem o danu Go-

gospodnjem o danu, kada je mrak i tama, o danu Gospodnjem velikom i strašnom (Joel 2, 1. 2. 11); d) čistoća jezika, ljepota sloga i polet pjesnički. Kako Joel proroštvo svoje namjenjuje samo Judi i Jerusolimu, vidimo, da je bio rodom iz kraljevstva Judejskoga. —

2. Joel uzev povod svojim proroštvima od navale skakavaca, opisuje u 1. dielu (gl. 1–2, 17.) strašna zla, koja Palestina trpi od velike suše i od silnih skakavaca, pa nagovara narod na pokoru i post; u 2. dielu (odgovora Gospodnjem) pod slikom zemaljskih dobara, obećava dobra messijska (2. 18. ss) naročito izlive duha gospodnjega na sve (2. 28, 29: I biti će poslije toga, izlit ću duh svoj na svako tielo i proricat će sinovi Vaši i kćeri vaše; starci će vaši snje sanjati i mladići će vaši vidjenja vidjati. — Ali i na sluge svoje i na sluškinje u one dane izlit ću duh svoj"; ovo se izpuni na prvi blagdan duhova, kao što svjedoči sv. Petar, djela Ap. 2. 16. ss.) i napokon (u gl 3) proriče sud, koji će gospodin u dolini Josafatovoj imati nad narodi i narodu božjemu napried kazuje povratak u predjašnje stanje i veliku sreću i slavu. —

Opazka: Ova je knjiga u tekstu hebrejskom malo drugčije razdieljena nego li u Vulgati; u Vulgati su naime samo 3. glave, naime 2ª glava u Vulgati razdieljena je na dvoje u hebrejskom: od v. 1–27. je 2ª glava; a od 28–32 (do kraja) je 3ª glava; po tom 3. glava u Vulgati izlazi u hebrejskom 4ª. —

III. Amos. —

1. Amos (עָמוֹס) rodom iz Thekue (u pustinji Judinoj) pastir prorokovaše za Ozije, kralja Judejskoga (810–758) i za Jeroboama sina Joaosova (824–783) osobito u Bethelu, tada njoj stolici idolopoklonstva, gdje ustade na nj svećenik Amasija, tužeći ga kralju, da na nj bunu diže; zato prorok istomu svećeniku proriče propast (790–717).

2. Proricaše naročito o Izraelu, kojemu propast proreče; ali govoraše i o Judi i o obližnjih narodih. U gl. 1. i 2. (u uvodu) navaljuje i kaznom se grozi Sircem, Filistejcem, Tircem, Idumejcem, Amoncem i Moabcem; u prvom dielu (gl. 3–6.) kori Izraelce s idolopoklonstva i naviešta strašnu kazan, kojom će Bog krivce oba kraljevstva kazniti; poimenu da će biti u robstvo odvedeni preko Damaska, u drugom dielu (gl. 7–9) pod raznimi symboli (5. vidjenja) proriče zapriečene kazne; ali ih tješi nadom, da će se povratiti i kraljevstvo Davidovo, da će se uspostaviti u negdašnjoj slavi (a ne za uviek propasti kao narodi u 1. i 2. glavi spomenuti)... Rieči (9. 11.): „U dan onaj podignut ću šator Davidov, koji spade ...... i opet ću ga sagraditi, kao što je bio u dane stare"; po apostolu Jakovu (dj. Ap. 15, 16.) jesu mesijske.~

3. Proroštva Amosova pisana su istina slogom prostim, ali skladnim i jezikom čistim i liepim. Prispodobe uzima Amos često iz života pastirskoga i iz prirode, kako prilikuje stališu iz kojega je sam bio. Knjiga Amosova češće se navodi u sv. pismu: u Tob. 2. 6.; Dj. Ap. 7, 42. i 15, 16.~ Prorok je valjda obavio svoj posao u Bethelu, u ovu knjigu sabrao jezgru svojih govora za porabu potomkom. Dvije godine po tom, kako je Amos pozvan k službi proročkoj, bijaše silan trus, kao predteča onih zala, koja je on prorekao; o tom trusu govori i Zaharija (14, 5.) ali se inače o njem ništa nezna.~

IV. Abdija.~

1. Abdija (עֹבַדְיָה) od proroka najmanji „non sensuum, sed versuum supputatione, kao što kaže sv. Jeronim (Com. in Abdiam) izdade proroštvo proti Idumejcem, sastoje se od 21. versa. U samom spisicu, ništa se ne kaže o vremenu, kad je taj prorok živio, za to su i preraznolična mnienja o tom. Nu kako je prorok Jeremija iz proroštva

Abdijina mnogo (v. 1-9) prenesao u svoje proroštvo proti Idu-
mejcem (49. 7. 22), živio je Abdija prije Jeremije; k tomu ako
uzmemo na um srodnost, koja se opaža medju našim prorokom
i Joelom i mjesto, koje zaprema medju 12. manjih proroka, mo-
žemo kazati, da je on suvremenik Joelov i Amosov, ili pače
starijih od njih. ~

2. Abdija proriče propast Idumejcem radi njihove
neprijateljštine proti Judejcem. Ovdje prorok po svoj prili-
ci misli na ono neprijateljstvo, koje su Idumejci pokaza-
li za kralja Jorama (889-884). Tada su naime Filisteji i
Arapi zemlju Judejsku oplaćkali a Idumejci odmetnuv
se od Judeje; pomagali su ih jamačno pri plaćkanju i ve-
selili se nesreći naroda Judejskoga. Od v. 15 dodaje Ab-
dija proroštvo o propasti svih naroda neprijateljskih na-
rodu Božjemu, o uzpostavi naroda i sreći vremena messij-
skih. ~

V. Jona. ~

1. Jona, sin Amatije (יוֹנָה בֶּן־אֲמִתַּי) od Boga poslan,
da Niniviljanom navješćuje pokoru, ne htjede onamo poći; ne-
go podje na more, da pobjegne u Tharsis. Kad je bura na-
stala na moru, pade ždrieb na Jonu kano krivca; za to bude
bačen u more, gdje ga velika riba progutа, ali 3. dan opet
izbljuva na zemlju (gl. 1. i 2). Onda podje Jona u Ninive, propo-
vieda pokoru i Niniviljani mu vjerovaše, stoga se Bog smi-
lova na njih (gl 3). Ali to bi Joni žao a Bog mu na bilini skoč-
cu [קִיקָיוֹן = ricinus, palma Christi, škočac, Vulg. hedera
(bršljan) LXX κολοκύνθη = tikva]

2. Da je pripoviest Jonina historijska dokazuju rieči
Isusove u Mat. 12, 39-41; Rod zli i preljubotvorni traži znak
i ne će mu se dati znaka, izim Jone proroka. - Jer kao što
je Jona bio u kitovu trbuhu 3. dana i 3. noći, tako će biti sin čo-
vječji u srdcu zemlje tri dana i tri noći. Ljudi Niniviljani
ustati će na sud sa rodom ovim i osudit će ga; jer pokoru

činiše na propoviedanje Jonino a gle ovdje je više od Jone";
opet u Mat. 16, 4.: „Rod zli i preljubotvorni traži znak, i znak
ne će mu se dati izim znaka Jone proroka." i u Luk. 11.29.30,32.
Rod je ovaj rod zao, znak traži i znak ne će mu se dati osim
znaka Jone proroka. Jer kao što Jona bio znak Niniviljanom, ta-
ko će i sin čovječji biti rodu svomu.......... Ljudi Niniviljani
ustat će na sud, rodom ovim, i osudit će ga; jer pokoru činiše
na propoviedanje Jonino; a gle ovdje je više od Jone." – Histori-
jom ju drži i Josip Flavij (antiq. 9.10–12) drže svi ss. otci crkve-
ni pisci i tumačnici katolički i (izuzamši Jahna), kao i pre-
mnogi protestantski. – Osim toga, štogod se u knjizi o Ninivi
pripovieda, sve dolikuje vremenu onomu, kad je taj grad naj-
ljepše cvao; potanko pripoviedanje okolnosti o brodarini i
o ladji koja iz Jope plovi u Tharsis i t. d.; riečce, kojom je knji-
ga počima, (וַיְהִי) pokazuje, da je pisac ove knjige hotio pi-
sati historiju, a ne san (kako su mislili Abarnel (+ 1508) Grim)
ili vidjenje i parabolu (Jahn, Tarcan) ili pako allegoriju
budi historijsku, budi poučnu (tako mnogi rationaliste). –
Prigovori osnivaju se većinom na hypotezi, da su čudesa ne-
moguća; mi na to u kratko odgovaramo sa sv. Augustinom:
quodant omnia divina miracula credenda non sunt, aut
cur hoc non credatur causa nulla sit. Basne ili bajke
ne bi bili sabirači primili u sbirku sv. knjige. Što se napo-
se tiče veličine Ninive, kako se opisuje u knjizi Joninoj
to potvrdjuju novija izkapanja u Kujundžiku, Nimrudu i
Khorsabadu. Pokvarenost grada svjedoče i proroci Nahum
(3.1. Težko grada krvničkomu (Ninivi) vas je pun laži i oti-
mačine, ne izbiva iz te grabeži.") i Sofonija (2, 13–15). Što su
Niniviljani i stoci dali postiti i obukli je u žalobno odielo,
to je bio slučaj azijski; tako pripovieda Herodot IX. 24. da
su Persijanci, žaleći vojvodu svoga Masistija: ~~Velika ona~~
~~na~~kapaloga u bitci kod Plateje, konjem svojim ostrigli
dlaku, te primjećuje: „Tako su barbari na svoj način štova-
li mrtvoga Masistija." Velika ona riba, koja je progutala
Fol. 31.

Jonu, bila je po svoj prilici kučak (squalus carcharias) Haifisch.

3. Jona živio je za Jeroboama II kralja Izraelskoga 824–905; jer u IV kr. 14, 25. čitamo, da je Jeroboam povratio medje Izraelove po rieči Gna Boga Izraelova, koju reče preko sluge svoga Jone, sina Amatijeva, proroka, koji bijaše iz Getha, što je u Oferu (Gath-Hakefer u plemenu Zabulonovu). Knjigu je prorok valjda napisao kad se je iz Ninive kući vratio; proti tomu, da je knjigu sam Jona pisao ništa ne dokazuju tobožnji haldaizmi, (koji se dadu protumačiti iz zavičaja Jonina i njegova boravljenja u Ninivi), niti allusije na psalme u njegovoj molitvi (2, 3–10) jer su svi oni psalmi stariji od Jone, niti poraba 3. osobe; akoprem pako ova knjiga ima vanjsko obličje skroz historijsko, ipak se uvršćuje medju proročke, a to radi svoje typičko-proročke sadržine.

4. Jona je poganom pod imenom Ninivljana propoviedao spasenje, koje im Hrist u istinu donio. Ninivljani slušajući rieč prorokovu i pokoru čineći dadoše primjer bezbožnim Izraelcem, ka kojim su bili poslani premnogi proroci, pa zato će po svjedočanstvu Hristovu ustati na sud s rodom bezvjernim i osuditi ga. Prorok je djeli svojimi i sudbinom symbolički naсrtao djela i sudbinu naroda svoga i Hrista svjedočanstvo dao, typički prikazav smrt i uskrsnuće njegovo i tako je typ bio Hristov, kao što sam Hrist potvrdjuje u Mat. 12. 39–41; 16, 4.; Luka 11. 29. 30. 32. „Jonas non tam sermone, quam sua passione prophetavit, profecto apertius quam si ejus mortem et resurrectionem voce clamaret. Sv. Augustin (Civit. d. 17. 30.). –

VI. Miheja –

1. Osoba proroka Miheje מִיכָה je pokraćeni oblik od מִיכָיָהוּ (kao što se ovaj prorok zove u Jer. 26. 18.) a ovaj oblik je opet pokraćen od הַמִּרְשְׁהִי, tko je kao Jehova? U grčkom piše se: Μιχαίας u Vulg. Michaeas po tom u nas

Miheja. Ovaj prorok razlikuje se epitethom: Vulg. Morasthites, Marešišanin od starijega proroka Miheja, sina Jemlina (3 kr. 22. 8 ss.) kao i od drugih istoimenih ljudi, kojih ima u starom zavjetu još 10. Naš dakle Miheja rodjen bijaše Judejac, iz Morešet-Gatha mjesta u ravnini Judejskoj i proro- kova po napisu knjige (1.1.) za Joathoma, Ahaba i Ezekije kra- ljeva Judejskih (758 696.) dakle u isto vrieme s Izaijom i to u Samariji Jerusolimu glavnih gradovih oba kraljevstva, dakle s svem narodu hebrejskom, čija je dakle dakako sudbina vi- sila o sudbini glavnih gradova. Inače neznamo ništa o ote obitelji i smrti Mihejinoj, samo čitamo jošte u Jer. 26. 18 s. o njem. Miheja iz Morasthia bješe prorok u dane Ezekije kralja Judejskoga i kaza svemu narodu govoreći: Ovo kaže Gospodin nad vojskom: Sion će se kao njiva preorati i grad Jerusolim bi- ti će gomila kamenja i gora doma visoka šuma. Zar ga je zato na smrt odsudio Ezekija, kralj Judejski i sva Juda? Nisu se po- bojali Gdna i molili se licu Gospodnjemu i sažali se Gospodin radi zla, koje bješe izrekao na njih. -

Sadržina i jezik. - Doba u koje je Miheja živio bje- še za vjeru žalostno i politički uzkolebano. Njega kao i suvre- menika Izaiju boli ovo žalostno stanje narodno, a vidi vrelo nesreći narodnjoj: idolopoklonstvo i pokvarenost. Stoga govori (7 glave a u 3. govora: gl. 1-2.; gl. 3-5.; gl. 6-7) suproti ova- dva zla i nagovara, na vierno obdržavanje zakona božjega, trudi se potaknuti narod na nutarnje i vanjsko štovanje pravoga Boga, i napućuje imenito sudce, velikaše, bogata- še, da budu pravedni, velikodušni i milosrdni napram si- romakom i nevoljnikom. Ujedno pak navieštanje groznu pedep- se Božje ali tješi uzpostavom kraljevstva Davidova i upire oči na idućega Messiju (o kojem proriče 5, 2: da će se naroditi u Betlehemu isp. Mat. 2, 6. Iv. 7. 42.) na obraćenje neznabožaca i na blagodati vremena Messijskoga. -

Jezik je Mihejin čist i sličan jeziku velikog proroka

suvremenika njegova Isaije od kojega čini se, da je gdješto i poprimio (isp. n. p. Mih. 4, 1-4 i Is. 2, 1-4) Način pisanja mu je silan i zanosit, u obće dosta jasan i zoran, te se u tom odlikuje medju manjimi proroci. Da slušaoca i čitaoca živo uzdrma, rad upotriebljava paronomasije (1, 10-15) i brze prielaze.

3. Autentija knjige Mihejine dokazuju: Jer. 26, 18. 19. (gore navedeno) i Mat. 2, 5. 6. gdje se navode rieči našega proroka za dokaz, da se Messija ima roditi u Bethlehemu. Ona se je svagda brojila medju knjige kanonske, zapremajuć u tekstu hebrejskom i Vulgati šesto mjesto i u LXX treće.-

§ 55. Prorok Isaija.- 66 gl.

1. Isaija (יְשַׁעְיָהוּ, יְשַׁעְיָה = salus Jehove LXX Ἡσαΐας) sin Amoćev (אָמוֹץ), rodom iz Judeje prorokovaše za kraljeva Ozije (810-758) Joathama Ahaza i Ezekije (727-698) i to od posljednje godine kraljevanja Ozije (758 isp. Is. 6, 1: Godine koje umre kralj Ozija, vidjeh Gdna gdje sjedi na priestolju i.t.d.) barem do 14. godine kralja Ezekije - dakle do god. 712. jer kad se je 14. god. kraljevanja Ezekijina podigao Sennacherib kralj Assyrski na sve tvrde gradove Judine i uzeo ih, tada je Isaija jošte živio (isp. Is. 36. 1-29, 8.) Po tom Isaija prorokovaše u svem najmanje 46. godina i to u kraljevstvu Judejskom i s njemu. Bivši oženjen imadjaše dva sina imenom: יָשׁוּב שְׁאָר = postatak povratiti će se; Vulg. Derelictus est Jasub. Is. 7, 3) i מַהֵר שָׁלָל חָשׁ בַּז = (brz plien, hitar grabež; Vulg. Accelera spolia detrahere, festina praedari Is. 8, 3). Vjerojatno je, da je Isaija živio do vremena kralja Manassija (698-643) koji ga je, kako pripoviedа tradicija židovska, dao pilom prepiliti. Od njega imademo knjigu proročku od 66. glava. Još je pisao historiju kralja Ozije (2. Dnev. 32, 32); ali su ove historije propale. Iz historije posljednje čini se, uzeto je ono, što se čita u Is. 36-39. i u 4. kralj. 18, 13-20; 19). ~.

x; historija Kralja Ezekije

2. Sadržina. Knjiga Isaijina može se u dva diela raz-
dieliti: sadržaje proročtva iz raznih vremena, poredana bu-
di po hronologiji bud po sadržini, koja većinom govore o
griesih Judejaca, o njihovoj ondi, povratku i odkupu u vrie-
me Messijsko, napose gl. 1-12. govore o griesih i kaznah Jude-
jaca i gdješto i Israelaca; 13-27 proročtva su o okolnih na-
rodih (decem visiones); 28-35 o propasti Judejaca, koju ća uz-
ročito Babilonci, s umješanimi gdješto utjehami, a 36-39 na-
lazi se nešto historije kralja Ezekije. U 2. dielu (40-66) proriče
Isaija najprije izbavljenje iz sužanjstva babilonskoga po Ciru
(40-48) onda izbavljenje duhovno po slugi Gospodnjem (49-57)
napokon blaženstvo naroda Božjega po Hristu (58-66) koje-
ga u svem, u svih crtah tako točno, živo i vidno opisuje kao
da uzneseu na nebesa ne govori o budućih stvarih nego o
prošlih, i za to po riečih sv. Jeronima: non tam propheta di-
cendus est, quam evangelista (praef. ad Saul. et Eust). ~

3. Authentičnost. Radi uzvišenosti proročtava u 2. diel.
neki ne katolici ovaj diel odriču Isaiji, pa kažu, da je to na-
pisao neki neznanac prama svršetku sužanjstva babilonsko-
ga, koga zovu Pseudo ili Deutero-Isaijom. Proti ovim kato-
lici i protestanti brane istovjetnost gl. 40-66. razlozi A) vanj-
skimi i B) nutarnjimi.~

A. Razlozi vanjski

a) Nahum, Sofonija i Jeremija poznavali su 2. diel knjige Isai-
jine, obzirući se na nj i služeći se nekojimi njegovimi knjiganmi
izrazi n. pr. sluga Gopodnji.

b) Zaharija 7, 4-7. kori postove židovske navodeći proroke pr-
vašnje, kad Jerusalem bješe naseljen; a lebdi Zahariji pred očim
Is. 58. 3 ss.

c) Siracida drži Isaiju za pisca 2. diela veleć u Ecl. 48, 25. 27. 28.
Isaias propheta magnus et fidelis in conspectu Dei.... Spiritu ma-
gno vidit ultima et consolatus est lugentes in Sion. Usque
in sempiternum ostendit futura et abscondita antequam

evenirent. ~

d. Jos. Flavij (Ant. XI. 1,) kaže, da je Cyru bila pokazana knjiga Isaijina i to da ga je potaklo što je izdao dekret, kojim dopušta židovom povratak u domovinu; u tom dekretu veli: Omnia regna terrae dedit mihi Dominus Deus coeli et ipse praecepit mihi, ut aedificarem ei domum in Jerusalem. (Ezd. 1,2.) kao da se obzire na proroctvo. Is. 45, 13. ~

2) Mnogi su dokazi u nov. zavjetu za authentičnost II. diela. U Luk. 4,16-21) čitamo, da je knjiga Isaijina predana Isusu a on pročitao 61, 1. reče: Danas se izpuni ovo pismo. Evangelisti i Apostoli često navode rieči iz II. diela kao rieči Isaijine kao Mat. 3, 3; 8, 17; 12, 17; Iv. 12, 38; Rim. 10, 16. 20.

B. Dokazi nutarnji. ~

a) U II. diela slog je uzvišen i izkićen jezik čist i klasičan, beseda živa, jasna, parallelisam podpun, kakao se samo u spisih bezdvojbeno Isaijinih nalazi, tako da mu u knjižavnosti hebrejskoj nema premca. ~

b) Ima izraza u II. dielu kao i u I. koji su Isaiji skroz posebni, tako da se u ostalih knjigah st. zavjeta malo kada ili nikada ne nalaze kao „svetac Izraelov", „zvat će se" mjesto „bit će". ~

c) Sadržina II. diela; jer supponuje takovo stanje naroda Judejskoga, kakvo je bilo u posljednjih godinah kralja Ezekijela i u vrieme Manassijevo (hram ciel 40, 9; 62, 6; narod idolopoklonik i izkvaren Is. 57 + 1 ss); k tomu izjava (41, 26 ss.; 42, 9) da prije njega nije prorekao hitku propast Babelu i povratak Izraelov iz sužanjstva, predpolaže proroka prije sužanjstva živijevšega. ~

4) Isaija prvo mjesto zaprema medju proroci st. zavjeta gledali mi budi na obseg budi na sadržinu budi na oblik njegovih proroštva. On je najviše od svih proroka napried kazao o Messiji, ne samo u 2. nego i u prvom dielu. Prorekao je o osobi, o zgodah i djelih Isusovih, o časti njegovoj proročkoj i svećeničkoj i to o rodjenju njegovom od djevice (7, 14) o njegovoj naravi božanstvenoj (9, 5. 6) 11. 1.2) o radu Messijinu (42, 1-7) o kraljevstvu Messi-

jinu (54, 55, 1-5; 59, 19. 20; 60, 1-22; 62, 1-12; 63, 1-6; 65, 1-25; 66) (Zato se u novom zavjetu proročtva Isaijina najčešći navode. Pa ako sve to promotrimo, priznati nam, da tomu proroku nije bez promisla Božjega nadjenuto ime Isaija t. j. spas Gospodnji. –

Cornel. a Lapide: „Itaque in Evangeliis totoque N. T. Isaias plus citatur et auditur, quam omnes reliqui prophetae simul sumpti."

B. Proroci od propasti kraljevstva Israelskoga do sužanjstva babilonskoga

§ 56

a) Manji: Nahum, Habakuk, Sofonija.

Nahum. ~ ~

Nahum נַחוּם, LXX Ναούμ, korien נחם (priel. consolatus est) u naslovu zove se הָאֶלְקֹשִׁי Vulg. Elcesaeus. Po svoj prilici to mu je ime od rodnoga mjesta Elkoša, koje je bilo po mnienju drugih u Assyriji blizu sadanjega Mosoula na iztočnoj obali Tigrisa. Kad je živio ne kaže se izrično u samoj knjizi, u kako s jedne strane proriče da će se grad Ninive razoriti istom, a s druge strane razabire se iz knjige, da je invasija Sennacheribova za kralja Ezekije već prošla (1, 11. 13; 2, 1. 13) isto tako da je već bio zauzeo grad Misirski. No Amon (= Thebae, Vulg. Alexandria) to sudimo, da je Nahum prorokovao u posljednjih godinah kralja Ezekije. ~

2. Nahum (u 3. glavi) navješćuje Ninivljanom, pošto su se povratili k prvašnjim opačinom, propast, te razor grada Ninive i razsulo kraljevstva Assyrskoga. A ova propast neprijateljske sile sudom Božjim dosudjena njedno služi (barem negativno) na spasenje i proslavu kraljevstva Božjega. ~

3. Slog je Nahumov uzvišen i zanosit, govor živahan i paronomasijami izkićen, jezik čist. ~

Habakuk.

1. Habakuk (חבקוק korjen חבק amplexus fuit LXX Ἀμβακούμ) prorokovao je za davno prije invazije haldejske (1,5 s. ..... učinit ću djelo u vaše dane, kojega nećete vjerovati ... jer evo ja ću podignuti Haldejce, narod ljuti i nagao) koja se dogodila god. 606, po svoj prilici za kralja Josije; jer molitva prorokova (gl. 3) skroz je liturgička i predpolaže u postavu štovanja Jehovina i pjevanja liturgijskoga, kao što se je zbila za Josije. Ovaj Habakuk može po tom isto vjetan biti s Habakukom prorokom, o kojem je govor u Dan. 14, 32–38.

2. Habakuk je prorokovao proti Judi i Jerusalemu naviješćuje im zbog opačina propast od Haldejaca; ali im ovim, s pobjedom slavnim proreče pogibiju i razor Babilona (gl. 1 i 2) zanositom pjesmom (gl. 3) spominje divna djela, što učini svemogući i milosrdni Bog i sva nada svoju postavlja u Boga spasitelja svoga.

Besjeda Habakukova je (naročito u gl. 3) lyrička, uzvišena i izborna; takmi se s uzvišenošću besjede Isaijine. Pjesan (molitva) njegova spada medju najljepše u svetoj knjiženosti hebrejskoj. Glave 1. i 2. pisane su u obliku dialoga medju Bogom i prorokom.

Iz podpisa (3,19: načelniku pjevačkomu uz žice moje) i iz rieči סֶלָה koja u gl. 3. tri puta dolazi, razabira se, da se je ova pjesma već u starozavjetnoj liturgiji pjevala; i nagadjamo, da je sam Habakuk bio levit pjevač.
lamenaxeach: predstojniku pjevanja (spomena)

Sofonija.

1. Sofonija צְפַנְיָה sin Husija, sina Godolije, sina Amarije, sina Ezekijina suvremenik Habakukov prorokovaše za Josije kralja, sina Amonova, i to po svoj prilici

zgodju 12 i 18 godine kraljevanja Josijina; jer se Jehova štuje /3,4,5./ ali prorok jošte kori ostatke štovanja baala i drugih idola /1,4,5./. Proročtva njegova mogu se podieliti na 2 česti, u 1voj (gl. 1 i 2) preteženje je navješčivanje pravičnosti Božje, griešnikom osobito idolopoklonikom u Judi grozi se svakovrstnimi nevoljami i propast naviešćuje neprijateljskim narodom, naročito Amoncem, Moabcem, Etiopcem i Asircem (gl. 2); u drugoj česti (gl. 3.) preteženje je naviešćivanje milosti, prieti se još sudom božjim Judeji, ali obećava takodjer spasenje od boga, opisujući obog, radost i slavu kraljevstva Kristova.
Slog Sofonija ne dostiže uzvišenosti Izaijine i Habakukove u govoru, nu nije ni bez ljepote; jezik mu je jošte čist. Oslanja se kadkada na proroke prvašnje, ali pokaruje i samosvojnosti.

§ 57. Jeremija, veliki prorok.

Jeremija (ירמיה) sin Helcijin ymedju svećenika iz Anatoltha u plemenu Benjaminovu blizu Jerusolima, bješe već u utrobi materinoj posvećen i postavljen za proroka, naročito Dom. Prorokovati stade mladićem (1, 6: oh gospodine, evo neznam govoriti, jer sam dječak נער), u 13 god. kraljevanja Josijina (1,2, 25,3) i prorokova za nasljednika Josijinih sve do sužanjstva, pače još u početku sužanjstva. Život ovu nije bio van neprestana borba s lažiproroci, s bezbožnimi kraljevi i (proroci) svećenici i s pokvarenim narodom, koji su se uzprkos svoje nevaljštine oslanjali na davna obećanja božja. Kako poslie smrti Josijine, kojega je opjevao tužlicom (II Dnev. 35, 25) nije prestajao pokaravati kraljeve i na-

rod i proricati 70godišnje sužanjstvo (25, 11 i ti narodi služiti kralju babilonskomu 70 god.) i propast grada i kraljevstva, grdili ga, tukli, u tamnicu bacali, i spustili u jamu, gdje bio glib, u koji se je uvalio prorok. Izvučen iz jame, osta Jeremija u tremu tamnice, dok nije Nebukonosur uzeo Jerusolim. Kralj babylonski oslobodi ga okova, i dopusti, da ide kamogod hoće, on osta u Judeji, u siromašnom narodu, koji nije bio odveden u Babylon. Kad je ubijen Godolija, kojiga je Nabukodonosur postavio nad zemljom, Jeremija prisiljen od ostatka naroda, ode u Misir, gdje probavi njekoliko godina, koreć zemljake svoje za bezakonja njihova i njim kao i Misircem proričuć zla, što ća ih stići. Napokon poslie 50 godina proroковanja, kako drži židovska i kršćanska tradicija, Jeremija bi kamenjem zasut u Misiru, (u Tafnisu) što je prekoravao židove i idolopoklonstva radi.

2. Proročtva Jeremijina.

Mogu se na dvoje razdieliti; u 1 Dielu (gl. 1-45) nalaze se uklopi historijske stvari, što spadaju na samoga proroka ili doba njegovo i osobito proročtva o propasti kraljevstva Judejskoga i razoru grada po Kaldeji o 70 godišnjem sužanjstvu i o povratku iz sužanjstva (29, 10: ovako veli gospodin, kad se navrši u Babylonu 70 godina, pohodit ću vas i svršit ću vam dobru rieč svoju, da ću vas vratiti na ovo mjesto), medju koja proročtva miješa takodjer proročtva o idućem Mesiji, i to o blaženstvu vremena mesijskoga (3, 14-18, 23, 1-8, 30, 8), o novom zavjetu, koji će gospodin učiniti s narodom, o osobi Mesijinoj (23, 5 sl.: Gle idu dani, govori gospodin, u koji ću podignuti Davidu

(צֶמַח) pravedan, koji će kraljevati i biti sretan i činit sud i pravdu na zemlji; . . . . i ovomu je ime, kojim će ga zvati: Gospodin pravda naša (יְהוָה צִדְקֵנוּ); 30,9: služit će gospodinu, bogu svojemu i Davidu kralju svojemu, kojega ću im podignuti; je koji Mesija, kad dodje neće nestati svetjenstva (33, 18 ss. Ni svećenikom levitom neće nestati pred manom čovjeka, koji bi prinosio žrtvu paljenicu i palio dar i klao žrtvu d. vieka!) o utjelovljenju od žene (31, 22,): Gospodin stvori nješto nova na zemlji; žena obkolit će muža). Drugi diel (gl. 46-51) sadržava proročtva proti tudjim narodom, poimence proti Misircem, filistejcem, Moabcem, Amoncem, Idumejcem, Damaščanom i Babyloncem, kojim propast ne samo proriče, nego i potanko opisuje. Napokon se u glavi 52. kao ti u govoru opisuje zauzeće grada i požar hrama, čim se ove knjige kao most gradi na knjižicu Plač. ~

3. Besjeda je Jeremijina prosta, bez nakita i bez promisne, manje uznosita i živahna, što se lahko protumači iz njegova doba i naravi ukora i opomena, često ponavlja iste rieči i riekove. Kako je prorok bio pozvan, da naviešćuje pokoru i nagovara na obdržavanje zakona, to on veže slušaocem svojim na pamet dojiolje sadržinu zakona osobito Deuteronomija i pradjašnjih proroka, dokazujuć, da će se prietnje njihove skorim ispuniti, pa tim, da će se i njegovo poslanstvo božje pokazati; zato je Jeremija pisac većinom reproduktivan, nego li produktivan. U jeziku nagnje na Aramaizam (u gl. 10 čak je 11 verse jeremijski ij. haldejski). U ga se po imenu i u proročtvih Jeremijinih djelah symbolički (13, 19, 27, 32) i različna vidjenja (1, 11, 24, 1)

4. Govori Jeremijine.

U 1vom dielu poredani su, što po chronologiji, što pako po nutar-njoj srodnosti; njeki imadu naznačenu godinu (gl. 25, 27-35-36, za Joakima 37 i 38, za Sedekije 39-44 poslie zauzeća grada Jerusolima). njeki nemaju naznačena vremena, kad ih je pro-rok rekao. Razlika je u tekstu knjige Jeremijine, medju Maticom i Vulgatom s jedne i medju LXX i Itale s druge strane, mnogi su versovi u LXX i Itali izpušteni, a mno-gi dodani; s tomu proročtva proti narodom, što se u Matici i Vulgati čitaju (od gl. 46-51) nalaze se redom u LXX i Itali poslije 25, 13 i po drugim redom.

5. Da se u ovoj knjizi nalaze govori i proročtva Jeremijina dokazuje sama njihova sadržina (: Rieči Jeremije sina Helkije na itd. 2, 1: I opet mi dodje rieč gospodnja, govoreći itd.). Nego ih nije Jeremija sam svojom rukom pisao, nego ih je kazivao u pero Baruhu, koji 4 godine kraljevanja Joakimova napisa u knjigu iz usta Jeremijinih sva rieči gospodnja, koje mu govori (36, 1-4). Kad je Baruh po zapovedi Jeremijinoj u hramu čitao knjigu, dade ju spaliti kralj Joakim. - Po tom dade pro-rok opet istu knjigu, novimi pretnjami i proročtvi pomnožanu napisati Baruhu (36, 27-32); ali i ovo drugo izdanje nije isto s ovim sadašnjim; jer prije glave 36 (n. p. gl 21-24, 28, 29, 32, 34) ima proročtva, koja su istom izdana bila za Sedekije, pa ih je onamo umetnuo ili Baruh, ili koji drugi sabirač govora Jeremijinih. Baruh ili drugi sabirač dodao je i 52 gl. da pokaže historijom, kako su se proročtva Jeremijina izpunila.

Glava 51 dokanča se riečmi: Dovde su rieči Jeremijine. Autenziju knjige dokazuju II dnev. 36, 21 (Da se izpuni rieč gospodnja, koju reče ustima Jeremijinima – Dokle se navrši 70 godina.) Dan 9, 2 (Ja Daniel razumjeh iz knjigah broj godina, koje bješe rekao gospodin Jeremiji proroku ... 70 godina), Ezd. 1. 1 (Prve godine Cyra kralja perzijskoga, Da bi se izpunila rieč gospodnja, koju reče na usta Jeremijina, podiže gospod Duh Cyra itd.). Ekkl. 49, 8. 9 (Jer zlo radiše s njim, koji od utrobe materinje bi posvećen za proroka, Da obara i iztrebljuje i zatire, i Da opet gradi i ponavlja). (Mat. 2, 17, 18 (Tada se izpuni, što reče Jeremija prorok veleć: glas u Rami etc. cf. Jer. 31, 15).–

§ 56. Tužbalice.–

1. U tužbalicah (hebr. od prve rieči אֵיכָה Kojjeli od sadržine קִינוֹת (tužaljke) grčki Θρῆνοι, Vulgat. Threni, Lamentationes), prorok Jeremija gorko tuži za razorenim sv. gradom i hramom i za zasužnjenim narodom i jadikuje radi mnogih i velikih zala, što su njega samoga i narod stigla. Oplakuje Jeremija u (5 glava) uzroke ovih zala, laži-proroke i grieh (sane) narodne, moli i prosi za milost božju i nagovara i na pokoru i na poboljšicu.–

2. Za pisca tužbalica drže Jeremiju.–
Vulgata (po LXX) ima napis: Et factum est, postquam in captivitatem redactus est Israel, et Jerusalem deserta est, sedet Jeremias propheta flens et planxit lamentatione hac in Jerusalem, et amaro animo suspirans et ejulans dixit:– Ovaj napis nema istina canonske vriednosti, ali je svakako staro svjedočanstvo za Jeremiju, pa su ga

LXX valjda stoga pametnuli, Da tužbalice ovako prije poslednjoj glavi knjige Jeremijine. - Kako svjedoče Jos. Flav. Meliton Sardski, Origine, Epifanij i Jeronim. Tužbalice su već od prostora vremena bile spojene s knjigom Jeremijinom, pa su tek thalmudoste oddvojili, medju megiloth uvrstili i zajedno s ovimi metnuli medju hagiografa. Da je tužbalice sastavio Jeremija, dokazuje i sadržina njihova, narav jezika i sloga, te sličnost prispodoba u njih i u proročtvih Jeremijinih. Po tradiciji židovskoj sastavio ih je Jeremija još u Jerusolimu. -

3. Prva 4 glave složena su akrostištički redom alphabetskim k tomu u 3 ćoj glavi svakim pismenom u alphabetu počinju po 3 versa, dakle ima u toj glavi 66 verasa. Posljednja (5) glava ima doduše 22 versa, al' nije složena redom alphabetskim. - Besjeda je kao što dolikuje tužbaljkam uzviše, nije, nego u proročtvih; tropi su posve prama žalostnoj sadržini, i jezik (sa haldaismi pomiešan) takav je, kako se može očekivati od Jeremije i njegova doba. -

4. Oplakujuć Jeremija tužbalicami nesreću svoju i naroda svojega, daje zajedno u njihov uzor sve tuge i pokore za sva vremena. - Od toga kaže sv. Gregorij Nazijanski, kada god uzmem ovu knjigu u ruke i čitam tužbalice, osjećam, kako mi se guši glas, i suze me polijo. - Ali premda Jeremija u tužbalicah oplakuje u slovnom smislu nevolje svojega vremena, s ovim tim, budući da je on, patnjami svojimi bio typ Krista trpećega, to je pravedno crkva katolička tužaljke njegove posvetila uspomeni muka pa. sijaševe. -

§ 57. Knjige Samuelove.-

1. Njekoč su ove dvie knjige sačinjavale u Hebrejah samo jednu knjigu Samuelovu (svjedoče s. Origen, sv. Cyrillo Jerus. i Jeronim); nu prevodioci Alexandrijski i Vulgata razdieliše jednu knjigu Samuelovu u dvie i spojiše ih sa knjigami kraljevskimi, nadjenuv svim ime zajedničko „Βασιλειῶν“ (kraljestva S. Jeronim i Regum, knjige kraljevske; jer pripoviedaju dogodjaje kraljeva Judejskih i Israelskih od početka njihova pa do sužanjstva babilonskoga. Prve dvie knjige kraljevske zovu se u Hebrejskom, knjige Samuelove, jer počimaju pripoviedanjem o njegovom narodjenju ili zato, što se djela Saulova i Davidova mogu se na njeki način protezati na Samuela, koji je obojicu pomazao za kralja. A knjige (knjiga) koje se u Hebrejskom imenuju I i II Kraljevska u Vulgati takodjer zovu se III i IV Kraljev. ai LXX

2. <u>Sadržina.</u> Prva knjiga pripovieda historiju Helijevu i Samuelovu, uvedenja kraljestva (8), historiju Saulovu do pomazanja Davidova (9-16) i dogodjaje Saulove (17-31). Druga knjiga pripovieda historiju kralja Davida do starosti njegove (1-24).

3. <u>Svrha</u> je svim knjigam pripoviedati razvoj theokratije od svršetka doba sudačkoga do smrti Davidove; kako se je naime narod božji oslobodio jarma neprijateljskoga, i kako se uzvisio nad okolnimi dušmani za Samuela i Davida

ova dva suda božja, puna duha njegova, kojih su život i djela na pouku i na uzor vjernikom svih vremena.-

4. Nepoznat je pisac ovih Dvih knjiga; svakako je poznije od Samuela; valjda ih je napisao koji prorok poslije razkola (u I. Sam. 27, 6. kaže se, da Siceleg spada kraljevom Judejskim, i u II Sam. 5.5. čitamo, da je David 33 god. kraljevao nad svim Izraelom i Judom); ali prije sužanjstva, jer se o njemu ili o propadanju kraljevstva ništa ni natuca. Pisac je upotrebio opise događjaju suvremenih t.j. ljetopise kralja Davida, knjige Samuelove, Nathanove i Gadove. Da je jedan pisac obiju knjiga vidi se iz jednakoga načina pripoviedanja i skladnosti obijuh knjiga; ako ima koja razlika, valja ju tražiti u izvorih, odakle je pisac crpao.-

5. Knjige Samuelove sadržavaju također sjajna proročtva o Mesiji: rieči Nathanove (II. S. 7, 12, 14, 16,), kojim se proriče, da će Krist biti iz kuće Davidove; pjesma Anina (I. S. 2, 10) i posljednje rieči Davidove. Jezik je i slog čist, klasičan, kako dolikuje vremenu, kad je književnost hebrejska najljepša cvala.

6. Da su knjige vjerodostojne vidi se iz piščeva čina pripoviedaja prosta i iskrena, jer bez svake pristranosti a posve otvoreno pripoviedа i takove stvari, koje su na sramotu narodu pače njegovim najvećim ljudem.- Zato i drugi sveti pisci ove knjige drže dostojnimi vjere i njimi se služe. Tako pisac I Dnev. što piše od 11 glave do 21 (od pomazanja Davidova do popisa narodnoga i kuge) vadio je iz I Sam. 16 – II Sam. 24.-

Pisac Crkvenice slaveć u 46, 16 – 47, 14, Samuela, Nathana i Davida, osim toga k tomu podatke iz nëvih knjigah. Iz novom zavjetu n. p. u Mat. 12, 34, navodi se događjaj iz I S. 21, 6, kako je naime David jeo hljebove izložene, kojih neli bo smio jesti.-

Treće doba

Od sužanjstva babilonskoga do rodjenja Kristova.

Period prvi.

Od sužanjstva do prestanka proroka.-

§ 58. Sužanjstvo babilonsko.-

1. Pošto su god. 606 mnogi kraljevski i plemeniti mladići odve- ni bili u Babylon, a medju njima i Daniel (početak sužanjstva babilonskoga) opet god. 599 s kraljem Joakimom iliti Jehonijom 10000 odličnijih ljudi, 11 godina kasnije (god. 588) s drugim narodom 832 stanovnika Jerusolimska (ostali su što od mača, što od gladi poginuli) ostade u pustom mjestu malo sirotinje, da kao sluge Kaldejcem obradjuju polja i vinograde.- Nad tim prostim narodom postavi Nabu- kudonosor Godoliju sina Ahikamova, kao upravitelja, koji je siedio u Mašfi, i imao za savjetnika Jeremiju;

ali Godoliju ubi Jsmahel iz plemena kraljevskoga, a
Judejci bojeći se Kaldejaca radi ubijstva Godolijeva, pobje-
goše proti savjetu Jeremijinu u Misir, odvedoše silom sobom
Jeremiju i Baruha i podaše se idolo-poklonstvu i
svakojakomu bezakonju. A kad je Nabukodonosur Misir
savladao, izginuše mnogi od pribjeglih Judejaca što od
gladi što od mača, kao što je prorekao Jeremija (44,27). Savla-
dav Misir pokloni Nabukodonosur sebi Filistejce, Idumejce,
Moabce, Arape i ostrva(?) (Sof. 2.4. Jer. 49; Ez. 21,28).-

Tir bio sagradjen na moru, [illegible] Kralj Ithobal.

2. Judejci kao sužnji u Babylon odvedeni teško su sno-
sili prestanak blagdana svojih, gospodstvo tudjina i izme-
hivanje od strane neprijatelja.- Nu čini se, da im se je žalostno
stanje brzo poboljšalo; jer je kralj Babylonski Evil-merod-
dah zasužnjenoga kralja Joakima 37 godina njegova sužnje-
vanja izvadio iz tamnice, liepo s njim govorio, promienio
mu haljine i davao od svojega kraljevskoga stola hranu
svega vieka njegova do smrti njegove (IV Kr. 25,27-30). Bilo
im je dopušteno živjeti ne samo po vjeri svojoj, nego su poje-
dini njihovi skupovi imali starješine (sudce) svoje (po Ez. 14,1, 20,
dodjoše starješine Izraelske k Ezekielu); k tomu su Daniel i (Ezekija)
drugari njegovi obnašali najviša dostojanstva u Babyloniji,
odakle je jamačno mnogo dobra došlo sužnjem. Imali su tako-
djer velikih proroka, koji su žalostne i očajne tješili nadom
skorog izbavljenja, i kojih su besjede tim više viedile, što su se
prvašnja proročtva o sužanjstvu zbilja izpunila. Kako je cielo-
kupnost naroda Hebrejskoga (jer se nisu svi povratili iz sužanjs-
tva) i spoljašnji oblik theokratije (povrativši se, bili su sluge

tudjih gospodara, niti su imali u hramu vidljiva znaka na zočnosti Jehovine) bio dokinut, a sam zavjet theokratijski i služba kraljevska i svećenika zajedno vriemeno prekinuta, to su proroci (osobito Ezekiel, koji je nastavio posao Jeremije) tim više nastojali, da se druge uredbe zakona Mojsijeva kao n.p. svetkovanje subote vrše, te su propoviedajući i svjetujući (Ez. 8,1.; 11,25) čuvali jedinstvo narodno i vjersko proti svuda vladajućemu idolo-poklonstvu (isp. Bar. 1,3,4).-

3. Sužanjstvo babylonsko nije bilo u puku Božjih, samo kazna za griehe naroda Judejskoga, nego ujedno i liek njoj, da se poboljša i poboljšanomu, da se izpune obećanja zavjetom dana, i ujedno da se preko razpršena naroda poganom priprav(lja put spasenja (prielaz s partikularisma na universalismu).- U sužanjstvu i preko sužanjstva narod i Izraelski očišćen i iztrebljen; tim puk božjim jedan diel Judejaca nije se nimalo popravio, nego se pače podao idolo-poklonstvu i svakojakim opačinam; Drugi pako tom nevoljom uplašeni i povjerovavši riečim prorokovim, koji su prorekli propast Babylona, zamrziše na idolo-poklonstvo i pokorom i molitvom povratiše se k jedinomu pomoćniku svojemu Bogu, te sprieše se onim tvrdokornim prigrliše svom dušom vjeru svoju djedovsku, tim više, što su već i pogani stali Jehovu Boga Izraelova mnogo cieniti. Ako su Judeji poslie sužanjstva službu Božju počeli tražiti više u vanjskih oblicih, nego li u nutarnjosti, u Duhu, tomu nastojali krivi proroci, koji su uz zasljepnje (sužanjstvo) obdržavanje zakona zahtjevali i nutarnju svetost (Ez. 11,19,18,30; Dan. 9.4). Proroci, koji su živli u sužanjstvu naročito Daniel, bili su od Boga

poslani narodom i poganom. Objava Božja, proročtva i rieči proročke imale su se u Haldeji u sličnu borbu upustiti s bogoštovjem poganskim, i gatanjem haldejskim, kakvom se je već njekoč Jehova oborio preko Mojsija i Arona s idoli Misirskimi, Bog je htio, da rieč njegova bude svjetlo na mjestu tamnom. Stanje Judejica u sužanjstvu babylonskom, objasnjuju knjige Baruhova, Ezekielova i Danielova.

Proroci u sužanjstvu.

§ 59. Baruh.

1. Baruh (Baruch) sin Nerijin od plemena Judina bijaše pisar i drug Jeremije proroka (Jer. 32, 12, 36, 4, 17) koji ga tješio zbog nevolja svojih i narodnih tješio (gl. 45). Brat Baruhov Saraja bješe glavni postelnik kralja Sedekije, pa kad pođe opet u Babylon 4 godine kraljevanja Sedekijina, posla Jeremija po njem proročtva o propasti Babylona, pisanu u knjigu za koju će Saraja kamen privezati i baciti u Eufrat (Jer. 51, 59-64). Iz toga se vidi, da je Baruh bio roda plemenitog. Mnijou mnogi, da je sa Sarajom u Babylon išao i Baruh, pa od zasužnjenih Judejica donio poslanicu (Bar. 1, 10 2, 23). Poslije razora grada Jerusolima, Baruh ostade uz Jeremiju i s njim bi prisiljen poći u Misir (Jer. 43, 1, 5 5). Po smrti Jeremijinoj ode u Babylon; jer kako se 1, 1. s. kaže, knjigu je svoju napisao u Babylonu 5te godine, pošto su Haldeji grad Jerusolim zauzeli i popalili.

2. Sadržina. Baruh čita svoj spis sužnjem, koji žalostni

šalju u Jerusolim sabrašik novaca, da se prinose i žrtve brati svojoj u Judeji pišu pobožnu knjigu (poslanicu, molitvu), koju neka čitaju, da umilostive Boga, dobiju oproštenje grieha i milost Božju (1, 10, 2, 23). Ovoj poslanici dodje Baruch razmatranja svoja [3, 24; 4, 8] kojimi opominje sužnje, da se slaveći mudrost Božju povrate k Bogu i zakonu njegovu, i proriče, da će se Bog po ton pojaviti na zemlji (3, 37, 38 Hic (deus) adinvenit omnem viam disciplinae et tradidit illam Jacob puero suo et Israel dilecto suo. Post haec in terris visus est, et cum hominibus conversatus est). Onda je narodi Jerusalem, gdje kao udova govori, sužnjeve tješi nadom skore slobode od iduće sreće (4, 9–5–9). Knjiga u 5 prvih glavah sadržaje poniznu priznanje naroda židovskoga, da je neosreću zaslužio grieši, molitvu za izbavu i obećanja u svršetku sužanjstva i o sretnijoj budućnosti.- Napokon u 6 glavi ima poslanica Jeremije proroka, koju posla sužnjem u Babyloniju sa zarobljenimi posljednjimi (za Sedekije kralja); ovom poslanicom odgovara Jeremija sužnje od idolo-poklonstva i dokazuje ništavilo idola.-

3. Pete god. pošto je Jerusolim popaljen, Baruh sastavi svoju knjigu u sadanjem obliku (1, 2) kojoj doda sam, ili tkogodj drugi s njegovim znanjem poslanicu Jeremijinu - Knjiga je prvobitno bila pisana hebrejski; ali se je tekst hebrejski izgubio a ostao je prastari grčki prevod; koji budući pun hebraizma izdaje svoj izvor.

4.) Knjigu Baruhovu protestanti uvršćuju medju apokrife, a katolici medju drugo-canonske knjige; jer akoprem se

ne nalazi u zakonu židovskom, ali se k sv. knjigam pribraja u prievodu LXX iz constitucijah apostolskih (1-6) razabire se, da su židovi njekoč nadan čitanja uz tužbalice Jeremijine čitali i Baruhovu knjigu. Mnogi stari oci (Iren. Tertull. Orig. Hipolit, Cypr. Klem. Alex. Athan. Ambr. Aug. Basil) knjigu Baruhovu navode pod imenom Jeremijinim, zato što je Baruh bio pisar Jeremijin, pak se je prije knjiga njegova s proročtvi Jeremijinimi pisala u jednom svezku. Ipak gdjekoji sv. oci kao Athan. Cyril. Alex. navode ovu knjigu takodjer pod imenom samoga Baruha i oci niecjski vele: Sicut scriptum est in libro Baruch ex ore Jeremiae prophetae

§ 60. Ezekiel.

1. Ezekiel (יְחֶזְקֵאל -, Vulg. Ezechiel) Jeremijin suvremenik, nu od njega nješto mladji, sin Buzija svećenika, bijaše 11 god. prije razora grada Jerusolima s kraljem Jehonijom odveden u sužanjstvo, gdje uz potok Kobar boravio oženjen, imajuć svoju kuću (בֵּיתוֹ) (1, 3, 1, 15; 8, 1; 24, 18). God. 5te svoga sužanjstva pozvan bi k službi proročkoj, koju je obavljao najmanje 27 god. sužnjevanja svoga, dakle barem 22 god. (29, 17) a bijaše medju sužnji veoma ugledan (po 8, 1; 14, 1, 20; dolažahu k njemu starješine Israelske; po 33, 21, dodje k njemu jedan, koji uteče iz Jerusolima i reče, uze se grad). - Od drugih okolovštinah života njegova ne znamo ništa pouzdano.- Po tradiciji židovskoj ubi ga jedan Židov (-kosturaš), koga je bio korio radi idolo- poklonstva.-

2. Knjiga Ezekielova dieli se u dva diela. U prvom dielu nalaze se (gl. 1-32) proročtva, koja je Ezekiel rekao prije razora grada i to a.) od gl. 1-24 proročtva namienjena Židovom, opisavši zvanje svoje k službi proročkoj (gl. 1-3), kori Židove dosta oštro za opačine i idolo-poklonstvo, kojim za kaznu većinom u uzvišenih vidjenih proriče propast grada i sužanjstvo kralja i naroda b.) od 25-32 proriče proti narodom theokratiji neprijateljskim: Amoncem, Moabcem, Idumejcem, Filistejcem, Tircem, Sidoncem i Misircem. U drugom su dielu (33-48) proročtva, koja je Ezekiel rekao poslije razora Jerusolima grada a namienio Židovom; najprije ih kori, a onda opet tješi proričuć konac sužanjstva i povratak u sv. zemlju; u ova proročtva uplieće ujedno razne stvari o idućem kraljestvu Mesijskom i to o Kristu pastiru (34, 23-31) 37, 24) i o blaženstvu doba mesijskoga [11, 17. ss. 16, 60 ss. 17, 22, ss. 34, 22 ss. 36, 22, ss. 37, 1-14 (suhe kosti oživljeće); 37, 22], napokon od (40-48) ostajuć veličanstven grad i hram opisuje novi, duhovni Jerusolim t.j. crkvu Kristovu, u koji će se svi narodi primiti.

3. U Ezekiela ima više proročkih vidjenja i symboličkih djela, nego-li u drugih prorokah, stoga je dosta ne jasan i teško razumljiv. Sv. Jeronim (praef. in Ezech) zove ga oceanum scripturarum, et labyrinthum mysteriorum Dei, qui principia ad finem voluminis magnis habet obscuritatibus simulata; stoga je bilo Židovom, kako svjedoči isti sv. otac, zabranjeno čitati knjigu Ezekielovu prije 30te godine dobi njihove. Proročtva su poredana većinom redom kronologijskim (u drugom dielu redom stvarnim) i obično označena godinam, koje su . . . . . . — —

Ezekiel ima riječi i rečenica, koje su njegova osebina, kao n. p. sine čovječji (2, 1, 3, 6, 8; 3, 1, 4 itd.) i oni će poznati, da sam ja gospodin (5, 13; 6, 10) i dodje nada me ruka gospodja (5, 3; 3, 22) itd. Ima riječi haldejskih i osobitih oblika; sv. Jeronim o njem kaže: nec valde disertus, nec admodum rusticus est, sed ex utroque medio temperatus. Da je ove knjige zbilja pisac Ezekiel, držali su svi prijašnji viekovi, a to pokazuje i sama sadržina knjige; jer se sam pisac Ezekielom zove i o sebi govori u prvoj osobi (osim 1, 3; 24, 24) potvrdjuje i pisac Crkvenice veleć (49, 10): Ezekiel, qui vidit conspectum gloriae, quam ostendit illi in curru Cherubim, kojimi se riečmi označuje prvo vidjenje, što je imao Ezekiel (1, 4 sl.).

§ 61 Daniel.

1. Daniel (דָּנִיֵּאל sudi Bog) iz plemena Judina, a roda, ako ne kra, ljevskoga (po Jos. Flav. Ant. 10, 1. od roda Sedekijina) to svaka, ko od veoma odličnoga treće godine (ili 4e isp. Jer. 25, 1) kralja Joakima odveden bi sa Ananijom (Sidrahom), Misaelom (Misahom) i Azarijom (Abdenagom) i s drugimi plemenitimi mladići u sužanjstvo u Babylon, gdje se je zadobivši ime Baltasar po zapovjedi Nebukodonosorovoj naučio jezika i znanostim chaldejskim i bio uzvišen na časti u dvoru kraljevskom (kao patriarha Josip u Misiru). Tri Danielova druga radi stalna priznavanja vjere svoje bačeni u peć ognjenu, izbavljeni bjehu odanle na način čudesni. Dok je Daniel bio još mlad (13, 45, Vulg. puer junior, t. j. od 20-30 god.) izbavi Suzanu iz ruku dvijuh bezbožnih starješina.

[po svoj prilici Ahaba i Sedecije, koji su po Jer. 29,1-23) zarobljenikom laž pripoviedali i činili grdilo u Izraelu čineći preljubu sa ženami bližnjih svojih]. - Tumačenjem snova i vidjenji postavši slavan, velike časti obnašaše za raznih kraljeva (Nabukodonosora, Evilmerodona, Neriglissera, Labossoarhada, Nabonida, Baltazara, Darija Medijanina i Cyra). U lavsku jamu bačen (dva puta: 1 za Darija; jer se je molio Jehovi (gl.6), 2 za Cyra: ako se sadržaj veras 13e glave spoji sa 14 glavom; jer je ubio zmaja gl.14), izbavljen bi iz nje neporiedjen, i iz svih neprilikah oslobodjen (vjerom Hebr. 11,33 i vjerom . . . . zatvoriše usta lavovom). Doživi veliku starost (najmanje 90 god.), budući još 3e godine Cyra kralja perzijskoga imao vidjenja (10,1). -

2. Knjiga Danielova Dieli se obično u 2 diela: 1 Dio historički (gl 1-6) sadržava historiju Danielovu za Nebukodonosora (gl. 1-4), za Baltazara sina Nebukodonosorova (gl.5) i za Darija Medijanina (gl.6) ter u glavi 13 historiju Suzanninu i u 14toj pripoviedku o belu i zmaju (u Vulgati). - Nu u prvih 6 glavah nije puka historija, nego su u nju upletena i vidjenja. 2 Dio (gl 7-12) sadržava glasovita vidjenja o tom, kako će velika svjetska kraljevstva postajati i propadati i o odnošenji njihovom naprama narodu Božjemu, o Dolazku Mesijinu poslie 70 god. sedmica (9, 24-27) i o uskrsnuću i o posljednjem sudu (12, 1-3). Po ovih vidjenjih pravedno, Daniel broji medju veće proroke. - J. Josip Flavij (Ant IX, 11) kaže o njem, da je jedan od najvećih proroka. Suvremeni Ezekiel slavi ga uz Noja i Joba kao pravedna (Ez. 14, 14, 16) i kao čovjeka premudra (28, 3). -

Fol 34.

3. Knjiga je Danielova pisana što hebrejski, što kaldejski. Haldejski je pisana od 2-4 do kraja 7 glave, dakle gdje su opisanji dogodjaji i proročtva spadajuća na monarkiju kaldejsku; a hebrejski od 1 do 2, 3 i gl. 8-12 u kojih se govori o razvitku kraljestva Božjega. Odlomci drugokanonski 3, 24-90 i gl. 13 i 14 došli do nas samo u grčkom jeziku.

4. Knjigi je dio (gl. 7-12) pisao jamačno Daniel, jer Daniel govori o sebi u prvoj osobi (isp. 8, 1; pokaza se meni Danielu; 9, 2; Ja Daniel itd.) Svi skoro drže, da je ovu knjigu sastavio jedan pisac, po mnienju njekojih, njeki nepoznanac, po mnienju Židova Sinedrij; jer da se Daniel (1, 17, 19) slavi u prvom osobito dielu, o njemu se govori kao o 3 osobi, za je nepoznanac ili sinedrij u ovu knjigu sastavio pripovijeke Danielove o vidjenjih, objavah i dogodjajih doba svojega. Ali sva je prilika, da je Daniel sam ovu knjigu sastavio, jer je sva starodrevnost držala ovu knjigu Danielovom, kao ti od njega pisanom, a ove pohvale toliko znače, koliko slične pohvale rečene o Mojsiju u petoknjižju ili o sv. Pavlu u poslanicah poslanik Korinćanom (I. Kor. 15, 10* II. Kor. 11, 5; 12, 2 ss) u trećoj pako osobi govori Daniel o sebi samo u izvještajih objektivnih (kao u 5, 11; 6, 4 itd.).

5. Buduć, da je knjiga Danielova veoma velika znamenitosti za dokaz božanstvenost vjere krsć. njeciom su uglednost često (već u 3 vieku Porfirije) pobijali i kušali dokazati, (uz umetak: neopaženo više) da je napisana u doba Makabejsko (god. 165) tim se obara proročki karakter vidjenja u njoj i ruši se autencija njene

* gratia Dei sum et gratia Dei non est in me vacua (ugled svoj brani proti Korinćanom.)

historije; pa se knjiga obaca medju apokrifne.-

6. Autenciju i ispunitost knjige Danielove dokazuju:
a.) predavanja Židova, koji ju uvršćuju medju sv. knjige; Jos. Flavij (Ant XI. 8,5) pripovieda, daje proročka knjiga Danielova bila uručena Alexandru Velikomu, kod je ulazio u Jerusolim, prorok Zakarija (1, 18, 2, 1-4), o četire monarhije; 6,1,11, 8) i pisci Apokrenice (10, 8, isp. Dan. 4,14; 17,5 Dan. 2,21), knjige Ezdrine (gl. 9) i Nehemijine (gl. 9 isp. Dan. 9, 3-19), knjige Mudrosti (3, 7 isp. Dan. 12, i 3) i I Makabejska (2,59, 60 isp. Da. 3,50; 6, 22, 1,57 isp. Dan. 9, 27) imade stvari i izreka uzetih iz knjige Danielove.
b.) u novom zavjetu Krist Gospodin (Mat. 24,15, i Mark. 13,14) proročtvo o opustošenju hrama (quum ergo videritis abominationem desolationis etc.) pripisuje Danielu (9, 27). Ima i drugdje u evangjelih i spisih apostolskih spomena da knjigu Danielovu n. p. Mat. 24,30 i ugledat će sina čovjeka, gdje ide na oblacih nebeskih sa silom i slavom velikom isp. Dan. 7,13,14 i gle kao sin čovječji idjaše s oblaci nebeskimi i dade mu se vlast i slava.- Baš iz ovoga Danielova mjesta uzeta je ona rečenica novoga zavjeta ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου.-
c.) što se u knjizi Danielovoj proreklo o 4 monarhije i o Mesiji, to se je sve ispunilo;- historijske viesti u knjizi i opisivanje običaja sudaraju se s dobom, u kojoj je živio Daniel; i nauk dogmatski i moralni što se nalazi u knjizi, posve je sukladan s drugimi knjigami staroga zavjeta.- Što Daniel ovako jasno napred kaže o vremenih i djelih Antioha Epifana, to se tumači iz karaktera proročkoga;

ta knjiga nebi bila uprošto proti shodna, da je napisana u doba Makabejsko na utjehu Židovom od Antiocha progonjenim.

d.) Daniel navodi se u knjizi govoreć o sebi u 1 osobi (7,2; 8,2; 15,9,2; 10,1) u 12,4 čitamo: A ti Daniele zatvori ove rieči i zapečati ovu knjigu do posljednjega vremena. Pisanje na 2 jezika chaldejski i hebrejski dokazuje, da je pisac bio vješt obim jezikom, a takav je Daniel rodom Hebrejin, a naučen jeziku kaldejskom, u dvoru kraljevskom u Babilonu.

e.) Napokon sadržaj i oblik proročtva u knjizi Danielovoj posve je prikladan vremenu sužanjstva babilonskoga, te službi i osobi Danielovoj. Opisuje knjiga naime borbu monarhija svjetskih s theokratijom i konačnu pobjedu ove nad onimi. - A da Daniel zastidi mudrost kaldejsku i pokaže uzmožnu mudrost Jehovinu, trebalo je da se prikaže objava Božja Kaldejcem u jeziku njim poznatom, i symbolih i slikovnih besjeda. Nu budući, da je ta objava napokon za narod Božji bila odredjena, da mu je morao odnošaj theokratije k svjetskim monarhijam jasno razložiti. - Stoga se proročtva njegova oblikom i sadržajem razlikuju od drugih proročtva. - Odatle možemo takodjer razumjeti ona čudesa, koja je Daniel kao zastupnik naroda theokratije; a da nisu bili bez uspjeha vidjeti je iz proglasa Cyrova I Ezd. 1, 1-4.-

7. Dodatci drugokanonski (3, 24-90), molitva Azarijina i pjesan triju mladića, gl. 13 o Suzani i gl. 14 (o Belu i zmaju) nenalaze

je više u tekstu hebrejskom, nego u grčkih prievodih, ali da su prevedeni s hebrejskoga ili kaldejskoga svjedoči njihov jezični karakter, naime mnogi aramaismi.-

8. Da su i ovi dodatci kanonski, dokazuje a.) odluka conc. Trid. (sess. IV de can. s. script.), da je za svete i kanonske knjige imati primiti sve knjige st. i novog zavjeta ciele sa svimi svojimi čestmi, kako se običavaju čitati u crkvi katol. i kako se nalaze u staroj lat. Vulgati.- [sub spino (mastik), sub prino (zer)]
b.) starodavni običaji u crkvi, da se ovi dodatci čitaju kod službe božje.-
c.) sv. otci, koji ih broje u sv. pismo, tako je Origen naročito branio historiju Suzaninu proti Juliju Afričaninu.-
d.) Napokon i židovi Helleniste spominju historiju, u ovih dodatcih sadržanu.-
e.) Danielu lavskoj špilji i Suzana narisano u katakombama.

9. Tko je pisac ovih dodataka ka knjizi Danielovoj i. t. d. drže, da je sam Daniel, nego priliènje drži se ono mnogi (Corn a Lapide, Wiederholt, Rausch), po kojem ovi dodatci ne bili iz početka pripadali ka knjizi Danielovoj; nego ih napisao, koji suvremenik Danielov, ili potlanji pisac po tradiciji; a grčki prevodioci dodali zbog sadržine ka knjizi Danielovoj, kao što je bila knjiga Baruchova, dodana knjizi Jeremijinoj i poslanica Jeremijina knjizi Baruchovoj. Molitva i pjesan, što su mladci u peći govorili, mogli su oni sami, izbavivši se iz peći sastaviti ili tko drugi pobilježiti. Za authenciju Danielove knjige vidi poda. tak u: Lenormant „Die Magie u. Wahrsagekunst der Chaldaeer". Jena 1878. —

§ 63 Knjige Kraljevske (III i IV Reg.)

1. Dvie knjige kraljevske (njekoč 1 svezak) sadržavaju histo-riju od pomazanja Salomonova za kralja do propasti kraljevstva Judejskoga, naročito historiju kralja Salomona (3. Kr. gl 1-11) suvremenu historiju kraljeva judejskih i izraelskih (III. Kr. gl. 12 – IV. Kr. gl. 17) i poslie propasti kraljevstva (Judejskoga) Izraelskoga, historiju kraljeva Judejskih do razora Jeru-solima (IV Kr. 18-25); još se na koncu (IV Kr. 25, 27-30) spomi-nje, da je Evilmerodah kralja Jehoniju 37 godina njegova sužanj-stva izveo iz tamnice. Dakle ove dvie knjige pripoviedaju historiju od 453 po prilici godine t. j. od godine 1015 do 562 godine.

2. <u>Svrha.</u> Pisac nije bio nakan napisati historiju političnu obih kraljevstva, nego izabravši osobitije stvari, hotio je poka-zati, kako su se izpunila obećanja Božja učinjena Davidu (II S. 7, 12) o gradjenju hrama i o uzdržavanju kraljevstva njegovim potomkom i u najdavnija vremena (III Kr. 2, 12; 8, 20; 11, 36; IV Kr. 11, 1 ss.) kako je bog nastojao preko proroka uzčuvati theokraciju i vjeru u narodu, i kad je napokon bezbožnost svuda zavladala, kako je bio prisiljen najprije odvrgnuti Izraela, a kašnje i Judu, svrha je dakle knjigam proročko-historička.

3. <u>Nepoznat je pisac</u> ovih knjiga i doba, u koje su pisane, ali je pisac svakako različit od pisca dvijuh knjiga Samuelo-

tovih; jer u c.) Samuelove pripoviedaju historiju više posebno i to vrlo obilato i kraljevsku više obćenito i to samo u izvadku. b.) Samuelove ne navode izvora, niti nemaju bilježaka chronologijskih, a kraljevske imadu i jedno i drugo. c.) Slog je u Samuelovih nešto mlađi i prodan slogu knjige Sudačke, u kraljevskih je proračunaniji, poznji. d.) Sorka je različita jednim i drugim knjigam. Njeke (Huet, Calmet) tvrde, da je kraljevskim knjigam pisac Ezdra, drugi (Talmudiste, Sixtus Senensis, Haneberg), da je knjiga sastavljena poslie razora grada Jerusolima i hrama, pače poslie 37 god. sužanjstva Jakonija i stoprem poslie smrti njegove; ali ipak čini se, da je pisana prije konca sužanjstva babilonskoga, jer teško, da bi bio pisac propustio spomenuti izbavljenje iz sužanjstva, kad bi bio živio poslie. - Budući, da je u obe knjige jednaki način pripoviedanja i pisanja, jamačno je obje jedan pisac.

4. Karakter historijski ovih knjiga potvrđuje se navađe[illegible] njeni izvora (Dnevnik Salomonovih III Kr. 11, 41. Dnevnik kraljeva Judejskih i Izraelskih III Kr. 14, 19, 29 i drugdje često) otmičnijim njihovim naprama k Dnevniku, koja je iz istih izvora crpala, i pripoviedanjem ispravnim kraljeva, koja, što su činili kralji i narod. U novom zavjetu (u Rim. 11, 2-4) navode se ove knjige (Kr. 19, 10-18), kao pismo čudesa i proročtva, što se u njih pripoviedaju, dokazuju postojanja theokratije i službi proročkoj.

§ 64. Povratak iz sužanjstva.-

Židovi pod vladom medijsko-persijskom.-

1. Kad je Cyr (כּוֹרֶשׁ) zavladao Babilonijom, pošto se je izpunilo 70 god. sužanjstva, podiže Gospodin duh njegov, ter on 1ve godine kraljevanja svojega (536 pr. Kr.) javnim proglasom dopusti Židovom, da se povrate u domovinu i sagradju hram u Jerusolimu. Tim dopuštjenjem posluži se 42, 360 Židova, većinom iz plemena Judina, Benjaminova i Levijeva, kojim se pridružiše svi oni, što su se odvojili od naroda zemaljskih k zakonu Gospodnje,, mu (= preseliti Neh. 10, 28, 29), pa uzamši sa sobom sudove doma Gospodnjega, koje bješe Nabukodonosor odnio iz Jerusolima, podjoše pod vodstvom Zorobabela (זְרֻבָּבֶל - Sešbasar שֵׁשְׁבַּצַּר) potomka Jehonijina iz kuće Davidove i Josue sina Josedekova, a unuka velikoga svećenika Saraje u Židovsku.- Ali se nisu svi povratili, nego stekavši imetak i bogastvo u Babiloniji, ostali su ondje, samo su po zapovjedi kraljevoj podpomogli one, koji su se vraćali u domovinu.

2. Povrativši se Židovi zauzeše porušene gradove, da ih sagrade; sedmi mjesec sagradiše na zidinah Jerusolimskih oltar, da prinose na njem žrtve i praznovaše praznik sjenica, po tom uzeše graditi hram; kad su mu druge godine po povratku polagali temelj, jedni su pjevali od veselja i slavili Gospodina, a drugi, koji naime bjehu

vidjeli predjašnji Dom, plakali su iza glasa.
Kad Židovi odbiše Samaritance, hoteće s njimi graditi hram, onda ih ovi smetahu u gradnji i za Cyrea (prijatelja Židovom) lukavošću, a za Kambysa (Ahašveroša) i Smerda (Arthahšasta) javnom silom, dok židovi za Darija Histaspova (drugo godine njegova kraljevanja god 520 pr. Krista) ne dobiše dozvole, da nastave zidanja, nemarne i mlitave u zidanju bodrahu u zidanju proroci Aggej i Zaharija (Ezd. gl. 4 i 5) tako bi napokon god 516 hram dogradjen i svečano posvećen, a poslie toga pravnovan prazniк presnih hljebova (gl. 6.) –

3. Artaxerxes (I Dugoruk god. 465 – 424) sedme godine kraljevanja svojega (gl 458) posla Ezdru (עֶזְרָא) svećenika i književnika vješta zakonu Mojsijevu s velikom plaćom u Židovsku, dozvolivši svim Židovom, da se s' svim svojim imanjem presele u Palestinu i da žive po zakonih Mojsijevih, dodavši jošte darove i one sudove zlatne, kojih Babilonci nisu jošte bili povratili (gl. 7). Ezdra podje s velikim mnoštvom naroda od rieke Ahave (gdje?) u Jerusalem; kano došavši poče popravljati pokvarene običaje narodne, naročito pako razdriešavati ženidbe s inostrankami (bojeći se, da će tudjinke navesti Židove na idolo-poklonstvo) a narod ga u nem poslušа (8-10).

4. Trinaest godina iza toga, dvadesete naime godine kraljevanja Artaxerxova (445). peharnik njegov Nehemija (נְחֶמְיָה) doznavši za žalostno stanje naroda

što se bješe povratio u Palestinu i grada Jerusolima, raztuži
se veoma, moli se Bogu, i dobi od kralja dopuštenje, da ide
u Palestinu. - Dobivši od kralja pismo, dodje u Jerusolim
i stade zidove gradu zidati (Neh. 1-3). Upravljanju gra-
da i naroda smetaše Sanabalat namjestnik perzijski,
u Samariji i Samaritanci gnjeveći se, što su odbijeni
bili od zidanja, nu bez uspjeha, jer je polovina momaka
Nehemijinih poslovala, i druga polovina držala i koplja
i štitove i lukove i oklope, i koji su zidali imahu sva-
ki mač pripasan uz bedricu (gl. 4); po tom kad je
narod glada radi založio poljana i vinograde svoje,
Nehemija nagovori zajmodavce, da su ih povratili duš-
nikom i davanja dača kraljevskih olahkoti narodu (gl. 5)
Uzprkos svim spletkam neprijateljskim, opravljeni bjehu
grad, zidovi, vrata i kule za 52 dana (gl 6 i 7). Zatim
nastoja Nehemija zajedno sa (עזרא) Ezdrom, da se i
življenje naroda židovskoga uredi po zakonu Mojsijevu. -
Jer kad je Ezdra svemu narodu, koji se je u Jerusolimu
skupio k prazniku sjenica svaki dana čitao i tumačio
zakon (gl. 8) svi kajući se za grieke učinjene odpustiše
žene tudjinke i narediše post, za kojega su govorili
srdačnu onu molitvu (g. 6, 37), a po tom su javno obeća-
li vjernost i ponovili zavjet, koji bude napisan i peča-
ti glavara providjen (gl. 9 i 10). Tim si Nehemija zasluži
častno ime, otac otačbine i drugi sagraditelj grada
Jerusolima. -

5. Nehemija, boravivši 12 god. u Jerusolimu, povrati se (433)

u Persiji sa kralju, ali dodje natrag u Jerusalem (kada, nezna se pravo, valjda za Darija Nothusa (424–404) u Neh. 13,6 kaže se: לְקֵץ יָמִים, Vulgata, in fine dierum) kad je doznao, da se je narod za njegova izbivanja opet pokvario, kazni svećenika Eliašiba, koji je nered počinio (13,14 ss.) povrati levitom dohodke i oštro zabrani skvrniti subotu i ženiti se tudjinkami (13,10 ss.). Jednoga od sinova Jojade sina Eliašiba velikoga svećenika po Jos. Flaviju imenom Manasseja, koji se je na sablazan svemu narodu oženio sa kćerju Sanabalatovom, odtjera od sebe (13,28,29). Toj Manasse (ili njegov istoimeni potomak za Alexandra Velikoga?) sagradi na brdu Garizimu Samaritancem hram.

<u>Opazka.</u> Ezdra je po svjedočanstvu Flavija (Ant. XI. 5. 5.) umro u Jerusolimu, po drugih na putu kralju Perzijskomu u 120 god. vieka. Grob se njegov pokazuje kod Tigrida. Posve je vjerojatno, što Židovi o Ezdri kažu i posli Eusebija i mnogi kršćani drže, da je naime on isporedivši mnoge rukopise izpravio sv. pismo od pogrešaka pisarskih i sv. knjige sabrao. – Po sv. Jeronimu (Prol. gal.) Ezdra je takodjer mjesto starih hebrejskih pismena, koja su do onda upotrebljivali i Židovi i Samaritanci, iznašao nova pisma (tako zvano četvorno ili assyrsko) jedno za lakše pisanje, a drugo, što su Židovi ~~se~~ novim pismom u Babiloniji ~~se~~ bili naučili. – O smrti Nehemijinoj ne znamo ništa, u ostalom i on si je zasluga stekao kupljajuć sv. knjige, kao što čitamo u II Mak. 12,10:

„I kako uredivši knjižnicu skupi iz krajeva (grčki: okra„jevih) knjige proročke i Davidove i poslanice kraljevske i s darovih.-

§ 65. Palestina poslie sužanjstva.

Poslie sužanjstva počela se je zemlja Izraelska dieliti s ove strane Jordana, u pokrajine: Judeju, Samariju, i Galileju, a s one strane zvala se je pokrajina Pereja.-

1. Judeja obsizala je plemena: Judino, Benjaminovo, Simeonovo i Danovo i dielove plemena Efraimova i prolezala se je po Jos. Flaviju (Bell. Jud. 3.2.) ne more ća do Ptolomaide, a medjašila je na sjeveru sa Sa„marijom, na iztoku s Jordanom, na jugu s Arapskom, na zapadu s Joppom i s morem. Za Jos. Flavija dielila se u 11 kotara (κληρουχία), za Plinija u 10 toparhija.- U vrieme Kristovo pripadali su k Judeji i prekojordanski predjeli: Gamalitis (priediel na iztok od genesaretskoga jezera, Dolnji diel Galaunitida), Gaulani„tis, Batandea i Trachonitis.-

2. Samarija srednja i najmanja od pokrajina oko jor„danskih, prozvana od glavnog grada Samarije sagra„djenaga Amrijem (III Kr. 16, 13, 24) proteže se od mjesta Ginaja na ravnini Ezdrelanskoj na sjeveru, do

toparhiji Akrabattine na jugu, brdovita ali rodna; obsizala je plemena Manasoijeva ovojordansko i dielove plemena Efraimova i Josaharova. Kad niesu htjeli Židovi Samaritance primiti u družtvo kod gradjenja hrama, sagradiše si sami za sebe hram (posvećen Jupiteru Grčkomu, Jos. Ant. X, 9. 7) na Garizimu; stoga ih Židovi izobćiše, a odalle nastade medju njima strašna mržnja. Mnogi od Samaritanaca prigrliše vjeru Krsč. (Jo. 4, 39; Dj. ap. 8, 5; 9, 31).-
3. Pokrajina sjeverna Galileja (već se u Jos. 20, 7 spominje גליל) obsizala je diel plemena Josaharova i plemena Zabulonova, Aserova, Neftalijevo, i medjašila na sjeveru Libanonom i Sirijom, na iztok s Jordanom i jezeri Meromskim i Genesaretskim, na jugu sa Samarijom i na zapadu s morem. Flavij (Bell. Jud. III. 3, 1) dieli ju na gornju i dolnju; u gornjoj brdovitoj (brda Neftalijska, Džebel Safed) stanovahu i Tirani, Sirci, Grci (Galilea gentium), Dolnja pako okolo Tiberijade i Genezaretha bijaše u plemenu Zabulonovu. Galileja bila je najrodnija pokrajina.-
4. Pereja (Περαία) u širem smislu obuhvaća svu zemlju preko Jordana od njegovih izvora do Arnona, kamo je njekoć pripadao i Galaad i Basan; u užem smislu Perea je ograničena Arnonom do Pelle, iz iztoka kotarom Geraškim, Raboth-Ammonom i Arabskom.- Poslie su, žanjstva zvala se je zemlja prekojordanska na prosto Galaad (I Mak. 5, 9; 17, 20; 20, 25). U vrieme Hristovo stari Basan obsizao je ova okružja:
a) Ituraju prozvanu od Jethura, sina Ismaelova (Gen. 25, 15).

na istok od Hermona.
b.) Trachonitidu na jug od Damaska;
c.) Gaulanitidu (Dżolan) od istoka jezera Genezaretskoga do izvorah Jordanskih;
d.) Auranithidu (Hauran) na istok od Gaulanitide.
Pereja je divlija i brdovitija, zato nije bila za velu kulturu, ali je prikladna za stočarstvo.-
Diarka. Po smrti Herodovoj (3 god. poslije Krista) kraljevstvo se njegovo razdieli u 1 etnarchiju i 2 tetrarchije, tako da je etnarcha Arhelaj dobio Judeju, Samariju i Idumeju, tetrarcha Filip Trahonitidu, a tetrarcha Herod Antipa Galileju i Pereju. Pošto je Arhelaj nakon 10 god. bio izagnan, njegovom su etnarhijom vladali prokuratori Rimski, koji su sjedili u Caesareji Palestinskoj.- Poslie propasti države židovske Palestina se je brojila k Siriji, i upravljali su njom praefecti Rimski.- Početkom 5 vieka dielila se Palestina: u prvu Palestinu obsižući najveći dio (sjeverni) Judeje s Filistejskom i Samariju s glavnim gradom Caesarejom Palestinskom; u drugu Palestinu t.j. Galileju s glavnim gradom Scytopolisom, i u treću ili ti blagodatnu (salutaris) Palestinu obsižući južni dio Judeje i Pereje i Arapsku, s glavnim gradom Petrom.-
U naše doba spada Palestina s ove strane Jordana pod pašaluk Beirutski, a s one strane pod pašaluk Damašćanski.~

§ 66. Jerusalem poslie sužanjstva.-

1. Na razvalinah staroga Jerusolima gradili su Židovi iznova
prestolnicu svoju, koju opisuje Jos. Flavij (Bell. Jud. V, 4.).
Gornji grad na sjevero-istočnom obronku brda Sionaja
naprama dolini sirarskoj, razdieljen je bio na sjeverni-
istok od dolnjega grada Akra i na istok od brda Mo-
rije dolinom sirarskom, koja se protezala od ribnjaka Eze-
kijina najprije na istok onda na jug do izvora Siloe.-
Akra, pako na kojoj je bio sagradjen dolnji grad u obli-
ku srpa, oddieljena je bila od Morije dolinom (Vady),
koja polazeć od vratah damaštanskih pa idući na jug
s dolinom se je sirarskom sastala kod sjevero-istočnoga
juga Sionskoga.- Na brdu Akri sagradi Antioh Epifan
tvrdju Akru, po svoj prilici na onom kutu, gdje su se
one dvie doline sticale, ovu tvrdju zauze Simon Maka-
bejac, poruši ju i po njegovu nalogu bi i samo brdo
Akra niže načinjeno, da se hram nada sve u vis diže.
Razvalinami od tvrdje i brda popunjena bi ona dolina.
Kad je narasao broj stanovničtva u gradu, doda mu
kralj Herod nov priedjel, koji je ležao na humu na
sjever od Morije i od ove bio odvojen dubokom jarom;
taj novi predjel zvao se je od istoimenoga huma Beze-
tha t. j. Καινόπολις, novi grad. Novi grad je bio dakle
obkoljen s juga onom grabom, s istoka dolinom Cedrons-
kom, sa sjevera strminami i sa zapada dolinom
(Vady).-

2. Zidine. Po svjedočanstvu Jos. Flav. grad je bio obko-
ljen sa sjevera trovrstnim zidom, osim onih mjesta, gdje
su bili nepristupni humovi. Prvi najstariji zid, kojim je
bio opasan Sion i gornji grad, počimao je kod sjeverne
kule Hippikove i protezući se na Xystus dokončao se
kod zapadnoga trijema od hrama; s druge strane od
Hippikove kule počimajući obilazio je sa zapada, juga
i istoka brdo Sion, onda okrenuvši na jug, prama
izvoru Siloi i opet na istok, tako da je opasao hum Ofel,
spajao se s istočnim trijemom hrama. U kutu sjevero-
istočnom sagradjen je bio Xystus, mjesto četverokutno,
s prekrasnim podom i trijemovi, mjesto prikladno za
sastanke, a bilo je spojeno s mostom s hramom; na jug
od toga mosta bila su vrata skalinska, na koja se je
silazilo s dvorišta od hrama u dolinu sirarsku, gdje
je takodjer bilo kuća. Drugi opet most, od kojega se
još danas vide razvaline, spajao je Sion sa Morijom.
U sjevero-zapadnom kutu brda Siona bili su dvo-
rovi Herodovi opasani zidom, medju kojim bila su
šetališta i vrtovi.- Blizu Xysta bila je palača
Hasmonejaca, kojoj Agrippa doda tako visoku kulu,
da se je odanle moglo vidjeti sve, što se radilo u
hramu; zato su Židovi na zapadnoj zgradi, koja je bila
nad hramom, sazidali visok zid.- Drugi zid počimao je kod
Gennath (vrtova) što su bili u 1vom zidu, i opasavši
Akru, dopirao je do Antonije, čim je brdo Kalvarija
ostalo izvan zida. Treći zid protezao se od kule Hippiko-
ve do kule Psefinos zvane (u sjevero-zapadnom kutu

gradu); čak i naprama spomeniku Helene kraljice Adia-
benske i kraj pećine kraljevske i nedaleko proteżuci se,
spajao se sa starim zidom u dolini Kedronskoj. Ovaj
treći zid počeo je graditi Herod Agrippa I. god. 44 poslije
Krista, da utvrdi Bezethu, koja bijaše prije bez zida.-
Stari zid imao je 60 kula (osobite: Hippikova, Fasaelova,
i Marijamnin); drugi 14, a treći 90 kula, a naokolo cie-
loga grada bilo je 33 stadija hoda.-

3. Vrata. U doba Nehemijino imao je Jerusalim 11tera
vrata, koja se izbrajaju u Neh. gl. 3.- Na istoku bila su
vrata ribja i ovčija ili ti vrata od stada (vrata sv. Stjepana)
jer su onuda stada bila tjerana u hram; tu je blizu bio
ribnjak ovčiji (piscina probatica, birket Israin), vrata
tamničke, vrata konjska i vrata voltena naprama Ofelu;
na jugu vrata izvorska i gnojna; na zapadu, vrata do-
linska (sada Jaffske), na sjeveru vrata od ugla, Efraimska,
stara.-

§ 67. Drugi hram.-

1. Hram, koji je počeo graditi Zorobabel, bijaše sazidan
na istom mjestu na Moriji, i po istom kalupu, po kojem
i prvi hram Salomonov, ali nije bio onoliko veličanstven
i uredjen (Esd. 3, 12; Ag. 2, 1-9). Drugi hram bijaše ipak
pomalo ukrašen od dara, koju su židovi plaćali svake
godine, i od darova, što su hramu prinosili židovi,
proseliti i pogani, dok ga je napokon Herod 20 god.

prije narodjenja Hristova veličanstveno popravio i zajedno
s triemovi nakon 9½ godina dovršio,- nu dogradjivanje
zgrada uz samu hramu trajaše sve do 64 god. po Hristu,
kad je kraljem bio Herod Agrippa II.-

2. Mjesto, na kojem bješe sagradjen hram, bijaše četvero-
uglato i zidom opasano, svaka strana te četverougline
imadijaše stadij u dužinu. Tri su bila dvorišta. U dvo-
rište prvo, pogansko, vanjsko, ulazilo se na više vrata, što
su bila sa sve četiri strane unutar vanjskoga zida
obkoljen dvostrukim triemom, samo s juga strostrukim,
krov triemov oslanjao se na stupove od bieloga mramo-
ra 25 lakata visoke. Dvorište je bilo raznovrstnim
kamenjem potaracano. Odatle je Isus izagnao prodavao-
ce, kupce i mienjače (Iv. 2, 4; Mat. 21, 12). U taj stobor
(dvorište) slobodno je bilo unići i poganom i nečistim
Židovom.- U sred stobora, koji je na južnoj strani bio
najširji, nalazila se ograda od kamena 3 lakta vi-
soka, imajuća sa svih strana vrata, a uz vrata
stupove, na kojih je bila napisana zabrana, da
poganom i nečistim Židovom nije slobodno pod
smrtnu kaznu dalje unići.- Od ograde uzilazilo
se uz 14 skalina na zaravanak (חֵל antemurale) 10 laka-
ta širok, odakle se opet po 5 (po Jos. Fl.) 12 stuba,
penjalo do vrata drugoga zida, koji je izvana bio 40,
a iznutra 25 lakata visok, a obuhvataše je stobor nu-
tarnji, u ovaj stobor vodila su sa sjeverne i južne
strane po četvera vrata, obloženima i srebrnima i zlatnima

pločami, a istočne jedna sjajna od mjedi korintske, (u Djel. Ap. 3,2 zovu se krasna, speciosa). Ovdje na istočnoj strani bio je ženski stobor (u Jos. Flav. γυναικωνῖτις), ulaz u nje bio je na vrata sa sjevera i s juga, u 4 kuta njegova bile su klieti i riznica (gazophilacium, Mark. 12,41); odavle nisu smjele žene ići dalje, nego su sa svodovah podbl-/nih pri službi božjoj bivale, a muškarci ispod svodova. Naprama zapadu 15 stuba više od ženskoga stobora bio je stobor Israelski (pravo govoreć skod s istoka na zapad 11 lakata širok), koji je s stoborom ženskim bio s istoka spojen velikimi i visokimi vrati, ogradom bio odvojen od stobora svećeničkoga, koji je bio neposredno okolo svetinje. – U onom stoboru stajali su Israelci, koji su baš zabavljeni bili pri službi božjoj, musici i leviti pjevači, s nutarnje strane zidova, koji su obkoljivali onaj stobor, mnogo je bilo klieti, gdje su se čuvali sv. sudovi, a zidovi od hrama i od stobora iskićeni su bili darovi. –

3. U dvorištu svećeničkom bio je žrtvenik za paljenice od kamena, 15 lakata visok, a 50 visok i dug (Jos. Flav.; a po Mišni 32 lakta dasovud) velika umivaonica i drugo posudje. – Svetinja (ὁ ναός, τὸ ἅγιον ἱερόν) od bieloga mramora sagradjena i za 12 stuba viša od stobora svećeničkoga, izvana je bila 100 lakata visoka i duga, a 60 lakata široka. – Pitvor (pronaos) bio je 100 lakata visok i širok, a 11 lagata dug (t. j. od istoka na zapad), imajući u kutovih klieti, iznutra sav pozlaćen, ulaz

u nj 70 (po Mišni 40) lakata visok i 25 (po Mišni 20) laka-
ta širok bio je bez vrata, zavješen samo zavjesom. - Iz pritvora
u svetinju vodila su dvoja vrata (Beskitila) 40 (po Mišni 20)
lakata visoka i 16 (po Mišni 10) široka - velika vrata nazva-
na, koja kad bi se otvarala, štropot se je od njih čuo do
Jerihona; ova vrata bila su k tomu izvezenim zastorom
zavješena, i nad njimi prikovan zlatan trs (symbol naroda)
kolik čovjek. - U svetinji 20 lakata širokoj, 40 dugoj i 60
(po Mišni 40) visokoj bio je zlatni svietnjak, pozlaćeni
stol i oltar kadioni. - Svetinja nad svetinjami 20 lak.
duga, široka i visoka, kojoj je ulaz zavješen bio dvojakim
zavjesom (Καταπέτασμα ad Hebr. 9,3; Mat. 27, 51) za lakat
rastavljenim, bila je prazna i tamna, samo je kamen
naznačivao mjesto, gdje bi imao biti Kovčeg zavjetni,
kojega nije više bilo od vremena Jeremijinih (II. Mak. 2).
Svi zidovi hrama bili su poplôčani drvom i zlatom,
hram je bio s trijuh strana (osim iztočne) obkoljen zgra-
dami trokatnimi 60 lakata visokimi, sa 38 klieti i prozori,
kat nad svetinjom i nad svetinjom nad svetinjami
imao je klieti za čuvanje dragocienih starinskih stvari,
uzpinjalo se na nj po stubah, nad tim katom bio je pa-
van krov, ogradjen rešetkom, kojoj su bile motke pozlaćene.
Tako je dom Gospodnji bio uzvišen nad svimi drugimi
zgradami, i s daleka se je već vidio, gdje se sja od suhoga
zlata i bieloga mramorja. -

§ 68. Knjige Dnevnika.

1. Prve knjige Dnevnika (sačinjavajuće njekoć samo jednu)

Hebrejski zove se דִּבְרֵי הַיָּמִים (rieči i dogodjaji Dnevni — Dnevnici; Ljetopisi i odatle i u sv. Jeronima Chronika); grčki παραλειπόμενα (izostavljene Stvari) odatle u Vulgati Libri Paralipomenon.—

U I knjizi (glava 1–9) nalaze se rodoslovja od Adama do Zorobabela s bilježkami historijskimi, zemljopisnimi i mjestopisnimi onda se (od gl. 10–29) počima pripoviedanjem o smrti Saulovoj i nastavlja historiju Davidovu. U drugoj knjizi kaže se historija Salomonova (gl 1–9) i kraljeva Judejskih do sužanjstva babilonskoga (10–36). Pisac samo mimogred govori o kraljevih Izraelskih, a popunjava mnoge stvari u knjigah Kraljevskih izostavljene, osobito one, koje spadaju na vjeru i službu Božju. Na koncu napokon u kratko pripoviedа propast grada, sužanjstvo i dopuštenje od Cyra, da se sužnji vrate u domovinu.

2. Knjige su pisane poslie sužanjstva, po prilici kako drže Thalmudiste i mnogi pisci katolički od Ezdre, jer što pisac kaže na koncu Dnev., to se ponavlja na početku knjige Ezdrine, stoga su Dnevnici prije ove knjige bili pisani; osim toga u Dnev. i u Ezdrinoj knjizi nalaze se jednake rečenice, jednako citovanje zakona, opisivanje svećenika i jednaka rodoslovja.— Ali zato nisu Dnev. s knjigom Ezdrinom sačinjavali jedno djelo. Da su knjige Dnevnika spisane prije vremena Makabejskih pače i prije vremena Aleksandra Vel. svjedoče mjere i novci perzijski (I Dnev. 29, 7 אֲדַרְכֹנִים, Vulg. solidi), označivanje mjeseca brojevi

rednimi, i uvrštenje njihovo u kanon, koji je po svjedo-
čanstvu Jos. Flavija (Contr. Ap. 1,8) već prije Alexandra
Vel. obstajao.-

3. Svrha piscu nije bila samo ono popuniti, što su dru-
gi izostavili, nego je osobito smjerao opisati stanje pordi-
ca (poimence od plemena Judina, Benjaminova i Levijeva)
i razdjelbu zemlje prije i poslie sužanjstva, da dobiju
povrativši se opet svaki svoje.- Stoga marljivo ubraja
obitelji svećeničke i levitske, da se zna za svačiju
službu i nasljedstvo i da se služba Gospodnja uspostavi.

4. Pisac služio se pouzdanimi izvori: Dnevnici kraljeva
Judejskih (II Dnev. 16,11; 27,7), ljetopisi Davidovimi (I Dnev.
27,24), historijskimi spisi Samuelovimi, Nathanovimi
Gadovimi (I. Dnev. 29,29,) Ahijinimi (II Dnev. 9,29) Semeji-
nimi Addovimi (II Dnev. 12,15) Jehujevimi (II Dn. 20,34) i
Isaijinimi (II Dnev. 26,22; 32,32) i to vierno; jer je ispustio
mnogo, što je na čast i slavu Židovom, a spominje što
šta prikorno, u knjigah drugih izostavljeno.-

5. Knjige Dnevnikā na mnogih se mjestih malo ne rieč po
rieč <u>sudaraju s knjigami Samuelovimi i Kraljevskimi</u>,
ipak se od nijih razlikuju i u slovnici i u pravopisu i u
tom, što mjesto nerazumljivih i neobičnih rieči meću
razumljivije, i u tom, što stvari u knjigah kraljevskih
široko i daleko pripoviedane skraćuju ili drugim redom
pripoviedaju.- Osim ovih paralelnih mjesta Dnevnici
imaju takodjer svojih i povećih odsjeka, iz kojih je vi-
djeti, da se je pisac izvori služio po svojoj volji i prema
svojoj svrsi.-

6. Istinitost historijske ovih knjiga, od njekojih protestanta pobijanu, dokazuje, što se u njih navode javna vrela, što se događaji i javna djela u njih pripoviedana onda slažu s histo-rijom knjiga Kraljevskih, što su poznimi pisci iz njih više toga posudili i evangjeliste rodoslovje Kristovo načinili (Mat. 1. Luk. 3); stoga su Židovi i kršćani ove knjige uvrščivali u kanon. Protuslovja, što se nadju medju knjigami Dnevnika i Kraljevskimi, ili su samo prividne opreke ili su pisarske pogreške; što se naročito nalazi kod imenah vlastitih i u brojevih.-

§ 69. Knjiga Ezdrina i Nehemijina.

1. Knjiga Ezdrina (u Vulg. I liber Esdrae) pripovieda, kako su se Židovi pod vodstvom Zorobabelovim vratili iz sužanjstva i sagradili hram (gl. 1-6); kako se je opet mnoštvo Židova vratilo s Ezdrom i što je sve ovaj učinio, što obnovi državu židovsku (gl. 7-10), pripovieda historiju od 80 po pri-lici godina.- Knjiga Nehemijina (Vulg. II liber Esdrae) prikazuje trudbu Nehemijinu oko zidanja zidova Jerusalima, kih (1-7) uredjivanja službe Božje i popravljanja mana u narodu (8-10) napokon kazuje druga djela Nehemiji-na i razne popise (11-13). Sadržinu obijuh ovih knjiga izkazasmo obilatije govore u § 64.-

2. Svrha je knjizi Ezdrinoj pokazati, kako je Bog, pošto se je svršilo sužanjstva vrieme odredjeno, izabrani narod po obećanju svojem izveo iz Babilonije, uspostavio hram i službu i čuvao novu občinu od povratka k idolo-po-

kionetna. A Knjiga Nehemijina uči kako je obnova države i naroda dovršena.

3. Knjiga Ezdrina pisana je hebrejski osim česti 4, 8-6, 18 o zapriečkah gradjenju hrama, i 7, 12-26 (prepis pisma Artakserksova), koje su pisane kaldejski. Po obćenitijem mnienju pisac knjizi je sam Ezdra, i to nesamo onoga diela od knjige (7, 27-9, 25) u kojem Ezdra o sebi govori u 1. licu, nego ciele knjige, čemu za dokaz nam je napis knjige, savez medju prvim i drugim dielom (7, 1), način pripoviedanja i sl., koje jednako u cieloj knjizi i napokon tradicija židovska. Odsjeke kaldejske po ovom mnienju preuzeo je Ezdra iz starijih izvora i pridao svojemu spisu.

4. Knjiga Nehemijina pisana je sva hebrejski. Nego mislimo, da ove knjige nije pisao sam Nehemija, jer a) ima rodoslovje svećeničko i levitsko do Jaddoe, koji je bio veliki svećenik za Aleksandra Velik. (12, 10, 11. 22); b) o Nehemiji govori se kao o čovjeku, koji je već odavna umro, (n. pr. 12, 26): Ovi bijahu u Joakima dnevih .... i u dnevih Nehemije vodja i Ezdre svećenika i književnika. Nehemija je jamačno ostavio dnevnike svoje, koji su se sačuvali do vremena Makabejskih (II. Mak. 2, 13: Inferebantur autem in descriptionibus et commentariis Nehemiae haec eadem) i iz kojih crpana je ova knjiga, pridržavši pisac većinu i rieči Nehemijine, odatle se tumači, što se u prvom dielu (glava 1-7) Nehemija navodi govoreć o sebi u prvoj osobi.

[illegible] Još se dvie knjige nalaze kao Ezdrine, III i IV knjiga Ezdrina, ali su apokrifne. III-a je kompilacija iz drugih knjiga kanonskih, stoga ju kadšto crkveni oci citiraju kao knjigu kanonsku i mnogi su isticali njezine brojne medje svete. IV-ta knjiga Ezdrina, u kojoj ima vidjenja i jedno proročtvo Ezdrino o dolasku Mesijinu, sudu Božjem i propasti carstva rimskoga pisao je po svoj prilici Židov Palestinski u prvom vieku po Kristu.

§. 70. Knjiga Estherina.

1. Sadržaj pripovieda epizodu iz historije onih Židova, koji se nisu vratili u Palestinu nego su ostali u kraljestvu perzijskom, i to po imenu historije Esthere (אֶסְתֵּר) Ejvanske (Židovske הֲדַסָּה, Vulg. Edissa Mytova) prije zvane, koju si je Asuerus אֲחַשְׁוֵרוֹשׁ kralj perzijski i medijski, pustivši kraljicu Vasthiu, uzeo za ženu i učinio dionicom kraljevanja. Kad je Aman doglavnik kraljev radio o propasti Židova i k tomu već dobio kraljevski odpis, Mardokej stričevič Estherin, koji je bio već od prije odkrio urotu, i učinjenu proti kralju, obaviesti Estheru o opakoj namjeri Amanovoj. Stoga ova pode kralju i zamoli, da se prvašnji odpis opozvao. Aman bi obješen a Mardokej uzvišen na njegovo mjesto. Na uspomen, kako su Židovi tom zgodom izbavljeni od propasti, uveden bi praznik ždriebova (פּוּרִים sortium). To je kratka sadržina knjige Estherine po tekstu Hebrejskom (1-10, 3). U dodatcima Drugokanonskim, što se nalaze u Vulgati (10, 4-16, 24) pripovieda se san Mardokejev kako je on odkrio urotu, oglas Amanov proti Židovom, molitve Mardokejeve i Estherine, posjet Estherin kod kralja i pismo Asuerovo za spasenje Židova; ovi dodatci historiji, kako se u tekstu hebrejskom nalaze, stranom popunjuju a stranom obrazlažu ono, što se u njem samo u kratko spominje.

2. Ako se pita, koji je to kralj Ahasverus u knjizi Estherinoj? mnenja se veoma razlikuju. Ahasverus nije isto što [illegible] kralj koji se tako zove u Dan. 9, 1; jer Ahasver Danielov nije kralj perzijski nego medijski, niti imaše tako ogromna kraljestva, kako se

Ahasveru pripisuje u Estherin. 1, 1. („koji kraljeva od Indije do Etiopije nad 127 pokrajina"); niti je Kambyzes, koji se tako u Esdr. 4, 6. zove; jer Kambyzes, Ahasver sedme je godine svojega kraljevanja bio u Misiru i 8me godine umro, dok je Ahasveroš knjige Estherine 7me godine svojega kraljevanja Esthera si uzeo za ženu (2. 16) i kraljevao najmanje 12 godina (3. 7: godine 12e kraljevanja Ahasverova bačen bi ždrieb pred Amanom) Nego po mnenju sad već jednoglasnom u učenjaka, Ahasver je u knjizi Estherinoj Kserkses I. koji je kraljevao od god 485-465 jer Ahasveroš nije ništa drugo nego ponešto promienjen oblik perzijskoga imena Khšiarša, u Grka: Kserkses; k tomu nam klasički pisci Kserksesa opisuju kao vladaoca koliko raznažena i raskalašena toliko i okrutna i hirasta a takav nam se prikazuje i Ahasveroš u knjizi Estherinoj. A da svjetovni pisci o tom, što se u našoj knjizi pripovieda o Ahasverošu, ništa ne kazuju o Kserksesu, ne može se navesti kao dokaz za neistinitost naše pripoviedke; jer šutnja pisaca svjetovnih ne može se u obće smatrati kakvim dokazom, osobito kad nam je o onih stvari vremenih ostalo veoma malo spisa i isprava. Teškoću, koja se nalazi u 2, 6. i 11, 4 gdje se na ime kaže, da je Mardokej odveden u sužanjstvo s Jekonijem kraljem, po čem bi on za Kserksesa I imao već do 120 godina vieka svojega, riešio je već Bellarmin rekavši ~~rekći~~, da Mardokej nije bio odveden u osobi nego u roditelji svojih a imamo tomu analogno u Gen. 46. 27. i Deut. 10. 22. gdje se o Josipovih sinovi kaže, da su sišli u Misir, dakako ne u osoba svojih nego u ocu.

3. Pisac oslanjajući se na Esth. 9, 20. 29, 31. 32 drži, da je Mardokej pisac knjige, nego budući, da je na onih mjesti ~~govor~~ samo o poslanica Mardokejevih veća je prilika, da je knjigu napisao drugi koji Židov u kraljestvu perzijskom, živući ne dugo iza samih dogadjaja u knjizi pripoviedanih, dok je još obstojalo kraljestvo perzijsko, koji je upotriebio spisi Mardokejeve (9, 20. 32) i ljetopise kraljestva perzijskoga i sastavio knjigu u tu svrhu, da se svade postanak praznika Purim, i da se ova knjiga na taj praznik čita.

4. Jezik glave 1-10, 3. pisan je hebrejski; dodatci drugokanonski nala-

te se samo u grčkom prievodu i u drugih prievodi po njem učinjenih, i, to u grčkom su prievodu umetnuti onamo, kamo po sadržini svojoj spadaju, a u Vulgati met-nuti su straga. Ovi dodatci valjda su prevedeni s kaldejskoga ili hebrejskoga teksta i dometnuti knjizi od prevodioca grčkoga Aleksandrijskoga knjige Esth.

5. Da pripoviedka Estherina nije izmišljena parabola nego prava historija, dokazuje svetkovanje praznika Purim u Židova (II. Mak. 15, 36.) i živo pripoviedanje, koje je posve prema naravi osoba i običajem i uredbam per-zijskim. A da nema samo prva nego i druga čest uglednost kanonsku i božanstvenu, izpoviedaju konc. Trid. i Vatikanski i sv. oci, koji navode dodatke kao rieči sv. pisma, slaže se Josip Flavij (Ant. XI. 6. 7.) koji ih upotrebljuje i navada u crkvi, da se čitaju u službi crkvenoj.

§. 71. Proroci poslije sužanjstva: Aggej, Zaharija i Malahija.

1. Aggej

1. Aggej (חגי Ἀγγαῖος, Vulg. Aggaeus) po svoj prilici jedan od onih, koji su se sa Zorobabelom i Josuom povratili iz Babilonije i od onih riedkih, koji su još prvi hram vidjeli (2, 3-4) pozvan druge god. Darija Histaspova (520) k službi proročkoj, zajedno je s prorokom Zaharijom nagovarao Žido-ve, koji su za Zorobabela i Josue prestali graditi hram, da gradjenje nastave (isp. Esdr. 5, 1.2.); da su ga Židovi slušali, svjedoči Esdr. 6, 14. 15. gdje se kaže, da su opet počeli zidati hram i svršili ga šeste godine kralja Darija. Kad je dom Gospodnji svršen, dokazivaše prorok, da Gospodin neće okljevati da ispuni obećanja svoja.

2. Sadržaj pripovieda, da prorok nagovara Židove (gl. 1.) da nastave gra-diti hram, pa oni pokoravajući se opomeni nastavljaju gradjenje zbilja; u drugom nagovara proroka, da će (2, 1-10) hram taj, akoprem manje veličan-stven od Salomonova, biti ipak dolazkom mesijinom slavniji; u trećem govoru (2, 11-20) ruši proti samom vanjskom izvršivanju zakona; napokon u četvrtom (2, 21-24.) vodji Zorobabelu kao za plaću obećaje milost Božju i stalno potomstvo, u plemenu njegova (Davidova) do Kri-sta vladaoca.

3. Govor mu je u opomena ozbiljan, u proročtvih mesijskih svečan. Jezik

mu je hebrejski, s kaldaizmima, ali ne dosiže uzvišenosti i čistoće starih pro-
roka. Često dolazi u tom proroku figura pitanja.

2. Zaharija.

1. Zaharija sin Barahije sina Adona svećenika (Neh. 12, 4) dva mjeseca kasnije od Ageja bi pozvan k službi proročkoj i bijaše mu drugu službi (Esdr. 5, 1; 6, 14).

2. Sadržaj. Knjiga može se razdieliti u dva diela: prvi dio simbolički (gl. 1-8) poslije nagovara na pokoru (1, 1-6) sadržava 7 viđenja, što putišnih što pretičuć i djelo simboličko, što se sve proteže na budući sud i udes naroda t. j. na doba poslije sužanjstva kao predteču vremenu Mesijskom (1, 7-6, 15); onda je (gl. 7) odgovara na pitanje o postu, napokon (u gl. 8) opisuje budući sreću Jerusolima i kraljestva Mesijskoga. U drugom proročkom dielu (gl. 9-14) proriče sudbinu naroda izabranoga, a propast naroda svoma neprijateljskih, i sreću kraljestva mesijskoga i to u prvom odsjeku (gl. 9, 10-11), jer je 9, 1-10 napis (borbu pobjede theokratije nad neprijatelji, u drugom (gl. 12-14) njezina slava i savršenost, koju će joj dati Mesija. Govor je Zaharijin od svih manjih proroka najnerazgovietniji, kre u prelazih, zato veli o njem sv. Jeronim (prol. in Zah.): „Obscurissimus liber Zachariae prophetae et inter duodecim longissimus"; u prvom mu je dielu besjeda prozaična a u drugom metrična.

3. Da je Zaharija pisac prvoga diela u knjizi koja dolazi pod njegovim imenom, svi se slažu; nego drugi dio u novije doba – poslije Engleza Medea 1653 – neki protestanti odriču Zahariji, pa ga pripisuju piscu poznijemu ili kojem proroku živivšemu prije sužanjstva (Jeremiji), jer da se besjeda u drugom dielu razlikuje od besjede u prvom dielu i da sv. Mat. 27, 9 mjesto Zah. 11, 12 navodi pod imenom Jeremijinim. Ali da je i drugi dio Zaharijin dokazuje a) tiesan savez ovoga diela s prvim, jer drugčije ne nalazimo u židovskoj knjizi proroke spise raznih proroka. b) sastavljači kanona, jer su vremenom bliži, koji su ovaj drugi dio primili u kanon pod imenom Zaharijinim, morali su znati o njegovih spisih tim više, što se sačuvala i

imena ostalih jedanaest manjih proroka pače i Abdyino; c) uza svu razliku medju prvim i drugim dielom opaža se velika srodnost sadržine, jezika, računija i slika o sreći kraljevstva Mesijskoga u oba diela; tako se promisao Božji naznačuje očima Božjima, theokratija domom Judinim i Izraelovim / Efraimovim ili Josipovim / itd. u oba diela rečenica, drugdje neobične dolaze :/ מַעַר / Vulg. transiens et revertens / a u značenju ukloniti הֶעֱבִיר itd.; napokon da je pisac drugoga diela živio poslije sužanjstva, dokazuju: d/ česti odziv na proroke, koji su živjeli i prije sužanjstva i u sužanjstvu, kao što su naročito Joël, Mikeja, Jeremija i Ezekiel.

4. Što se tiče razlike besjede koja se opaža u I i II dielu ona se osniva na različnosti sadržine, jer dok I dio sadržava osobito viđenja i proročke govore namienjene sadanjemu vremenu, II dio razvija objave o budućnosti; analogno je tomu Os. 1-3 s 4-14; Is. 40-66 s prijašnjimi glavami; Dan. 8, 10-12. A da Matej navodi / Zah. 11, 12 pod imenom Jeremijinim razlog je tomu, što se ono proročtvo Zaharijino osniva na Jerem. 18 i 19. Osim ovoga vanjskoga dokaza nemaju kritici njednoga drugoga historijskog svjedočanstva.

3. Malahija.

1. Malahija / מַלְאָכִי / posljednji prorok medju manjimi, dokonča u obće povorku svih proroka u starom zavjetu, jer je od njega pa do rodjenja Kristova zašutio glas proročki; za to ga Židovi zovu pečat proroka. Za Malahije je hram već bio dogradjen / 1, 10; 3, 1 /, dakle je taj prorok poznij od Ageja i Zaharije, prorokovao je na ime za Nehemije / 2, 8. 10-16 / sr. Neh. 13, 15, 23; 3, 7-12; Neh. 13, 10. Jo. / kad je ovaj po drugi put došao iz Perzije. Kako rieč מַלְאָכִי = מַלְאָכִיָּה znači angjeo ili poslanik Gospodnji, to su LXX, Origen, Klemente, Aleks. i Tertulijan mislili, da Malahija nije bio čovjek nego utielovljen angjeo. Židovi pako uz koje prista sv. Jeronim, držali su da je Malahija Esdra svećenik i knjižovnik, koji koreć mane svojega stalista, da si je dao symboličko ime. Većina ipak pisaca drži, da je Malahija ime vlastito proroku, od kojega znademo samo ime a neznamo roda ni rodnoga mjesta.

2. Prorok kori / u t. v. 3 gl. u Vulg. 4 6 mane svećenika i naroda, kudi nezahvalnost Židova prama Bogu i skvrnjenje hrama nečistimi žrtvami

mi; prekorava odpuštenje žene i ženitbe s tudjinkami i nepravednost u naro-
du a nagovara na nutarnju pravednost i obnovu, koja treba, da se učini
prije dana Gospodnjega. U to uplića znatna proročtva o nekrvnoj žrtvi no-
voga zavjeta (1, 10. 11) o preteči Gospodnjem u duhu i sili Ilijinoj (3, 1-6 sp.
Luk. 1, 17; Math. 11, 10) i o Iliji preteči mesijinom prije drugoga dola-
ska njegova, ili pravije o Ivanu Krstitelju.
3. Malahija piše istina čistom hebrejštinom, nu u njoj se opaža tragova
novijemu vremenu; besjeda mu je laka i razgovietna, ne onako zanosi-
ta kao u starih proroka, sasvim tim nije bez poleta pjesničkoga. O
authenciji i kanonskoj vriednosti knjige Malahijine nikad se nije sum-
njalo.

§. 72. Stanje političko i vjersko u Židova poslije povratka iz sužanjstva.

1. Kad je sud Božji došao na kralja Sedekiju, kraljestvo Davidovo bi obu-
stavljeno, dok ne dodje onaj, čiji je sud, kako kaza Ezekiel (Vulg. 21, 25. 26.
27; t. v. 21, 30-32) i kojemu će Gospodin Bog dati priesto Davida, oca
njegova (Luk. 1, 32.); mjesto kralja riešavao je synedrij najznatnije stvari
političke, gradjanske i vjerske. Synedrij (συνέδριον u Talm. Sanhedrin)
bijaše najviši sud u Židova, kojemu je početak po kazivanju rabbin-
skom valja tražiti u Num. 11, 16. 17. gdje čitamo, da je Gospodin rekao
Mojsiju: Saberi mi 70 ljudih izmedju stariešina Izraelovih . . . da no-
se s tobom teret narodni i da ne nosiš ti sam; nu po svoj prilici prvi
se trag historijski synedriju nalazi u γερουσία τῶν Ἰουδαίων (II. Mak.
1. 10; 4. 44; 11, 27. sp. Ant. XII 3, 3.; XIII 5, 8.) za Seleucida. Rabini zovu to vie-
će synagogom velikom, ali drugi razlikuju od synedrija synagogu veli-
ku, pa kažu, da su ovu sačinjavali proroci živuši poslije sužanjstva i
drugi znatni ljudi onoga doba, Ezdra, Nehemija, itd. Sud taj najviši
židovski (senatus, γερουσία u Mak. 15, 43. βουλή) od vremena Hasmo-
nejskih sastojao se od predsjednika ראש ili הַנָּשִׂיא koji je bio gotovo
svagda veliki svećenik i 2 predsjednika, od kojih je jedan predsjedni-
ku na desno sjedio (אַב בֵּית דִּין) a drugi חָכָם) na lievo i od 70 prisje-
dnika. Prisjednici bili su što svećenici, glavari 24 svećeničkih klassa
(ἀρχιερεῖς) što stariešine narodne, što pako od knjižnika (סוֹפְרִים)

laici, koji su osim svećenika tumačili sv. pismo). Svi prisjednici sjedili su, kako vele, thalmudiste, u polukrug, tako, da je predsjednik s podpredsjednikom bio tomu polukrugu u sredini. Sjednice su se držale u hramu Jerusalemskom na mjestu, gdje su medjašili stobor svećenički i stobor Izraelski a popnije u prostorija na istočnoj strani hrama, i to prije podne svaki dan osim praznika. Na vlast synedrija spadalo je pravo naučanja, upravljanje znatnijih stvari političkih i u crkvenih (n. pr. odrediti mladje mjesece prestupne što) i sudjenje i riešavanje utoka i znatnih parnicah s pravom smrtne osude (jus gladii); što su mu istina Rimljani 40 godina prije razora hrama Jerusalemskoga uzeli, nego čini se, da mu je ostavljeno za rasprave spadajuće na vjeru židovsku, barem, da synedrij smije izreći smrtnu osudu, a rimski namjestnik da ju izvrši, jer je synedrij Krista osudio (Iv. 11, 47) pozvao ispreda se Petra i Ivana (Dj. Ap. 4, 7.) i druge apostole (5, 27). pače Štefana proti zakonu smrću kaznio (7, 56.) Ovomu velikomu synedriju podložni su bili drugi manji synedriji u drugih manjih gradovi po Palestini sastojeći se od 7. članova, koji su riešavali neznatnije parnice. Od ovih su razlučni bili sudovi synagožki od 23 člana, koji samo stvari vjerske raspravljali i za kaznu mogli su samo 40 udaraca manje jedan krivcu odmjeriti. Opet su bili mirovni sudovi od 3 člana, od kojih jednoga bi izabrao tužilac, drugoga tuženik a trećega ubojica; ovakove sudove mirovne ostaviše Rimljani Židovom za manje gradjanske parnice.

2. Narod židovski, vrati se iz sužanjstva babilonskoga istriebljen, mnogimi proročtvi, koja su se ispunila, osvjedočen, da je Jehova svemogući upravitelj ovoga svieta, a tudji bogovi su ništavila, zamrzi na idolopoklonstvo i vieran osta Jehovi tako, da je za vjeru svoju bio gotov sve muke ovoga svieta podnieti; pače prešavši u drugu skrajnost, zakonu je Mojsijevu i obredom pripisivao moć beznujetnu i vječnu i držao se svakoga pismena u zakonu, odakle se izleže kruta i skrajna orthodoksija, židovski rabbinizam. Nu ova skrajnost izleže po malo drugu skrajnost t. j. hellenizam, od kojega se je bilo bojati, da će po njem i židovstvo ishlapiti u maglovitu ubstrakciju; ali valja priznati, da je na kruto palestinska židovstvo imao i spasonosnu moć. Izvanjčije su se pomoćju filosofije osobito

griješe, u ono doba bolje razvile udaje vjerske, kako nam svjedoče knjige dru-
gokanonske i apokrifne, premda se je k tim idejam gdješto primiješalo što
krivo, što je trebalo u novom zavjetu popraviti, poboljšati ili barem usa-
vršiti. Svećenstvo se je po malo izrodilo, pa se je učenim razjašnjivanjem
dopuštalo razlaganje sv. pisma. Da se Židovi pouče i utvrde u vjeri svo-
joj, k tomu su mnogo doprinijele sbornice, koje su se svagdje gradile.
Nema se pravo za početak sbornicam ili ti synagogam, po svoj prilici
počele su se u sužanjstvu babilonskom, jer kad su poslije razora hrama
prestale žrtve zakonom propisane, sužnji, da ne budu bez svake služ-
be Božje, sastali bi se kod proroka ili koga drugoga bogoljubca
/Ezech. 8, 1; 14, 1; 20, 1/ koji bi ih poučavao u vjeri, nagovarao k bogoljub-
nosti i čitao im sv. knjige. /Neh. 8, 1; 9, 1; 13, 1/ pače čini se /po IV. Kr.
4, 22 s, gdje Sunamku pita muž zašto, da ide k Elizeju, kad nije
ni mlađ ni subota?/ da su se takovi sastanci držali već i prije sužanj-
stva. Kad su se ovakovi pobožni sastanci držali u određenih mje-
stih, nastale su odatle sbornice בֵּית הַכְּנֶסֶת kuće sastanka, sbora
συναγωγαί = sbornice, ili בֵּית תְּפִלָּה kuće molitvene = προσευχαί = orato-
ria prozvana. Nego kadšto se προσευχαί, oratoria razlikuju od sbornica
pa nisu ništa drugo nego mjesta pod vedrim nebom, gdje bi se Ži-
dovi skupili na molitvu. /Sp. Djel. Ap. 16, 13/. Sbornicom upravlja-
li su: ἀρχισυνάγωγος /Luk. 8, 41/ i starešine /πρεσβύτεροι Luk. 7, 3.
ἄρχοντες ili προεστῶτες/ pri sbornici k tomu bio je jedan odaslanik
sborni ili ti štilac i jedan poslužnik /ὑπηρέτης/ Luk. 4, 20. Povrativ-
ši se Židovi iz sužanjstva, zadržali su ovu uredbu i onda, kad su
hram iznova sagradili; stoga su bile sbornice posagrađivane ne samo
u tuđozemskih židovskih naselbina i u gradovih palestinskih,
nego i u samom gradu Jerusalemu. Kažu, da je u Jerusalemu za do-
ba njegova razora bilo 460–480 sbornica, jer je gotovo svaka naselb-
ina židovska imala svoju sbornicu, tako čitamo u Djel. Ap. 6, 9 o sbor-
nici Libertinskoj, Cyrenačkoj i Aleksandrijskoj. — Sbornice su se obično
gradile na povišenih mjesti i to po kalupu hrama Jerusalemskoga, tako
da su imale dvorište s trijemovi; nasred dvorišta je bila svetinja podupr-
ta sa 4 stupa, pa u njoj na mjesto nešto povišeno / בִּימָה / metala se knjiga

zakona umotana; kad se iz nje nije čitalo, čuvala se u ormaru (svetištu). Sjedala u sbornica zvala su se καθέδραι, za književnike πρωτοκαθεδρίαι (Math. 23, 6.) U sbornica sastojao se sbor (ženske odvojene od muških) po subota i praznici pa i po drugih danih, pa mjesto žrtve, što se je prinosila u hramu, obavljao molitve, pjevao i psalme, dodavši još prosbe molitve, koje su sa žrtvam u hramu prinešenim, dodavale posebne molitve. Glavne molitve svakdanje (jutarnje i večernje) bijahu š'ma (Deut. 6, 4-9, 11, 13-21): Čuj Israele, Gospodin Bog tvoj jedan je Gospod etc. i š'moneh esre (18 eulogija), poslije kojih bi se u subotu čitao odsjek zakona (u parašē) i proroka (u haftare razdieljenih) ili megilloth, napokon bi se razlagao pročitani odsjek. Da je to razredba u sbornica starinska, svedoči nam sv. Jakov veleći: „Mojsije ima od starih vremena u svih gradovi, koji ga propoviedaju i po sbornica čita se svake subote." (Djel. Ap. 15, 21). Iz početka tumačili su svećenici sv. pismo (Mal. 2, 7; Neh. 8, 7 s.; 9, 5) kasnije i književnici (γραμματεῖς et νομοδιδάσκαλοι u novom zavjetu). Uredbu sbornica nalazimo nasljedovanu u starinskih kršćanskih bazilika.

3. Ideje su se religiozne u to doba razvijale, i to što se tiče nauka o Bogu, moć grčke filozofije već se opaža u prievodu LXX, u kojem se uklanjaju anthropomorfizmi i anthropopathizmi, da se nebi svojstva čovječja Bogu pripisivala, nego, da bude absolutna njegova neizmiernost tim očevidnija; uza sve to niesu LXX pantheisti; to nastojanje, da se uklone anthropomorfizmi i anthropopathizmi, opaža se u kaldejskih parafrastu, u Jos. Flavija i u nauci Saducejskoj i Essenskoj.

2) Nauka o osobnoj mudrosti Božjoj (חָכְמָה) (moću theosofije Aleksandrijske, naročito platoničke (νοῦς-λόγος) razvijala se je barem formalno u knjizi Mudrosti (σοφία-λόγος 7, 22 ss; 18, 15 s) i u tharqumih (מֵימְרָא דַיְיָ); dakle su nekako naslućivali, da jedinstvo u Bogu bije onakovo, koje bi isključilo razlikost osoba, nego pače, da ima u božanstvu samom tajna, koje su se u starom zavjetu nagovieščivale a u novom su objavljene; sv. Ivan u gl. 1. kao da tumači gl. 1. Genese, uči, da je Rieč, po kojoj je sve stvoreno, Bog, koji obstoji osobom različnom od osobe Oceve. Usljed toga ... nom fali bez utiecanja theosofije grčke (razvijao se je u Židovstvu nauk o Duhu Božjem (רוּחַ πνεῦμα) Gen. 1, 2; Isai. 3, 1; Judy. 2, 16; Ps. 103, 30: Emittes Spiritum tuum et creabuntur, et renovabis faciem terrae; Ez. 11, 19.

Dominus Deus misit me et spiritus eius / kao što svjedoči psalter Salomonov /17, 40 τό πνεῦμα ἅγιον/ i thargumi / רוח מן קדם יי / koji ovom rečenicom kažu, da je isti odnošaj medju Jehovom i Riečju, premda nije hypostaza Duha i Rieči onda bila još Židovom poznata.

3) Nauk o angjelih i daemonih već na početku svieta kao u pergri objavljen, pomalo se je u Hebreja razvijao / Gen. 16, 17; 18, 1. 28, 12; III. Kr. 22, 19. Job. 1, 6 / pobijan od Saduceja / Dj. Ap. 23, 8. / podveržen također vanjskomu utjecanju / kaldejskom /, perzijskomu i grčkomu, naročito nauku platoničkomu o genijih i ideja /; poslije sužanjstva jasnije se razlaže u Crkvenici /39, 33/, u Thargumu k III. Kr. 9, 11. i u knjizi Henohovoj /18, 33 sl. / Po Danielu /11, 4 sl. / svaki narod imade svojega angjela čuvara. Vjeru u angjele čuvare svjedoči: Jakov blagoslivljajući sinove Josipove / Gen. 48, 16 /: Angjeo, koji me je izbavljao od svakoga zla, blagoslovio djecu ovu / i knjiga Tobijina. U knjiga apokrifnih daje se angjelima uvršćuju i redove i imena čim se davaju; 7 imade najviših: Rafael, Mihael, Gabriel, Uriel, Raguel, Sarakael, i Samuel, najviši je daemon Mastema / drugačije Belial, Azazel, Samuel, Belzebub. - Mastifat, Mastifam; egipćansko božanstvo: mastiman = sin neba / Kasnijoj daemonologiji židovskoj ti koješta primiešano kriva, što se čini, kao da se ispravlja u novom zavjetu, u II. Petr. 2, 4. i Jud. 6. -

4) Besmertnost duše i uskrsnuće mrtvih mnogo jasnije nego li prije razjasnjuje se u knjizi Mudrosti / 2. 3 itd / u II. Makabejskoj /6. 26; 7, 14; 12, 43; 15, 14/ i u Crkvenici /46, 17; 48, 5. 10./ u apokrifnoj knjizi Henohovoj i psalteru Salomonovom, u thargumu Onkelosovu / k Levit. 18, 15; Deut. 33, 6. itd / razvijen ovaj nauk o besmertnosti duše i uskrsnuću mrtvih bio je ustuk proti materijalizmu tada vladajućemu.

5) Nauk o istočnom griehu jasno se uči u IV knjizi Ezdrinoj. Inače je u starom zavjetu nauk o griehu prvih roditelja i posljedica njegovi, kao i odnošaj slobodne čovječje volje naprama praedestinaciji ostao svejednako obastrt negustom maglom.

6) Tim većma se je razvijala ideja o messiji, jer je, budući u theokraciji najuži savez medju religijom i državom, nada religiozna u messiju postala politička stoga čim je više propadala država, tim su više Židovi Palestinski žudjeli

messiju kao silna kralja, akoprem niesu ni oni žudjenomu Messiji odricali sva-
ki karakter religiozni usuprot krivi mysticizam u Hellenista je odbacivao div-
jiva i osobna messiju (tako naročito Filon Žid). A da je bilo Židova, ko-
ji su sredinom stupajući očekivali messiju, kako ga proroci opisaše, svjedoči
knjiga Henohova u kojoj se Messija zove sinom Božjim (105,2) koji sjedi na
priestolu veličanstva kod Boga (55,4; 69,29) komu se sve klanja (48,5) koji
će kraljevati nad svimi (62,6; 69,29), biti prorok i učitelj i suditi ljudi i an-
djele (55,4 ss. itd.); to svjedoči psalter Salomonov, koji svojstva Messije Kralja
duhovno tumači (17,29; 36,41; 46,48 ss.).

*) Osobito se u „eshatologiji" toga doba nalazi tragova utjecanju theosofi-
je grčke na ideje religiozne židovske, tako po II. Mak. 12,43 žrtve koriste
pokojnikom, po II Mak. 15,11 ss. sveci mole se za žive (Juda Makabejac
pripovieda, kako je vidio gdje se Onija i Jeremija mole za narod židovski)
knjiga Henohova ima mnogo (analogno mythologiji grčkoj) o hadesu
(čistilištu) od gehenne) i o mjestu gdje se nalaze pobožni provizorni raj, lym-
bus u sv. otaca); prije dana Gospodnjega (suda), da će doći znameniti ljudi
staroga zavjeta Henoh (Gen. 5,24; Eklo. 44,16; knj. Henoh 12,4 ss) i Ilija
IV Kr. 2,11; Mal. 3,24;) i da će biti strašni znaci na nebu i na zemlji (ps. 72,
7; IV Esdr. 5,9; 13,37; sp. Is. 13,9 ss) onda će postati novo nebo i nova zemlja
u kojem će svjetlo sam Bog (Hen. 91,16 sp. Is. 65,17; 66,22; II Esd. 7,39;
Is. 24,23; 30,26) U apokrifih još se mnogo pripovieda o kraljestvu tisućgodiš-
njem, koji da će biti medju prvim i medju drugim uskrsnućem, o gehenni
i vječnih kazna u njoj, o blaženom stanju pravednika poslije uskrsnuća itd.

**) Od Židova raspršenih svikuda naučili su pogani monotheizam i nadu i
messiju; a oni od pogana znanosti, umjetnosti i jezike, osobito grčki. Tada su se
počele i sv. knjige skupljati da ne propanu. Židovi pako u Palestini govori-
li su živući syrsko-chaldejski (aramejski) jezik, kojemu su se bili priučili
u sužanjstvu i prihvatili su takodjer pismo chaldejsko (assyrsko, četverouglasto)
i to po svoj prilici počamši već od Esdre.

Period drugi

Od prestanka proroka do Krista.

§ 73. Židovi pod monarhijom grčkom.

1. Aleksander Veliki, sin Filipa Macedonskoga, opisan u Daniela (gl. 8) pod symbolom jarca, koji ide od zapada povrh sve zemlje a ne dotiče se zemlje, zavladavši medijsko-perzijskim kraljestvom, kad je obsjedao Tyr, pozva velikoga svećenika židovskoga Jadduja (§ 77.) da mu se pridruži, nu kad ovaj toga ne učini, Aleksander, razrušiv Tyr, pođe s vojskom u Palestinu i na Jeruzalem. Kad mu je po zapovjedi Božjoj veliki svećenik Jaddu u svečanom odoru s drugimi svećenici došao u susret, sjetivši se sna svojega, pri pozdravi velikoga svećenika, pokloni se imenu Jehovinu, urezanom na zlatnoj ploči, što je bila na mitri svećenikovoj, uljeze u Jeruzalem, dade žrtve doprinieti, čita proročtva, koja je Daniel o njem bio prorekao (Dan. 10,20; 11, 2-4) i dozvoli Židovom (također i u Babilonji živućim) da žive po svojih zakoni. Tako Josip Flavij Antiq. XI. 8.

2. Po smrti Aleksandrovoj (323) kraljestvo se njegovo razdieli na 4 kraljestva (Dan. 11,4.) od kojih su znatnija: sirsko pod Seleucidami i misirsko pod Ptolomeji. Palestinu dobi vojskovodja Laomedon, ali mu ju već za 3 godine ote Ptolomej I. sin Lagov, Soter prozvan (320–284) kralj misirski, koji smatrajući Palestinu tvrdjavom za Misir proti kraljem Azijskim, ode s vojskom na Jerusalem, pa prievarom u subotni dan uljeze u grad i zauze ga (za vel. svećenika Onije I Jadojeva sina) pa nebrojenu množinu Židova (preko 100.000) odvede u Misir, naročito u Aleksandriju gdje, dobivši od njih prisegu vjernosti, dade im jednaka prava s Grci. G. 314 morade Palestinu ostaviti Antigonu Azijskomu, nu kad ovaj god. 301 kod Hipsusa izgubi bitku i život, dobi Ptolomej Židovske natrag. U to doba vel. svećenik Simon I. Pravedni, Onije I sin, slavljen u Sirko. gl. 50, razširi i utvrdi hram i grad, pobrinu se za svoj narod, obnovi i [illegible]bu i odlikova se bogoljubnošću. Za Ptolomeja Filadelfa (284–247) (Dan. 11, 6.) i Ptolomeja Euergeta (247–221) (Dan. 11,7) bijaše Židovom u Misiru dobro; jer je sv. pismo hebrejsko bilo prevedeno na grčki, nekoji su Židovi su primljeni na kraljevski dvor, mnogi primani u vojsku, odlikovani

pa pili velikim pouzdanjem od kralja, imali su svoje škole, sbornice, synedrij u Aleksandriji, pače Onija (vel. svećenika Oniji III sin) (god. 150 prije Kr.) sagradi u Leontopolji hram. Tako postane Misir Židovom druga domovina.
3. Za kralja Ptolomeja Filopatora (221-204) Antioh III Veliki (223-186) kralj Sirski zauze Palestinu, pa bijaše ta zemlja kroz nekoliko godina uzrokom svadji medju Ptolomeji i Seleucidami, dok nije po smrti Filopatorovoj došla posve u posjed Seleucidam pod kojimi ostaše do 60 godina a za toga vremena imadjahu Židovi koješta pretrpjeti. Antioh bijaše još dosta prijazan i dade im neke pravice (Antiq. XII. 3.3. Dan. 11, 11; III Mak. 11.) nego sin njegov i našljednik Seleuk IV Filopator (186-176) koji je na početku svojega vladanja mnogih darova dao hramu Jerusalemskomu, posla Heliodora nad kraljevskom riznicom, da uzme blago, što se nalazi u hramu, u čem je ipak bio čudesnim načinom zapriečen (II Mak. 3, 3-4 7 prikaza mu se u hramu strašan konjanik i dva mladića tiskući ga, Dan. 11, 20) Kad je Seleuk bio ubijen, brat njegov Antioh III Epifanes (176-164) pravoga Boga mrzitelj i progonitelj poče grozno bezniti na Židove, hoteći ih silom od njihove vjere odvratiti i prevesti k poganstvu. Kad su se tomu bezbožnom načinu Židovi opirali, Antioh zauzme Jerusalem građjanstvo pobije (40.000) hram i grad oplieni, židove porobi, sv. knjige spopali, kip Jupitrov unese u hram, Židove vuče k idolskim žrtvenikom, na Sionu sagradi tvrdjavu i službu Božju, obrezavanje i praznike strogo zabrani, a nepokorne strahotami kazni, - tako se postavi gnjusoba opustošenja, koju proreče Daniel (11, 31) Mnogi su se stoga iznevjerili vjeri svojih otaca, medju njimi i sami svećenici, pro vodeći se za Jasonom vel. svećenika Onije III. bratom, koji dobi za novce obećanje od Antioha, da će Oniju skinuti sa svećeničtva i njega posaditi na svećenički priestol. Medju nevkimi, koji su se svetom srčanošću oprli tyranu odlikova se Eleazar, svećenik starac od 90 godina i sedmero braće Makabejaca sa junačkom majkom, koji su radi vjere (valjda u Antiohiji) dobili preslavnu krunu mučeničku.-

§ 74. Makabejci.

1. U ono žalostno doba, kad je Antioh Epifanes biesnio proti vjeri židov-

skoj i mnogi se Židovi iznevjeriše zakonu Mojsijevu, Bog podigne Mathathiju iz plemena svećeničkoga /od Jojariba I. Dn. 24,7/ i pet njegovih sinova: Ivana, Simona, Judu, Eleazara i Jonathana, da izbave i obnove državu i zakon židovsku. Kad je u Modinu, zavičaju Mathathijinu, jedan Židov pristupio k idolskomu oltaru, da žrtvuje, Mathathija, revnujući za zakon Božji, kao nekoč Fineës, ubi onoga Židova i pozva sve revnitelje za zakon da idu s njim, pa pobježe sa sinovi u brda, kamo se počeše skupljati svi koji su tražili pravo i pravednost a odanle uznemirivati vojsku syrsku, braniti se od nje, oltare idolske rušiti i odmetnute oštro kazniti /I Mak. 2/ Po smrti očevoj /166/ Juda Makabejac /valjda מכבי = Makabi/ pod kojega su i druga braća prozvana Makabeji, silne čete Antiohove više pomoću nebeskom nego li oružjem razbi; zemlju od nepodobština očisti i službu Božju u hramu obnovi /165/ čemu na spomen bi od praznik posvetilo /encaeniorum ili Dedicationis festum/ što ima svake godine svetkovati 8 dana od 25 mjeseca 9^a^ ili Kisleva /I Mak. 5./ - Kad je međutim Antioh IV. Epifanes umro za njegova sina i našljednika Antioha V. Eupatora /164-162/ Juda upotriebiv ovu promjenu, sve neprijatelje iscrivati iz svoje zemlje, iz tvrdjava, koje su oni jošte držali a u tom bijaše tako sretan, da je razbio vojskovodje syrske, najprije Timotheja a za tim Lyziju, tako, da je ovaj posljednji bio prisiljen sa Židovi mir učiniti. Ali je uvjete mira prekršio našljednik Eupatrov Demetry I. Soter /162-150/ Vojskovodja njegov Nikanor bijesan navali u Židovsku sa strašnom silom, a ružnjom na Boga pravoga. Nego Nikanor dobi skoro plaću za svoju bezbožnost; vojska mu bude razbita a sam pogine u bitci. Ukoro Juda posla poklisare u Rim, da savez prijateljski učine s Rimljani, kako pod njihovom možnom zaštitom mogli živjeti sigurni od navala syrskih. Poslanstvo sretno obavi svoj posao, jer Rimljani primivši Židove u svoje društvo, obznaniše to Demetriju, tražeći od njega, da prestane kiniti Židove. Sa svim tim Demetry doznav za propast Nikanora i njegove vojske i prezrev opomenu Rimljana nova vojsku pošalje u Židovsku pod vodjom Bacchidom na broju 20.000 pješaka i 2000 konjanika, proti kojoj vojsci nije mogao Juda više od 3000 vojnika izvesti pa i od ovih većina, spaziv silnu neprijateljsku vojsku, zaboravivši svoje

prijašnje junaštva, razbjegoše se a uz Judu osta 800 samo junaka. S ovom šakom Juda bitku poduzme, ali u nejednakoj borbi junački vojvoda na vršku svoje slave vječno pogine god. 162. Po tom navale na Židovsku svakojake nevolje, sva gotovo zemlja pade u šake Demetriju, k tomu zavlada svagdje glad i pomor. Što je preostalo vrsnih ljudih medju Židovi, postaviše na mjesto njegovo brata mu Jonathana /161-144/. Ovaj s braćom Ivanom i Simonom gledaše, da domovinu podigne, što domaćom što tudjom pomoći. Sve se boljikom prometne, kad proti Demetriju I. ustade kao takmac Aleksandar Balas /154-146/ gradeći se sinom Antioha IV Epifana, jer su se obadva natjecali, koji će biti Jonathanu više na pomoć, samo, da ga za sebe dobije i tako su mu nehotice dizali moć i čast. Isto takmenje Židovom korisno, bijaše medju Aleksandrom i Demetrija I sinom Demetrijom II. Nikatorom /146-144/ Jer Demetrij II dozvav Jonathana u Ptolomaidu kralj mu pismom potvrdi čast svećeničku, kneževsku i sve drugo. Jonathan takodjer, da se država Židovska utvrdi posla poklisare u Rim, koji će savez s njimi ponoviti i naložiti im, da uz put pozdrave Spartance i s njimi prijateljstvo sklope /I Mak. gl. 12./ Ali po Židove promene se stvari na gore, kad je Trifon vojskovodja Demetrija II od ovoga odmetnuo i gledao, da dobije u svoje šake kraljestvo kao skrbnik Antioha VI "Theos" prozvanoga sina Aleksandra Bale. Jer kad se Jonathan nije htio iznevjeriti Demetriju odluči ga Trifon smaknuti, što ne mogav javnom silom naumi izvesti prievarom. Pozove dakle Jonathana veoma uljudno u Ptolomaidu tobož, da mu je voljan predati gradu u zaštitu. Jonathan povjerovav Trifonovu obećanju uvede šakom ljudih u grad. Na dani znak stanovnici Ptolomaide zatvore vrata grada Ptolomaide a Jonathana sa zaspice uhvate a drugove ubiju.

Jošte je živio od sinova Mathathijinih Simon komu su jednako predadu čast kneza i vel. svećenika, dok je Jonathan bio uhvaćen. Simon pošalje Trifonu za iskup Jonathana, 100 talenata srebra i dva Jonathina sina za taoce kao što je Trifon iskao; ali ovaj gadni čovjek ipak ubije Jonathana i sinove mu /god. 144/. Simon se odvrati od Trifona i ponovi savez sa Demetrijem II. i ishodi od ovoga podpunu samo-

stalnost Židovske, koji dogadjaj naravno sve Židove obraduje. Nu svršetak Simonov nije bio prema velikim djelom njegovim. Car Antioh VII Sidetes brat Demetrija II protjerav Trifona /koji bješe medjuto ubio svoga štićenika Antioha/ htjede si opet pokoriti Židovsku, pa kad nije mogao oružjem svladati Simona, odluči prievarom si ga ukloniti s puta. Bijaše u Jerihonu zet Simonov Ptolomej, koji je hlepio za čašću veliko-svećeničkom, njega si Antioh VII izabra oružjem svoje opake nakane. Zet pozove si tasta sa sinovi na čast, pa kod same časti bude Simon sa dva svoja sina Mathathijom i Judom smaknut /god. 136/. Spasi se jedino sin Simonov <u>Ivan Hirkan</u>, koji oca svojega naslieđi na časti knežovskoj i veliko-svećeničkoj /135-107/. Antioh VII Sidetes poslije ubojstva Simonova navali umah s vojskom u Židovsku i opustoši polja, naćera Ivana Hyrkana u Jerusolim, gdje ga obsjede.

Hirkan bješe prisiljen mir učiniti s Antiohom pod uvjeti veoma nepovoljnimi, morade na ime dati taoce: 500 talenata srebra, od kojih se 300 odmah izbroji. Još je morao Hyrkan Antioha s pomoćnom vojskom pratiti u Parthiju. Pobjednik Antioh pusti vojsku u zimovišta, nu lukavo zamamljen u hram božice Nanej, bude ondje od svećenika sa zasjede ubijen. Hyrkan čuvši za smrt Antioha VII kojemu bi nasljednik brat Demetrij II. vrativ se iz sužanjstva partskoga povrati podpunu samostalnost Židovom. Odmah si povrže vojsku u gradove sjeverne Palestine i zatim gradove u Samariji, koji su bili bez vojske, pa više gradova kao Sichem i Garizim silom uzé Samaritancem. U Garizimu porazi hram Samaritancem. I grad Samariju predobi i poruši. Obrativ se na jug predobi Idumejce i njih natjera, da su prihvatili obrezavanje pa od onda broje se Idumejci medju Židove. Da se pako vojakošnje stečevine utvrde i nove dobiju s Rimljani preko poslanstva posebnoga ponovi savez prijateljski. Ostalo vrieme vladanja Hyrkanova, pošto je svačen jaram grčko-syrsko bje u Židovskoj podpuni mir. Nu nemajući neprijatelja vanjskoga, rodi se nutarnji razdor. Kad je na ime Hyrkan uvriedjen od jednoga farizeja presao od sljedbe farizejske k saducejskoj, to su farizeji u svjetini podpaljivali mržnju na njega i sinove njegove. Pošto je ne malo 30 god. vladao Palestinom umre god. 107; bje čovjek bogo-

šuban i kako piše Josip Flavij, nadaren od Boga darom proročkim.
Od 7 sinova Ivana Hyrkana, našljednikom bude mu najstariji Juda prozvan Aristobul I (107-106) ovaj se pravi od Sadukeja prama kraljem Židovskim i Starješ u Jarsiji našira, da su obrezavanje primili. Majku svoju spohlepnu za vladom baci u tamnicu, gdje od glada umre; brata Antigona I. koga bješe imenovao drugom u kraljevanju dade ubiti, a drugu braću zatvoriti. Veliki bijaše prijatelj Grkom (Philhellen). Od Aristobula historija Hasmonejska puna je žalosnih zgoda, zavada i nesloga u kući vladalačkoj i borbe među raznimi strankami. Kraljevsku i svećeničku čast obnašao je Aristobul samo godinu dana. Po njegovoj smrti udova Salome (Aleksandra) braću pokojega muža izpusti iz tamnice i kraljem dade proglasiti Aleksandra Janeja, koji pusti pokorni dvor bratovu. Bude ratoboran, mnoge je ratove vodio, poimence proti Ptolemaidi, Gazi, koju nakon jednogodišnjega obsiedanja zauze i poruši. Proti Obedasu, kralju arapskomu Obed, kralju Damaščanskomu Areti, kojim ratovi većinom zletno, što su se podili pašin u veliko svoje kraljestvo. Drugačije bijaše zbog čudi radi omražen u narodu i kod svećenstva, pa nastade buna i proti njemu njegova farizeji. Osvojiv grad buntovnički Bethom 800 ustaša [illegible] nih na križ pribi na pogled njihovoj rodbini. Od pijanstva je dugo bolovao i napokon umro imenovavši u oporuci upraviteljicom kraljevstva suprugu Aleksandru (78-69) koja po savjetu pokojnikovu mnogo popušta šljedbi farizejskoj, tad već jakoj. Ali baš u to samo vrieme započimlje bi propast kuće Hasmonejske. Ova Aleksandra dade čast velikosvećeničku starijemu sinu Hyrkanu II koji je bio za tu čast manje sposoban; mu mladji sin Aristobul II malo prije smrti materine proglasi se kraljem pa kad je Aleksandra na umoru za našljednika kraljestva postavila Hyrkana, zavrže se medju braćom za kraljestvo borba, koja dade Rimljanom zgodu, da se umiešaju u stvari židovske.
U bitci kod Jerihona Aristobul II svlada vojsku brata si starijega i Hyrkana i prisili, da se povuče u privatni život; no Hyrkan pomagan i podpaljivan od strane kralja Damaščanskoga i Arapskoga i od Antipatra Heroda (Velikoga oca) rodom Idumejca, vjerom židova koji je bio za Aleksandra Janeja, i za Aleksandre namjesnik u Idu-

anyi, čovjeka bogata, mogna i poduzetna / ponovi rat na Aristobula, ali ga ni sada s većom srećom ne svrši nego i prvi put. U to doba Pompej Veliki savladav Mithridata, pođe s vojskom u Syriju, da ju zauzme, i uniđe u Damask. Ovdje se razpra braće Hyrkana i Aristobula donese pred Pompeja kao sudca, koj saslušav tužbu i obranu s obje strane, riešenje razpre odgodi na drugo vrieme veleći, da će sam doći u njihovu zemlju i ovdje sve poravnati, naloživ ujedno ostro obim, da dotlje miruju. Nu Aristobul se je sa svim tim oboružavao i spremao, da bi silom obrani stvar. Zato Pompej primače se vojskom Jerusalemu i nakon tromjesečnog obsjedanja grad zauzme. Onda čast veliko-svećeničku povrati Hyrkanu, a Aristobula svezana odvede u Rim s djecom njegovom, dvojima na ime kćerima i dvama sinovi, od kojih mladji Aleksander II medjutim pobjegne; stariji pako Antigon II. bi sa sestrama dopraćen u Rim. Pompej naloži gradu Jerusalemu danak t.j. podloži Judeju Rimljanom. Tako se i Židovskoj što se već drugim mnogim od prije kraljevstvom dogodilo t.j. da su te saveznici i prijatelji Rimljani prometnuli gospodari.

Kad su Aleksander II., sin Aristobulov a kasnije i sam Aristobul pobjegao iz Rima, navaljivali u Židovsku, a tih navala nije mogao suzbiti Hyrkan, moraše Gabinij prokonsul sirski buntovnike vojskom razbiti; čim je naravno podložničtvo Židovske pod vlast rimsku samo povećano. Naprotiv moć i ugled Antipatru sve je više rasao, jer je vojvode rimske pomagao živežem novcem i vojskom, pristajuć vazda uz onoga, koji je bio jači. Aristobula II medjutim otrovaše Pompejevci, Aleksandru pako sinu njegovu uhvaćenu odsječena bi glava. Antipater poslije bitke Farsalske pristav na stranu Caesarovu, do dobi od njega prefekturu u Judeji; samo je čast vel. svećenika ostala Hyrkanu. Vlast Antipatra obujaše ovdje u Židovskoj gotovo kraljevska, te povjeri upravu grada Jerusalema starijemu svojemu Fasaelu a upravu Galileje mladjemu sinu Herodu.
U to neki Malik ugledan Židov u Jerusalemu videći kako porodica Antipatrova sve više širi svoju moć i da teži za kraljestvom, odluči ju pogubiti; zato na gostbi, na koju Hyrkan akoprem neznajuć za odluku Malikovu pozva također Antipatra i samoga Malika, ovaj preko podvornika peharnika otrova Antipatra; na to Malik dobi brzo plaću za svoje zločinstvo.

Antipatrov pako sin Herod stupi u svaštvo sa Hasmonejci, oženivši se sa Mari-
amnom unukom Hyrkanovom po kćeri Aleksandri. U veliku pogibelj do-
dje porodica Antipatrova, kad je Antigon II. pomagan od Parćana zauzeo i
oplienio Jerusalem, Hyrkana i Fazaela bacio u tamnicu pa onomu odre-
zao uši da ne bude više sposoban za svećenika i onda ga predao Parćanom,
koji ga odvedoše u Babylon a Fazael doznavši, da mu je dosudjena smrt,
držeć za sramotu da pogine od neprijatelja, sam si glavu o zid razbi.
Herod čuvši za smrt bratovu i sdvojivši o svojih stvari pobježe u Rim, gdje
od Antonija i Oktavijana dobro dočekan preko svoje nade bi odlukom
senatskom proglašen kraljem židovskim god. 40. Ali kraljestvo od Rim-
ljana darovano trebalo je istom predobiti oružjem ispod vlasti Antigonove
što mu tek za tri godine podje za rukom, ali Jerusalem osta još u vla-
sti Antigonovoj. Tada Sozij sa četami Rimskimi od Antonija Herodu
u pomoć poslan zauze grad i Antigona okovana posla u Antiohiju
k Antoniju koji mu naveden novci Herodovimi odsieče glavu. Kad
je ovako god. 36. Antigon pogubljen, kraljestvo Makabejsko prenešeno
bi na Heroda, prvoga tudjinca. Zadobivši potom Herod svu vlast,
da se umili Židovom pozva iz Babylona Hyrkana, kojega su Parćani
pustili na slobodu, nu kako su mu bile uši odrezane, nije mogao biti
vel. svećenikom, za to Herod postavi za vel. svećenika nekoga Anane-
la neznatna čovjeka, nu kad su Židovi počeli na to vikati, skinu Ana-
nela pa vel. svećenikom postavi Aristobula III. pa iz roda Makabejskoga
brata svoje žene Mariamne; ali i ovoga već za godinu dana kad vidje,
kad je mladić mio Židovom dade u kupaonici zadušiti. Pošto je tako
pošljednji svećenik iz roda Hasmonejskoga smaknut, od onda je Herod po
svojoj volji vel. svećenika skidao i imenovao (zato je odielo vel. svećenika
držao u tvrdjavi Barisu) a za njim i Rimljani. Po smrti Aristobulovoj
bude opet vel. svećenikom Ananel. U ostalom ako je tko, to je Herod bio
junak u ratu, gradeć sjajne gradove, kule, hramove, amfiteatre i polje-
pšavajuć hram Zorobabelov, slavan, sjajan sretan, nu budući njegda
vlastohlepan, bio je u kući svojoj prenesretan. Od sestre svoje Salome i
sina prvorodjenoga Antipatra podjarivan, ubi najmiliju si ženu Mari-
amnu krivo, s preljubničtva osvadjenu; ubi takodjer Mariamnina djeda

Hyrkana, majku i njenu Aleksandru, i sinove svoje koje je imao s Marijanom; ne dugo
zatim ubi i Antipatra (sina od žene Doride) kojega bijaše odlučio sebi za nasljednika
i brata svojega Ferora. Dok je svako Herod bjesnio u porodici svojoj i njihovoj
kralju skvrnio prijestol kraljevski rodi se Isus Krist ljudskomu rodu spasitelj,
jedinorodjeni sin Božji od prečiste Djevice Marije po duhu svetom. –

– §. 75. Naselbine Židovske.

1. Počamši od sužanjstva babilonskoga imali su Židovi naselbina takodjer iz-
van Palestine, koje se skupnim imenom zovu: „διάσπορα" (Dispersio, rasulo)
imenom uzetim iz LXX. Dt. 30, 4: „Si ad cardines coeli fueris dissipatus
inde te retrahet Dominus Deus tuus." Iz. 49. 6: „Parum est, ut sis mihi
servus ad suscitandas tribus Israel et feces Izrael convertendas: Ecce
dedi te in lucem gentium ut sis salus mea usque ad extremum terrae; a na-
lazim se već u II. Mak. I. 27. (oratio Nehemiae): Congrega dispersionem nos-
tram, libera eos qui serviunt gentibus etc.
Diaspora bijaše dvojaka: aramejska i palestinska; po ovoj se računiše
naselbine od sužanja načinjene kod Eufrata i Tigra, a po ovoj naselbine u
zemlja uz sredozemno more utemeljene (Židovi Ἑλληνισταί). Čini se, da su
se Židovi selili najprije u Misir. Da je već prije nego li su Haldeji predobi-
li Jerusolim, bio saobraćaj medju Misirci svjedoše proroci, Isaija (30, 2:
„Koji silaze u Misir, nepitajući što ću ja reći, da se ukriepe silom Faraonovom,
da se zaklone pod sjenom Misirskom) i Jeremija (2, 15: „I sada što će ti put
Misirski da piješ vode mutne?) Kad je Godolija ubijen pobjegoše Židovi s Jere-
mijom iz Palestine u Misir i nastaniše se u gradovima medju Memfisom i
Pelusijem (Jer. 43. 4 ff.) Aleksandar Veliki, utemeljivši Aleksandriju, naznači
Židovom sjedišta u novom gradu i dade im jednaka prava i časti gradjanske
s domorodci. Naselbina Židovska u Misiru, kad je Ptolomej Lagov mnogo
Židova u Palestini zarobio a odvukao u Misir a mnogi su se onamo preseliš
i dragovoljno trgovine i probitka radi. Ondje imadjaha ethnarcha svojega i
synedrij u Aleksandriji. Simon sin vel. svećenika Simona – Pravednoga
(300) sagradi ondje zbornicu u kojoj su se iz početka dakako proti zakonu
donosile žrtve. Onija IV. zakonit vel. svećenik no sa časti skinut, dobivši
od Ptolomeja VI. Filometra (180–145) dozvolu, pretvori hram božice

Bubaste u gradu Leontopolju (po Hanebergu i Likopolju) u okružju Heljopoljskom u hram židovski pa pozivajuće se na Izaija (19, 18. 19.) U taj će dan biti pet gradova u zemlji Misirskoj, koji će govoriti jezikom Hanaanskim i zaklinjati se Gospodinu nad vojskami; jedan će se zvati grad sunčani {עיר החרס}. U taj će dan biti oltar gospodnji usred zemlje Misirske i spomenik Gospodnji kraj medje njezine. Postavi svećenike iz svojega plemena i uvede službu Božju, što je sve dakako Židovom Palestinskim, budući nezakonito bilo, odurno. Taj židovski hram u Misiru bijaše malen, siromašan imajući mjesto zlatnoga svećnjaka viseću zlatnu lampu; za uzdržavanje svećenikom pokloni Filometor obližnja polja. Haneberg misli, da je Krist buduć djetetom bježeć u Misir svojom nazočnošću posjetio.

Hram ovaj bijaše središte Židovom Misirskim, pa budući da se je središte to sumnjivo činilo Vespasianu, po njegovu je nalogu Lup predsjednik u Aleksandriji hram zatvorio (god. 73. posl. Krista), a malo kašnje je Paulin posve porušio. Grčka je kultura već u davno doba prodirala u Misir već je Psammetich (u 7 vieku pr. Kr.) naselio Grka u Bubastu, a Amasis (u 6 vieku prvi φιλέλλην) dade mnogo gradova Grkom u sjevernom Misiru, naročito u Aleksandriji gdje Ptolomeji sagradiše mnoge knjižnice; pa toj kulturi i filosofiji grčkoj nisu mogli ni Židovi Misirski odoljeti kao što nam svjedoči prievod sv. pisma hebrejskoga na grčki jezik i Knjiga Mudrosti.

2. Iz Misira raseliše se Židovi u druge zemlje i gradove u Cyreni u Lybiji kamo ih je preselio Ptolomej Lagov, oni su iznosili četvrti dio stanovništva proti kadjevicam grčkim dobili su Cesara Augusta prava i pisma zaštitna) imali su svoju synagogu i u Jerusalimu, Dj. ap. 2. 10; 5, 9. —

U Siriji osobito u Antiochiji utemeljenoj Seleukom Nikatorom, veliki dio stanovnika bijahu Židovi, koji su imali jednaka prava s Siri i svojega posebnoga ethnarha; ondje su Elsazar i sedmero braća Makabejaca mučeničkom smrću poginuli. Osim toga bijahu židovske naselbine u Siriji po gradovi: Seleuciji, Ktesifonu, Abilenu, Emesi, Edesi i Damasku. U okolu Sirije preseli Antioh III (Veliki) iz Babilonije i Mesopotamije 2000

židovskih porodica i gnoju svi ondje kuće i polja. Radi trgovine naseliše se u primorskih gradovi kao Efesu i gradovih Jonskih. Iz Male Azije raširi se dijaspora na otoke Cypar, Kreta, Kos, Eubeju, Melos itd. Za kraljeva Ptolomeja VII Fiskona ili Evergeta II /170-116/ Demetrija II Nikatora /147-140/ Atala II. Filadelfa kralja pergamskoga /157-137/: Židovi u Lampsaku, Sparti, Delosu, Sikyonu u Pamfiliji, u Lidiji, na Rodu itd. dobiše od Rimljana zaštitna pisma, stoga nije nevjerojatno, da su Židovi prije cezara Augusta doprli već u Hispaniju.

3) Premda su ovako Židovi bili rasuti svakuda ipak su bili svi ujedinjeni jednim te istim zakonom, koji im je propoviedao u zbornica, a osobito jednim mjestom, gdje su se prinosile žrtve hramom Jerusalemskim. Onamo su bili dužni odrasli Židovi svake godine o većih blagdani putovati ili barem poslati danak za hram /½ sikla/ stoga poprimivši jezik i kulturu grčku nisu nipošto promienili vjere. Jednoboštvo, sv. pismo, zakon i obećanja božja taj su narod rasasut medju druge narode čuvali cio i nepomiešan, makar i gradjanstvo zadobili, Židovi nisu postali Greci ili Rimljani nego su ostali Židovi nepristupni mnogoboštvu i poganskim obredom.

4) Diaspora židovska imadjaše veoma blagoslovnu moć na pogane, pogani naime filozofi i drugi razboriti ljudi, dodijavši im rasapadajuće mnogoboštvo polažahu synagoge te ondje naučiše Boga Israelova, obrede molitve krieposti doselo nepoznate i nadu u spasenje buduće, kao što sviedoči Flavij /Ar. Ap. II. 39/: „Nastoje naslijedovati našu slogu medjusobom i darežljivost i marljivost u vještina i strpljivost muke, koje podnosimo za zakone svoje:... kao što Bog obuhvaća sav sviet, tako zakon obuhvaća sve smrtnike". Tako su Božjim promislom Božjim poganom otvorena vrata za spoznavanje vjere star. zavjete, što je dakako mnogo koristilo propovjedaocem evangjelja. Pače su mnogi od pogana primili vjeru židovsku što je tim lakše bivalo, kad su imali Židovi pravo rimskoga gradjanstva takvi su se zvali: /προσήλυτος - došljak/ od kojih su jedni bili proseliti pravde ili zakona, koji izjaviše da se iskreno obraćaju, najprije bi se obrezali /muškarci/ onda krstili, onda bi prinesli žrtvu paljenicu; ovakovih prozelita bilo je osobito medju ženskinjami. Drugi su bili proseliti vrata, bogobojazni prozvani, koji su samo dužni bili kaniti se idolopoklonstva, obdržavati zapo-

vjed. 1. zv. Nojeve (str. 89) i subotu, pa su smjeli s Izraelci zajedno u gradovih stanovali. Židovi hellenisti budući daleko od nauka farizejskih i žrtava, radje su i lakše prihvatili evangjelje nego li Židovi-Palestinski. Oni boraveći medju pogani upoznali su se s filozofijom i književnošću grčkom, koja oprezno upotriebljena i ne pretjerana, vjeri je kršćanskoj utirala put i širila ju; naprot gdje je filozofija grčka premahnula i vjeri židovskoj bila primješana, tu se porodi eklekticisam ili židovsko aleksandrijska theosofija (glava joj Filon židov), koja je bila dodješe živa opreka krutomu židovstvu u Palestini, nu kršćanstvu je bila od koli male koristi, kako ovo židovstvo –

§ 76. Knjige Makabejske.

1. Prva knjiga Makabejska pripovieda (u 16 glava) pobjede Makabejaca borivših se sa Seleucidami za vjeru i slobodu, od početka kraljevanja Antiocha IV. Epifana do smrti vel. svećenika Simona, dakle historiju 40 god. od 176–135.

Druga knjiga Makabejaca ne nastavlja historija predjašnje knjige nego pripovieda njeke druge stvari spadajuće na Makabejce i objašnjuje one stvari, koje su u 1. knjizi napisane. Na početku najprije su dvie poslanice (1.1–2,19) Židova Jerusalemskih pisane Židovom u Misiru, u kojih medju ostalim objašnjuju ih o prazniku posvetila; potom ima predgovor (2,20–23), u kojem kaže pisac, da je historiju, što je Jason Cyrenejac napisao u 5. knjiga, skratio u jednoj knjizi. Onda pripovieda pisac (gl. 3–15) progonstva i ratove, koje su Židovi imali za Antiocha IV. Epifana, za Antiocha V. Eupatora i za Demetrija I. Sotera, do pogibije Demetrijeva vojvode Nikanora, dakle od 176–161. U glavah 3–5 pripoviedaju se njeke stvari, koje su se dogodile prije progonstva Antiochova, koje su kao priprave k tomu progonstvu, naime uprava Onije II., Heliodorov drzovit ulaz u riznicu od hrama i kazna njegova, klevete Simona, vel. (za Seleuka III. Filopatora), smrt Onijina, kazna njegove

uboje i opaka djela Menelajeva; u gl. 6 i 7. pripovieda se mučeništvo starca Eleazara i junakinje Majke i sedam si„ nova njezinih, od 8 gl. pa do kraja /15 gl./ slavna i sretna borba Jude Makabejca proti vojvodam syrskim sve do smrti Nikanarove.
2. Prva knjiga bila je pisana jezikom hebrejskim, što doka„ zuju bejede i fraze pune hebreizma sv. Jeronim /prol. gl./ Machabeorum librum primum hebraicum reperi, secundus graecus est, quod ex ipsa quoque frasi probari potest, i O„ rigen /: kod Eusebija hist. eccl. 6. 25./ kaže, da je knjigi biona„ slov: Σαρβὴθ Σαρβανὲ ἔλ t. j. שַׂרְבַּת שַׂר בְּנֵי אֵל historija knezova sinova božjih. Iz hebrejske matice, koja je kasnije pro„ pala, načinjen je prevod grčki; knjiga je po svoj prilici u 2. vieku prije Krista sastavljena i skoro prevedena na grčki. Druga pako knjiga bješe grčki izvorno pisana, kao što dokazu„ je sam slog i nakit grčki; pa budući da je druga poslanica pisana 188 /t. j. ere Seleucidske g. 123. prije Krista/, sudimo, da je knjiga sastavljena koncem 2. vieka pr. Krista.
3. Pisac I. knjige upotriebio je ze izvore, kojih dodušе ne na„ vodi, starije isprave iz vremena Makabejskih, pa je iz njih crpio ili rieč po rieč /: 8. 23-32; 10, 18-20/ ili samo u izvadku /10, 6; 15, 22, itd./ Budući da su za Ivana Hyrkana bili pisani dnev„ nici o njegovu vladanju /: I. M. 16. 23-24./ sudimo, da su tako„ vi bili pisani i za ostalih Makabejaca. Pisac 2. knjige osim one 2. poslanice upotriebio je samo spis Jasonov /koji povaj„ da oko g. 162. grčki bio sastavljen/, odatle se razabire histo„ rijska istinitost ovih dviju knjiga. Sadržina njihova većinom se slaže s drugimi svetimi spisi; protuslovlje, ako se gdje koja nadju ili su samo prividna ili se ne mogu piscem bibli„ skim u grieh upisati. Obje knjige broje godine po eri Seleukij„ skoj /: godina kraljevstva grčkoga I. Mak. 1. 11/, koja počima u mjesecu listopadu g. 312 prije Krista, ali na razni način, jer pisac prve knjige počima godinu po načinu Židova palestin„ skih, mjesecem Nisanom 312, a pisac druge knjige držeći se

Jasona, počima od listopada iste godine.
4. U pripoviedanju razlikuju se takodjer obje knjige, jer dok I. knjiga pripovieda objektivno slogom prostim, sličnim slogu starijih knjiga starozavjetnih, to je druga pisana većinom retorički, njeke stvari obilatije takodjer pripovieda i pripovie-da svoje opazke u sorbu poučnu i paraenetičnu.
5. Knjige sve premda drugokanonske, jesu ipak božanstvene, jer ih LXX 313 uvrstiše medju svete knjige, Jos. Flavij i drugi Židovi navode ih, sv. Pavao /Hebr. 11, 35./ obzire se na II. Mak. 6, 19. i akoprem ih gdjekoji oci izpuštaju iz kanona, ipak ih navode kano svete; sv. Jeronim kaže: Totius orbis in Ecclesiis Macha-bei praedicantur. Knjige su znamenite ne samo, što sadržavaju historiju perioda u razvoju objave božje veoma važna, nego se takodjer u njih nalazi razvijen nauk o besmrtnosti duše i obuskr-snuću /: II. Mak. 6. 26, 55. 7. 15, 55.:/ o molitvi za pokojnike /12, 42, 55./ i o posredovanju svetaca za pokojnike /12, 42, 55:/
6. Dvie knjige apokrifne. — Treća knjiga Makabejaca pripovie-da progonstvo, koje su Židovi u Misiru trpili za Ptolomea IV. ~~Filopata~~ /221-204/. Kanoni apostolski /85/ i istočna crkva, broje ze medju kanonske, ali zapadna ne. Četvrta pripovieda mučeničtvo Eleazara i sedmero braće Makabejaca obilatije, nego li II. Mak. gl. 6. 7. Ova se knjiga nalazi kao apokrifna u dodatku k LXX. i medju spisi Josipa Flavija, kojemu pri-pisuju Eusebij i sv. Jeronim ali krivično. —

§ 77. Knjiga Crkvenica.

1. Knjiga, kojoj je u grčkom prievodu naslov: σοφία Ἰησοῦ υἱοῦ Σειράχ ili kraće: σοφία Σειράχ i koji naslov naznačuje pisca i sadržinu knjige, u Latina od vremena sv. Cyprijana, zove se Ecclesiasticus, knjiga crkvena ili Crkvenica, valjda sto-ga, što se je u crkvi čitala za pouku Katekumenom.
2. Po sadržini može se knjiga razdieliti na 2 diela, od kojih prvi /gl. 1-42, 14./ pojmul Priča Salamonovih sadržava sbirku priča, izreka, zapoviedi i opomena, koje se odnose na zapovied moral,

ne ima dužnosti u svakom stanju življenja, osobito pako slavi mudrost i preporuča za nasljedovanje. Nu od priča Salamunovih tim se razlikuje crkvenica, što Sirah o pojedinih stvarih govori većinom u užkom savezu neprekidno kroz više veraka i što primjedbe i opomene svoje primjenjuje većma pojedinim okolnostim u življenju. Crkvenica je dakle u sredini medju Pričami i knjigom Mudrosti. U drugom Dielu /42, 15–gl. 50./ najprije se pisac divi Bogu i hvali ga u stvorovih njegovih /42.15–43./; onda slavi glasovite ljude iz biblije od Henoka do Simona sina Onijina. Knjigu pisac završuje /gl. 51./ molitvom, kojom se Bogu zahvaljuje, što ga je izbavio iz svih zala i pozivom na sve, da idu za mudrošću. Ut ove poučne izreke pisac upliće proroštva o dolasku Henokovu i Ilijinu i obraćenju pogana i Židova na svršetku vremena /44, 16; 48, 10./. veličanstven pako govor o mudrosti Božjoj /15, 1 ss. gl. 24./ put utire novozavjetnom nauku o osobnoj Rieči Božjoj;

3. Pisac je knjizi Isus, sin Sirahov, gradjanin Jerusolimski; čovjek iskrene bogoljubnosti i duboka znanja, koji je živio u vrieme vel. svećenika Simona, sina Onijina /50, 1–26/. Nu budući da su bila dva svećenika vel. istoga imena: Simon I., sin Onije I. /310–291/ i Simon II., sin Onije II. /219–199/, misle njeki, da je pisac živio za Simona I. Pravednoga, što je sva prilika, jer velika ova hvala o Simonu posve dolikuje Simonu Pravednomu, u kojem slučaju bila bi 38. godina, o kojoj govori prevodilac grčki u predgovoru, unuk piščev, 38 godina dobe njegove, a kralj onde spomenut bio je Ptolomej Euergetes I. /247–221/; drugi pak misle, da je u gl. 50. govor o Simonu II., pa u tom slučaju bila bi ona godina 38 godina Ptolomeja VII. Euergeta ili Fiskona prozvanoga /170–116/. Pisac je napisao knjigu hebrejski, te ju je još sv. Jeronim vidio u malici hebrejskoj /praef. in bibr. Sal./ S hebrejskoga jezika prevedena grčki unuk piščev u Misiru za Ptolomeja Euergeta /1. il. 2.?/. Iz grčkoga prevoda načinjen je stari latinski u Vulgati te ima u njem grčkih rieči kao n. pr. lingua eucharis /6, 5./ homo acharis /20, 21/; k tomu su gl. 30–36 u Vulgati

drugčije poredana, negoli su u grčkom prievodu. U Vulgati poslie 3. knjige Salamonove sliede knjiga Mudrosti i Crkvenica, tako da je na okupu svih 5 knjiga mudrosti. Crkvenica nalazi se u LXX medji bogodahnimi knjigami i koncil Tridentski povodeći se za drevnim predavanjem uvršćuje ju medju svete i kanonske.

§ 78. Knjiga Mudrosti.

1/ Knjiga Mudrosti /lt. liber sapientiae u LXX σοφία Σαλωμών ili Σαλωμῶντος/ može se po sadržini razdieliti u 3. diela: a/ pisac /gl. 1-5/ poziva ljude neka nastoje oko mudrosti, čiju moć slavi i uznosi, pa ju preporuča ljudem, naročito kraljevom i vladaocem. b/ nadalje pisac /6-9/ u osobi Salamunovoj razlaže početak, način, kako se dobiva i koristi od prave mudrosti. c/ napokon /10-19/ pokazuje učinak božanstvene mudrosti primjeri uzetimi iz historije Adama, Noe, svetih patriarka i naroda izabranoga do Mojsija, osim toga govori u tom trećem dielu o postanku i grdobi idolopoklonstva /13-15/.

2. Mudrost o kojoj se govori u knjigah Mudrostnih dvojaka je: nestvorena i stvorena. Nestvorena opet uzima se ili suštno kao svojstvo božanstva ili kao Rieč Božja /λόγος/ 9, 1. 10, 15; 18, 14-16. Mudrost pako stvorena, koja se pomoću one nestvorene stvara u umu čovječjem, razumieva se i speculativna, kojom spoznajemo i stvari Božje i stvari ljudske i praktična, koja nas na krepost potiče. Radi sadržine ove, kojom se razvija nauk o rieči /o angjelu Gosp.../ njem /u peto-knjižju/ i put utire tajni presv. Trojstva, zatim radi nauka o besmrtnosti i plaći po smrti /gl. 2-5/. Knjiga Mudrosti zaprema vrlo častno mjesto medju st. zavjetnimi dogmatičnimi knjigami.

3/ Mnogi oslanjajući se na naslov knjige u grčkom tekstu i na gl. 8 i 9 gdje se Salomon navodi kao govoreći o sebi u 1. osobi, drže, da je Salomon pisac knjige; no tomu mnienju protuslovi već sv. Jeronim i Augustin. Kako je knjiga originalno pisana grčki, kako se u njoj obazire na novija grčka filosemata /2,8; 8,7/, kako način sloga i govor zaudara po grčkoj rječitosti, to pisac knjige mora da je mnogo poznji od Salamona. Da je knjiga

Salomonova, jamačno bi se u kanonu nalazila pod njegovim imenom. Pisac njezin je po svoj prilici Misirski Žid, koji je govorio grčki i grčki bio naobražen, a nije živio prije g. 217. pa je djelo svoje /za Ptolomeja IV. Filopatra 221–204 ?/ zato napisao, da svoje zemljake nagovori k mudrosti i postojanosti u vjeri, da ih odvrne od bezvjerstva i idolo, poklonstva, u nesreći utješi i nadom u izbavljenje podigne.
4. Knjiga je pisana grčki. To kaže sv. Jeronim veleć: Secundus /: qui Sapientia Salomonis inscibitur :/ apud Hebraeos nusquam reperitur, quin et ipse stylus graecam eloquentiam redolet /: praef. in libr. Sal. :/. Tebilja to potvrdjuje mnoštvo riječnica čisto grčkih, riečih sastavljenih, kao τεκτοφόρος, ὁ κοσμαδής, φιλανθρωπία, ἀδελφόκτονος itd., pojmova abstraktnih te umovanje dialektično, što se sve ne može pripisati možda prevodiocu grčkomu. Prievod latinski u Vulgati stariji je od sv. Jeronima i akoprem imade gdjekojih dodataka, posve je vjeran.
5. Uglednost kanonske knjige Mudrosti, dokazuju prevodioci LXX, navodi u nov. zavjetu iz ove, akoprem se po imenu ne navodi, kao Rim. 1, 17–31 sp. Mudr. 13; Hebr. 1, 3 sp. Mudr. 7, 26, zatim sv. otci kao sv. Athanasije /orat. Ar. gent. 11/; Hilarije /: in ps. 127 :/; Augustin /: De praed. Sanctor. / te koncil Trienski.

§. 79. Zbirka sv. knjiga st. zavjeta.

Da su Hebreji pomalo sabirali sv. knjige u jednu zbirku, o tom ne ima sumnje. Znamo za Petoknjižje ili knjigu zavjetnu i zakon Božji, da ju je Mojsije predao svećenikom i levitom, neka ju metnu pokraj kovčega zavjeta Gospodina Boga /: Deut. 31, 16 :/, u ovu knjigu napisa Josua rieči ponovljenoga zavjeta /: Jos. 24, 25, 26 :/. I Samuel napisa prava kraljevska u knjige i metnu ju pred Gospodinom /: I. Sam. 10, 25 :/. Knjiga zakona još se je za kralja Josije nalazila u hramu /: IV. Kr. 22, 8, II. Dno. 34, 15 :/. Popunl ove zbirke postadoše i druge, tako zbirka pjesama /: knjiga o ratu Gospodnjem Num. 21, 14, knjiga pravednička Jos. 10, 13; II. Sam. 1, 17, 18 :/, zbirka priča /: za kralja

Ezekije Prič 25, 1./, Ljetopisa kralja Davida /I. Dnv. 27, 24./, kralja Salomona /II. Kr. 11, 4./, kraljeva Izraelskih /II. Kr. 14, 19 itd./ i kraljeva Judejskih /II. Kr. 14, 29 itd./; zbirka proročkih knjiga /Daniel u sužanjstvu ima knjige proroka Jeremije Dan. 9, 2./; Sve ovakove zbirke nisu vazda činili sami pisci, nego također drugi theokratski ljudi, pa ovakve zbirke su se jamačno često prepisivale; da su se sv. knjige već prije sužanjstva prepisivale, dokaz nam je Deut. 17, 18. gdje se propovieda, kada kralj sjedne na priestolje, da prepiše sebi u knjigu zakon Gospodnji; po II. Dn. 17, 7. 9. posla kralj Josafat 3 godine svoga kraljevanja knezove i levite da uče narod po gradovih Judejskih imajući pri sebi knjigu zakona Gospodnjega; dokaz je tomu spominjanje i navadjanje prijašnjih sv. spisova u spisih proročkih n. pr. Jeremijinih; napokon kako su se psalmi pjevali kod službe Božje bilo je za cielo sabranih psalama. Iz sužanjstva pako babilonskom Ezdra, o kom se kaže, da je bio knjižovnik vješt zakonu Mojsijevu. … i bio upravio srdce svoje, da istražuje zakon Gospodnji i da ga izvršuje /: 7, 6. 10./ i Nehemija, koji je po II. Mak. 2, 3. sastavio knjižnicu, skupivši sv. knjige, ova dvojica — rekoh — mnogo su si zasluga stekli oko sakupljanja sv. knjiga, kako drže Židovi u Thalmudu i stari crkv. oci. Ali se to ne može tako razumjeti kao da je Ezdra ili velika synagoga tako dokončala i završila zbirku sv. knjiga ili ta kanon, da se nebi mogle više primiti u nj nipošto knjige bogodušne. Da nije Ezdra u tom smislu dokončao kanon, vidi se a) što se u I. Dn. 3, 19-24 rodoslovlje Zorobabelovo produžuje do drugoga naraštaja poslie Nehemije; b) što se u knjizi Nehemijinoj gl. 12. glavari levitski ubrajaju do vremena Darija Ocha ili ti Notha /424-404/; c) što nije prilika, da je Ezdra, koji nije mogao znati, hoće li Bog proroke ili još koje ljude bogodušne podići, absolutno dokončao ili završiti kanon ili si tu vlast pripisivao. Ta zbilja i Židovi u staro doba nisu držali kanon za posve dokončan i dovršen, jer nisu bili složni, koje sve knjige idu u kanon; stoga kanon onaj, koji ima samo protokanonske knjige, a nema drugoka-

nonskih i koji se nalaze u Thalmudu i u sv. Jeronima, ne proizlazi iz staroga onoga doba, nego iz vremena poslie Tankrede ili barem iz farizejske presude 2. ili posljednjega vieka prije Krista, to se vidi iz ovoga: a) kanon se je židovski istina od vajkada dielio u 3. diela: zakon, proroke i pisma /: hagiographa :/, što se već u Crkv. gl. 49 i Luk. 24, 44 opaža, ali se pisci u izbrajanju knjiga ne slažu /: jedni broje 22, drugi 24, a treći 27. knjiga :/; b) u prvo doba kršćansko židovski su se učitelji prepirali takodjer o vriednosti njekih prvokanonskih knjiga /: kao što su pjesma nad pjesmami, Propovjednik, Ezekiel, Priče i Ester :/; c) njeke knjige drugokanonske pisci židovski ne samo navode, nego i poput sv. knjiga citiraju. Talmud citira Baruha. u 4 njeke citiraju talmud ostavimo

2. Osim ovoga kanona Ezdrina /: Palestinskoga :/ mnogi noviji učenjaci vele, bio je u Židova Hellenista drugi još kanon Aleksandrijski, u kojem su osim prvokanonskih bile i drugokanonske knjige i koji da je u 2. vieku dokončala synagoga velika tako, da je u pogledu ovoga kanona bila dosta razlika medju Židovi Palestinskimi i Hellenistami, ali ta razlika da nije ni malo smetala jedinstva vjerskoga, jer primanjem njekih knjiga i njekih dodataka ne protusloveći drugim knjigam, u kanon, nije se moglo smatrati bitnom razlikom, tim manje, što su Hellenisti, ne krneći toga jedinstva imali svoj hram i služili se prievodom grčkim razlikujućim se od matice hebrejske.

§ 80. Sekte židovske,

koje se u Jos. Flavija zovu sad αἱρέσεις sad φιλοσοφίαι, postadoše tek poslie sužanstva babilonskoga. Jer pošto je po smrti Malahijinoj u Židova prestalo proročtvo te nije bilo bogodanih tumačnika zakona, to nastadoše prepirke o smislu sv. pisma, a od tih prepiraka lahko se porodiše sekte. K tomu su Židovi, pretrpivši u sužanjstvu onako težku pedepsu za odmetničtvo svoje od zakona, poslie sužanjstva tim čvršće prianjali za vjeru svojih djedova i čim je bila manja sila vanjska, tim im je više rasla nutarnja, živost duhovna. Zbornice, kao prije sužanjstva

škole proročke, gojile su marljivo nauku zakona, ali nemajući nasljednici njihovi božanstvene ugledenosti, gledali su ih nadomjestiti učenošću, umovanjem i duh. življenjem, isprva sve liepo i dobro, ali doskora prešavši u (medjal) revnosti svojoj preko pravih medja, zakon su ogradjivali oštroumnimi i sučušnimi naukami, tumačenji, da tim lakše sačuvaju, koji je iz Misira već u Palestinu samu prodirao.

Do ovih ljudskih nauka i tumačenja odviše su mnogo držali i podavali se askezi; odakle se porodi sekta farizejska. Na okrajnu i ovo oštra načela u nauci i etici stvoriše s druge strane protivna načela. Jer kako je mnogim Židovom došavšim u doticaj s drugimi narodi, koji su se odlikovali znanjem, umienjem i trgovinom, i samim omiljela stranska kultura, pa su one narode nasljedovali u načinu mišljenja, osjećanja i življenja, dakako proti duhu theokratije, a farizeji nastojali ovo prijanjanje za tudjim, stvo oštrimi zakoni zabrti; to su se njim farizejem, stoikom židovskim, oprli oni, kojim je omiljela sloboda i helenisam, a dosadila kruta farizejska orthodoksija, saduceji naime i esseni, od kojih su se oni podali slobodi osjetljivoj, sensualnoj kao Epikureji, a ovo (esseni) slobodi umnoj i životu razmišljajućemu, kontemplationomu, mysticismu poput Pythagorejaca, u sredini medju farizeji i saduceji, nastojeći spojiti židovstvo i hellenstvo.

I. Farizeji (פְּרוּשִׁין ili פְּרִישִׁין od פָּרַשׁ odieliti, odvojiti; stoga Suidas dobro prevodi ἀφωρισμένοι) bili su od ovih sektaraca medju Židovih najmogućniji i najpoznatiji, tako prozvani, što su se naukami, oštrijom ethikom i odielom razlikovali od puka, a u I. Mak. (2. 47, 7, 13 itd.) zovu se Ἀσιδαῖοι, u Vulgati assidaei, jamačno הֲסִידִין = pobožni, sveti zbog pobožnje svetosti njihove. Po svjedočanstvu Jos. Flavija (Antiq. XIII. 5, 9; XVIII. 1, 6) obstojale su već za Jonathana (161–143), brata Jude Makabejca sve tri sekte, pa su navlastito farizeji imali veliku ugledenost. Ivan Hyrkan velike je neprilike uzrokovao kući svojoj, što od farizeja predje k saducejem, a Aleksandar Janej je na umoru naložio ženi si, da popusti farizejem. Farizeji imajući osobito

ženskinjami mnogo pristalica, uvukli bi se samim kraljevom obitelji; bili su kako kaže Jos. Flavij /: Ant. XVII. 24/, oprezni, nu i gotovi otvoreno ratovati i vriedjati. U synedriji i kod drugih oblastih imali su većinu.

Osim sv. pisma i pisanoga zakona, imali su:

a/ ustmeno predavanje, pače do njega više držali, nego li do pisanoga zakona, postanak su predavanju izvodili što od Mojsija, što od izreka starijih pismoznanaca /: traditio seniorum, Mat. 15, 3 sq.:/,

b/ učili su sa Stoici, da ima promisao Božji /: εἱμαρμένη fatum = sudbina/, o kojem više djela ljudska tako, da kod njih sudjeluje promisao Božji, a ne više posvema o ljudskoj slobodnoj volji;

c/ učili su, da su duše besmrtne i da se nalaze u šeolu /: mjestu podzemnom/, zli da se karaju vječnimi pedepsami, a dobri naplaćuju životom vječnim i da mogu preći u druga tjelesa, dakle su učili metempsychosu, i također uskrsnuće mrtvih različno od metempsychose,

d/ učili su da imaju angjeli ili bi viši duhovi, dobri i zli;

e/ držali su, da su potomci Abrahamovi i obrezanici već kao takovi pravedni pred Bogom i da njih po pravu ide život vječni;

f/ očekivali su napokon zemaljsko kraljevstvo messijsko.

Iz početka Farizeji bili su zbilja nastojali oko bogoljubna življenja, nu kasnije izhlapivši im duh, držali su se samo vanjštine, iz taštine, da ih sviet slavi, skrupolozni su bili u pranju i umivanju, nosili široke fimbrije, javno se Bogu molili, vezali si filakterija /: tefillim:/, odvajali se od drugih ljudi, često /: dva puta u tjednu:/ postili, javno davali milostinju, a uzprot zapuštali nutarnju svetost, ne marili za misli i zle požude, nastojali dobiti prozelite, a nisu gledali, da prozeliti poboljšaju življenje svoje, pohlepni za blagom sticali bi ga pravim i krivim načinom, više su držali do zakona obrednih, nego do naravnih, njeke zapovjedi Mojsijeve posve su dosloveno tumačili, kao zapovjed o ljubavi k bližnjemu, o prisegi itd. Stoga ih Spasitelj pravedno kori, da su licemjeri, izvana samo pravedni, pobieljeni grobovi itd. Nu bilo je i medju farizeji častnih ljudi kao Nikodem /Iv. 3,1/ i Gamaliel /: Djel. ap. 5, 34:/; bilo je također medju njimi i nesloge i razdora kao n. pr. Šamajeva, djed Gamalielov i Hillelova. Talmud izbraja 7 vrsti farizeja.

U nov. zavjetu uz farizeje spominju se knjižounici i pismoznanci. Pismo,

znani su 1/ γραμματεῖς, koji su znanje zakona praktično pokazivali; 2/ νομο-
διδάσκαλοι, koji su upravljali školami mladih učenjaka, obojim je občenito
ime γραμματεῖς, scribae, knjižnici.

II. Saduceji. Odakle je to ime postalo ne zna se pravo; jedni ga izvode od Sadoka učenika Antigonu Sokeju, predstojniku synedrijskomu /pr. 260/, koji je slavan bio poslie Simona Pravednoga, drugi od rieči: צדק - pustia, pravednost, oko koje da su se Saduceji trudili. Saduceja bilo je malo, gotovo samo velikaši i bogataši, ćudi su bili divlje i opore, zato mrzeni puku, ali su uza sve to sjedili u synedriji i na stolicah svećeničkih. Pravda je bila sekta sadducejska posve protivna farizejskoj, ipak su se obje zajednički rotili proti kršćanstvu /Djel. ap. 4,1; 23,2 sl./. Saduceji su naprama koncu židovske države bili izbačeni iz židovstva, pa ih je tako pomalo nestalo. Sadanji Židovi Karaiti /iz 7. vieka/, koji zabacuju tradiciju, u ničem se osim toga ne slažu sa njegdanjimi Saduceji.

Nauk saducejski temelji se na načelih epikurcizma, materijalizma i deizma; a/ ustmeno su predavanje zabacili i držali se samo sv. pisma, ne vjerujući ništa što nije u pismu; b/ nijekali su sudbinu ili promisao Božji, učeći, da sve stoji do slobodnih djela ljudskih; c/ učili su, da osim Boga nema drugoga duha /πνεῦμα/, dakle ni angjela; dušu pako ljudske /ψυχή = stvar sićušna/ da umre s tjelesi i uskrsnuća da nema, stoga da nema na drugom svietu ni plaće, ni pedepse. Prama nauku bijaše i življenje Saduceja: niječući budući život podavali su se poput Epikurreja slasti, lasti i razkalašenosti grěšoj tako, da su se valjali u glibu svake grdobe i opačine. Oni su još veće nego farizeji očekivali mesiju zemaljskoga, koji će Židove izbaviti iz jarma Rimskoga.

III. Esseni i Therapeuti. Essenom ju Jos. Flavija Ἐσσηνοί, u Filona Ἐσσαῖοι /ime je po svoj prilici od aramejskoga: = liečiti; dakle Essen značilo bi isto therapeuta t.j. liečnik, ne samo zbog umivanja i kupanja i ozdravljivanja tjelesnih, što su Esseni činili, nego jer da su i svoj način življenja smatrali liekom proti opačinam svieta. Esseni bili su sekta židovska, kojoj se početak traži u 2. vieku prije Krista. U vrieme Isusovo bijaše ih do 4,000, te su živjeli u Siriji i Palestini, osobito na zapadnoj strani, mrtvoga mora

u selih i trgovištih, baveći se ratarstvom, vieštinami i rukotvorstvom.
Budući da su žrtve zabacivali, nisu smjeli ići u hram, pa su sačinjavali
posebni dobro uredjen red /τάγμα/.
Tko je želio biti primljen u taj red, morao je probaviti 3 god. u kušnji.
Poslie 1. god. dobio je novak /ἐγγύς/ bielo odielo, sjekiricu /symbol radnje/
i pregaču za porabu kod kupanja. Poslie 3 god. novak je svečano za-
vjetovavši se, da će Boga štovati, pravdu činiti, poglavare slušati,
i stvari na red spadajuće, da neće izdati, bio primljen u zadrugu /ὅμι-
λος/. Esseni nisu ništa radili bez naloga od skrbitelja. Imali su svoje
sudove, sastojeće se od najmanje 100 ljudi, koji su u skupu po pravu
sudili i teže prestupnike izbacivali iz reda ili iz zadruge.
Gledeć na vrieme, koje su Esseni sproveli u zadrugi dielili su se u
4 razreda, od kojih su mladji starijim izkazivali veliku čast. Esse-
nom je bilo sve zajedničko, pa su za život potrebito dobivali iz zajed-
ničke blagajne, u koju su kandidati metali baštinu svoju i kojom
je upravljao upravitelj; iz nje su takodjer preko skrbitelja dielili
siromahom i putnikom. U zoru molili su se Bogu, a potom su
išli na posao, naznačen svakomu od svojega skrbnika. U 10. sati
došli bi svi k jelu /hljeb i varivo/, onda bi opet išli na djelo. Na večer bi-
jaše zajednička večera, prije nje i poslie nje molili su se Bogu. U su-
botu slušali su u zbornici čitanje zakona, i privatno su čitali sve-
te knjige. Žrtve su zabacivali, ali zato ipak hramu pošiljali darove.
Nastojeći živjeti u svetosti i neokaljanosti govorili su uvieda isti-
nu, nikad ne prisizali prisegami kad su stupili u red/; zabacivali
robstvo, ne ženili se, a to ne stoga, kao da bi ženitba bila zla po sebi,
nego zato, što su se žene držale za preljubočinice, i da se ne oskvrne;
jedan se je ipak njihov razredženio uz stanovite obrede. Za uzdrža-
vanje i širenje svoga reda, primali su tudju djecu i odgojivali po
svojih načelih. Uklanjali su se slastim i raskošnostim, ljubili rad
i odricanje; zato su bili štovani u narodu. Niekoji od njih prisvaja-
li su sebi dar proročtva.
Esseni osnivajući nauk svoj što na židovstvu, a što na helenstvu,
naročito pythagorejstvu, iza Boga najviše su štovali Mojsija, na
kojega tko bi hulio, smrću bi se kaznio. Petoknjižje tumačili su

alegorički, oslanjajući se pri tom na nutarnje svjetlo; nego su prihvaćali i druge stare sv. knjige; po svoj prilici je od njih poteklo i od njih se raširilo takodjer mnogo knjiga apokrifnih. U Bogu, čijim su symbolom držali sunce, vjerovahu, da je početnik svemu dobru, a ne i zlu; vjerovali su takodjer u promisao Božji ili sudbinu, manje dopuštajući slobodnoj volji čovječjoj negoli farizeji. Za duše učili su, da su besmrtne, stvorene od tvari etherske, u tjelesa, da su kao u uze zatvorene, a poslie smrti duše pravedničke, da na otocih preko mora dobivaju plaću, a bezbožničke vječnu pedepsu podzemljom; učili su takodjer da imaju angjeli, a imena njihova čuvali su tajno pod prisegom. Odlikovali su se u ethici i askesi. Obrezavali su se, žrtve odbacivali / na temelju ps. 50, 18, 19 /, jer su im umivanja i kupanja bila svetija, za grieke činili su preteške pokore, osobito odricanjem. Hvale u njih ljubav k Bogu i k bližnjemu / takodjer k neprijatelju /, dobrotvornost, milosrdnost, radinost, marljivost, uzajamno pouzdanje, nastojanje oko mudrosti; čednost u hrani i odielu, junačtvo u podnašanju muka vjere radi, i mržnja na kradju, otimačinu i laž.

Budući da su Esseni imali mnoge kreposti i vlastitosti jednake ili slične s kršćani, lahko razumijemo, što su mnogi njih vjeru kršćansku odmah prigrlili. Još prije razora grada Jerusalema razgranili su se u razne grane, pa kad su domaći ratovi nastali, oni, ljubeći mir, preseliše se na zapadnu obalu mrtvoga mora i u pustinje, gdje su se, kako se čini, pomiešali s kršćani / Nazarei i Ebioni? / koji su onamo pobjegli.

Essenom srodni bijahu Therapeute, kojih zadruga sastojaše od mužkih i ženskih; ženske / djevojke neudate i već vremešne / onako življahu kao i mužki i zvahu se Θεραπευτίδες. Therapeute zadržavali su se u Dolnjem Misiru, u blizini grada Aleksandrije i jezera Mareotis / sada birket-el-Mariout kod Aleksandrije /. Klonjahu se naseljenih mjesta pa stanovahu u pustinjah, vrtovih i poljih i bavljahu se razmišljanjem. Svaki je imao dva stana: jedan spavaonicu i jednu bogomoljnicu. Imali su kao Esseni bielo odielo, jedan ručak na dan posve prost / kruha, soli, vode, kadšto hyssopa /. Dan su počimali i dočimali molitvom, a po tom bavili se askesom t. j. tumačenjem

allegorijskim ili ti symbolickim se pisma. Jedna vrst therapeuta sasta, jala se je svake subote, gdje muški od ženskih odieljeni sjedili su mučeći i čedno slušajući rieč starijega. Svake sedme subote svi su se therapeu, te od jednoga kraja sastali u glavnu skupštinu, poslie molitve, po, redavši se po dobi i stališu, slušali su mučeći pitanje kakvo o stva, rih svetih i odgovor na nj, izpjevali pjesan i potom skupa blagovali, i za tim sprovodili cielu noć, razdieljeni u dva kola, pjevajući i ko, lo igrajući, kao njekoć Izraelci prešavši preko Crvenoga mora. U zoru su se razišli svaki na svoj posao. Ostale obrede imali su je, dnake s Esseni, osim što su baštinu ostavljali rodbini svojoj.

Što se tiče odnošaja therapeuta k Essenom, njeki misle, da su oboji sačinjavali jedan red, a drugi drže, da je therapeutom, različitim od Essena, postanak od aleksandrinisma. Najvjerojatnije bit će mnie, nje, da su oba reda iz istih načela postala i u istih okolnostih vreme, na nastala, samo što je življenje Essenom bilo većma radino, aktivno, a therapeutom kontemplativno, te su oni bili od onih oštriji.

Napomena: Medju spisih Filona Žida dolazi i spis: De vita contemplativa, u kojem se opisuje življenje therapeuta. Nu taj spis spominje istom Eusebije, pa ovaj therapeute drži za kršćanske askete. Kritičari su pak u novije vrieme dokazali, da spis taj nije Filonov, a tim je i sama eksistencija therapeutā dovedena u sumnju. Isp. P. E. Lucius, Die Therapeuten - Strassburg 1880. Tu, bing. Quartalschr. 1880, 2. p. 319 ss.

§ 81. Ogled na vrieme od povratka iz sužanjstva do rodjenja Hrista.

Ovaj je period za razvoj starozavjetne oekonomije Božje veoma znamenit.

1. Židovi po svem svietu razasuti a ujedinjeni verom jedne vjere i odurevajući svako idolopoklonstvo (: prvi uvjet dolasku Mesijinu :), sijali su osobito po zbornicah vjeru u jednoga Boga, stvoritelja neba i zemlje, i ideju o mesiji i njegovu zvanju medju pogani, koji su tapajući u tami mnogoboštva i bezboštva željeli svjetlost i istinu (: drugi uvjet dolasku Mesijinu :), a od pogana dobili su zrele

lodove razvoja naravnoga, plodove naime duhovne, umienje, znanje, ji, zika.

2. Prestala su istina u ovom periodu proročtva, jer je po svjedočanstvu po, sljednjega proroka Malahije /gl. 3./ blizu bilo kraljevstvo Božje i jer je slika idućega Spasitelja bila već dosta bistro nacrtana te su ga mogli poznati svi, koji su htjeli i diona su djela Božja postala riedka, da budu tim bjelodanija dolazku Mesijinu; ali u vremena izvanredna n. pr. Makabejska, nije ne stalo čudesa.

3. Ideja theokratijska podržavala se je istina praznicimi i žrtvami; nu u mnogih je tamnjela, što su sekte razne nastale, što je razkošnost zavladala i što su stvari političke sve na gore izlazile, jer kako je dr, žava židovska za posljednjih Hasmonejaca, a navlastito za tudjega vlada, ra Herodova, sve više propadala, to je želja za Mesijom u Židova istina sve više rasla; ali se je sve većma izradjala željom za zemaljskim mesijom, njim samim na propast.

4. Što je Židovska bila spojena sa svjetskom monarhijom rimskom, u kojoj je uz latinski jezik svikuda preuladao jezik grčki, to je najbolje krčilo put širenju spasenja, što je imalo doskora doći.

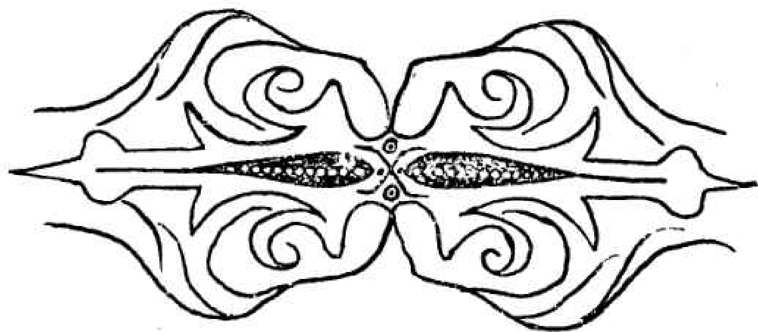
5. U ono svendješnjimi gradjanskimi ratovi do bitke kod Akcija /g. 31. prije Hrista/ i razdori religioznimi, uzkomešano doba, svagdje se je ne samo u Židova i Samaritanaca, nego i u pogana radjala živa želja za mirom i spasenjem.

6. Napokon kad se je navršilo vrieme, kako kaže sv. Pavao /: Galat. 4, 4; Efez. 1, 9. 10/, dodje željeni /Iz. 45, 8; 64, 1./ Mesija, pomazanik, kralj, ne doduše zemaljski, zato ga svoji ne primiše /: Iv. 1, 11/, nego kralj od pro, roka opisani kraljevstva nebeskoga, koje je nadvladalo ne samo monarhiju rimsku, nego i sav sviet, dodje prorok, čiji nauk mogli su razumjeti mudraci i nemudraci i čiji nauk je izdovoljio želje svih Židova i pogana.

7. Nu Spasitelja proročtvima i typima obećana Židovi ubiše, pa ih stigne skoro i zaslužena za tu opačinu kazan: Jerusalem bude na, ime za Tita g. 70. poslie Hrista uzet i razvaljen, kao što bijaše Hrist prorekao /: Mat. 24, 2/, hram popaljen u onaj isti dan, u koji bijaše popaljen za Nabukodonosora /: 9. dan mjeseca periga, ab, od mladja u

kolovozu /; preko milijun Židova poginu, preko 90000 uhvaćenih bi prodano ili u Rim odvedeno. Izrael, prezrevši ponudjeno spasenje i vjeru krst., taj plod starozavjetne oekonomije Božje, samomu sebi kidisa; stoga stari oblik lišen Duha /: sadašnje Židovstvo /, predan bi propasti; što pak uza sve to narodnost od Boga odlučen i razpršan na sve strane svieta ostaje nepomiešan, što on i bez domovine čuva svoju narodnost, bez službe vjeru, bez podpore nadu, pače uzprkos raznoj klimi i samu fisiognomiju, to biva, da bude vjekovit svjedok suda Božjega i istine kršćanske; k tomu čini se, da je po glasu proročtva, i staroga i novoga zavjeta, pridržan milosti Božjoj. Jer vam, braćo, kaže apostol /: Rim. 11,25.26 / neću zatajati tajne ove /: da ne budete ponositi: /, da sljepota Izraelu pade u diel, dokle ne dodje neznabožaca koliko treba. I tako će se spasti Izrael, kao što je pisano: doći će od Siona izbavitelj i odvratit će bezbožnost od Jakova. Nu hoće li Izrael s tom duhovnom baštinom opet nasliediti zemlju obećanu /: Hanaansku: /, kao što se čini da poriču proroci /: Izaija, Jeremija, Ezekiel, i Zaharija /, ne može se znati.

S. N. U. S. B.

Kazalo.

Doba III. Osužanjstva bab. do rodjenja Hristova str.

Period prvi. 257.

S. N. V. S. B.

